

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

TANZİMAT DÖNEMİNDE KÜTAHYA

DOKTORA TEZİ

Refik ARIKAN

Enstitü Anabilim Dalı: Tarih

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Azmi ÖZCAN

KASIM - 2010

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TANZİMÂT DÖNEMİNDE KÜTAHYA

DOKTORA TEZİ

Refik ARIKAN

Enstitü Anabilim Dalı: Tarih

Bu tez 23/ 11/2010 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Azmi ÖZCAN

Jüri Başkanı

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Doç. Dr. Bünyamin KOCAOĞLU

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Yrd. Doç. Dr. İlhami YURDAKUL

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Doç. Dr. Ebubekir SOFUOĞLU

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlâk kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Refik ARIKAN

15.11.2010

ÖNSÖZ

Şehir tarihi çalışmaları; incelenilen bölgenin sosyal, kültürel ve ekonomik gelişmeleri hakkında önemli bilgileri bizlere sunmaktadır. Kuruluşundan itibaren Anadolu kentleri arasında önemli bir yere sahip olan Kütahya, öncelikle incelemeye değer şehirlerden biridir. Bu çalışmada birinci elden kaynak olarak çeşitli arşiv fonları, Temettuat Defterleri, Şeriyye Sicilleri ve Salnameler kullanılmıştır. Bunların yanında konu ile ilgili yerli ve yabancı kaynaklardan da faydalanılmıştır.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında danışmanım, Sayın Prof. Dr. Azmi ÖZCAN hocama, olanca yoğunluğuna rağmen bana değerli vakitlerini ayırdığı, tükenmez desteği ve engin hoşgörüsünü sunduğu için minnettarım.

Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümü Başkanı Sayın Prof. Dr. Mehmet ALPARGU ve Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Sayın Prof. Dr. Haluk SELVİ hocalarıma bu çalışma esnasında beni teşvik edip cesaretlendirdikleri için ayrıca teşekkür ederim.

Çalışmamın özellikle ilk yıllarında benden hiçbir yardımı esirgemeyen hocam Prof. Dr. Atilla ÇETİN Bey'e de teşekkürü borç bilirim.

Bilecik Üniversitesi'nde Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Sayın Yrd. Doç. Dr. İlhami YURDAKUL, mesai arkadaşlarım İsmail EDİZ, Halim DEMİRYÜREK, Taner BİLGİN, Fatih CİĞERCİ ve Serhan YÜCEL de bu tezin ortaya çıkmasında değerli katkılarını eksik etmediler.

Ayrıca bu yoğun tempo içinde hep yanımda olan sevgili eşime ve çalışma sırasında yeterince ilgilenemediğim kızıma da teşekkür ediyorum.

Refik ARIKAN

15.11.2010

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	v
TABLO LİSTESİ.....	vii
RESİM LİSTESİ.....	xi
GRAFİK LİSTESİ.....	xv
ÖZET.....	xvii
SUMMARY.....	xviii
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: KÜTAHYA'DA İDARİ YAPI	18
1.1. Kütahya'nın Tanzimat Öncesi Tarihi ve İdaresi.....	18
1.1.1.Türk Hâkimiyetinden Önce Kütahya	18
1.1.2.Türk Hâkimiyetinde Kütahya	21
1.1.2.1.Selçuklular Dönemi.....	21
1.1.2.2.Germiyan Dönemi	22
1.1.2.3.Osmanlı Dönemi.....	24
1.2. Kütahya Sancağı'nın İdari Yapısı:.....	27
1.2.1. Tanzimat Dönemine Kadar İdari Yapı.....	28
1.2.2.Tanzimat Devrinde İdari Yapı	31
1.3. Sancaktaki Devlet Kurumları ve Memurlar.....	40
1.3.1. Sancak (Liva) Merkezindeki Kurumlar ve Memurlar.....	41
1.3.1.1. İdari Kurumlar ve Yöneticiler	41
1.3.1.2. Mali Kurumlar	54
1.3.1.3. Adli Kurumlar	58
1.3.1.4. Dini Kurumlar	63
1.3.1.5. Askeri Kurumlar	63
1.3.2. Kazalarda Bulunan Kurumlar ve Temsilcileri	68
1.3.2.1. Eskişehir Kazası	68
1.3.2.2. Simav Kazası	69

1.3.2.3. Uşak Kazası	71
1.3.2.4. Gediz (Gedüs) Kazası.....	72
1.3.3. Nahiyelerde Yer Alan Kurumlar ve Temsilcileri.....	74
1.3.3.1. Tavşanlı Nahiyesi	75
1.3.3.2. Banaz Nahiyesi	75
1.3.3.3. Eğrigöz Nahiyesi.....	75
1.3.3.4. Dağardı Nahiyesi	76
1.3.3.5. Seyitgazi Nahiyesi.....	76
1.3.3.6. İnönü Nahiyesi.....	76
1.3.3.7. Merkeze Bağlı Olup Zabıta Memurunca İdare Edilen Nahiyeler....	77
1.3.3.8. Kazalara Bağlı Olup Zabıta Memurunca İdare Edilen Nahiyeler...	77
BÖLÜM 2: KÜTAHYA’NIN NÜFUSU	78
2.1. XIX. Yüzyıla Kadar Kütahya’nın Nüfusu	80
2.2. 1831 Sayımı ve Kütahya	85
2.3. 1844-1846 Temettü Sayımı ve Kütahya.....	88
2.4. Temettuat Sayımı Sonrasında Kütahya’nın Nüfusu.....	95
2.5. Salnamelere Göre Kütahya’nın Nüfusu.....	96
BÖLÜM 3: MACAR MÜLTECİLERİ VE KAFKAS MUHACİRLERİ.....	110
3.1. Macar Mültecileri.....	111
3.1.1. XIX. Yüzyıla Kadar Macar Bağımsızlık Hareketleri ve Macar Mültecileri.....	111
3.1.2. 1848-1849 Yıllarında Macar Mültecileri Sorunu.....	111
3.1.3. Macar ve Lehli Mültecilerin Osmanlı’ya Sığınmaları.....	112
3.1.4. Macar ve Leh Mülteciler Kütahya’da	114
3.2. KAFKAS VE KIRIM MUHACİRLERİ.....	131
3.2.1. Kırım ve Kafkasya’nın Coğrafi Konumu	131
3.2.2. Kafkasya ve Kırım’da Türk Hâkimiyeti ve Rusların Buradaki Faaliyetleri.....	133
3.2.3 Kafkasya ve Kırım'dan Osmanlı Devleti'ne Göçler	134
3.2.4 Kütahya Sancağı'na Gelen Göçmenler	146

BÖLÜM 4: KÜTAHYA'DA SOSYAL HAYAT	155
4.1. Kütahya Evleri	155
4.2. Evlilik	157
4.2.1. Evlilik Adetleri	159
4.3. Dini Hayat	167
4.3.1. Dini Yapılar	170
4.3.2. Tarikatlar	179
4.3.2.1.Kâdirilik:.....	180
4.3.2.2.Mevlevilik:	181
4.3.2.3. Nakşibendîlik:.....	184
4.3.3. Gayr-ı Müslimlerin Dini Hayatı	185
4.4. Eğitim	186
4.4.1. Sıbyan Mektepleri.....	187
4.4.2. Medreseler	189
4.4.3. Rüştîyeler	191
4.5. Sosyal Kurumlar	200
4.5.1. Kahvehaneler	200
4.5.2. Kaplıcalar ve Hamamlar.....	201
4.5.3. Mesireler	205
4.6. Kıyafetler	205
4.6. Sağlık	212
BÖLÜM 5: KÜTAHYA'DA EKONOMİK HAYAT	215
5.1. Esnaf Örgütleri.....	216
5.2. Vergiler:	221
5.3. Fiyatlar	225
5.4. Sanayi, Tarım ve Ticaret	228
5.4.1. Maden İşletmeciliği.....	235
5.5. Devlet Görevlilerinin Maaşları	238
5.5.1. İdari Personel:.....	238
5.5.2. Askeri Personel Maaşları	240

BÖLÜM 6: YABANCI SEYYAHLARIN GÖZÜYLE KÜTAHYA.....	244
6.1. Bayard TAYLOR.....	244
6.2. Andreas David MORDTMANN	246
6.3. Charles Fellows	248
6.6. Missionary Register	259
SONUÇ.....	261
KAYNAKÇA	264
EKLER.....	277
ÖZGEÇMİŞ.....	355

KISALTMALAR

- A. DVN** : Sadaret Evrakı Divanî Kalemî
- A. MKT.** : Sadaret Evrakı Mektubî Kalemî
- A. MKT. DV.** : Sadaret Evrakı Mektubî Kalemî Divanî
- A. MKT. MVL** : Sadaret Evrakı Mektubî Kalemî Meclis-i Vâlâ
- A. MKT. NZD** : Sadaret Evrakı Mektubî Kalemî Nezaret
- A. MKT. UM** : Sadaret Evrakı Mektubî Kalemî Umumi
- A. MKT. MHM** : Sadaret Evrakı Mektubî Kalemî Mühimme
- B.** : Receb
- Bkz.** : Bakınız
- BOA.** : Başbakanlık Osmanlı Arşivi
- c.** : Cilt
- Ca.** : Cemaziyelevvel
- C.** : Cemaziyelâhır
- C. DH** : Cevdet Dâhiliye
- Çev.** : Çeviren
- Edt.** : Editör
- H.** : Hicri
- İ. MVL.** : İrade Meclis-i Vâlâ
- İ. DH.** : İrade Dâhiliye
- HVS** : Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi
- KŞS** : Kütahya Şeriyeye Sicili
- L.** : Şevval
- M.** : Miladi
- M.** : Muharrem
- ML. TMT. D.** : Maliye Nezareti Temettuat Defterleri
- ML. MSF. D.** : Maliye Nezareti Masarifat Defterleri
- N.** : Ramazan
- Ra.** : Rebiülevvel
- R.** : Rebiülahir
- S.** : Safer

s.	: Sayfa
Ş.	: Şaban
Za.	: Zilkade
Z.	: Zilhicce

Tezin Başlığı: Tanzimat Döneminde Kütahya	
Tezin Yazarı: Refik ARIKAN	Danışman: Prof. Dr. Azmi ÖZCAN
Kabul Tarihi: 23.11.2010	Sayfa Sayısı: xvii(ön kısım) +277 (metin)+74 (ek)
Anabilim Dalı: Tarih	Bilim Dalı: Tarih
<p>Kütahya, siyasi varlığının başlangıcı olan Frigler'den itibaren Batı Anadolu'nun önemli kentlerinden birisi oldu. Selçuklular ile birlikte Türk hâkimiyetine giren Kütahya şehrinin bir Türk-İslam şehri olarak mamur hale getirildiği dönem Germiyanogulları zamanıdır. Kütahya, XIII. yüzyılın son çeyreğine doğru Germiyan Beyliği'nin başşehri olması ile birlikte hızla gelişti. Germiyanogullarının yaptırdığı cami, medrese, imaret, han ve hamam gibi yapılar ile şehir yeni bir kimliğe büründü. Kütahya, Osmanlı Devleti'ne geçişi ile birlikte Şehzade Bayezid'in vali olarak atanması üzerine Şehzade Sancağı oldu. Şehir, idarî olarak en yüksek noktaya Anadolu Beylerbeyliği'nin merkezi olarak ulaştı. Bu durumunu 1451 yılından 1833 yılındaki Mısır kuvvetlerinin işgaline kadar devam ettirdi. Tanzimat Döneminde yapılan idari değişikliklerle birlikte Hüdavendigâr Vilayetine Sancak olarak bağlandı. Eyalet merkezi iken geniş bir coğrafyanın idari merkezi olan Kütahya'nın sınırları sancak olması birlikte daraldı. Tanzimat döneminde de idarî küçülme devam etti. Nitekim 1845'li yıllarda Kütahya Sancağı'na on altı kaza ve sekiz nahiye bağlı iken, 1870'li yıllara gelindiğinde bağlı kaza sayısı 4'e düştü. Aynı dönemde nahiye sayısı da 12 oldu.</p> <p>İdari konumu ile birlikte nüfusu sürekli bir artış gösteren Kütahya, ekonomik olarak geliştiği gibi sosyal ve kültürel zenginliklere de sahip oldu. Öyle ki, şehir bir taraftan çini ile tanınırken, kılık-kıyafeti, adet ve ananeleri ile de son derece zengindi.</p> <p>Kütahya, canlarını kurtarmak üzere vatanlarını terk ederek Osmanlı'ya sığınanların yerleştirildiği merkezlerden biridir. Avusturya'ya karşı bağımsızlık mücadelesine girişip, başarılı olamayınca vatanlarını terk etmek zorunda kalan Kossuth ve arkadaşlarının Kütahya'da ikamet ettirilmeleri, şehrin Avrupa kamuoyunda tanınmasına vesile oldu. Kırım Savaşı'ndan sonra artan Rus baskılarına dayanamayıp Osmanlı'ya sığınan Kafkas ve Kırım muhacirlerinin bir kısmını ağırlayan Kütahya şehri ve Kütahya halkı; muhacirlerin iskânları sırasında dikkate değer nakdi yardımda bulundu ve bu davranış İstanbul Hükümeti tarafından takdirle karşılandı.</p>	
Anahtar Kelimeler: Kütahya, Temettuat, Salname, İdari Teşkilat, Sosyal Hayat, Mülteci, Muhacir	

Title of the Thesis: Kütahya During The Tanzimat Era	
Author: Refik ARIKAN	Supervisor: Prof. Dr. Azmi ÖZCAN
Date: 2010.23.11	Nu. Of Pages: xvii(initial) +277 (text)+74 (supplement)
Department: History	Subfield: History
<p>Kutahya is one of the major cities in western Anatolia from the time of Phrygians. The city of Kutahya entered the Turkish domination with the Seljuks and it became a prosperous Turk-Islam city during the time of Germiyans. It became the capital city of Germiyans towards the last quarter of the XIII. century and started to develop more rapidly. Germiyans built mosques, madrasas, soup kitchens, inns and baths and the city took on a new identity. After appointment of Prince Bayazid as a governor, Kutahya became a Prince Sanjak during the Ottoman era. The city administratively reached to the highest point by being the center of Anatolian Beylerbeyliği. This situation continued from 1451 to the occupation by Egypt in 1833. With the administrative changes in the Tanzimat Era, it became a sanjak of Hüdavendigar Vilayet. Kutahya was the center of a wide geographical area of a province but after it became a sanjak, its boundries also was narrowed. Administrative downsizing continued during the Tanzimat Era. While there were 16 towns and 8 townships in Kutahya in 1845s, there were only 4 towns and 12 townships in 1870s.</p> <p>Kutahya whose population increased together with its administrative position, also developed economically and had social and cultural wealth. While it is famous for tile, at the same time it has rich culture with its traditions and special wearings.</p> <p>Kutahya was also a city where refugees escaped from their counrty for saving their life were settled. The settlement of the Kossuth and his friends who raised against Austria and after being unsuccessful had to escape from their counrty allows Kutahya to become famous in Europe. Refugees from Caucasus and Crimea who escaped from the pressure of Russia and migrated to Ottoman lands were wellcomed by local people of Kutahya. They helped much these refugees and this behavior met with appreciation by Istanbul government.</p>	
Key Words: Kutahya, Temettuat, Salname, Administrative Organization, Social Life	

GİRİŞ

Kütahya şehrinin tarihi, yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen verilere göre Kalkolitik Çağ'a kadar gider. Kütahya yakınındaki Seyitömer bölgesinde Eski Tunç Çağı, Hitit ve Frig dönemlerine ait kalıntılara da rastlandı (Uçankuş, 2002: 343). Kütahya'da siyasi hayat ise Friglerle birlikte başlar. Kütahya şehrinin çekirdeğini oluşturan kale çevresindeki yerleşim izleri, şehirlerini güvenlik gerekçesi ile hâkim tepelere kuran Friglerin "Larissa" ismin verdikleri şehir yapısı ile uygunluk göstermektedir (Gürsoy, 2006: 35).

Kütahya, Friglerden sonra sırasıyla, Lidya, Pers, Bitinya ve Bergama krallıklarının idaresine girdi. Roma hâkimiyeti ile birlikte önemi artan şehir, bu dönemde Piskoposluk merkezi olarak Batı Anadolu'nun önde gelen merkezlerinden biri haline geldi (Yıldız, 1981-1982; Cramer, 1732: 17).

Kütahya ve havalisinde, Kutalmışoğullarının Anadolu'da gerçekleştirdiği fetihler sırasında 1075 yılından önce Türk hâkimiyeti kuruldu (Turan, 1998: 54; Kaymaz, 1993: 262). Anadolu Selçuklu Devleti'nin "Uç" bölgesinde olan Kütahya şehri 1260'lı yıllarda Doğudan göç eden Germiyan Aşireti kontrolüne girdi (İnalçık, 2009: 5). Anadolu Selçuklularının gücünü yitirmesi ile birlikte müstakil bir beylik haline gelen Germiyanogullarının başşehri oldu. Germiyan idaresi ile birlikte yapılan imar faaliyetleri sonucu bir Türk-İslam şehri hüviyetine büründü.

Kütahya ve çevresi, Osmanlı idaresine, Şehzade Bayezid'in Germiyan Bey'i Süleyman Şah'ın kızı ile evlenmesi ile birlikte çeyiz olarak katıldı (Hadidi, 1991: 94; Sale, 1759: 63). Kütahya, Anadolu Beylerbeyliği'nin idare merkezi olarak 1451 yılından itibaren Anadolu'daki en önemli şehirlerden biri haline geldi. Anadolu Eyaleti'nin sınırları kurulan yeni eyaletlerle birlikte küçülse de Kütahya Beylerbeylik merkezi olma özelliğini 1833 yılında meydana gelen Mısır işgaline kadar sürdürdü. Bu tarihten sonra Beylerbeyi atanmayan Kütahya, 1841 yılında Sancak olarak, yeni teşkil edilen Hüdavendigâr eyaletine bağlandı.

1.Araştırmanın Konusu:

“Tanzimat Döneminde Kütahya” isimli bu çalışma altı bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde Kütahya'nın isminin anlamından başlanarak, Türk idaresine girene kadar şehre egemen olan siyasi güçlere değinildi. Ardından Kütahya'nın Türk yurdu olması ve burada Germiyan Beyliği'nin kurulmasıyla beraber meydana gelen gelişmeler üzerinde duruldu. Ayrıca şehrin Osmanlı İdaresindeki yönetimi ve bu bağlamda Anadolu Eyaleti'nin merkezi olması hususu işlendi. Akabinde Klasik dönemden başlayarak Osmanlı İdari yapısı içerisinde Kütahya Sancağı'nın yeri incelendi. Ülkede önemli değişiklikler meydana getiren ve daha sonraki yeniliklere zemin hazırlayan Tanzimat Fermanı uygulamalarından Kütahya Sancağı'nın ne şekilde etkilendiği, yeni bölünmede Kütahya'nın yeri anlatıldı. Bu bölümde Kütahya Sancağı'na bağlı olan kaza, nahiye ve köylerin isimleri verildi. Diğer taraftan yerleşim birimlerindeki devlet kurumları ve buralarda görev yapan idarecilere ve diğer memurlara yer verildi. Bu bölüm hazırlanırken Liva merkezi olan Kütahya Şehrinden, kazalara ve nahiyelere doğru giden bir yöntem izlendi. Bilgi kalabalığını önlemek için kurumlarda görev yapan kişilerin isimleri sadece bir yıla mahsus verildi.

İkinci bölümde, Kütahya Sancağının nüfusu üzerinde duruldu. Burada ilk olarak XVI. Yüzyıl nüfus verileri değerlendirilerek, Kütahya'nın ilk tahrirlerdeki durumu görüldü. Nüfus verilerinden yola çıkarak, yaşanan mahallelere ait veriler de teze kazandırıldı. Ardından 1831 sayımı üzerinde duruldu. Çünkü bunlar dönemimize en yakın bilgi içeren kaynaklar olması hasebiyle önemli bir yere sahipti. Ardından Tanzimat Dönemine dair en önemli kaynaklardan olan Temettuât Defterlerine dayanılarak şehrin demografik yapısı izah edildi. Özellikle 1845-1865 tarihleri arasında Kütahya'dan geçmiş seyyahların eserleri de görülerek nüfus verilerinden faydalanıldı. Son kısımda ise Salnamelerdeki nüfus verileri kullanılarak Kütahya Sancağı'nın demografik yapısı incelendi. Basılı kaynaklar da incelenilerek elde edilen veriler desteklendi.

Çalışmanın üçüncü bölümünde Kütahya'daki mülteci ve muhacirler konusu incelendi. İlk olarak Avusturya'ya karşı başlattıkları bağımsızlık mücadelesinde ülkelerini terk etmek zorunda kalan Macar Mültecilerden bahsedildi. Macar direnişi ve daha önce Osmanlı'ya sığınan Macarlar konu edinildi. 1848 İhtilalleri ve Macaristan'daki yansımaları üzerinde durulduktan sonra Macar ve Lehli Mültecilerin Osmanlı

Devleti'ne sığınmaları anlatıldı. Ardından Kütahya'ya gelişleri ve buradaki hayatları ile mültecilerin Kütahya'dan ayrılışları üzerinde duruldu. Aynı bölümün devamında Kafkas ve Kırım Muhacirleri konusu incelendi. Burada Kırım ve Kafkasya'nın siyasi ve coğrafi yapısından, Rusya'nın bölgede bulunan Müslümanları göçe zorlayan politikalarından ve bu politikalar sonucu Osmanlı Devleti'nin gelen muhacirlerin iskânından bahsedildi. Ardından Kütahya Sancağı içerisinde yerleştirilen muhacirler ve onların sorunları açıklandı. Kütahya'da halkın göçmenlerle ilişkileri izah edildi.

Kütahya'da Sosyal Hayat başlıklı dördüncü bölümde ilk olarak insanların hayat alanları olan Kütahya evlerinin yapısal ve beşeri özellikleri anlatıldı. İnsanların kullandıkları isimler, lakaplar ve evlilik adetleri üzerinde duruldu. Dini hayat da bu bölüm içerisine alındı. Bu kısımda din görevlileri, dini yapılar, tarikatlar ve gayr-ı Müslimlerin dini hayatları incelendi. Kütahya Sancağı'nda eğitim konusuna da bu bölümde değinildi. Burada önce medreseler üzerinde duruldu. Ardından Rüştüyeler ile Sancak genelindeki diğer okullar incelendi. Devamında sosyal kurumlar başlığı altında Kahvehaneler ve kaplıcalar incelendi. Özellikle Kütahya'daki kaplıca kültürü ve hamamlar üzerinde duruldu. Bu bölümde son olarak kıyafetler ve gündelik hayatta kullanılan eşyalar anlatıldı. Kıyafetler bahsinde Kütahya'da özellikle düğün gibi törenlerde zengin bir kıyafet çeşitliliği izah edildi.

Altıncı bölümde ekonomik gelişmeler izah edildi. Sırasıyla narhlardan elde edilen bilgiler ile pazar fiyatları ve terekelerden yararlanılarak eşya değerleri üzerinde duruldu. Ardından tarım, hayvancılık, ticaret ve sanayi işlendi. Alınan vergiler ve yapılan harcamalar da bu bölümde açıklandı. Harcamalar içerisinde memur maaşları üzerinde duruldu.

Altıncı ve son bölümde ise seyyahların gözü ile Kütahya anlatıldı. Burada Kütahya'yı yabancıların nasıl gördükleri anlaşılmaya çalışıldı.

2.Araştırmanın Önemi

Kütahya ile ilgili birçok tez yapılmakla birlikte, yapılan çalışmalar kısa bir dönemi içine aldığından ve belli bir bölge ile sınırlı kaldığından Tanzimat Dönemine dair Kütahya Sancağı ile ilgili genel durumu görmek mümkün olmamaktadır. Çalışmada, Tanzimat Dönemi içerisinde Kütahya Sancağı geniş bir perspektiften ele alındı.

Çalışmada Kütahya'nın eski dönemlerde kullanılan isimleri konusunda bilgi verildi. Var olan bir takım kaynaklarda Kütahya'nın eski adına dair birbirine benzeyen tanımlamalar kullanılmaktadır. Konu ile ilgili yerli ve yabancı kaynaklara bakılmak suretiyle bu konu incelendi.

Kütahya'nın Osmanlı hâkimiyetine girmesinden Tanzimat sonuna gelene kadar idari yapısında meydana gelen değişiklikler de ele alındı. Özellikle Tanzimat'ın getirdikleri ile birlikte yaşanan idari gelişmeler ortaya konuldu. Diğer taraftan Kütahya örneği ile Tanzimat Döneminde Osmanlı Devleti'nin taşra yapısı ve bu yapı içerisinde yer alan kurum ve idareciler izah edildi.

Çalışmada Kütahya Sancağı'nın tarihsel süreç içerisinde demografik yapısında meydana gelen değişimleri ele alındı. Tahrir kayıtları ile başlayan incelemede, 1831 sayımı verileri, 1844-1845 Temettuat sayımı ve ilki 1870 yılında yayımlanan salnameler, yerli ve yabancı basılı kaynaklarla karşılaştırılarak kullanıldı ve nüfus yapısı ortaya konuldu. Değerlendirme yapılırken, çevredeki diğer sancaklara ait nüfus verileri de kıyas açısından ele alındı.

Tanzimat döneminde Kütahya, Osmanlı Devleti'nin diğer bazı mahalleri ile birlikte Müslüman ve gayr-ı Müslim muhacir ve mültecilere ev sahipliği yaptı. Araştırmamızda incelediğimiz Macar Mültecileri meselesi hakkında çok sayıda çalışma vardır. Bu çalışmalarda, konu genel olarak "Osmanlı Misafirperverliği" çerçevesinde değerlendirilmiştir. Çalışmada yararlanılan İngiliz Devlet yazışmaları belgeleri ve Mültecilerin yabancı devletlerle ilişkilerini konu alan mektuplar konuyla ilgili farklı bir değerlendirme yapılmasını sağladı. Diğer yandan aynı bölüm içerisinde Kütahya'ya yerleştirilen Kafkas ve Kırım muhacirleri konusu ele alındı.

Kütahya, evleri, kaplıcaları, kıyafetler, evlilikler ve şehirdeki mimari yapılar ile zengin kültür mirası ile önemli bir yerleşim yeridir. Bu bakımdan sosyal hayat bahsi ile Kütahya'da "yaşantı" ortaya konulmaya çalışıldı.

Kütahya Sancağı'nın ekonomik durumu da ele alınarak, dönemin fiyatları, gelir-gider kalemleri, esnaf örgütleri ve ekonomik faaliyetleri ele alındı.

3.Kullanılan Kaynaklar

a. Şer'iye Sicilleri

Osmanlı Devleti'nde Şer'i hükümlere göre karar veren mahkemelerin tuttukları kayıtlara ve bu kayıtlardan oluşan defterlere verilen isimdir. Bu kayıtlar içerisinde, mahkemelerin kararları, merkezden gelen fermanlar ve diğer yazılar, meydana gelen önemli olaylar bulunur. Bu defterler aynı zamanda kadı defterleri, zabt-ı vekayi sicilleri olarak da anılmaktadır (Bayındır, 1986: 1-2; Bayındır, 2000: 671).

Kadı başkanlığında iş gören Şer'i Mahkemelerin buldukları yerleşim birimlerinde kendilerine ait bir makam binaları olmayıp, cami, mescid, medreselerin bazı bölümleri ve kadınların evleri çalışmaların yapıldığı yerler olarak görülmektedir. Cuma günleri tatil olup diğer günlerde mahkemeler çalışmalarına devam ederdi (Akgündüz, Cin, 1990: 98).

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren adalet müessesine büyük önem verdi. Nitekim Osman Bey'in ilk atadığı memurlardan bir tanesi kadıdır (Akgündüz, 1990: 224). Fethedilen yerlere kadılar atanıp Osmanlı Hukuk Sistemi teşkil edilirken, bu kadılar kendilerine verilen işleri yerine getirmiş ve aldıkları kararlarda Hanefi Mezhebi üzerine hüküm verdiler (Uzunçarşılı, 1998: 108).

Şer'i mahkemeler, Tanzimat dönemine kadar tüm hukuki problemlere cevap vermeye çalıştı. Ancak Tanzimat döneminde yapılan değişikliklerle yetki sahaları daraltıldı. 1867 yılında yayımlanan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nizamnamesi ile aile hukuku, miras, vakıf ve şahsa karşı işlenen suçlar ve davalar dışında kalan davalar bu mahkemelerden alındı. Mahkemelerin idari yargı yetkileri de aynı yıl yayımlanan Şura'yı Devlet Nizamnamesi ile azaltıldı. Tanzimat Devri ile birlikte kurulan Nizamiye ve Ticaret mahkemeleri bu mahkemelerin baktığı dava konularını daha da daraltırken II. Meşrutiyet ile birlikte

teşkilat yapıları tekrar düzenlenip Adliye Nezaretine bağlanan bu mahkemeler 1924 yılında tamamen kaldırıldı (Akgündüz, 1988: 77).

Şer'i mahkemelerde mahkeme başkanı olan kadının yetkisi görevli olduğu birimle sınırlıdır. Diğer yerleşim birimlerindeki davalara bakma hakkı yoktur. Mahkemede bir davanın görülebilmesi için ilk şart davalının bizzat gelerek dava açmasıdır. Diğer taraftan dava görülürken kadı kararları kendi başına almayıp bir meclis marifeti ile bu işi görmüştür. Sicillerde davaya şahitlik yapanların isimleri “şuhudu'l hal” adı altında geçmektedir (Bayındır, 2000: 436). Kadının dava sonunda verdiği karar haklı tarafa göre isimlendirilmiştir. Eğer dava, davacının lehinde sonuçlanmışsa kazâ-i ilzâm, kazâ-i mülk ve kazâ-i istihkak olarak adlandırılırdı. Karar davalının lehinde olduğu takdirde ise alınan karara kazâ-i terk denilirdi (Akgündüz,1988: 72).

İlgili yerleşim yeri ve bağlı bulunan diğer kısımlarla ilgili kadı kayıtlarını içeren Şeriyye Sicilleri birinci elden kaynak olarak tarih araştırmaları için son derece öneme haizdir. Şeriyye Sicilleri ihtiva ettiği bilgilere bakıldığında, mezkûr bölgenin hukuki, sosyal, iktisadi ve kültürel hayatı ile ilgili çok önemli bilgileri barındırmaktadır. Sicillerde bulunan belge türlerinden bir tanesi olan terekeleri incelediğimizde, hanenin ekonomik durumu, eş ve çocuk sayısı, oturulan mahalle, kullanılan isimler, kullanılan eşyalar ve bunların ekonomik değerleri gibi pek çok bilgiye ulaşabilmekteyiz. Diğer taraftan terekeler vasıtası ile varislere dağılımın hangi ölçüye göre yapıldığı, bu işlemler sırasında insanlardan ne tür vergiler alındığı gibi detaylar da görülebilmektedir. Yine terekeler vasıtası ile dönemin kadısı, imamı gibi bilgilere de sahip olabilmekteyiz. Görüldüğü üzere içinde pek çok belge çeşidini barındıran Şeriyye Sicilleri'nden sadece terekeler vasıtası ile bile bir çok bilgi kazanılabilmektedir.

M.1455 tarihli Bursa Şeriyye Sicilleri ile başlayan Osmanlı Dönemi kayıtları, muhtevastaki belgelere göre iki grupta incelenebilir. Bunlardan ilki; yaşanan mahalle ilgili kadının verdiği hükümlere binaen kaleme alınmış belgelerdir. Bu belgeler, hüccetler, i'lamlar, ma'ruzlar, müraseleler, terekelerdir. Diğer tarafta ise özellikle devlet merkezinden gelen fermanlar, beratlar, nişanlar, tezkireler ve temessükler bulunmaktadır.

Şeriyye Sicilleri'nde bulunan belge türleri ile ilgili kısaca bilgi vermek gerekirse;

Berat: Arapça bir kelime olup “yazılı kâğıt ve mektup” anlamına gelmektedir. Osmanlı Devlet teşkilatında ise bazı vazife hizmet ve memuriyetlere atananlara görevlerini tevdi etmek maksadıyla Padişah tuğrası çekilerek gönderilen belgelere denir. Divan-ı Hümayun kaleminden berat verilmeyen hiçbir vazife muteber sayılmazdı. Tanzimat öncesi beratların yazımı Reisü’l Küttaplara verilirken, Tanzimat sonrası bu işi Beylikçi Kalemi üstlenmiştir (Pakalın I, 1983: 205). Gönderilen beratlar muhakkak kadı defterlerine kayd olunurdu. Çünkü belge ancak kadı tarafından incelenip sahih olduğuna karar verildikten sonra deftere işlenirdi. Bu yönü ile kadı sicilleri gelen yazıların doğruluğunu da denetleyen bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Buyruldu: Büyük makamdan küçük makama yazılan ve emir ihtiva eden yazılardır (Pakalın I, 1983: 248). Osmanlı diplomasisinde ise Sadrazam, vezirler, defterdar, kazasker, kaptan paşa ve beylerbeyi gibi yüksek rütbeli görevlilerin alt kademede bulunan memurlara gönderdikleri emir yazıları da buyruldu olarak adlandırılırdı (Kütükoğlu, 1994: 197). “Badesselâm inha olunur ki” şeklinde başlayan buyruhdular “deyu” kelimesi ile sonlandırılırdı (Pakalın I, 1983: 248).

Ferman: Farsça bir kelime olup emir, irade, buyruk manalarına gelmektedir (Pakalın I, 1983: 607). Osmanlı belge dilinde ise Divan-ı Hümayun ve Paşakapısı’ndaki divanlarda alınan kararlara uygun olarak yazılan ve tuğra bulunan Padişah emirlerine verilen isimdir. Ferman kelimesi belgelerde tek başına geçmeyip, ferman-ı hümayun, ferman-i padişahi, ferman-ı şerif gibi şekillerde geçmektedir (Kütükoğlu, 1994: 99). Fermanın üst tarafında “hüve” şeklinde Allah’ın adı kısaca zikredilir, altına da Sultanın tuğrası çekilirdi. Ait olduğu konuya göre Divan-ı Hümayun kalemlerinde yazılan fermanlar, özeti sicile kaydedildikten sonra nişancı tarafından tuğralanır ve gönderilirdi. Ferman vardığı yerde kadı tarafından doğruluğu anlaşıldıktan sonra kadı siciline kaydedilir ve yürürlüğe girerdi. Genellikle divani yazı ile yazılan fermanlar bazen tezhipte tezyin edilirdi. Tanzimat’tan sonra belli konularda ferman çıkarılırken bunun yerini irade aldı (Baltacı,1989: 42).

Hüccet: Arapça kökenli bir kelime olup delil, sened, vesika manalarına gelir (Kütükoğlu, 1994: 350). Bu belge mahkemeden verilmekle birlikte hakim kararı içermezdi (Pakalın I, 1983: 865). İlamdan farklı olarak hüküm ifade etmeyen, sadece kadı huzurunda iki tarafın anlaşmaya vardıklarına dair kadının tasdikini ihtiva eden

belgedir. Çok çeşitli konularda düzenlenen hüccetler, kadılar tarafından düzenlenen bir nevi noter belgeleridir (Kütükoğlu, 1994: 350).

Hüccetler, kadı huzurunda tespiti yaptırılan şahsın eline verildiği gibi, kadı siciline de kaydedilirdi. Kadı sicillerinde görülen hüccet çeşitleri şunlardır: Alım-satım, kira, nafaka, vekâlet, vasiyet, kefalet, şehâdet, ferağ, borç, hibe, rüştin ispatı, nezir, keşif, sulh, irsaliye (Kütükoğlu, 1994: 350).

İlâm: Bildirmek manasına gelen kelime, hukuki anlamda ise bir davanın mahkeme tarafından nasıl bir hükme bağlandığını bildiren belgeyi ifade eder. Kadı sicillerindeki ilâm örneklerinden anlaşıldığı üzere şu bilgileri ihtiva eder: Önce davaya konu olan şahsın sakin olduğu yerleşim birimi, ardından vazifesi ve adı kaydedilir. Davacının ardından davalının hüviyeti tespit olunur. Dava konusu anlatılır ve davalının isnat edilen suçu kabul edip etmediği yazılır. Şahidler dinlendikten sonra davalıya yemin ettirilerek hüküm verilirdi (Kütükoğlu, 1994: 347-348).

Mürasele: Arapça kökenli olan kelime haberleşmek, mektuplaşmak manasına gelir. Anadolu ve Rumeli Kazaskerleri tarafından kadı ve naiplere ve onlar canibinden nahiye naiblerine tayinleri, görev ve yetkileri konularında yazılan resmi emirlere denilirdi. Diğer yandan kadılar tarafından bir konu hakkında yazılan resmi belgelere de bu isim verilirdi (Pakalın II, 1983: 621).

Temessük: Arapça “mesek” kökünden gelen kelimenin sözlük manası “tutunma”, “yapışma”, “sarılma”dır. Diplomatik olarak ise bir borcun ödenmesinin kabul edilmesi, bir şeyin teslim alındığının gösterilmesi için karşı tarafa verilen bir çeşit senettir. Temessük kelimesinin yerini Tanzimat döneminde sened kelimesi aldı. Klasik dönem temessükleri arasında; Ahidname temessükü, Emr-i şerif verilmesi için temessük, Tesellüm temessükleri, Borç temessükleri, Mukavele temessükü, Zabıtname temessükleri bulunmaktadır. Son devir senedleri ise şunlardır: Tasdiknâme Mübâdele senedi, Tapu senedi, Maaş senedi, Borç senedi, Rehin senedi, Memhûr Makbuz senedi (Kütükoğlu, 1994: 281-294).

Tezkire: Aynı yerleşim birimindeki resmi daireler veya kişiler arasında haberleşmeleri sağlayan belgelere verilen isimdir. Bu yazışmalardan şehirlerarası yapılanlar ise tahrirat olarak adlandırılırdı (Pakalın III, 1983: 491). Tezkireler, sade bir dille kaleme alınır ve

teferruata kaçmadan maksadı açıkça anlatırdı. Çıktıkları kaleme göre adlandırılan tezkirelerden bazıları şunlardır: Berat Tezkiresi, Divan Tezkiresi, İrade Tezkiresi, Cizye Tezkiresi, Esnaf Tezkiresi, Arz Tezkiresi, İnhâ Tezkiresi, Mürur Tezkiresi, Teslim Tezkiresi, Tayinat Tezkiresi, Masraf Tezkiresi ve Zimmet Tezkiresi (Kütükoğlu, 1994: 245).

Tereke: (Genel kullanımda tereke olarak geçen kelimeyi Pakalın eserinde “terike” olarak ifade eder ve halk arasında yanlış kullanımının tereke olduğunu söyler) Ölünün geride bıraktığı mallar manasına gelir. Tereke içerisine ölünün techiz ve tekfini, borçları, vasiyeti ve veresenin hakları girerdi. Varisi olmayan ya da tasarrufta bulunamayacak yaşta ya da durumda olanların malları paraya çevrilir ve Eytam idarelerince nemalandırılırdı. Varis ortaya çıkınca veya büyüünce bu bedel kendilerine verilirdi. Varisi ortaya çıkmayıp alınmayanlar ise kanun dâhilinde mal sandıklarına devredilirdi (Pakalın III, 1983: 461) Kadı sicillerinde en fazla yer tutan belgelerdir. Ölen kişinin taşınır taşınmaz tüm varidatı kadı tarafından mahkeme ya da tereke defterine işlenir, bunların dönemin rayicine göre fiyatlandırması yapılırdı. Ortaya çıkan meblağdan müteveffanın borçları ve vergiler düşüldükten sonra kalan mirasçılara pay edilirdi. Terekelerde aynı zamanda küçük varisler için vasi tayini de yapılırdı.

Vakfiye: Arapça bir kelime olup sözlük manası durdurmak, alıkoymak manalarına gelmektedir. Vakıf kelimesi terim olarak bir kişinin Allah rızasını kazanmak için menkul ya da gayr-ı menkul malını dini ve sosyal amaç doğrultusunda tahsis etmesidir (Yediyıldız, 1982: 153-154). Vakfiye ise vakfedilen şeyin vasıflarını ve vakfedilme şartlarını ihtiva eden ve kadı tarafından tasdik edilen bir belgedir. Vakfiyelerin başında kadının tasdiki, devamında Allah’a hamd-i senada bulunulan davet rüknü, vâkıfın tanımı, mütevellinin tanımı, mevkufun tanımı, vakıf şartları, Vakfı bozacaklar için beddua, tarih ve şuhûdül hâl bulunurdu (Kütükoğlu, 1994: 360-366).

Kütahya Şeriyye Sicilleri 107 tane olup bunlar Kütahya Müzesinde bulunurken, tüm sicilleri toplama çalışmaları ile birlikte 1991 yılında Milli Kütüphane envanterine geçirilmişlerdir. Kütahya Şeriyye Sicilleri ve tarihleri aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 1. Kütahya Şerhiye Sicilleri ve Tarihleri

No	Tarih	No	Tarih	No	Tarih
1	1109-1114	37	1277-1279	73	1322-1323
2	1171-1176	38	1279-1281	74	1322-1323
3	1176-1180	39	1280-1281	75	1325-1325
4	1195-1197	40	1281-1282	76	1325-1327
5	1199-1202	41	1282-1283	77	1271-1273
6	1217-1218	42	1283-1284	78	1288-1304
7	1218-1220	43	1284-1286	79	1288-1307
8	1225-1230	44	1286-1287	80	1288-1299
9	1228-1229	45	1287-1288	81	1288-1304
10	1229-1231	46	1288-1289	82	1288-1305
11	1234-1236	47	1289-1291	83	1288-1299
12	1237-1239	48	1291-1296	84	1288-1299
13	1239-1240	49	1291-1299	85	1299-1302
14	1241-1243	50	1289-1291	86	1302-1312
15	1243-1243	51	1291-1294	87	1304-1314
16	1243-1245	52	1294-1297	88	1304-1327
17	1245-1247	53	1296-1302	89	1308-1330
18	1247-1249	54	1297-1301	90	1313-1332
19	1249-1253	55	1297-1299	91	1337-1338
20	1253-1255	56	1298-1301	92	1323-1324
21	1255-1255	57	1301-1304	93	1331-1331
22	1255-1257	58	1299-1305	94	1338-1338
23	1257-1260	59	1305-1305	95	1330-1334
24	1260-1262	60	1304-1308	96	1332-1334
25	1264-1265	61	1307-1310	97	1327-1327
26	1264-1267	62	1308-1315	98	1926-1926
27	1265-1267	63	1309-1311	99	1327-1328
28	1267-1268	64	1311-1312	100	1328-1329
29	1268-1268	65	1312-1314	101	1329-1330
30	1269-1269	66	1314-1317	102	1330-1331
31	1269-1270	67	1317-1318	103	1331-1332
32	1270-1273	68	1317-1318	104	1331-1334
33	1271-1273	69	1318-1320	105	1334-1335
34	1273-1274	70	1320-1320	106	1331-1926
35	1275-1276	71	1320-1322	107	1311-1335
36	1276-1277	72	1322-1323		

Kaynak: Ersoy (1975: 9-10)

b. Salnameler

Bir senelik olayları göstermek üzere düzenlenen eserlere verilen isimdir. Farsça kökenli olan kelime, yıl anlamına gelen “sal” kelimesi ile mektup kitap manasına gelen “name” kelimelerinin birleşmesi ile oluşur. Fransızca “annuare” kelimesinin karşılığı olup tam karşılığı “yıllık”tır (Pakalın III, 1983: 105). Salnameler ilgili oldukları yılın önemli olaylarını gösteren, dönemin kurumları ve idarecileri ile ekonomik, sosyal yapısı ile ilgili bilgiler veren eserlerdir (Aydın, 2002: 422).

İlki Fransa’da Miller tarafından 1793 yılında yayımlanan bu eserleri “Almanach”lar takip etmiş ve Avrupa’nın çeşitli ülkelerinde yayımlandı.. Salnameleri Almanaklardan ayıran en önemli özellik, bu eserlerde mizaha kadar hayatla ilgili her şeyden bahsedilirken, salnamelerde daha ciddi olaylar anlatılır (Pakalın III, 1983: 105).

Osmanlı Devleti’nde ilk olarak Devlet Salnameleri yayımlanmıştır. İlk resmi salname H. 1263 (1847) yılında neşrolunurken, Sadrazam Mustafa Reşit Paşa bu işi düşünen ve tatbik ettiren isim olmuştur. Bu işi yapmak üzere ünlü edebiyatçı Abdülhak Hamit’in babası Hayrullah Efendi memur edilmiştir. Hayrullah Efendi, salnameyi Ahmet Vefik Efendi’ye hazırlatmış ve böylece Osmanlı Devleti’nde hazırlanan ilk salname vücuda gelmiştir. Daha sonra Cevdet Paşa, Meclis-i Maarif Başkâtibi Behçet Bey ve Meclis azalarından Rüşdü Bey tarafından düzenlenen salnamelerin tertibi ilk olarak Maarif Nezareti Mektubi Kalemine ve 1888 yılından itibaren de Memurin-i Mülkiye Komisyonuna bağlı Sicil-i ahval dairesine ihale edilmiş ve devletin yıkılışına kadar bu kurum tarafından hazırlandı (Pakalın III, 1983: 106).

1847 yılında yayımlanan ilk salname, bir takvimle devlet teşkilatını ihtiva etmektedir. 1912 yılına kadar düzenli olarak neşredilen bu salnamelerin başlangıçta hacimleri küçük ve içerikleri dar iken zamanla daha kapsamlı hale gelmişlerdir. İlk senelerinde 100 küçük sayfayı aşmayan salnamelerin hacimleri sona doğru 700-800 sayfayı bulmuştur. Bu eserlerde devletin resmi teşkilatının yanında memurları isimleri, tayinleri, rütbe ve nişanları gösterilmiştir (Pakalın III, 1983: 106). Zamanla salnamelerin içerikleri gelişirken devlete ait haritalar, krokiler ve resimler de salnamelerin içerikleri arasına girmiştir (Duman, 2000: 1)

Genel devlet salnamelerinin yanında, nazırlıklar, vilayetler ve diğer resmi kurumlar da salnameler çıkarmışlardır. Hariciye nezareti ilk salnamesini 1884-1885 yılında, Maarif Nezareti 1898-1899 yılında çıkarırlarken, 1862-1863 yılına ilk askeri salname yayımlanmıştır. Bahriye Nezareti de İngiltere rasathanesi tarafından çıkarılan almanağı her yıl “Takvim-i Bahri” adıyla tercüme ettirerek yayımlamıştır. 1915-1916 yıllarında ise ilk kez İlmiye Salnamesi yayımlanmıştır. Resmi kurumların çıkardıkları bu salnameler muntazaman devam etmemiştir (Pakalın III, 1983: 106).

Vilayet salnameleri, salnameler arasında önemli yere sahip olanlarındandır. Özellikle yerel tarih ve şehir tarihi araştırmaları açısından önemli bilgiler ihtiva eden vilayet salnamelerinin ilki H. 1283 (1866-1867) yılında neşrolunan Bosna Vilayeti Salnamesidir (Duman, 2000: 5). Osmanlı vilayetleri içerisinde en fazla salnameyi Hüdavendigâr ve Selanik çıkarmıştır (Pakalın III, 1983: 106).

Kütahya Sancağı’na ait bilgiler Hüdavendigâr Vilayeti salnamelerinde geçmektedir. Salnamelerin ihtiva ettiği bilgileri örnek bir salnameden faydalanarak sıralayacak olursak; ilk olarak sancak yöneticileri başlığı altında mutasarrıf, naib, müftü, muhasebeci ve tahrirat müdürünün isimleri ile varsa rütbe ve nişanları yer almaktadır. Ardından Liva İdare Meclisinde yer olan görevliler ve isimleri zikredilmektedir. Devamında adli kurumlardan olan Liva Temyiz Meclisi ve Liva Meclis-i Temyiz ve Cinayet Kalemi üyeleri ve isimleri sıralanmaktadır. Mali işlerle ilgilenen Muhasebe-i Liva kalemi, Tahrirat-ı Liva Kalemi, Ticaret Mahkemesi memurları ile isimleri yer alır. Belediye meclisi ve buradaki görevliler salnamede bulunan bir diğer bilgidir. Liva merkezinde bulunan kurumlar olarak Tahrir-i Emlak Komisyonu, Tahrir-i emlak Kalemi, Menafi Sandığı, Defteri Hakâni Memurluğu, Evkaf idaresinde görevli memurlar ve adları son olarak yer almaktadır. Bunlardan başka merkeze bağlı nahiyeler ve buralarda bulunan görevlilerin isimleri verilmektedir. Ardından livaya bağlı kazalar ve bu kazalarda bulunan devlet kurumları ile bu kurumlarda çalışan memurlar zikredilmektedir. Yukarıda ifade edilen idari görevliler yanında liva dâhilinde bulunan askeri kurumlar, bu kurumlarda bulunan askeri personel de salnamelerde yer alır. Livada bulunan posta ve telgraf müdürlükleri ile rüsumat müdüriyeti üyeleri de salnamelerde görülebilir. Kütahya Livası dâhilinde bulunan eğitim kurumları, dokuma ve tarım ürünleri, madenler, livanın nüfus bilgileri, livada bulunan cami, kahvehane ve

hamam gibi sosyal müesseseler ile ödenilen vergiler salnamelerin konusu içerisinde (HVS. 1292: 82-153).

Dönemimizle ilgili başvurduğumuz salnameler şunlardır:

Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, H.1287 (1870) / 170 sayfa

Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, H.1288 (1871) / 134 sayfa

Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, H.1289 (1872) / 128 sayfa

Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, H.1290 (1873) / 150 sayfa

Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, H.1291 (1874) / 150 sayfa

Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, H.1292 (1875) / 156 sayfa

Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, H.1293 (1876) / 146 sayfa

Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, H.1294 (1877) / 144 sayfa

Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, H.1295 (1878) / 142 sayfa

Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, H.1296 (1879) / 220 sayfa

c. Başbakanlık Osmanlı Arşivi: Osmanlı Devleti'nde ilk dönemlerden itibaren arşivciliğe önem verilmiştir. Devlete ait olan bütün vesikalar önem derecesine bakılmaksızın sandık ve torbalar içerisinde muhafaza edilmiştir. Belgelerin koruma altına alındığı iki merkez Maliye Defterleri Hazinesi ve Defterhâne Hazinesiydi (Baltacı, 1989: 47).

Osmanlı Devleti'nde evrak mahzeni olarak kullanılan ilk yer Yedikule'dir. Buradan sonra At Meydanı arşivlerin tutulduğu yer olurken, Topkapı Sarayı'nın inşası ile birlikte arşivler Hazine-i Âmire ve Enderun-ı Hümayun'a nakledildiler (Komisyon, 1992: 17) .

Zamanla arşiv malzemelerinin çoğalması ile birlikte, bunlar çeşitli yerlerde saklanılmaya devam etmiş ve Tanzimat döneminde yapılan arşiv binası ile birlikte buraya toplanmışlardır. "Hazine-i Evrak" adı verilen bu bina 1846 yılında Sadrazam Mustafa Reşit Paşa tarafından yaptırılarak hizmete sokuldu. Bütün vesikaların burada

toplanmasıyla birlikte bugün Başbakanlık Osmanlı Arşivi olarak bilinen arşiv meydana gelmiştir. Bu arşiv, başlangıçta Divan-ı Hümayun ve Bab-ı Asafî arşivi iken diğer belgelerin de buraya nakli ile zenginleşmiştir (Baltacı, 1989: 47).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki tasnifler şunlardır: Ali Emiri Tasnifi, İbnü'l-emin Tasnifi, Cevdet Tasnifi, Feteke Tasnifi, Hatt-ı Hümayun Tasnifi, İrade Tasnifi, Kamil Kepeci Tasnifi, Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi, Yıldız Sarayı Tasnifi, Vakfiyeler Tasnifi, Maliyeden Müdevver Vesikalar Tasnifi, Müzehheb Fermanlar Tasnifi, Haritalar Tasnifi, Milli Evraktan Alınan Defterler ve Vesikalar Tasnifi, Sicill-i Umumi Defterleri Tasnifi ve Hazine-i Hassa Memur ve Müstahdemlerinin Sicil ve Künyeleri ile Maaş Defterleri Tasnifi (Baltacı, 1989: 48-53).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde müstakil seriler dört ana başlık altında tasnif edilmişlerdir. Bunlar; Divan-ı Hümayun Defterleri, Bab-ı Asafî, Bab-ı Âlî ve Defterhane Defterleridir. Divan-ı Hümayun Defterleri; Divan veya Beylikçi Kalemî Defterleri, Ru'ûs Defterleri, Divan-ı Hümayun Tahvil Kalemî Defterleri, Divan-ı Hümayun Âmedî Kalemî Defterleri, Divan-ı Hümayun Teşrifat Kalemî Defterleri ve Divan-ı Hümayun Çavuşbaşılık Defterleridir (Komisyon, 1992: xvi-xviii).

Bab-ı Ali Evrak Odası Sadaret Evrakı tasnifi, Tanzimat döneminden başlayarak devletin yıkılışına kadar geçen süredeki vesikaları ihtiva eden ve yaklaşık iki milyon belgeye sahip bir kısımdır. Burada bulunan vesikalar yedi başlık altında incelenerek tasnif olunmuşlardır. Bunlar; Divan-ı Hümayun Kalemî, Mektubi Kalemî, Mektubi Mühimme Kalemî, Amedi Kalemî, Teşrifat Kalemî, Eyalet-i Mümtaze Kalemî ve Müteferrik Evrak Kalemidir.

İradeler: Padişahın emri, fermanı, arzusuna denir. Önceleri herhangi bir konuda Padişahın görüşüne lüzum görüldüğünde, meselenin hülasası Padişaha sunulur ve buna "arz tezkiresi ya da telhis" denilirdi. Tanzimat döneminde arz tezkireleri "Serkâtib-i Şehriyârî" adı verilen Padişahın başkâtibine hitaben yazılmaya başlanmıştır. Arşiv katalogunda "İ" kodu ile yazılan iradeler konularına göre de başlıklara ayrılmıştır. Bunlar; dahiliye, hariciye, Meclis-i Vâlâ, Meclis-i Mahsus, Şûrâ-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliyedir (Komisyon1992: 317-318).

Divân (Beylikçi) Kalemi: Divan-ı Hümayun'da müzakere olunan ve bir karara bağlanan evrakı gerekli yerlere havale eden kalemdir. Divan-Hümayun sicillerini tutmak, Divana gelen şikâyetlere hükümler vermek, toprak ve çeşitli konularda anlaşmazlıkları çözümlmek diğer görevlerindedir. Arşiv katalogunda “A.DVN” olarak kodlanan bu vesikaların adedi 219.599’dur (Komisyon, 1992: 303).

Divan-ı Hümayun Kalemi: Divan’ın kaldırılması ile birlikte bu tabir sembol olarak Bab-ı Âlî’de bir kalemi ifade etmek üzere kullanılmıştır. Bu kalem arşiv tasnifinde “A.DVN” olarak yazılır. Bu kalemin görevleri, nizamnâme ve kanunnâmelerin kayıt ve hıfzı, gayr-ı Müslim reisleri ile yabancı devlet elçilerinden gelen evrakın kaydı ve gereken berat ve emirlerin yazılması; bilumum mansıplar, memuriyetler, rütbe ve tevehhüllerin kayıtları ve tuğra çekmektir. Bu kaleme, yabancı devlet temsilcileri ile yapılan yazışmalar “A.DVN.DVE” koduyla tasniflenmiş ve bu belgeler Düvel-i Ecnebiye kaleminde yazılmışlardır. Devletin önemli meselelerine dair hüküm ve beratların yazıldığı kalem ise Mühimme kalemidir. Buradan çıkan vesikalar “A.DVN.MHM” kodu ile yazılmışlardır (Komisyon, 1992: 342-343).

Mektubî Kalemi: Osmanlı Devleti’nin ilk devirlerinden beri varlığını devam ettirmiş bir kalemdir. Sadareten çeşitli makamlara yazılan emir ve buyrultular bu kalem tarafından yazılmıştır. Bu kalem, Sadaretin İstanbul’da bulunan nazırlıklar ve dairelerle ve taşra ile yaptığı tüm yazışmaları yürütmüştür. Bu kaleme ait evrak arşiv katalogunda “A.MKT” olarak görülür.

Mektubî kaleminin, Umum Vilayet, Nezâret ve Devâir, Meclis-i Vâlâ, ve Deâvi alt kalemleri bulunmaktadır. Bunlardan Umum Vilayet, katalogda “A.MKT.UM” koduyla gösterilir. Bu kaleme Taşra ile Sadaret arasındaki yazışmalar yer alır. 1850 tarihli olan bu katalogda 6719 belge mevcuttur.

Nezâret ve Devâir Kalemi, Sadaretin İstanbul’da bulunan daire ve nazırlıklarla yaptıkları yazışmaları düzenleyen ve kaydederdi. 1849 tarihli bu tasnifte 2671 belge vardır. Bu kalemin vesikaları arşivde “A.MKT.NZD” kısaltması ile yazılmaktadır.

Meclis-i Vâlâ tarafından Sadarete takdim edilen mazbatalar, Sadaret adına Meclis-i Vâlâ tarafından yazılan vesikalar bu kalemin sorumluluğu altındadır. 1840-1850 tarihli

bu katalogda kayıtlı vesika sayısı 5509'dur. Meclis-i Vâlâ kaleminin vesikalari arşivde "A.MKT.MVL" olarak tasnif edilmişlerdir.

Deâvi fonunda, Deâvi Nezareti tarafından Sadaret adına çeşitli makamlara gönderilen tahrirat ve tezkireler bulunur. 1840-1850 tarihli bu fonda bulunan vesika adedi 4808'dir. Bu Fonun arşivdeki kodu "A.MKT.DV"dir.

Mektubî Mühimme Kalemi önemli ve acil olan hususların kaydedildiği tasniftir. Arşivdeki kodu "A.MKT.MHM"dir. 1840-1850 tarihli bu fonda 2919 vesika bulunmaktadır (Komisyon, 1992: 344-348).

Âmedî Kalemi: Sadaret ve Saray arasındaki yazışmaları yürüten kalemidir. Arşiv kodu "A.AMD"dir. Yaptığı işin hususiyetinden dolayı Bab-ı Âlî kalemleri arasında en üst kalem kabul edilirdi. 1840 -1851 tarihli bu tasnifte toplam 3100 vesika bulunmaktadır. Bu kalemin evrakını, Sadareten Saraya gönderilen tezkire-i Samiler, Saraydan Sadarete giden tezkireler, yabancı devlet başkanlarına yazılan nâme-i hümayunlar, hatt-ı hümayunlar teşkil etmektedir (Komisyon, 1992: 348)

Cevdet Tasnifi: Tarihçi Muallim Cevdet başkanlığındaki kurul tarafından 1932-1937 yılları arasında tasnifi yapılan vesikalardır (Komisyon, 1992: 396).

Mesârifât Defterleri: 1834-1920 yılları arasında düzenlenen ve Maliye Nezareti Defterlerinden olan bu tasnif, Osmanlı maliyesinin devlet eli ile yapmış olduğu harcamaları göstermektedir. Bunların önemli bir kısmı, idari ve askeri olarak istihdam edilmiş olan memurların maaş ve tayinatlarını gösterir. Bu defterlerde ayrıca, keşif, inşa ve tamir masrafları, saray mutfakları için yapılan harcamalar ile buralardaki görevlilerin de maaşları bulunmaktadır. Bu katalogda toplam 19.481 adet defter bulunmaktadır (Komisyon, 1992: 280).

Temettuat Defterleri: Temettü vergisi tüccar ve esnafın senelik kazançları üzerinden alınan bir vergidir. H.1255 (1839) yılında çıkarılan bir nizamname ile tekâlif-i örfiyenin herkesin emlak, arazi ve hayvanlarına; esnaf ve tüccarın senelik kazançlarına birer kıymet takdir olunmak suretiyle ve binde hesabıyla tarh ve tevzi edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu itibarla, senelik kazanç miktarının tahmini Tanzimat-ı Hayriye ile başlar (Pakalın III, 1983: 453). Osmanlı Devleti, daha önce farklı isimler altında aldığı vergileri kaldırarak tek vergi koymuş ve bu vergi vatandaşın gelir durumuna göre

belirlenmiştir. Bu sayımlarda vergiye mahsus kişilerin arazisi ve buradan elde ettiği hâsılatı, gelir getiren diğer mülkleri, hayvanları, esnafın yıllık tahmini kazancı, verilen öşür miktarı, gayr-ı Müslimlerin gelirlerine göre cizye miktarları temettuat defterlerine kaydedilmiş ve bu defterler bu kayıtlarla birlikte ortaya çıktı. 1844-1845 yıllarına ait toplam 17.747 adet temettuat defteri bulunmaktadır (Komisyon, 1992: 281).

Temettuat defterleri tutulurken yazım mahalle bazında yapılmış ve her mahalle için ayrı bir defter tanzim edilmiştir. Bu defterlere hane numarası, hanede vergiye mahsus kişiler yazılmış ve defterler mahalle muhtarları, imam ve eğer mahalle gayr-ı Müslim mahallesi ise dini temsilciler tarafından imzalanarak mühürlenmiştir. Temettuat defterlerinde her dini cemaat ayrı ayrı yazılmış olup eğer mahallede Müslümanlar ile gayr-ı Müslimler birlikte ikamet ediyorsa, önce Müslümanlar olmak üzere yazım yapılmıştır. Temettuat defterleri liva ismi ve akabinde temettuatı yazılan yerin ismi ile başlar. Örnek olarak “Nefs-i Kütahya’da Bölcek Mahallesinin Temettuat Defteri” gibi (ML.VRD.TMT.D, 8738).

Temettuat kayıtları tarih çalışmaları için çok önemli kaynaklardır. Özellikle insanların geçim kaynakları ve varlıkları ile bilgiler ihtiva etmektedir. Diğer taraftan vergi hanesini verdiği için demografi çalışmalarına da bilgiler sunmaktadır. Hane sayısından hareketle nüfus tahmini yapılabilmektedir.

BÖLÜM 1: KÜTAHYA'DA İDARİ YAPI

1.1. Kütahya'nın Tanzimat Öncesi Tarihi ve İdaresi

Kütahya, tarih boyunca Batı Anadolu'nun en önemli kentlerinden biri oldu. Batı Anadolu limanlarına Anadolu içlerindeki kaynakların ve ticari emtianın taşındığı güzergâhta ve İstanbul-Bursa istikametine doğru giden yollar üzerinde olması Kütahya'nın konumunu güçlendirdi. Kütahya'nın idaresi altında bulunduğu devletlerin önemli merkezlerinden birisi olması sebebiyle zamanla nüfusu arttı.

Kütahya için eski dönemlerde kullanılan isim “Cotyaeium”dur. Genel kullanımda “Cotyaeum” ismi kabul görmüş olsa da para kalıntılarından elde edilen bilgilere göre şehrin eski isminin doğru yazılışının “Cotiaeum” olması gerektiği iddia edildi. (Cramer,1732:17n). Eski kaynak, sikke ve yazıtlara göre Kütahya'nın adı, eski Yunancada Kotiaeion ve Latince Cotiaeum olarak geçmektedir (Gürsoy, 2006: 35). Diğer taraftan Kütahya'nın eski adı kaynaklarda “Cotyaeium” olarak geçmektedir. Nitekim XIX. Yüzyılda Anadolu'yu dolaşan yabancı gezginler ve coğrafyacılar Kütahya'dan bahsederken “Ancient Cotyaeium” ismini kullanmaktadırlar (Fellow, 1838: 127; Mayo,1813: 100; Arrowsmith, Nicolay, 1856: 417; Malte-Brun, 1827: 322).

Kütahya şehrinin Roma hâkimiyetine girişinden sonra kullanılan ismi Kotiaeion'dur. Bu isim daha önceki dönemlerde kullanılan Cotyaeium'un Hellen diline uyarlanmış şeklidir. Sondaki “-eion” eki Hellen dilinde “-yeri” anlamına geldiği için Kotia'nın yeri ya da tanrı Kotys'in yeri anlamındadır (Umar, 1993: 472). Kotys, Lidyalıların efsanevi inancına göre bu halkın ve atalarının akrabalarındandır. Diğer taraftan Kotys ana tanrıça Kybele'nin sevgilisi Atys'in bir başka şekilde söylenişidir (Uçankuş, 2002: 343). Kütahya'nın eski dönemlerde kullanılan isminin zamanla değişmesi ve yöreye hâkim olan Türklerin kullanım şekli sonucu bugünkü halini aldı.

1.1.1. Türk Hâkimiyetinden Önce Kütahya

Kütahya'da yerleşim izleri çok eski tarihlere kadar uzanmaktadır. Nitekim Kütahya ve çevresinde Kalkolitik Çağ'a ait örnekler bulunduğu gibi, Seyitömer civarındaki kazılarda Eski Tunç çağı, Hitit ve Frig dönemlerine kadar uzanan kalıntılara rastlandı (Uçankuş, 2002: 343).

Hisar ve Hıdırlık tepelerinin etekleri, Kütahya şehrinin ilk çekirdeğinin olduğu yerlerdir. Bu iki tepe arasından geçerek Felend çayına ulaşan dere şehri ikiye ayırırdı. Arkasına güney istikametinde bulunan Yellice Dağını alarak güvenlik açısından sağlam bir görüntü veren şehir aynı zamanda ovaya hâkim bir yerleşime sahipti. Kütahya şehri dağın eteklerinden kuzeye doğru yayılma göstermişti.

Kütahya bölgesinde yaşayan ve adı bilinen en eski halk Hititlerdir. Tuthaliya (M.Ö. 1256-1220) Yıllıklarına dayanarak Hititlerin bölgeye M.Ö. 2. binde geldikleri ve şehrin tarihinin de arkeolojik buluntulara göre İlk Tunç Çağı'na kadar uzandığı görülmektedir (Gürsoy, 2006: 35).

Kütahya'da siyasi varlığın başlangıcı ise Friglere kadar uzanmaktadır. Kütahya kurulduğu yer itibari ile Friglerin "Larissa" ismini verdikleri şehir yapısına uygundu. Frigler şehirlerini güvenlik gerekçeleri ile bölgeye hâkim tepelere inşa etdi. Bu bağlamda ilk olarak kale ve çevresinde yerleşimin başlamış olması bu duruma uygunluk göstermektedir (Tulay,1981-1982: 54).

Yukarı Sakarya vadisinde Eskişehir, Afyon ve Kütahya arasında uzanan dağlık Frigya bölgesi, Friglerin tarihleri boyunca siyasi ve kültürel açıdan en güçlü ve etkili oldukları kesimdir. Bölgenin savunmaya elverişli dağlık yapısı, vadi tabanlarında bulunan verimli topraklar, akarsular ve zengin orman alanlarıyla bu saha Frigler için ideal yaşam alanı oldu (Tüfekçi, 2008: 13).

Aizoni (Çavdarhisar), Nakolia (Seyidgazi), Kotiaeion (Kütahya), Midaeion (Eskişehir Alpu ilçesi yakınlarında) ve Doryloion (Eskişehir), Frigya Epiktetos'un kentlerindedir (Strabon,1831: 363; Albemarle,1831: 189). Kazanılmış, ilhak edilmiş ülke manasında (Strabon,1831:53n) olan Frigya Epiktetos, Büyük Frigya'nın kuzeyinde ve Bitinya ile sınır olan bölgedir. Strabon Kütahya'yı Frigya Epiktetos'un bir parçası olarak söylerken; Lempriere, Kütahya'yı Şuhut (Synnada) ve Dinar (Apamea) ile birlikte Frigya Proper (Merkez) bölgesi içinde gösterir (Lempriere, 1839: 258).

Kütahya Friglerden sonra önce Lidya hâkimiyetine, ardından Pers Kralı Kyros'un bölgedeki egemenliği sonrası bu devletin idaresi altında girdi. Makedonyalı İskender'in Anadolu istilasıyla, M.Ö. 333 yılından devletin dağıldığı tarih olan M.Ö. 278 yılına kadar bu devletin bir parçası olarak kaldı. Kütahya, bu tarihten sonra ise sırasıyla

Bitinya ve Bergama krallıkları sınırlarına dâhil oldu. M.Ö. 133 yılında Roma İmparatorluğu'nun Anadolu'yu hâkimiyeti altına almasından sonra önemli bir dini merkez oldu ve burada Piskoposluk tesis edildi (Yıldız, 1981-1982: 35). Nitekim Eski Bizans kaynaklarında da Kütahya, hem Frigya bölgesinin en önemli kenti hem de Piskoposluk merkezi olarak geçmektedir (Cramer, 1732: 17). Kütahya, Bizans döneminde Anadolu'nun idari olarak oluşturulan bölümleri arasında Asia Ephesus içerisinde görülmektedir. Asia Ephesus da kendi arasında Pamphylia, Pisidia, Lycaonia, Phrygia Pacatians, Phrygia Salutary, Hellespont, Lydia, Caria, Lycia ve The Island olarak on parçaya ayrıldı. Kütahya, Synnada ile birlikte Phrygia Salutary Bölgesinin parçalarından birisi olarak görülür (Brun,1824: 93).

Kütahya'nın önemi Roma İmparatorluğu sınırlarına dâhil olmasından sonra giderek arttı. Daha önce ifade ettiğimiz gibi Anadolu içlerinden Batı Anadolu limanlarına ulaşan yollar Kütahya'dan geçmekteydi. Diğer taraftan buranın Roma ordularının doğuya doğru yaptıkları seferlerde geçiş güzergâhında bulunması da şehrin gelişimine katkıda bulundu. Yapılan kazılarda bulunan sikkeler, Kütahya'da para basıldığını da göstermektedir.

İmparatorluk topraklarında başlayan mezhep çatışmaları sırasında kovuşturmaya uğrayan Hıristiyanlar için Kütahya, sığınılan güvenli bir liman oldu. Ancak bu durum Kütahya'nın tahsisatının kesilmesi ve zenginliğinin azalması ile sonuçlandı (Yıldız, 1981-1982: 35). Bu gelişmelerin ardından İznik'te Hıristiyanlık Konsülünün toplanması ve İmparator Konstantinus'un, Hıristiyanlara karşı takındığı katı tutumu değiştirerek onları korumaya başlaması üzerine Kütahya kaybettiği önemi tekrar kazanmaya başladı ve akabinde burası Piskoposluk merkezi olarak daha büyük öneme haiz oldu.

Kütahya'nın önemi Bizans döneminde artarken, şehre hâkim tepeye inşa edilen kale, şehri gelecek tehlikelere karşı daha güvenli bir merkez haline getirdi. Bu kale, Germiyanogulları ve Osmanlı dönemlerinde yenilenen kalenin esasını teşkil etti (Uzunçarşılı, 1932: 7; Yıldız, 1981-1982: 36). Malazgirt'te Sultan Alparslan'a yenildikten sonra Kütahya'ya gelen ve burada, tahta geçen oğlunun emri ile gözlerine mil çekilen Romen Diyojen, kısa süre Kütahya kalesinde tutulduktan sonra Kınalı Ada'da kendi yaptırdığı manastıra nakledilmiş ve orada ölmüştür (Dirimtekin,1993: 249).

Kütahya, tarihte yetiştirdiği değerlerle de önemli bir yere sahiptir. Ünlü hayvan hikâyecisi Aesop'un* (Ezop) M.Ö. VI. yüzyılda burada yaşadığı birtakım kaynaklarda geçmektedir (Cramer, 1732: 17, Uçankuş, 2002: 13). Ünlü gramerci ve bu konuda ciltlerce eser sahibi olan Alexander da Kütahya'da yaşadı (Cramer, 1732: 17).

*Ezop, M.Ö. VI. yüzyılda yaşayan ünlü hayvan hikâyecisidir. Fabl adı verilen öyküleri meşhurdur. Bu eserlerinde hayvanları konuştu. Bilinen en meşhur hikâyelerinden biri "Karınca ve Ağustos Böceği"dir.

1.1.2.Türk Hâkimiyetinde Kütahya

1.1.2.1.Selçuklular Dönemi

Kütahya'nın Türk hâkimiyetine girişi net olarak bilinmemekle birlikte, Kutalmışoğlu Süleyman Bey'in M.1075 yılında İznik'i fethettiği dikkate alındığında aynı dönemde Kütahya da Türk idaresine girdi (Turan,1998: 54; Kaymaz, 1993: 262). Kütahya'nın Kutalmışoğullarından Mansur tarafından ele geçirildiği bazı kaynaklarda geçmektedir. Sultan Melikşah tarafından kendilerine Anadolu'da fetih görevi verilen Kutalmışoğullarından (Gibbon, 1862: 168; Holmes, 1815: 273) Mansur, Orta Anadolu'nun batı kısmını Ege Denizi'ne kadar ele geçirmekle görevlendirildi (Köymen, 2004: 104). Mansur çok kısa süre içerisinde Kütahya önlerine gelip karargâhını kurdu (Gell, 1854: 166). Kütahya'nın fethinin İznik'ten sonra gerçekleşmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Bizans'ta bu dönem başlayan taht kavgalarında, imparatorluğunu ilan edenlerden bir tanesi de Botaniates'dir. Botaniates'in imparatorluğunu kabul ettirmek üzere Kütahya'dan İstanbul'a yürümesi buranın hâlâ Bizans hâkimiyetinde olduğunun göstergesidir (Sevim, 2000: 117). Haçlı Ordularının İznik'i işgali üzerine Orta Anadolu'ya doğru çekilen Sultan Kılıçarslan'ın, M.1097 yılında Dorylaion (Eskişehir) Muharebesini kaybederek Konya taraflarına gerilemesi ile birlikte Kütahya'nın da içinde olduğu Batı Anadolu kentleri Haçlıların eline geçti (Varlık, 2002: 580; Yıldız, 1981-1982: 36; Sevim, Merçil, 1995: 431; Köymen, 2004: 288). Kütahya, Sultan II. Kılıçarslan döneminde, Bizans İmparatoru Manuel'in ölümünden sonra 1180 yılında Eskişehir'le birlikte tekrar Selçuklu topraklarına dâhil oldu. Sultan II. Kılıç Arslan'ın ülkeyi oğulları arasında paylaşımından sonra ise Uluborlu civarı ile birlikte Gıyaseddin Keyhüsrev'e verildi (Sevim, Merçil, 1995: 445-446). Kılıçarslan'ın oğulları arasında yaşanan taht kavgalarının ortaya çıkardığı karışıklıklar sırasında

Kütahya tekrar Bizanslılar tarafından alındı. Bu tarihten sonra Kütahya'nın kesin olarak Türk toprağı olması ise 1233 yılında Alaaddin Keykubad döneminde gerçekleşti. Kütahya'ya yaya olarak iki saat mesafedeki Yoncalı'da bulunan hamamın H.631 (1233) tarihli kitabesinden, bu tarihte Kütahya'nın Selçuklu toprağı olduğu görülmektedir (Uzunçarşılı, 1932: 21; Varlık, 1980: 84 Yıldız, 1981-1982: 38; Varlık, 2002: 580). Evliya Çelebi ise Kütahya'nın H.715 (1315) yılında Germiyan Beylerinden Yakup Lala Hazerdinar tarafından Rumların elinden alınarak fethedildiğini kaydetmektedir (Evliya Çelebi, 1985: 501).

1.1.2.2.Germiyan Dönemi

Kütahya, Germiyanogulları Beyliği ile birlikte en parlak dönemlerini yaşadı. Beyliğin merkezi olan şehrin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel değeri arttı.

Germiyan Aşireti, eski kaynaklarda "Etrâk- Germiyan" olarak geçer. Aşiret bu ismi Malatya çevresinde buldukları dönemde buradaki bir yerleşim yerinden aldı. Uzunçarşılı, Germiyan ismi ile ilgili olarak, Türk aşiretlerinden bir aşiret adı iken sonradan bir beyliğin ve bir ailenin adı hâline geldiğini söylemektedir (Uzunçarşılı, 2003: 39). Germiyanogulları, ilk olarak 1239 yılında "Babaîler" isyanı ile siyasi arenada görünmüşlerdir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin hizmetinde bulunan Germiyan Beyleri XIII. yüzyılın sonlarına doğru Batıya doğru göç ederek Kütahya ve Karahisar taraflarına yerleşti. Uzunçarşılı, Germiyan aşiretinin Kütahya'ya geliş tarihinin kesin olarak bilinmemekle birlikte 1276 yılında III. Gıyaseddin Keyhüsrev devrinde bölgede oldukları bilgisinden hareketle bu tarihten önce buraya geldiklerini ifade eder (İnalçık, 2003: 58). İnalçık ise Germiyan Aşiretinin Kütahya'ya geliş tarihi olarak 1260'lı yılları vermektedir (İnalçık, 2009: 5). Germiyan aşireti, bölgeye geldiklerinde Sahipata oğulları emrinde yaşadı. Ardından ilk olarak Sahip Ataoğullarının bölgedeki etkinliklerinin azalması ve daha sonra kaybettiği tahtını geri almak için Kütahya çevresine gelen Alâeddin Siyavuş'un bertaraf edilmesinde aldıkları rol ile birlikte ön plana çıktı. Bu gelişmeler sonrası Batı uçlarının idaresi Germiyanogullarına geçti. Germiyanogullarının artan güçleri ile birlikte beylik hâline gelmeleri, Moğol idaresi altında yaşayan Selçuklularla aralarında mücadeleler yaşanmasına neden oldu. 1300'lü yıllara gelindiğinde merkezi Kütahya olan Germiyanogulları Beyliği Yakup Bey idaresinde tamamen teşekkül etti. Yakup Bey bir taraftan Moğollara itaatini bildirip

onlarla iyi ilişkiler kurarken, diğer taraftan da Beyliğinin sınırlarını Bizans istikametinde genişleterek kısa süre içerisinde Anadolu'nun en büyük ve en güçlü beyliklerinden birisi hâline getirdi. Bu dönemde Aydın, Saruhan ve Menteşe Beyleri, Yakup Bey'in emri altında bulunmuşlardır (Uzunçarşılı, 2003: 59; Koca, 2001: 73-76).

Yakup Bey döneminde en parlak zamanını yaşayan beylik, aynı dönemde Bizans'ın Sicilya'dan getirdiği Katalan askerleri karşısında alınan yenilgi sonrası (Uzunçarşılı, 2003: 42) ilk kez toprak kaybetti. Yakup Bey'in ölümü ile yerine geçen oğlu Mehmed Bey, Bizans'a kaybedilen toprakları geri almışsa da, beyliğin bütünlüğünü koruyamadı.ve bu dönemde Aydınoğulları, Germiyan Beyliğinden ayrılarak müstakil hâle geldi. Mehmed Bey'in 1361 yılında ölümü ile yerine geçen Süleyman Şah, kızı Devlet Hatun'un, Osmanlı Sultanı I. Murad'ın oğlu Şehzade Bayezid ile evlenmesi ile Osmanlılarla akraba oldu. 1378 tarihinde Beylik merkezi olan Kütahya dâhil olmak üzere Tavşanlı, Simav ve Eğrigöz şehirlerini çeyiz olarak Osmanlılara bırakan (Hadidi, 1991: 94; Sale, 1759: 63) Süleyman Şah, Kula'ya çekildi. Kütahya şehri bu tarihten itibaren Osmanlı toprağı olmuş ve Beylik Kula merkezli yaşamaya devam etmişse de Sultan Yıldırım Bayezid, 1390 yılında Germiyan oğulları Beyliğini ortadan kaldırarak Yakup Bey'i sürgüne gönderdi (Uzunçarşılı,2003: 262; Koca, 2001: 78-79).

Kütahya'nın Osmanlılara evlilik yolu ile bırakılması ile ilgili olarak Kâtip Çelebi H. 783 (1381) yılını vermektedir. Kütahya bu tarihte mülhakatı ile birlikte Osmanlı Devleti'ne bırakılmış ve bundan dolayı Kütahya Sancağı “ Sahib-i Kadim” adı ile meşhur olmuştur (Kâtip Çelebi, 2009: 631-632).

Yıldırım Bayezid, Süleyman Şah'ın kızı ile evlenip bölge çeyiz olarak Osmanlı Devleti'ne bırakıldıktan sonra Kütahya'ya vali olarak atandı. Ancak Bayezid, Kosova Savaşı münasebetiyle Kütahya'dan ayrıldıktan sonra babası Sultan I. Murat'ın vefatı ile tahta geçerek Osmanlı Devleti'nin yeni padişahı oldu. Sultan Yıldırım Bayezid, şehzadeliği döneminde çevresinde bulunan Germiyan şairlerini himayesi altına aldı ve Germiyan Beyleri zamanındaki edebî hareket Osmanlı döneminde gelişerek devam etti. Ankara Savaşı ile birlikte Anadolu Birliği yıkılırken, Germiyanlı şairler, Süleyman Çelebi ve Mehmed Çelebi'nin saraylarında iyi kabul görmüşler ve Osmanlı Klasik Edebiyatının kurucuları olmuşlardır (İnalcık, 2009: 71, 91).

Ankara Savaşı'ndan sonra tekrar kurulan Germiyan Beyliği eski günlerine dönemedi. İlk olarak Karaman Beyliği'nin işgaline uğradı. Daha sonra Osmanlı hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı. Beylik II. Yakup Bey'in ölümü ile 1427 yılında vasiyeti gereği Osmanlı Devleti'ne katıldı (Uzunçarşılı 2003: 48-49).

Germiyan Beyleri, Kütahya'da büyük bir sarayda yaşadılar, Selçuklu hükümdarları gibi unvanlar kullandılar ve kendi adlarına para bastırıp nevbet çaldırdılar. Kütahya bu dönemde yapılan imar faaliyetleri ile tipik bir Türk-İslam şehri hâline geldi. Germiyanogulları devrinde; 1330 yılında Kubbeli Camii, 1377'de Kal'a-i Bâlâ Camii ve Kurşunlu Camii, 1381'de Balıklı Camii ve Analcı Mescidi, 1308'de Vacidiye Medresesi, 1411'de Yakup Bey İmareti gibi yapılarla Kütahya donatıldı. Diğer taraftan Kütahya, kurulan medreseler ve buralarda görevli Abdülvacid (Hoca Sadettin Efendi V, 1999: 41), Şeyhoğlu Mustafa, Ahmet Dâî, Şeyhî (Hoca Sadettin Efendi V, 1999: 102) ve Ahmedî gibi dönemin önde gelen ilim adamları ve müderrisler ile Anadolu'nun başta gelen ilim ve kültür merkezlerinden biri hâline geldi (Koca, 2001: 83-84).

1.1.2.3.Osmanlı Dönemi

Germiyan Beyi II. Yakup Bey'in 1429 yılında ölümünden sonra, onun vasiyeti üzerine Osmanlı toprağı olan Kütahya, sancak merkezi yapıldı ve başına da Timurtaş Paşa'nın torunu, Umur Bey'in oğlu Osman Çelebi tayin edildi (Hoca Sadettin, 1999: 167-168; Varlık, 1980: 27). Uzunçarşılı, Yakup Bey'in ölümü ve Osman Çelebi'nin atanması ile ilgili olarak 1428 tarihini vermektedir. Sultan II. Murad'ın oğlu Şehzade Alaaddin Bey 1433-1438 yılları arasında Kütahya'da sancak beyi olarak bulundu (Varlık, 2002: 580; Yıldız, 1981-1982: 44; D'aussy, 1852: 201).

Kütahya'yı tarihte önemli bir yere taşıyan diğer bir gelişme de Anadolu Beylerbeyliği'nin merkezi olmasıdır. Bu konumuyla Kütahya, Osmanlı Devleti'nin erken dönemdeki iki önemli idari kısmından biri hâline geldi. Toprakların genişlemesi ile birlikte Osmanlı idari teşkilatında eyaletler kurulmaya başlandı. İlk olarak 1362 yılında Rumeli Eyaleti kuruldu. Rumeli Eyaletinden otuz yıl kadar sonra Anadolu Beylerbeyliği tesis edildi ve başına da Kara Timurtaş Paşa beylerbeyi olarak atandı. Kütahya'nın Beylerbeyilik merkez olması 1451 yılında gerçekleşti. Bu tarihte Anadolu Beylerbeyi olan İshak Paşa, Sultan II. Mehmed ile birlikte Karaman üzerine düzenlenen sefere katıldı. Bu seferden önce Sultan II. Mehmed tarafından Ozgur oğlunun yerine

Anadolu Eyaleti'nin başına atanan İshak Paşa, Menteşe Beyliği üzerine yürüdü (Uzunçarşılı, 2003: 453). Menteşeoğlu İlyas Bey'i yenilgiye uğrattıktan sonra Kütahya'ya gelip burada idaresini kurdu. Kütahya, Anadolu eyaletinin merkezi olma konumu, 1451 yılından Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Paşa kuvvetlerinin Kütahya'ya kadar işgallerini genişlettikleri 1833 yılına kadar 382 yıl devam etti.

Beylerbeyliği merkezi olmasından sonra önemi giderek artan Kütahya, siyasi gelişmelerin odağında oldu. Bu dönemde bölgede meydana gelen en önemli gelişme Şahkulu isyanıdır. 1511 yılında Şiilik propagandası ile Korkuteli civarında isyana başlayan Şahkulu; Burdur, Keçiborlu, Sandıklı gibi yerleri de ele geçirdikten sonra Kütahya önlerine geldi. Kütahya'da bulunan Beylerbeyi Karagöz Ahmed Paşa'yı yenip surlar önünde asan Şahkulu (Hoca Sadettin Efendi IV, 1999: 46-47; Uzunçarşılı, 2003: 230; Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, 1992: 132; İnalçık, 2009: 136), Kütahya'yı muhasara etmişse de başarılı olamayıp Bursa'ya yöneldi. Kütahya teslim olmamakla birlikte, özellikle kale dışında kalan mahalleleri zarar gördü ve yağmalandı. Şahkulu isyanı merkezden gelen kuvvetlerin yetişmesi üzerine, Altıntaş yakınlarındaki mücadeleden sonra sona erdi ve kaçan Şahkulu yakalanarak idam edildi.

Kütahya, Kanuni devrinde meydana gelen taht mücadeleleri sırasında da sık sık gündeme geldi. Kanuni'nin Hürrem Sultan'dan olmayan oğlu Şehzade Mustafa'nın 1553 yılında idam edilmesinden sonra, kalan şehzadeler sancaklara gönderildi. Bunlardan Şehzade Bayezid Kütahya'ya vali olarak atandı. Manisa'da bulunan Şehzade Selim ile Bayezid arasındaki çekişmeden dolayı Kanuni Bayezid'i Amasya'ya ve Selim'i Konya'ya gönderdi. Şehzade Bayezid'in Kütahya'da kaldığı 1550-1558 yılları arasında şehrin imarı ile ilgili önemli işler yaptığı görülür. Nitekim Kütahya'dan alınmaması ile ilgili isteğini babasına bildiren mektubunda, Kütahya'ya geldiğinde buranın köy gibi olduğunu, yirmi bin altın harcayarak şehri mamur ettiğini ve burayı şehir hâline getirdiğini söylemektedir. Şehzadeler arasındaki mücadele Bayezid'in Selim'e yenilerek İran'a sığınması üzerine sona erdi. Selim Konya'dan Kütahya'ya gelerek 1562-1566 yılları arasında valilik görevini yürüttü ve babasının ölümü ile birlikte tahta geçmek üzere Kütahya'dan ayrıldı. Anadolu Beylerbeyleri, şehzadelerin Kütahya'da bulunduğu dönemlerde Ankara'da oturmuşlar ve idareyi buradan sağlamışlardır (Yıldız, 1981-1982: s:45).

XVII. yüzyılda Anadolu'nun birçok kentini etkileyen, ülkede asayişin bozulmasına, ticaretin gerilemesine ve daha birçok olumsuz etkilere neden olan Celali isyanlarından Kütahya da etkilendi. Celalilerin yağma ve talanlarını devam ettirdikleri bu dönemde, Sadaret kaymakamı Hafız Ahmed Paşa olayları yatıştırmak üzere 1601 yılında Kütahya'ya gönderildi. Bu sırada Celali liderlerinden Deli Hasan, takibattan kurtularak Kütahya önlerine gelmiş ve Ahmed Paşa'nın kuvveti olmadığını görünce, kaleye çekilen Paşayı ve şehri muhasara altına aldı. Fakat kış şartları kuşatmanın uzamasını engellemiş ve Celaliler şehrin kenar mahallerini yağmalayıp yaktılar.

Kütahya, şehirde 17 gün kadar Beylerbeyilik yapan Köprülü Mehmed Paşa'nın yerine Anadolu Beylerbeyi olan Can Mirza Paşa zamanında da önemli sorunlarla karşılaştı. Köprülü ile arası bozuk olan Mirza Paşa, 1657 yılında isyan eden Abaza Mehmed Paşa isyanına katıldı ve Kütahya halkının kendisine destek vermeyip birliklerinden bir kısmını etkisiz kılmaları sonucu şehri kuşattı. İki ay kadar süren bu kuşatma netice vermeyince Can Mirza Paşa kuşatmayı kaldırarak çekildi (Varlık: 581; Yıldız: 46).

Evliya Çelebi şehrin önceleri çok mamur olduğunu, ancak H.1021'de (1612-1613) Celali Kara Yazıcı ve Arap Said zulümlerinden harap olduğunu belirtir (Evliya Çelebi: 502).

1833 yılı, Kütahya için önemli tarihlerden biri oldu. Şehir 8 Mart 1833 yılında Mısır kuvvetleri tarafından işgal edildi. Mora isyanı sırasında, yapacağı yardıma karşılık, Kavalalı'nın Mısır valiliğine ilaveten Mora ve Girit valiliklerini istemesi ve 1828-1829 Rus savaşlarında benzer isteklerinin karşılanmadığı gerekçesiyle kuvvet göndermemesi üzerine Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile Sultan II. Mahmud'un arası açıldı. Bu gerginlik sonrası İstanbul, Kavalalı'yı Mısır valiliğinden almak isterken, Kavalalı da Suriye ve Şam valiliklerini ele geçirmek için fırsat kollamaktaydı. Nihayet İbrahim Paşa komutasındaki Mısır orduları, Osmanlı kuvvetlerini yenilgiye uğrattıktan sonra Kütahya önlerine kadar ilerlediler ve Kütahya'yı işgal ettiler. Şehrin işgalinden kısa süre önce, beylerbeyi olarak burada bulunan Rauf Paşa, sadaret makamına getirilerek Kütahya'dan ayrıldı ve yerine vekil olarak eşraftan Hacı Reşid Ağa'yı bıraktı (Yıldız, 1981-1982: 47). Mısır kuvvetlerinin ani ilerleyişi ve İstanbul'u tehdit eder hâle gelmesi, Osmanlı Devleti'nin Rusya'dan yardım istemesine ve diğer Avrupalı büyük devletlerin olaya müdahil olmalarına neden oldu. Amedçi Mustafa Reşid Bey ve Fransa Maslahatgüzarı

Warenne, Kütahya'ya gelerek İbrahim Paşa ile barış görüşmelerine başladı. Yapılan görüşmelerden sonra 4 Mayıs 1833 tarihinde Kütahya Antlaşması imzalandı ve Mısır kuvvetleri Kütahya'dan ayrıldı.

Kütahya, Rumeli Eyaletinin ardından en önemli ikinci vezirlik makamının sahibi olarak meşhur şahsiyetlerin idareci olarak buldukları bir merkez oldu. Nitekim Osmanlı Devleti'nin önemli veziriazamlarından Köprülü Mehmed Paşa çok kısa süreli de olsa 1650 yılında Anadolu Beylerbeyi olarak Kütahya'da bulundu. Köprülü'den başka, Köprülüzâde Numan Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşazâde Ali Paşa, Hekimoğlu Ali Paşa, Said Mehmed Paşa, Muhsinzâde Mehmed Paşa, Moldavancı Ali Paşa, Cezayirli Gazi Hasan Paşa, Yeğen Mehmed Paşa gibi Osmanlı Devleti'nin önde gelen isimleri Paşa Sancağı olan Kütahya'da Beylerbeyi olarak bulunmuşlardır (Varlık, 2002: 581).

Kütahya, tarihte eyalet merkezi ve şehzade sancağı gibi hususiyetlere sahipken, diğer taraftan da Anadolu tarafına yapılan seferlerde hem bir buluşma yeri, hem de güvenli bir uğrak merkeziydi. Nitekim Kanuni, Rodos seferine giderken önce Kütahya'ya geldi ve buradan Aydın yolu ile Marmaris'e geçti (Varlık, 1980: 54; Varlık, 2002: 580; Yıldız, 1981-1982: 45).

Kütahya, coğrafi konumuyla hac yolunun da önemli merkezlerindendi. Çeşitli şehirlerden gelen hacılar Kütahya'da toplanırlar ve buradan hac yolculuklarına devam ederlerdi. Bu durumun hâlâ günümüze yansımaları vardır. Şöyle ki; günümüzde, Regaip Kandili günü ikindi namazından dönenlere, çocuklar el açarak "Ahmet Abi Kâbe Kâbe" diyerek seslenirler ve bahşiş isterler. Bu adet Kütahya'da toplanıp yola çıkan hacıların çocuklara selamet bahşişi (sadaka) verme geleneğinin günümüze yansımış şeklidir.

1.2. Kütahya Sancağı'nın İdari Yapısı:

Germiyan döneminde beylik merkezi olan, ardından Osmanlı idaresi ile birlikte Anadolu Eyaletinin merkezi yapılan ve bunların yanında Osmanlı şehzadelerinin valilikle görevlendirildikleri bir şehir olmuştur. Kütahya, bu dönemde yapılan imar faaliyetleri ile bir Türk-İslam şehri haline gelmiştir. Merkezde Ulu Camii etrafında şekillenen şehir yapısı ile bu özelliğini ortaya koyar. Klasik Osmanlı şehir yapısında olduğu gibi, merkezde faaliyet alanlarına göre kümelenen esnaf örgütleri ve bunların meydana getirdiği, han, bedesten ve çarşılardan oluşan bir ticaret hayatı göze çarpar.

1.2.1. Tanzimat Dönemine Kadar İdari Yapı

Kütahya, Germiyan Bey'i Süleyman Şah'ın kızını Osmanlı Şehzadesi Bayezid'e vermesi ve başkenti Kütahya ile birlikte bazı kazaları çeyiz olarak bırakması ile Osmanlı topraklarına dâhil olmuştur. Ardından Kütahya şehrinde, Osmanlı idaresi kurulmuş ve burası sancak merkezi haline getirilmiştir. Şehzade Bayezid'in şehre vali olarak gönderilmesi ile birlikte Şehzade Sancağı olan Kütahya, bu durumunu Bayezid'in Kosova savaşında şehid olan babası Sultan I. Murad'ın yerine Osmanlı tahtına geçişine kadar devam ettirmiştir.

1393 yılında Sultan Bayezid, Rumeli'ye geçtiğinde Anadolu topraklarının idaresi ile meşgul olmak üzere Anadolu Beylerbeyliği kurma ihtiyacı hissetmiş ve merkezi Kütahya olan idari yapı tesis edilmiştir (İnalçık, 2009: 109). Anadolu Beylerbeyliğinin merkezi Kütahya olmasına rağmen, Kütahya'da Şehzadelerin vali olarak buldukları dönemlerde Beylerbeyler Ankara'da oturmuşlar ve eyaletin yönetimini buradan sağlamışlardır (Uzunçarşılı, 2003:504).

Ankara Savaşı akabinde Anadolu Birliği'nin bozulmasından sonra Anadolu Beylikleri'nin tekrar kurulmaları ile birlikte Germiyan Beyliği de hayat buldu. Kütahya Osmanlı topraklarına son kez 1427 yılında II. Yakup Bey'in vasiyeti üzerine katılırken, şehir tekrar sancak merkezi yapıldı.

Kütahya, Sultan II. Mehmed'in Karaman Beyliği üzerine yaptığı sefer sırasında yeniden Beylerbeylik merkez olmuştur. Kütahya'da Beylerbeyi olarak görevlendirilen ilk isim İshak Paşa'dır ve 1451 yılında Padişah Fermanı ile bu göreve getirilmiştir. İshak Paşa'dan önce Beylerbeyi olan Oğuzoğlu İsa Bey ise Ankara'yı merkez yapan son Anadolu Valisidir (Hoca Sadettin Efendi II, 1999: 268; Uzunçarşılı, 1932: 158). Anadolu Eyaleti, ilk dönemde Osmanlı Devleti'nin Anadolu topraklarının tamamını idare eden bir merkezken, önce Amasya'da ve sonrasında başka merkezlerde yeni eyaletlerin tesis edilmesinin ardından Anadolu Eyaletinin sınırları da daralmıştır. Nitekim Kanuni döneminde, Anadolu Eyaletinin sınırları; Kütahya, Saruhan, Aydın, Kastamonu, Menteşe, Bolu, Ankara, Karahisar-ı Sahib, Çankırı, Teke, Hamid, Sultanönü, Karesi ve Bursa olmak üzere toplam on dört sancaktan oluşmaktaydı (Uzunçarşılı, 1932: 89; Çadırcı, 1997: 14).

Kütahya şehri, Anadolu Eyaleti'nin merkezi olmakla birlikte, kendi içinde sancak olarak organize olmuştu ve bu anlamda Kütahya Sancağının da merkez şehriydi. 1530 yılında, Kütahya Sancağı; Gediz Nahiyesi, Simav Nahiyesi, Lazkiye, Şeyhli, Uşak, Eğrigöz, Honaz, Güre, Selendi, Kula ve Homa kazalarından oluşmaktaydı (BOA, 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri: 115).

Evliya Çelebi XVII. yüzyıl taksimatına dair verdiği bilgilere göre, Anadolu Eyaleti'nin sancakları, Kütahya, Saruhan, Aydın, Kastamonu, Bursa, Bolu, Menteşe, Sultanönü, Ankara, Karahisar, Teke, Çankırı, Hamid ve Karesi'dir (Evliya Çelebi, 1985: 501). Toplam on dört sancaktan oluşan Anadolu Eyaleti'nin sınırları XVI ve XIX. yüzyıl arasında değişiklik göstermemiştir. Anadolu Eyaleti'ne bağlı sancak sayısında çok fazla değişiklik olmamasına rağmen, Kütahya Sancağı'nın idari yapısı sürekli değişiklik yaşanmıştır. Bir dönem otuzu aşan bağlı kaza sayısı önce yirmi beşe, ardından ise on altıya kadar inmiştir. H.1083 (M. 1672-1673) yılında Kütahya'ya gelen Evliya Çelebi, Kütahya Sancağı'na bağlı kazaların sayısını yirmi beş olarak vermektedir. Bu kazalar; Kütahya, Emed, Simav, Gediz, Selendi, Kula, İnay, Eşme, Güre, Sirge, Çakırca, Gök Höyük, Denizli, Şeyhli, Baklan, Dazkırı, Homa, Geyikler, Uşak, Banaz, Honaz, Ezine, Çarşamba, Dağardı ve Çal'dır (Evliya Çelebi, 1985: 503).

XIX. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarındaki idari bölünmesi 1828 yılında şu şekildeydi; Osmanlı Asya toprakları 7 büyük bölgeye (Eyalete) ayrılmıştı. Bunlar Anadolu, Suriye, Kıbrıs, Ermenistan, Kürdistan, el-Cezire ve Irak'tır. Bunlar da kendi içlerinde eyaletlere ayrılmışlardı. Nitekim Anadolu toprakları kendi içerisinde Anadolu, Sivas, Trabzon, Karaman (Konya), Adana ve Maraş eyaletlerine ayrılmaktaydı. Suriye'de ise Halep, Lübnan, Dımışk ve Gazze eyaletleri vardı. Kaynakta Armenia olarak tabir edilen Doğu ve Güney doğu Anadolu toprakları ise Diyarbakır, Erzurum, Kars, Van ve Akalzike şeklinde ayrılmaktaydı. El-Cezire Bölgesinin merkezi Urfa idi. Bu eyalet Irak, Basra ve Bağdat eyaletlerinden oluşuyordu (Arrowsmith,1839: 492).

1831 yılında ilk düzenli nüfus sayımı yapıldığında Osmanlı Devleti kendi içinde liva ve sancaklara ayrılan 29 eyaletten oluşmaktaydı. Bu yapı 1834 yılında Sultan II. Mahmud tarafından değiştirilmişse de 5 yıl sonra eski idari bölünmeye dönmüştür. (Karpat, 2002: 45).

1831 yılı idari taksimatına göre Kütahya'nın merkez olduğu Anadolu Eyaleti'ne şu merkezler bağlıydı: Hüdavendigâr, Karahisar-ı Sahip, Sultanönü, Ankara, Çankırı, Bolu, Kastamonu, Aydın, Saruhan, Menteşe, Hamid, Teke, Karesi ve Viranşehir (Akbal, 1995: 617; Viranşehir'in Anadolu Eyaleti'ne bağlılığı diğer Sancaklardan farklıdır. Çünkü bu eyaletin bağlı olduğu idari merkez zaman içerisinde değişiklik göstermiştir).

1831 yılına ait bir yabancı kaynakta ise Paşa Sancağı olan Kütahya'ya bağlı sancaklar, Sultanönü, Karahisar, Akşehir, Hamid ve Hüdavendigâr'ın güney kesimleridir (Rennell, 1831: 347). Aynı kaynağın başka bölümünde, Anadolu Eyaletinin merkezinin Kütahya olduğu ve toplam on yedi sancağa ayrıldığı ifade edilir. Bu sancaklar; Biga, Karesi, Saruhan, Aydın, Menteşe, Teke, Hamid, İzmir, Kütahya, Karahisar, Sultanönü, Hüdavendigâr, Kocaeli, Bolu, Ankara, Çankırı ve Kastamonu'dur (Rennell, 1831: 343; Malte-Brun, 1827: 333). Görüldüğü gibi, Akbal ile Rennell'in verdiği bilgiler birbirine yakın olmakla birlikte Rennell, Viranşehir'i Anadolu Vilayetine dâhil etmezken, Akbal'dan farklı olarak, Biga ve İzmir Sancaklarını bu vilayet dâhilinde zikretmektedir.

Kütahya Şehri, 1832 yılına kadar fiili olarak Anadolu Vilayeti'nin merkezi olmayı sürdürmüştür. Ancak, Kavalalı kuvvetlerince işgal olunduktan sonra buraya beylerbeyi tayin edilmeyerek valilik lağvedilmiştir. Kütahya, 1840 yılından itibaren ise "Muhassıllıkla" idare olunmaya başlamıştır. Bu bağlamda Kütahya'ya ilk atanan muhassıl ulemadan Nafi Molla Efendi'dir (Uzunçarşılı, 1932: 103-105).

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile bunların yürüttükleri görevler yeni kurumlara devredilmeye başlanmıştır. Bu dönemden sonra Klasik idari yapıda önemli değişiklikler yaşandı. 1836 yılında, artan asker ihtiyacını karşılamak, eğitimlerini takip etmek ve dağılık redif taburlarının bir elden yönetilmesini sağlamak için idari bölünme tekrar planlanmıştır. Buna göre Hüdavendigâr Müşirliği kurularak Ahmet Fevzi Paşa bu göreve atanan ilk görevli olmuştur. Tesis edilen bu müşirliğe; Bursa, Kocaeli, Bolu, Karesi, Eskişehir sancakları ile Kütahya ve Karahisar sancakları "feriklik" olarak bağlanmışlardır. (Çadırcı, 1997: 16). Kütahya'ya Mısır işgali sonrası Beylerbeyi atanmazken, akabinde Hüdavendigâr müşirliğinin kurulması, yeni idari yapının da habercisi olmuştur.

1.2.2.Tanzimat Devrinde İdari Yapı

Tanzimat Fermanı'nın hayata geçirilmesi ile birlikte, ülkede başlayan yeni düzene göre kurumlar teşkil edilmiştir. Yeniden planlanan idari taksimata göre 1841 yılında Hüdavendigâr Eyaleti kurulmuştur. Kütahya, Kocaeli, Bolu, Eskişehir, Karesi, Karahisar-ı Sahip sancakları Bursa merkez olmak üzere birleştirilerek bu yeni eyalete bağlanmışlardır (Uzunçarşılı,1932: 104). Kütahya'nın Hüdavendigâr Eyaletine dâhil olması 11 Şaban 1256 (8.10.1840) tarihli belgede de geçmekte olup, buradan anlaşıldığı üzere, Anadolu Vilayeti'nin başında bulunan Mehmed Tayyar Paşa Ankara ferikliğine atanmıştır. Mehmed Tayyar Paşa'nın yerine ise Kütahya Sancağının umur-ı zaptiyesi ile meşgul olmak üzere Mustafa Mazhar Paşa görevlendirilmiştir (22 Numaralı K.Ş.S. no.31-32).

Kütahya, Anadolu Beylerbeyiliği'nin lağvedilmesinden sonra ihdas edilen Hüdavendigâr Eyaletine bir sancak merkezi olarak bağlanmışsa da bir süre daha çok geniş bir alana merkezlik yapmaya devam etmiştir. M. 1844-1845 yıllarında yapılan temettü sayımı sonrası oluşturulan Temettuat Defterlerinden Kütahya Sancağına bağlı mahalle, kaza ve kasabaları tespit edilebilmektedir.

Buna göre: Kütahya Merkez Mahalleleri otuz üç tanedir. Bunlar; Çerçi, Büyükorta, Küçükorta, Lala, Şhreküstü, Lala Hüseyin Paşa, Cedid, Pirlar, Bölücek, Saray, Polatbey, Efendi Bola, Ahi Mustafa, Kadı Şeyh, Kale-i Sagir, Hacı İbrahim, Servi, Börekçiler, Cemaleddin, Gönan, Maruf, Hisaraltı, Paşam, Meydan, Çukur, Hacı Ahmet, Balıklı, Ahi Evran, İshak Fakih, Bezirciler, Dükkancık, Sultanbağı, Ahi Erbasan'dır.

Kütahya Sancağı'na bağlı Kazalar ise Simav, Gediz, Eğrigöz (Emet), Uşak, Banaz, Kula, Çal, Baklan, Dazkırı, Geyikler (Dinar), Dağardı, Danışmendli, Şeyhlü (Çivril'in Köylerinden Işıklı), Homa (Çivril'in Köylerinden), Gördes, Soma'dır. Kazaların yanında bir de merkeze bağlı Nahiyeler bulunmaktadır. Bu nahiyeler, Virancık, Altuntaş, Armudili, Etrafşehir, Gireği, Gümüş, Tavşanlı, Uluhöyük'tür.

Kütahya Sancağı'na Temettuat sayımının yapıldığı 1845'li yıllarda on altı kaza ve sekiz nahiye bağlıdır. İdari taksimatta yapılan değişiklikler sonrasında bağlı kaza ve nahiye sayılarında önemli değişiklikler olmuş, nitekim Salnamelerden de görebileceğimiz üzere

1870 yılına gelindiğinde Kütahya'ya bağlı olan kaza sayısı dörde düşmüş, aynı tarihlerde bağlı nahiye sayısı da on iki olmuştur (H.V.S. 1287: 147).

Temettuat sayımlarının yapılmasından kısa süre sonra, 1848-1850 yılları arasında, idari yapının tekrar tanzim edildiği görülür. Nitekim bu yıllarda, Kütahya Sancağı'na bağlı görülen kazaların önemli bir kısmının Kütahya ile olan idari bağları sona ererken, başka sancaklara bağlanmışlardır. Şöyle ki; Kula kazası H.1268 (1852) yılına kadar Kütahya'ya bağlı iken, H. 28 C. 1268 (19.04.1852) tarihinde Saruhan Sancağına ilhak edilmiştir (BOA, İ.MVL, 52/65; BOA, A.MKT.NZD, 53/63; BOA, A.MKT. MVL, 52/65).

Önceleri idari olarak Kütahya'ya bağlıyken sonradan ayrılan kazaların çoğunluğunun yeni yönetim merkezinin Karahisar-ı Sahib Sancağı olduğu görülür. Nitekim Şeyhlü kazası H.1265 (1849) yılına kadar Kütahya Sancağına bağlı iken, H.1266 (1850) yılında Karahisar Sancağı dâhilindedir (H.26 R 1265 (21.03.1849) tarihinde Kütahya'nın Şeyhlü kazasına bağlı Sökmen köyünde meydana gelen alacak verecek meselesinin çözümü için Kütahya Muhassılına şukka gönderilirken (BOA, A.MKT, 183/28); bir yıl sonra H.18 R 1266 (03.03.1850) tarihinde Karahisar'a bağlı Şeyhlü kazası müdürlüğüne Ahmed Ağa'nın yerine Hacı Ömer Bey'in asaleten atandığı görülmektedir (BOA, A.MKT.MVL, 24/78). Danışmendli Kazası da H.1266 (1850) yılına kadar Kütahya Sancağı'na bağlı kalmış ve aynı yıl Karahisar Sancağı'na dâhil olmuştur (Nitekim H.24 Ra. 1266 (07.02.1850) tarihinde, Danışmendli kazasında oturan Osman Bey'de alacağı bulunan Ispartalı Mustafa'nın şikayetine binaen bu paranın tahsiline dair Kütahya muhassılına şukka yazılırken (BOA, A.MKT.DV, 23/50), H.02 B. 1266 (14.05.1850) tarihli belgede Karahisar'a bağlı Danışmendli kazası İncesu köyünden hırsızlıktan yargılanan İbrahim'in yedi yıl hapse mahkum edildiğine dair Hamid Sancağı muhassılına şukka yazılmıştır (BOA, A.MKT.MVL, 27/57).

Dazkırı kazası, H.1265'li (1849) yıllara kadar Kütahya Sancağı'na bağlı iken yapılan değişikliklerle Karahisar Sancağı'na dâhil olmuştur. Geyikler Kazası da H.1265 (1849) yılına kadar Kütahya Sancağı'na bağlıyken aynı yıl Karahisar Sancağına dahil olmuştur (H.11 R. 1265 (6.03.1849) tarihinde, Geyikler kazasında mukim bazı kişilerden alacakları hususunda Burdur'da bulunan İran tüccar vekili Mehmed Ağa'nın şikayetine havi Kütahya muhassılına şukka gönderilmişken (BOA, A.MKT, 179/44), H.26 Ca.

1265 (19.04.1849) tarihinde bir tereke davası ile ilgili Karahisar muhassılına gönderilen şukka görülmektedir). Kütahya'ya bağlı olan Homa Kazasının H. 1265 (1849) yılında Karahisar'a bağlı olduğu görülmektedir (Zira H.06 Za. 1265 (23.10.1849) tarihinde Karahisar'a bağlı Homa kazası müdürü azledilerek yerine Homalızade Süleyman Ağa atanmıştır (BOA, A.MKT.MVL, 19/62).

Baklan kazası, diğer kazalarda görüldüğü gibi önce Kütahya'ya bağlıyken daha sonra Karahisar Sancağına bağlanmıştır (H.09 B 1265 (31.05.1849) tarihinde Baklan Kazasında bir alacağına dair Osman Bey'in şikayetine havi Kütahya muhassılına şukka gönderilirken (BOA, A.MKT, 202/28); H.25 B 1266 (06.06.1850) tarihinde kazanın Karahisar'a dahil olduğu görülmektedir (BOA, İ.MVL, 170/5064). Temettuat defterlerine göre Kütahya Sancağına bağlı bulunan Çal kazasının daha sonra Karahisar Sancağı'na ilhak edildiği anlaşılmaktadır (H.15 B. 1265 (06.06.1849) tarihinde bir alacak meselesinde şikayete konu olan Çal kazası sakinlerine dair Kütahya muhassılına şukka gönderilirken (BOA, A.MKT.DV, 14/97); H.05 S. 1266 (21.12.1849) tarihinde Çal Kazası Ziyokova karyesi muhtarı ile ilgili bir alacak davasında Karahisar kaymakamına şukka gönderilmektedir (BOA, A.MKT.DV, 21/59).

Dağardı Kazası, idari yönden Kütahya'ya bağlı kaldığı halde statüsü değişen yerleşim birimlerindedir. H. 1275 (1858-59) yılına kadar kaza olarak yönetilen Dağardı, bu yıl nahiye derecesine indirilmiştir. İdari yönetiminin güçlüğü ve küçük olmasından dolayı bu uygulama yapılmış ve H.23 N. 1265 (12.08.1849) tarihinde bu durum kesinleşmiştir (BOA, A.MKT. MVL, 107/6).

1864 yılında Tuna'da uygulanan Vilayet nizamnamesi ile Eyalet ismi yerine Vilayet ismi kullanılmış ve idari taksimatta vilayet-sancak-kaza-köy düzenlemesine gidilmiş ve bu durum 1867 Nizamnamesi ile ülke genelinde uygulamaya konulmuştur. 1871 yılında çıkarılan İdare-i Umumiye Vilayet Nizamnamesi ile kaza ve köy arasında idari birim olarak nahiyeler oluşturulmuştur. (Gökbilgin: 39; Karpat, 2003: 46).

Kütahya Sancağı'nın 1860 yılındaki idari dağılımı şu şekildedir: Sancağına bağlı kazalar Uşak, Gediz, Eğrigöz, Simav, Banaz, Dağardı, Eskişehir, İnönü, Seyidgazi, Mihalgazi, Bilecik, Söğüt ve Karacaşehir'dir (BOA, ML.MSF.d, 15026). Buradan anlaşılacağı üzere, Sancağın sınırları Karahisar ve Saruhan tarafında daralırken Eskişehir ve Bilecik istikametinde ise genişlemiştir.

Yukarıda görüldüğü gibi Kütahya Sancağı'na bağlı mahallerden bazılarının zaman içerisinde statülerinde değişiklikler olurken, bazılarının da bağlı buldukları sancak merkezleri değişikliğe uğramıştır. Nitekim 1870'li yıllara gelindiğinde Kütahya Sancağı'na bağlı kaza ve nahiyeler şunlardır (H.V.S. 1287: 147):

Anadolu Beylerbeyliği'nin merkezi olduğu ilk yıllarda otuzu aşkın kazanın bağlı bulunduğu Kütahya Sancağı'na, XIX. yüzyıl sonuna gelindiğinde sadece dört kaza bağlıdır. Bu kazalar; Uşak, Gediz, Simav ve Eskişehir'dir (H.V.S. 1288: 76-80).

Aynı dönemde, kazaların yanında, idari bir birim olarak Sancağa ve kazalara bağlı nahiyeye müdürlükleri de idari yapı içerisinde yer almaktadır. Bu bağlamda yönetimi doğrudan merkeze bağlı olan nahiyeler; Virancık, Gireği, Gümüş, Altuntaş, Etrafşehir ve Tavşanlı'dır (H.V.S. 1287: 85). Kazalara bağlı olan nahiyeler ise

Uşak Kazasına bağlı olanlar: Banaz, Göbek.

Eskişehir Kazasına bağlı olanlar: Seyidgazi, İnönü,

Simav Kazasına bağlı olanlar: Eğrigöz, Dağardı.

Gediz Kazasına bağlı olanlar: Şaphane'dir (H.V.S. 1288::76-80).

Yukarıda Kütahya Sancağı'na bağlı kaza ve nahiyeler isim olarak belirtilmiştir. Aşağıda merkeze bağlı tüm kaza, nahiyeye ve karyeler ayrıntılı olarak verilmiştir. Şehirler ve bağlı köylerin isimlerini verirken Tanzimat Döneminin sonuna doğru 1870'li yıllardaki idari yapı dikkate alınmıştır. Bağlı karyelerin bazılarının isimleri Kadı Sicillerinde geçmekle birlikte, burada sadece davalara konu olanların bulunduğu hareketle, aşağıda sıralanan idari yapının yazımında Temettuat Defterleri dikkate alınmıştır (BOA, ML.VRD.TMT.d, 7833-9507).

Etrafşehir Nahiyesi: Merkez nahiyeye olup, Kütahya şehrine yakın olan köyler buraya bağlıdır. Etrafşehir nahiyesi, merkez livaya 1 saat ve Vilayet merkezine 33 saat uzaklıktadır (H.V.S. 1287 yılı: 147; verilen uzaklıklarda ölçü yürüme mesafesidir). Etrafşehir Nahiyesi'ne bağlı köyler şunlardır: Kızılcaviran, Çiftlik-i Candıraş, Kiraz, Sofu, Viranhisar, Demirciviran, Zığra, Bölücek, Mustafalar, Siner, Karacaviran, Göçücü, Ekizüyük, Aydoğdu, Parmakviran, Çamlıca, Perli, Okçu, Çukurca, Ağaç, Kuyusinir Çiftliği, Gelin, Yaylıbaba, Durgutlar, Akmescit, Etyemez, Karaöz, Andız,

Kumarı, Çavuş Çiftliği, Koçak, Akkilise Ahiler, Yenice, Güğüm, Dumlupınar, Doğlar, Tatarmurat, Çullu, Sevdiğin, Tokarlan, Elmalı, Saka Çiftliği, Kös, Kuyucak, İn ve Alayunt'tur.

Virancık Nahiyesi: Kütahya'dan Gediz'e doğru gidilirken Çavdarhisar'dan sonra yer alır. Günümüzde Örencik olarak bilinmektedir. Merkeze 68 km. uzaklıktadır. Yaya mesafesi olarak merkeze 7, merkez vilayete 39 saat uzaklıktadır (H.V.S. 1287: 147). Mahiyetinde bulunan köyler: Nefs-i Virancık, Yenice, Armudçuk, Çerte, Barağı, Ağarı, Yağdığın, Beytemur, Viran, Samralar, Polad, Afşar, Oran Çiftliği, Yeğınler, Esadlar, Fakaca, Ömer Fakih, Şeyhler, Yağmurlar, Düşecek, Susuzkaya, Yunuslar, Halife, Susuz, Gökağaç, Zobu, Kızık, Abaş, Cibril, Hacı Mahmud, Doğancılar ve Çam, Çavdarhisar'dır.

Gireği Nahiyesi: Kütahya'nın ilçelerinden Arslanapa'nın o dönemdeki adıdır. Sicil kayıtlarında "Gireği, nam-ı diğer Arslanapa" olarak geçmektedir (22 nolu K.Ş.S.: 8 numaralı belge). Merkez livaya uzaklığı 8 ve vilayete uzaklığı 40 saattir (H.V.S. 1287:147). Nahiyeye bağlı köyler: Dere, Sinekçiler, Yağcılar, Bayat, Haydarlar, Çamırdık, Saraycık, Ada, Tokul, Pınarbaşı, Ballubaba, Aslanapa, Aslıhanlar, Gökçeler, Kusara, Kureyşler, Terziler, Alıncak, Çömlekçi, Pullar, Kozluca, Sağırlar, Viran, Tava, Saray, Ortaca, Abaş, Çal, Nuhviran, Şeyhler, Bezirgan, Göynükviran, Ulağı, Emrez ve Karadiğın'dır.

Altuntaş Nahiyesi: Günümüzde de Kütahya ilçelerindedir. Vilayet merkezine uzaklığı 47 km'dir. Yürüme mesafesi olarak ise liva merkezine yedi saat mesafededir (H.V.S. 1287: 147). Bağlı köyler şunlardır: Hacı Mehmed Ağa Çiftliği (Hamir Köyü), Çakırsaz, Alibey, Arpalı, Muradhanlar, Kürt, Pınarbaşı, Çal, küçük, Yülük, Yalnızsaray, Karağaç, Cedid Aslanlar, Kızılca, Efted, Küçük, Oysu, Akça, Zımmiye, Abye, Keçililer, Beşkarış, Ağaç, Elinviran, Eski Aslıhanlar, Nefs-i Altuntaş, Ayvalı Eğçe, Başkilise Yapılcan, Çatma, Kınık ve İmur'dur.

Gümüş Nahiyesi: Kütahya'dan Tavşanlı istikametinde yer alır. Şehre mesafesi 30 km'dir. Yürüme mesafesi olarak 6 saat uzaklıktadır (H.V.S. 1287: 147). Gümüş Nahiyesi'ne bağlı köyler: Kıranşeyh, Ortaca, İshakçılar, Karcık, Eynegazi, Kazlıbaba, Gevrekseydi, Ağaç, Kükürt, Gulam, Ayvalı, Eğrigöz, Karsuk, Sulu, Ağızviran, Enne, Köprüviran, Yeni, Gümüş, Dulkadir, Sünnet Yenicesi, Arslanlı, Seyyidömer, Ayılı,

Bozcachöyük, İsa, Kınık, Darıca, Elmacık, Duğla, Kepez, Vakıf, Şayın, Dere, Sülük-i Çukurca, Çoban, Yoncalı, Gölcük. Yakaca, Karagümüş, Kızık, Gevan, Şahmelek, Ablum ve Sekiviran'dır.

Tavşanlı Nahiyesi: Merkez livaya 45 km uzaklıkta olup şehrin güney batı istikametinde yer alır (H.V.S. 1287: 147).

Merkez Mahalleleri: Hacı Abbas, Hüseyin Efendi, Hatipler, Cami-i Kebir.

Bağlı Köyleri: Moynul, Büyük İlet, Çukur, Akçaşehir, Tepecik, Yağmurlar, Derecik, Kayı, Kara, Küçük İlet, Alpagut, Karapelit, Gürağaç, Kiliseli, Karacakaş, Dutaş, Bey, Kozluca, Şeyhler, Çardaklı, Göbel, Kuruçay, Seyeli, Aşk-ı Kara, Ürünü, Bayramşah, Söğüt, Serviran ve Sökmen'dir.

Uşak Kazası:

Kütahya'nın güneyinde yer alan kaza, İç Anadolu'yu Ege'ye bağlayan güzergâh üzerindedir. Sancak merkezine uzaklığı 23 saattir (H.V.S. 1287: 147). Günümüzde bu uzaklık 141 km.dir. Kütahya'nın en uzak kazası'dır. Eski adı Akmania olan Uşak, Osmanlı idaresine girdikten sonra Kütahya'ya bağlı kaza merkezi olarak idare edildi. Özellikle halıcılık ve diğer dokuma endüstrisi ile meşhur olan şehir 1953 yılına kadar Kütahya'ya bağlı ilçe merkeziyken bu tarihte vilayet merkezi yapılmıştır (Darkot, 1986: 73-74). Uşak'ın merkez mahalleri: Hacı Hızır, İslice, Hacı Hasan, Cuma, Karaağaç, Aybey İpek, Sabah, Kamer, Esice'dir.

Uşak Kazasına bağlı köyler ise Kurtimurlar, Dağdemirler, Kediöyüğü, Avgan, Duraklı, Çiftlik, Erice, Eskisaray, Çardak, Samadlar, Leşler, Yeni, Kafirviran, Karalar, Bulkaz, Orta, Akarca, Kuyucak, Marlık, Sazak, Karabeyli, Karabali, Kılcan, Ali Fakihler, Kürt, Has, Hocalar, Gücer, Ovademirler, Dağyenice, Haydarlı, Bekdemir, İldeniz, Yaşamışlar, Çolaklı, Gölcük, Çoğuplu, Karlık, Selikler, İlyaslı, Karbasan, Buğdaylı, Yapağılar, Hacımsultan, Çarık, Karacahisar, Karahallı, Karabedirler, Aziz, Karaboyalık, Sivaslı, Mende, Dutluca, Karayakuplu, Palşalar, Çal, Yenice, Selvioğlu, Burhan Fakih, Bozguş, Yavi, Kırka, Omurcalı, Dumanlı, Kavaklı, Sarıdere, Güldezler, Kabaklar, Delihıdırlı, İlyaslı, Şeyh Hasan, Akkilise Elmacık, Çukurağıl, Muharremşah, İshaklar, Bağbaşı, Gözder, Halife, Koyunbeyli, Hacıkem, Selçikler, Emkere, Yayalar, Kalınkilise İkisaray, Kayalıkebir, Ciğerdere, Paçacıoğlu, Tatar, Karahasan, Zeb,

Kırkyaren, Sorkun, Gönez, Karaağaç, Sevindikler, Kureyş, Göl, Pınarbaşı, Susuzviran, Budaklılar, Salmanlar, Habibler, Dedeбалılar, Köseler, Kayaağıl, Teğen, Mıngırıp, Nadara, Akçeli, Kaykılı, Buğdaylar, Kayalı-ı Sağır'dır.

Banaz Kazası: (Banaz, H.1288 (1871) ve sonrası salnamelerde Uşak Kazasına bağlı nahiye müdürlüğü olarak gözükmekle birlikte, 1845 yılı Temettuat defterlerine göre Kütahya Sancağına tabi müstakil kaza merkezidir). Habibler, Bahadır, Ulupınar, Oturak-ı Sağır, Hasan, Kuşdemir, Samra, Karaköse, Düzlüce, Abad, Derbend, Paşacık, Halaçlar, Dümenlar, Kızılcaviran, Kızılcaşöğüt, Kaplangı, Yenice, Gümele, Dumlupınar, Erciş, Nefs-i Banaz, Gedikler, İslam, Kavacık, Kızılhisar, Alaba, Çorum, Şaban, Balcı, Kaylı, Kalos, Çiftlik, Susuz, İmraz, Öksüz, Dümenler, Hatipler, Kürkler,

Gediz Kazası:

Kazanın adı Frigyalı kahraman Kodis'in isminden türemiş olan "Kadus"a dayanır (Parla, 1982-1983: 5301). Zamanla söyleniş şekli değişerek önce "Geddus" olmuş ve sonrasında da şimdiki haline gelmiştir. Kütahya'ya 13 saat uzaklıkta olan Gediz (HVS, 1287: 147; bu uzaklık 91 km.dir) Murat Dağı'ndan güneydoğuya geçiş için önemli bir güzergâh üzerinde kurulmuştur. Osmanlı öncesinde sancak olarak idare edilen şehir, Osmanlı idaresi ile birlikte Kütahya'ya bağlı bir kaza merkezi haline geldi. Tanzimat başında Kütahya'ya bağlı kazalar arasında yer alan Gediz, 1864 yılında yapılan düzenlemeler sonrası nahiye yapıldı. Şehir 1870 yılında tekrar kaza yapılarak kaymakamlık haline getirildi (HVS, 1287: 87).

Gediz Kazasının Merkez Mahalleleri: Gazi Kemal, Ahi Ali, Cami-i Kebir, Sofulardır. Kazaya bağlı köyler ise: Altuntaş, Gümüslü, Çakırlar, Hacıbaba, Uras, Tekke, Yakuplar, Yağmurlar, Yumrutaş, Göğler, Orhanlar, Karacahisar, Göynük, Sazak, Çukurvıran, Urlugöme Karabenol, Gölcük, Yenice, Enüşdi, Göynükviran, Taniler, Ovacık, Keremler, Yeni, Dörtdeğirmen, Sarıçam, Muhibler, Arslanbey, Müstecib, Sumaklı Çiftliği, Bağlura, Pazar, Üçbaş, Çeltikçi, Çam, Karaağaç Çiftliği, Karacalar, Gümele, İlıcasu, Merkebvıran, Gaibler, Munamaklar, Arabşah, Derbend, Ömerbey, Yayla, Işıklar, Sofular, Deresevindik, Conburtgürleği, Comburt, Eğlence, Güney, Ece, Baltalı, Akçaalan, Ağsaklar, Sofular, Çeçe, Zahman, Küçükler, Deli Hızır, Sandıklı, Dede, İbrahim Kethüda, Küplüce, Erdoğan, Kuşçu, Yelki'dir.

Simav Kazası:

Kütahya'nın güneybatı istikametinde yer alan şehir, Kütahya'ya 145 km. uzaklıktadır. Şehirle aynı adı taşıyan ovaya hakim yamaçlarda kurulmuştur. Eski adı Synaos olan Simav, Bizans devrinde bir süre piskoposluk merkezi de oldu. Germiyanoğulları'ndan çeyiz yolu ile Osmanlı idaresine giren şehir bu tarihten sonra Kütahya Sancağı'na bağlı kaza merkezi olarak idare olundu (Darkot, 1964: 649).

Simav Kazasının Merkez Mahalleleri; Tepecik, Cuma, Debbağhane'dir. Kazaya bağlı köyleri ise Eyciler, Gökçeler, Kaya, Semer, Dağyencesi, Eğtemur, Eğirler, İğdiş, Saruhanlar, Yeniler, Örenler, Söğüt, Husum, Niraranlar, Yavi, Çay-ı Çinge, Hisar, Beciler, Beciler Çitliği, Savcılar, Çavdır, Demirci, Elinviran, Karacaviran, Karakoca, İnce, Değirmenciler, Çökiler, Kıran, Çip, Yemişli, Çökiler, Çatak, Tarıcı, Maden Çiftliği, Efir, Kestel, Kızılçukur, Naşa, Dere, Ortaca, Aksaz, Günbaz, Alakilise Halifeler, Hocalar, Viranlı, Yenice, Kalkan, Çay, Yörük Mehmedoğlu Çiftliği, Tahtacı, Giremen, Kusumlar, Mamak, Değirmen, Koyunoba, Yağıllı, Kelem Yenice, Dolular, Hamzabey, Bahtıllı, Kınık, Samad, Aşıkpaşa, Gökçeler, Kilise Kebeciler'dir.

Eğrigöz Kazası: (1845 yılı Temettuat sayımlarına göre Kütahya Sancağına bağlı müstakil bir kaza merkezi olmasına rağmen 1870'li yıllara gelindiğinde Simav Kazasına bağlı nahiye müdürlüğü olduğu salnamelerden anlaşılmaktadır).

Köyleri: Gölcük, Işıklar, Güldüren, Kutluhacılar, Çalcağıl, Dere, Yenice, Hamam, Sülye, Konuş, Emrullah, Göncek, Bahatlar, Kurtdere, Hisarcık, Yoncağağaç, Şapçı, Subak, Samrık, Ovacık, Dereli, Tabi Baş, Doğanlar, Sekban Timurlu, Bey, Kızıl bölük, Kırgıl, Emet Kasabası Kaynarca Mahallesi, Geniş Köprücek, Çayır, Çaldibi, Değirmisaz, İğde, Emet Kasabası Hamam Mahallesi, Ulaşlar, Alponoz, Emet Kasabası Dere Mahallesi, Muhabbe, Abdusselam Demiri, Yağcık, Azand, Çitlik-i Tokat, Çiftlik-i Arabşah, Dutlar, Şeyh Çakır, Kayı Karyesi, İkibaşlı Çiftliği, Ağa, Cedid, Yarış, Karaağıl Çiftliği, Küreci, Musalar, Akkilise Kutlubeyler, Hasanlar, Emet Kasabasına bağlı Kabukluca, Hamam ve Dere Köyleri.

Dağardı Kazası: (Kaza 1845'lerde Kütahya Sancağına bağlı iken, 1870' gelindiğinde Simav'a bağlı nahiye merkezi olarak görülmektedir).

Köyleri: Eski Aleve, Yeni Aleve, Kargılı, Bedirler, Gevrekler, Döğrek, Kırkkavak, Yataklı, Aydınlar, Çuyukalar, Karaşehir, Çaltılı, Alabarda, Balı.

Eskişehir Kazası: 1841 yılında yukarıda da belirtildiği gibi Eskişehir, Hüdavendigâr eyaleti tesis edildiğinde, buraya bağlı bir Sancak merkezidir. İlerideki tarihlerde Eskişehir ve Bilecik arasında sancak merkezliği hususunda bir takım gelişmeler yaşanacaktır. H. 19 L 1256 (14.12.1840) tarihinde Bilecik Muhassıllığı lağvedilerek Eskişehir'e ilhak edilirken (BOA, İ.DH., 27/1306), H. 10 N 1257 (26.10.1841) tarihinde mevcut kazalara uzaklığından bahisle Eskişehir meclisi kazaların merkezinde olan Söğüd Kazasına nakil edilmiştir (BOA, C.DH, 153/7613). 29 R 1263 tarihinde, Sancak merkezi olan Eskişehir'in bağlı kazaların ortasında olmaması ve bu durumun zorluklara sebebiyet vermesi nedeniyle sancak merkezi Bilecik'e taşınmıştır (BOA, C.DH, 273/13625). Sancak merkezine uzaklığı 12 saattir (HVS, 1287: 147).

Eskişehir kazasının merkez mahalleleri, Akçağlan, Paşa, Orta'dır. Kazaya bağlı köyler ise Kıracılık, Bağdüz, Kayı, Ilıca, Danişment, Cimroz, Virancık, Karaöyük, Dere, Küplü, Kapukaya, Ağcahisar, Bozan, Bozaniç, Laçu, Muttalip, Alpu, Gündüzler, Sepedçi, Kızılcaviran, Düz, Sekiviran, Karapınar, Bey, Taycılar, Malıslar, Karacaviran, Hagende, Bozaniç, Dere'dir.

Seyidgazi Kazası: Eskişehir'in sancak merkezi olduğu dönemde Eskişehir'e, akabinde Bilecik merkez olunca Bilecik Sancağı'na bağlı kaza merkezidir. Salnamelerde ise Seyidgazi, Kütahya Sancağı Eskişehir kazasına bağlı nahiye müdürlüğü olarak görülmektedir.

Merkez Mahalleler: Dere, Hoca Yunus, İkiçeşme, Belen,

Bağlı Köyler: Üçsaray, Cevizli, Karaviran, Künbed, Kırka, Ayvalı, Bardakçı, Suca, Arabviran, Yapıldak,

İnönü Kazası:

Merkez Mahalleler: Köhne, Yenice, Orta, Camii Şerif

Bağlı Köyler: Esnemez, Ballık, Çukurhisar, Viran, Bozöyük, Dereyalak, Dodurga,

Vital Cuinet'in verdiği bilgilerde Kütahya'nın idari bölünmesi, salnamelerle paralellik arz etse de bir takım farklılıklar mevcuttur.. Bu dönemde Kütahya'nın kazaları, Eskişehir, Uşak, Gediz, Simav'dır. Merkez kaza ile birlikte sancaktaki toplam kaza adedi beştir. Kütahya Sancağı'nda on dört tane de nahiye bulunmaktadır. Bunlardan, Altıntaş, Gireği, Gümüş, Armudeli, Virancık, Tavşanlı ve Eğrigöz merkeze bağlı nahiyelerdir. Bunların yanında kazalara bağlı nahiyelerde bulunmaktadır. Bunlardan Seyidgazi, Eskişehir kazasına; Banaz ve Göbek, Uşak kazasına; Dağardı ise Simav kazasına bağlıdır. Osmanlı kaynaklarına göre, Eğrigöz Simav'ın kazası olarak görünürken, Eskişehir'e bağlı İnönü nahyesinden ise bahsedilmemiştir. Kütahya merkez nahiyesi Etrafşehir adı ile anılırken, Cuinet bu nahiyeyi Kütahya olarak ifade etmiştir (Cuinet, 1894: 191).

Kaynakta Kütahya'ya bağlı kaza ve nahiyeler verildiği gibi, Kütahya'nın sahip olduğu köy sayısı da vardır. Kütahya Sancağı'na bağlı toplam köy sayısı 851'dir. Bunlardan, 340'ı merkez kaza ve ona bağlı nahiyeler dâhilindeyken, Eskişehir'e 152; Uşak kazasına 158; Gediz'e 76 ve Simav'a 125 köy bağlıdır (Cuinet, 1894: 191).

1.3. Sancaktaki Devlet Kurumları ve Memurlar

Osmanlı devlet teşkilatında, Anadolu Beylerbeyi terfi edince Rumeli Beylerbeyi olur, oradan da vezirlik makamına yükselirdi. Ancak, zamanla vezirlerin sayısındaki artışla birlikte, Beylerbeyiliklere vezirler de tayin edilmişlerdir. Klasik dönemde, Beylerbeyiler görevine başlamadan itimat ettiği adamlarından birini mütesellim adı altında mahalli memuriyete gönderir ve bu kişiler Beylerbeyi savaşa katıldığı zamanlarda onun adına idareyi yürütürlerdi. Beylerbeyiler, kendilerine bağlı kazalara kendi adamlarından ya da o şehrin eşrafından birini voyvoda sıfatı ile atarlar ve bu kişiler kazanın mülki ve askeri idaresini sağlarlardı. Beylerbeyilik makamı ile birlikte, bir takım devlet görevlileri de şehirde bulunurlardı. Bunlar; mütesellim, defter kethüdası, defter muhasibi, tımar defterdarı, çavuşlar kethüdası, çavuşlar emini, alay beyi, kethüda yeri, kal'a dizdarı, topçu ve cebeci kethüdaları, zeamet ve tımar su başıları, evkaf zabitleri ve yeniçeri serdarı gibi görevlilerdi (Uzunçarşılı,1932: 89).

1871 yılında çıkarılan Vilayet Nizamnamesi ile Osmanlı Devleti idari bakımdan 27 vilayet, 123 sancak şeklinde örgütlenmiştir. Rumeli'de 10 vilayet 44 sancak, Anadolu'da 16 vilayet ve 74, Kuzey Afrika'da ise 1 vilayet 5 sancak bulunmaktaydı.

Liva denilen sancak biriminde mutasarrıf, kazalarda kaymakam, nahiyelerde nahiye müdürü ve köylerde de muhtarlar yönetici olarak bulunuyordu (Seyithanloğlu, 2002: 489–508).

1.3.1. Sancak (Liva) Merkezindeki Kurumlar ve Memurlar

Osmanlı idaresinde, eyaletlere bağlı, sancak beyi yönetiminde idari bir bölgeyi ifade etmiştir. XIX. yüzyıl başında mevcut Beylerbeyiliklere bağlı toplam sancak sayısı 300 kadardır. İdari sınır olarak günümüzdeki il kadar bir büyüklüğe sahiptirler. Sancaklar, Sancak Beyi tarafından idare olunurlardı. Sancak Beyi, Sancağın merkez kazasında otururken, kazalara zaım, subaşı ya da voyvada denilen ve daha çok asayişle ilgilenen görevliler gönderirlerdi. Sancak tabiri, 1864 ve 1871 düzenlemelerinden sonra terk edilerek yerine liva kullanılmıştır (Şahin, 2009: 97-99).

Livanın idaresine dair Salnamelerden edindiğimiz bilgilerde, en başta zikredilen görevliler Mutasarrıf, Naib, Muhasebeci ve Tahrirat kâtibidir (H.V.S., 1287: 82). Bu görevliler arasına 1872 yılında müftünün de eklendiği görülür (H.V.S.,1289: 72). Yönetimde temel söz hakkına sahip bu görevliler, aynı zamanda Tanzimat sonrası kurulan İdare Meclisinin de doğal üyeleridirler. Liva merkezinde bu idareci zümrenin dışında yerel meclisler ve kalemler vardır. Bunlar, Liva İdari Meclisi, Liva Temyiz Meclisi, Liva İdare Meclisi Kalemi, Liva Temyiz ve Cinayet Kalemi, Muhasebe-i Liva Kalemi, Tahrirat-ı Liva Kalemidir. Ticaret Mahkemesi, Belediye Meclisi, Tahrir-i Emlak Komisyonu, Tahrir-i Emlak Kalemi ve Menafii Umumiye, Arazi İdaresi, Defter-i Hakâni Kalemi, Evkaf İdaresi livada bulunan diğer kamu daireleridir. Bunlardan başka Telgraf, Posta ve Muharebe memurları, Rüsumat memurları ve askeri erkan diğer devlet görevlilerini oluşturmaktadırlar.

1.3.1.1. İdari Kurumlar ve Yöneticiler

1.3.1.1.1. Muhassıl, Kaymakam ve Mutasarrıf

Şehirde, idari yapının en üstünde bulunan idarecinin makamına verilen isim zaman içerisinde değişiklik göstermiştir. Nitekim Tanzimatla birlikte muhassıl ismi verilen kişiler bu makamı işgal ederken, kısa süre sonra bu kurumun lağvedilmesi ile birlikte kaymakamlık adı altında idari yapı şekillenir. Burada kaymakam, günümüzdeki ilçe idarecisinden farklı olup, Sancak merkezinde bulunan idareciye verilen isimdir. En üst

idari makama verilen kaymakamlık adı uzun süre kullanılmış ve Tanzimat döneminin sonuna doğru çıkarılan 1871 Nizamnamesi ile birlikte mutasarrıflık bu makama verilen isim olmuştur. Aşağıda Tanzimat'ın başından sonuna kadar Kütahya'yı idari olarak yönetenlerin isimleri kronolojik olarak verilmiştir.

Dilaver Paşa: M. 1837-1839 yılları arasında Kütahya ve Karahisar-ı Sahib Sancakları muhassılı olarak görev yapmıştır. Askerlikten yetişen Dilaver Paşa; 1830 yılında Miralay olduktan sonra Varna Muhafızlığı, Hüdavendigâr Eyaleti Ferikliği, Kütahya ve Karahisar Muhassıllığı ve Niş Muhafızlığı görevlerinde bulunduktan sonra vezaretle Rumeli Valisi olmuş ve ardından M. 1842 yılında Hüdavendigâr Eyaleti valisi tayin edilmiştir. Bu görevini bir yıl devam ettirip 1843 yılında vefat etmiştir (Süreyya, 1996: 420).

Mehmet Tayyar Paşa: 1839-1840 yıllarında Kütahya ve Karahisar Muhassılı görevlerini yürütmüştür. H. 11 Ş 1256 (08.10.1840) tarihinde Kütahya Sancağının Hüdavendigâr vilayetine ilhakı ile Ankara Vilayeti Ferikliğine atanmıştır (22 Numaralı KŞS. No. 31). Gürcü kökenlidir. Küçük Hüseyin Paşa'nın kölesi iken, sarayda yetişerek Hazine-i Hümayun Kâtibi ve yazıcı olmuş, ardından önce miralay ve H.1254 (1838) yılında mirliva rütbesi ile Dar-ı Şura'nın başına getirilmiştir. Aynı yıl ferik olup Nizip Ordusu'na gönderilmiş ve dönüşünde Kütahya Feriki olmuştur. Sırası ile Boğaz Muhafızı, Tırhala Mutasarrıfı, 1846'da vezirlikle Musul Valiliği'ne atanmıştır. Bu görevindeyken H. Za 1262 (Ekim-Kasım 1846)da vefat etmiştir (Süreyya, 1996: 1626).

İsmet Paşa: Kütahya'nın Hüdavendigâr Vilayeti'ne ilhak edilmesi ile Hüdavendigâr Vilayeti Umur-ı Zaptiye memuru olması nedeniyle Kütahya Sancağı kendi uhdesine verilmiştir (22 Numaralı KŞS. No. 32; İ.DH., 130/6461). Ramazanoğulları'ndan Necip Bey'in oğlu olan İsmet Mehmed Paşa, Enderun'dan yetişerek H.1243'te (1827-1828) miralay, H. 1249'da (1833-1834) mirliva ve H.1253 (1837-1838) yılında (Hüdavendigâr'da) ferik oldu. Daha sonra sırası ile Niş valisi, Vezaretle Filipe valiliğine atandı. Bu görevinden azledilip H.1267 (1850) de Anadolu Müfettişi, ardından 1854'de Tırhala valisi, 1855'de Bursa Valisi olarak görev yaptı. Silistre ve Vidin valiliği görevlerinin ardından H. 28 Şaban 1282 (16 Ocak 1866) tarihinde vefat etti (Süreyya, 1996: 841).

Mustafa Mazhar Paşa: Kütahya'nın Hüdavendigâr'a ilhâkı ile birlikte yukarıda ismi zikredilen İsmet Paşa, Kütahya'nın idarecisi olarak görülmekle birlikte bu görev vekâleten Mustafa Mazhar Paşa'ya tevdi edilmiştir ((22 Numaralı 22 Numaralı KŞS. No. 31). Sirozlu Yusuf Paşa'nın oğlu olup, askerliğe girerek H.1253 (1837-1838) tarihinde mirliya, sonrasında Sinop muhafızı olmuştur. Nizip muharebesi sonrası ferik olmuş ve bu sırada Hüdavendigâr Hassa Redif Mirlicalılığı (BOA, C.BH, 56/2629) görevinde bulunmuş ve Kütahya Umur-ı Zabtiyesine bakmıştır. Sonra sırasıyla, Meclis-i Vala Azalığı, Halep Valiliği, Musul ve Erzurum valiliği görevlerinde bulunduktan sonra H. 1268 (1852) tarihinde vefat etti (Süreyya, 1996: 933).

Mustafa Paşa: 1841-1842 yıllarında Kütahya ve Karahisar muhassılı olarak görev yaptı. Bu tarihlerde vekâleten Hüdavendigâr feriki görevini de yürüttü. Onun zamanında eyalet merkezi Kütahya'dan Bursa'ya taşınmıştır.

Mehmet Şerif Paşa: 1842-1843 yıllarında Kütahya Muhassılı olarak bulunmuştur.

Ali Paşa: 1843-1844 yıllarında Kütahya Sancağı kaymakamı olmuş olup aslen Kütahyalıdır. Sicill-i Osmani kaydında Kütahya'da görev yaptığı yazmamakla birlikte, Uzunçarşılı tarafından Kütahya'da görev yaptığı belirtilen yıllarda müsellim olduğu yazılıdır. Ardından Ekim 1843 tarihinde mirmiranlıkla Bozok mutasarrıfı olmuştur. Kudüs mutasarrıflığı, Cidde, Ankara valilikleri görevlerinin ardından Konya valiliğine getirilmiş ve buradan emekli olduktan sonra hayatını Kütahya'da devam ettirmiştir. H. 6 N 1296 (24 Ağustos 1874) tarihinde vefat etmiştir.

Mehmet Münip Paşa: 1844-1845 yıllarında Kütahya Sancağı kaymakamı olarak görev yapmıştır.

İbrahim Ethem Bey: 1845-1847 yılları arasında Kütahya Kaymakamlığı vazifesini yürütmüştür. Kütahya eşrafındandır. Kütahya'da Koca Müftü ismiyle nam salan Hacı Abdurrahman Efendi'nin oğludur. Günümüzde hâlâ var olan Mollabey Camii ve Kuran kursu isimlerini Ethem Bey'den almışlardır.

Osman Seyfi Bey: Diyarbakır defterdarı iken 1847 yılında Kütahya kaymakamı oldu. Bu görevi esnasında Şubat 1848'de vefat etti.

Abdüllatif Efendi: Karahisar muhassıllığından Kütahya kaymakamlığına atandı. Aynı yıl bu görevinden ayrıldı.

Hacı İzzet Bey: 1848-1849 yılları arasında Kütahya kaymakamlığında bulundu. Erzincanlı Hacı İzzet Paşa'dır.

Mehmet Raşid Efendi: 1849-1850 yıllarında Kütahya kaymakamlığı görevini yürüttü.

Sait Paşa: 1850 yılında İslimye Kaymakamlığından Kütahya'ya tayin edildi, bir yıl sonra terfi ettirilerek Sofya kaymakamlığına atandı.

Pertev Paşa: 1851 yazında başladığı kaymakamlık görevine bir yıl devam etti ve Bayazıt kaymakamlığına atandı.

Tahir Efendi: 1852 yazında Gümüşhane kaymakamlığından geldi ve 1854 yılında Bolu kaymakamı ile becayiş edilerek Kütahya'dan ayrıldı.

Baha Bey: 1854-1855 tarihlerinde Kütahya'da görev yaptı. Bolu kaymakamı iken becayişle gelmiş ve bir yıl bu görevde bulundu..

Mehmet Cemil Paşa: 1855-1856 tarihlerinde Kütahya kaymakamı olarak görev yapmıştır.

Mataş Paşa: Medine-i Münevvere muhafızlığından 1856 yılı başında Kütahya kaymakamlığına atandı ve 1858 yılında bu görevinden ayrıldı.

Mehmet Nebil Paşa: 1858-1861 yılların arasında Kütahya kaymakamlığı görevini ifa etti.

Asaf Paşa: 1862-1863 yıllarında Kütahya Kaymakamlığı'nda bulundu.

Abdulhalim Paşa: 1863 yılında başladığı Kütahya Kaymakamlığı vazifesinden, bir yıl sonra Meclis-i Tahkik azalığına naklolunduğundan dolayı ayrıldı.

Ahmet Paşa: 1865-1866 yıllarında bu görevi icra etti.

Ali Tevfik Paşa: 1866-1867 yıllarında Kütahya kaymakamı olarak bulundu.

Hasan Hakkı Bey: 1867-1870 tarihlerinde Kütahya Mutasarrıfı olarak görev yaptı. Yanan Sadettin Camii halkın ianeleriyle ahşap olarak İşkodralı Hasan Hakkı Paşa mutasarrıf zamanında inşa edilmiştir.

Ethem Paşa: 1870-1872 tarihleri arasında Kütahya Mutasarrıflığı yaptıktan sonra bir müddet ara verdi ve Amasya mutasarrıflığına atandı (Ahmed Lûtfi Efendi, 1991: 51).

Tali Efendi: 1872 yılı Mart ayında başladığı mutasarrıflık görevinden aynı yılın Ağustos ayında ayrılmıştır.

Raif Bey: Edirne vali vekilliğinden 1872 yazında Kütahya Mutasarrıflığına tayin edilmiş ve 1874 yılında bu görevinden ayrılmıştır. Bu görevi sırasında Ulâ Sınıf-ı Evveli rütbesi verilmiştir (Ahmed Lûtfi Efendi, 1991: 37).

Ata Bey: Meşhur Enderun tarihi muharriri Hacı Tayyarzade Ata Bey'dir. 1874-1876 yıllarında Kütahya mutasarrıflığında bulunmuştur (Uzunçarşılı, 1932: 174-176).

1.3.1.1.2. Liva İdare Meclisi

Tanzimat'ın uygulanmaya başlanması ile birlikte ilk olarak muhassıl atamaları yapılmış ve ardından muhassıllık meclisleri teşkil edilmiştir. Kütahya Sancağı, Tanzimat uygulamalarının hayata geçirildiği merkezlerden bir tanesidir. Nitekim 1256 yılı Zilhicce ayının başında (Şubat 1841), muhassıllık teşkilatının kurulması ile birlikte Mevlana Nâfi adındaki görevli Kütahya ve kazalarının muhassılı olarak tayin edilmiştir. Muhassıl ile birlikte mal kâtibi ile emlak ve nüfus kâtibi ataması da yapıldı (22 nolu K.Ş.S. 8 nolu belge). Aynı tarihlerde Kütahya'nın Eğrigöz Kazası ve buraya bağlı kazalara Muhammed Bey, Uşak ve buraya bağlı kazalara da Ragıp Bey muhassıl olarak görevlendirildi (22 nolu K.Ş.S. 12 nolu belge). Muhassılların atandıkları bölgelerdeki en önemli görevleri bölgenin gelir kaynaklarının tespit edilmesi oldu. Talimatnamede, herkesin isim ve şöhreti ile birlikte, ne kadar emlak, arazi ve hayvanı olduğunu, esnaf ya da tüccar olanların senelik ne kadar gelir elde ettiklerinin tespit edilmesi istenmekteydi. Muhassıllar aynı zamanda Tanzimatı halka anlatacak ve değişiklikleri yansıtabilecek görevlilerdi. Nitekim angarya usulünün kaldırılması ve Tanzimat'ın uygulanması ile devlet görevlilerinin yaptıracağı her işin bedelini ödemeleri, ahaliden ve fukaradan bu konuda talepte bulunmamaları bildirilmekteydi (22 nolu K.Ş.S. 13 nolu belge).

Muhassılların atanmasından sonra meclisler kurulmaya başlandı. Bu meclislerin nasıl kurulacağı, kimlerden oluşacağı hazırlanan talimatnamelerle açıklandı. Buna göre mecliste muhassıl ve beraberindeki iki nefer Kâtibi, hakim, müftü, asker zabiti ile halk arasından seçilecek çalışkan, tecrübeli dört kişi görev alacaktı. Eğer meclis açılan mahalde gayr-ı Müslim var ise onlardan da iki nefer kocabaş meclise katılacaklardı (22 nolu K.Ş.S. 8 nolu belge).

Tanzimat-ı Hayriyye Muhassıllık Talimatnamesine göre, bu meclis belirlenecek bir yerde haftada iki ya da üç kere toplanacaktı.. Mecliste, tahrir, vergiler ve memleketin diğer meseleleri ele alınacaktı. Kazalarda da meclisler kurulacak, buralarda görevli ferik varsa ve kabiliyet ve liyakati yeterliyse meclis başkanı yapılacaktı. Aynı talimatnamede bir zabıt ve yeteri kadar asker görevlendirilerek yerleşim birimlerinin güvenliği sağlanacaktı (22 nolu K.Ş.S. 13 nolu belge).

Kurulacak meclislerle birlikte, gelir ve giderleri de tek elde toplamak için “sandık emini” görevlendirilmesi de yapılmıştır. Halktan güvenilir birinin meclis marifeti ile sandık emini olarak ataması yapılacak, meclis memurlarınca mühürlenip kendisine teslim edilen paraları sandık içinde muhafaza edecekti. Harcama yapılacağı zaman mühürü imzalayanlarca sandık açılarak giderler karşılanacaktı. Sandıkta toplanan paradan, memur maaşları ve kiralar ödenip kalan meblağ hazineye teslim edilecekti (22 nolu K.Ş.S. 13 nolu belge).

Muhassıllık Meclisleri işlevlerinin yanında Osmanlı Tarihinde ilk kez seçim uygulamasının başladığı kurum olmaları nedeniyle de önemli bir yere sahiptirler. Seçimlerin şekli ilkel olmakla beraber demokrasi geleneğinin oluşmasında önemli bir yere sahiptir (Ortaylı, 2000: 36). Meclis azalığına seçilme şartları; Osmanlı tebasından ve meclisin bulunduğu memlekette olma, devlet işlerine vakıf ve memleket ahvaline aşina olma. İlk olarak aza olmak isteyenlere isimleri kaydettirirdi. Ardından kazaya bağlı olan köylerin ahalisinden mutemed, muteber ve emlak sahibi ne kadar kişi varsa bunlar bir mahalde toplanırlar ve içlerinden 5 kişi kura ile seçilerek kaza merkezinde yapılan seçimlere seçmen olarak katılırdı. Kaza merkezlerinde de benzer şekilde kura işlemleri yapılarak azaları belirleyecek seçmenler tamamlanırdı. Aza seçimlerinde, büyük şehirlerde 55, orta büyüklükte olanlarda 30 ve küçük şehirlerde 25 seçmen olması yeterliydi. Seçimlerde oy kullanacak kişiler bir mahalde toplanırlar, adaylardan

istediklerinin tarafına geçmek suretiyle seçim yapılır ve azalar belirlenirdi 22 nolu K.Ş.S. 14 nolu belge)

Bu meclis üyelerine başlangıçta maaş bağlanmış ve bu görev memuriyet olarak düşünülmüşse de, bu durumun getirdiği ağır mali yük nedeniyle, 1864 ve 1871 Vilayet Nizamnameleri ve 1877 Vilayet Belediye Kanunu düzenlemeleri ile meclis üyelikleri fahri görev olarak kabul edilmiştir.

Muhassıllık Meclisleri, Muhassıllık sistemindeki başarısızlık sonrası tekrar eski sisteme dönülürken “Memleket Meclisleri” adı ile varlıklarını ve işlevlerini devam ettirmişler ve 1849 yılında yayımlanan yeni bir kararname ile “Eyalet Meclisleri” adını almışlardır. Bu dönemde Sancaklarda da “Küçük Meclis”lerin kurulması kararlaştırılmıştır. Bu meclisler, özellikle halk ve idare arasındaki sorunların çözümünde önemli rol oynadıkları gibi, yöneticilerin denetlenmesi, vergi toplama işlerinin takibi ve gelir-gider defterlerinin incelenmesi gibi işleri de görmüşlerdir. (Çadırcı, 1997: 215)

Liva idare meclisi sancağın idari olarak en önemli kurumudur. Livanın idari, mali, beledi, hukuki, ticari ve diğer tüm işleri bu meclis marifetiyle yapılmıştır. Bu meclisin doğal başkanı mutasarrıftır. Mutasarrıftan sonra meclisin tabi üyeleri naib, müftü, muhasebeci ve tahrirat müdürüdür. Bunların yanında meclisin diğer üyelerine Aza-yı Müntehâbe ismi verilmiştir ki, bunlar ahaliyi temsilen seçimle meclise gelen ikisi Müslüman ve ikisi Gayr-ı Müslim olan kişilerdir.

Meclisler, etkinlik mücadelesi ve rekabet içinde olan yerel eşrafın çekişme alanı olmuşlardır. Genellikle tarafların birbirini merkezin gözünden düşürme, azlettirme gayretleri yanında; bazen de birleşen mahalli temsilciler merkezi hükümet görevlileri ile karşı karşıya gelmişlerdir. Kütahya meclis üyeleri ile zaptiye komutanı Tayyar Paşa arasında bu tür bir çekişme meydana gelmiş ve Tayyar Paşa eşrafın bir kısmını tutarak diğer tarafla anlaşmazlığa düşmüştür.(Ortaylı, 2000: 41).

Aşağıda H.1287 (1870) yılında Liva İdare Meclisini meydana getiren kişiler görülmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere Mutasarrıf Liva İdare Meclisinin başkanıdır. Mecliste, şehrin önde gelen idarecileri, naib, müftü, muhasebeci ve tahrirat müdürü doğal üyeler olarak görev yapmaktadırlar. Bunların yanında seçimle belirlenen

dört üye de meclisi oluşturan yetkililer arasındadır. Mecliste son olarak ser kâtiplik kadrosu bulunmaktadır (HVS, 1287: 73).

Reis: Mutasarrıf Paşa

Tabîî Üyeler:

Naib Efendi, Müftü Efendi, Muhasebeci Efendi, Tahrirat Müdürü Bey

Yerel Temsilciler:

Süleyman Ağa, Kirkor Ağa, Agâh Efendi, Gabriel Ağa

SerKâtib: İzzet Efendi

1.3.1.1.3. Belediye Meclisi

Yerel yönetim geleneği; vatandaşlık bilincini topluma yerleştiren, şehirlerin, köylerin imarını ve gelişimini sağlayan; diğer taraftan toplumsal demokrasinin gelişmesine katkı yapan önemli bir süreçtir. Avrupa ülkelerini demokrasi konusunda ülkemizden ileri safhaya taşıyan, yerel yönetim alanındaki uzun mazileridir.

Osmanlı Devleti klasik imparatorluklar gibi mahalli demokrasiye uzakken, toplumun da böyle bir talebi olmamıştır. Bu süreçte şehir idaresi ve yargı görevi kadıların elindedir. Merkezi idarenin tayin ettiği kadı; yargının, güvenliğin, mali işlerin ve şehir yönetimini sorumlusuydu. Bu dönemde her ne kadar vakıflardan, cemaatlerden, esnaf örgütlerinden söz edilse de modern anlamda yerel yönetimlerin kurulması Tanzimat ile birlikte olacaktır.

Ordunun, maliyenin, mülki idarenin her dalının hükümet kontrolüne alınmak istendiği ve eğitimin de buna yönelik bir biçimde düzenlendiği bir ortamda; mahalli halkın temsilcilerinin yardımına başvurmak kaçınılmaz bir durumdu. 1840'lardan beri muhassıllık meclislerinde, sonra memleket meclislerinde, devamında vilayet, liva, kaza idare meclislerinde, vilayet temyiz divanlarında, ziraat komisyonu, mal sandığı ve belediye meclislerinde yerel temsilcilerin bulunması sadece hükümet bürokratlarının tek taraflı tasarrufu ve inayetiyle gerçekleşmiş değildir. Demokratik değil ama sadece kanuni ve adil bir yönetimin gerçekleştirilmesi için yönetilenlere de danışmak ve onların yardımını almak gerekliydi. (Ortaylı, 2000, s.18) Bu bağlamda Tanzimat

reformları yerel yönetimin doğuşu için uygun zemini hazırlamıştır. Tanzimat'ın ilanıyla hedeflenen modern merkeziyetçi yapıya ulaşmada en büyük sorun yetişmiş eleman eksikliği olmuş, bu sebeple de yerel temsilcilerin oyuna ve danışmanlığına mecburen ihtiyaç duyulmuştur. Ancak İdare Meclislerinin başlıca işlevleri arazi anlaşmazlıklarını çözmek olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde belediye teşkilatı kurulmadan önce, belediye hizmetleri yöneticiler, esnaf teşkilatları ve halkın ileri gelenlerince karşılanmıştır. Ancak özellikle ulaşımdaki gelişmeler ve Avrupalı tüccarlarla artan ilişkiler sonucu, ağırlıklı olarak liman kentlerinde belediye hizmeti ihtiyacı artmıştır. Tanzimat Döneminde yapılan reformları hedeflenen faydayı sağlamaması, halkın ulaşım, içme suyu ve sağlıkla ilgili şikâyetlerini sürekli dile getirmeleri belediye teşkilatının kurulmasını zorunlu hale getirmiştir. Diğer reformlarda olduğu gibi Belediye teşkilatının kurulması da İstanbul'dan başlayacak ve yakın vilayetlerden uzağa doğru yayılacaktır.

Osmanlı Devletinde belediye işlerinin yürütülmesinden sorumlu olan kadıların bu görevleri 1826 yılında İhtisap Nazırlığına bırakılmıştır. İhtisap Nazırlığı ve taşrada İhtisap müdürlükleri, vergileri toplamak, güvenliği sağlamak, narhı düzenlemek ve şehir düzenini korumakla görevlendirilmişlerdir. Bu kurum modern belediyeçilik işleyişinden farklı bir konuma sahiptir, çünkü işleri yapan değil yaptırıcı konumundadır (Saydam, 2002:253–284).

Şehir kethüdarları, ahalinin intihab ve müdahalesi ile tayin olunan ilk memurlardır. Asıl vazifeleri, gelire göre adilane bir şekilde vergi dağıtmak olsa da döneminin belediye reisleri olarak görülebilirler (Ergin, 1995: 1521). Bu görevliler, vergilerin belirlenmesi, masrafların tevzii ve defterlerin tertibi konularında halk ve hükümet arasında bir vasıta ve halkın vekili olmuşlardır (Ergin, 1995: 1516).

16 Ağustos 1854 tarihinde yayımlanan tebliğle İstanbul'da İhtisap Nezareti kaldırılarak belediye işleri “şehremaneti”ne devredilmiştir. Kurumun başlıca görevleri; zaruri ihtiyaç malzemelerinin sağlanması, yol, kaldırım yapımı ve onarımının yapılması, temizlik işlerinin yürütülmesi, çarşı-pazar esnafının denetlenerek, fiyat, ölçü ve tartı kontrollerinin yapılması ve ihtisap nezaretince alınmakta olan vergilerin toplanarak hazineye teslim edilmesi şeklinde belirlenmiştir (Çadırcı, 1997: 273–274).

1864 Vilayet Nizamnamesi belediyelerin kuruluşları ile ilgili bilgiler içerir. Buna göre; her karyede idare-i belediye bulunacağı vardır. Ancak bu hüküm tam manasıyla uygulanamamıştır. Taşradaki belediyelerin asıl kuruluşu, 29 L. 1287 (22.01.1871) tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesinde bulunur. Buna göre; valilik, mutasarrıflık, kaymakamlık merkezi olan her yerde, umur-ı belediye için bir “meclisi-i beledi” bulunacak ve bu meclis bir reis, bir muavin ile altı azadan oluşacaktır. Eğer varsa mühendis ile memleket tabibi meclisin doğal üyelerindendir (Ergin, 1995: 1522).

1867 tarihli talimatname ile kurulmaya başlanan belediyelerde; belediye reisi memurlar arasından tayin olunacaktı. Vali ya da mutasarrıfın görevlendirdiği belediye reisinin görevi belediye meclisinin kararlarını uygulamak, meclise başkanlık etmek ve vilayet makamı ile meclisin ilişkisini yürütmektir. Meclis üyesi olabilmek için 30 yaşını aşmış olmak, Osmanlı uyruklu ve Türkçe okuryazar olmak ve senelik 500 kuruş vergi veriyor olmak gerekmektedir. Meclis sadece beledi işleri müzakere edecek, gelir-giderlerini sürekli kontrol ederek gelirinden fazla masraf yapmayacaktı. (Ortaylı, 2000: 174).

Belediye meclisinin görevleri; bina inşaatlarını denetleme, inşaatların noksanlarını düzeltirme, suların temizliği, şehrin genel temizliğini sağlanması, şehrin tezyinatı, taşıma ve vasıta ücretlerinin belirlenmesi, pazar fiyatlarının belirlenmesi, sokak ve kaldırımların düzenlenmesi, yolların yapım ve bakımı, iskele, meydan ve mesire yerlerinin tesisi, belediye ait gelir ve harcamaların kontrolüdür (Ergin, 1995: 1521).

Şehir halkının sağlığı, salgın ve tabii afetlere karşı önlem alınmasına yönelik örgüt ve hizmetler Osmanlı belediyelerinin XIX. yüzyıldaki modernleşme ile yükümlendiği görevlerdendir. Bu görevler, itfaiye teşkilatını kurmak ve yangınlara karşı tedbirler almak, sağlıkla ilgili hizmetler, sosyal yardım ve bazı kültürel kurum ve hizmetlerin organize edilmesidir (Ortaylı, 2000: 208).

İstanbul’da belediye teşkilatı bu şekilde kurulurken, ülkenin diğer kentlerinde örgütlenme yavaş olsa da başlamış ve 25 Temmuz 1867 tarihinde Belediye Meclislerinin yapacakları işlere ait talimatname yayınlanmıştır. Buna göre; cadde, sokak, meydan tanzimi, kaldırım, su yolu, kanalizasyon yapım ve onarımı, aydınlatma, pazar kurma, yangın önleyici tedbirler alma, yoksullara yardımda bulunmak ve denetleme işlerini yapmak belediyenin görevleri olarak belirlenmiştir. Sayılan bu işleri, vali ya da mutasarrıfın görevlendireceği bir başkan ve altı üyeden oluşan belediye

meclisi yerine getirecektir. Şehir merkezinde bulunan mühendis ve hükümet tabibi de meclisin müşavir üyeleriydiler. Gelirlerinden fazla harcama yapması yasak olan belediyelerin gelirlerini şu kaynaklardan sağladığı görülür; Hükümetin ayırdığı yapı ruhsatiye harcı, emlak vergisi, yol-kaldırım yapım ve tamir ücreti ve eğlence resmi gelirleri ile belediye hizmetlerinden yararlanan ev ve iş yerlerinden alınan, tenvirat, tanzîfât vergileri, para cezaları, kontrato kaydiye ücreti, iane ve bağışlar (Çadircı, 1997: 275–277).

İlki İstanbul'da kurularak zaman içerisinde diğer şehirlere yayılan belediye teşkilatının Kütahya Şehrinde kurulması 1870 yılında gerçekleşmiştir. Belediye teşkilatı içerisinde en üst makam reisliktir. Beledi işler, teşkil edilen Belediye Meclisi marifeti ile yürütülmüştür. Bu meclis, başkan ve beş azadan oluşmaktaydı. Kütahya'da azalardan üçü Müslüman iken iki tanesi gayr-ı Müslim'dir. Aşağıda ilk Belediye Meclisi üyeleri görülmektedir (HVS.,1287: 83).

Reis: Aziz Faik Efendi

Azalar:

Şemseddinzade Mehmed Efendi, Hüseyin Bey, Hacı Yusuf Ağa, Kiygork Ağa, Esob Ağa.

1.3.1.1.4. Liva İdare Meclisi Kalemi

Liva İdare Meclisi'nde alınan kararların, görüşülen meselelerin kayda geçirildiği birimdir. Toplam dört kişiden oluşan bu birim içerisinde bir başkâtip ve üç yardımcısı görev yapmaktadır. Örneğin H.1289 (1872) yılında Kütahya Sancağı'nda görevli Liva İdare Meclisi Kalemi görevlileri şu isimlerden oluşmaktadır (HVS,1289: 83):

Başkâtip: Osman Nuri Efendi

Refiki: Hakkı Efendi

Diğeri: Eşref Efendi, Rıza Efendi

1.3.1.1.5. Tahrirat İdaresi

Arapça yazmak, yazılmak olan tahrir kelimesinin cem'idir (Pakalın, 1983: 377). Tahrirat İdaresi devlet teşkilatında yazışmaların yapıldığı daire olup günümüz yazı işleri müdürlüğü olarak da tanımlanabilir (Yılmaz, 2010: 620).

Tahrirat Müdürü:

Devlet dairelerinde resmi yazıları yazmakla vazifelendirilen tahrirat kalemlerinin başında bulunan memurlara verilen unvandır. Sancaklarda da yazı işleri kalemlerinin başındaki görevliye aynı isim verilmiştir. Vilayetlerde aynı görevi yürüten kişilere "Mektupçu", kalemlere de "Mektubî Kalemi" adı verilirdi (Pakalın, 1983: 377). Sancaklarda liva idare meclisinin asıl üyesi olan tahrirat müdürü, salnamelerde de sancak idarecileri yazılırken liva memurları arasında geçmektedir. Kütahya'da H. 1290 yılında Tahrirat Müdürü Pertev Efendi görülmektedir. (HVS.1290: 79).

Tahrirat-ı Liva Kalemi:

Devlet dairelerin yazı işleri ile meşgul olan kalemlerine verilen isimdir (Pakalın, 1983: 377). Sancağın yazı işlerini bu kalem yürütürdü. Tahrirat kaleminde bir müdür muavini ve yeteri kadar kâtip bulunurdu. Kütahya Sancağı'nın yazışmalarını yürüten kalem görevlileri aşağıda verilmiştir. Burada bir müdür vekili ile 5 kâtip görev yapmaktadır. Müdür Muavini Ahmed Efendi ve kâtipler Nuri Efendi, Süleyman Efendi, Mehmed Efendi, Şefik Efendi, Ziya Efendi'dir (HVS. 1288: 74)

1.3.1.1.6. Haberleşme Kurumları

Tanzimat öncesi menzil hane teşkilatı ile yürütülen posta teşkilatı, 1840 yılında Posta Nezaretinin kurulması ile kurumsal kimlik kazanmış ve çağa uygunluk açısından önemli bir adım atılmıştır. Nezaret, kısa süre içerisinde faaliyete geçerek devlete ait haberleşme evrakı ile halkın mektup ve diğer posta malzemelerini taşıtmaya başlamıştır. 1849 yılına gelindiğinde Tanzimat'ın uygulandığı tüm eyalet merkezlerinde birer postahane açılmış ve müdür atanmıştır. Mektup, eşya ve para taşıma kurallara bağlanmış, uzaklıklar at ile bir saatte alınabilecek yola göre hesaplanarak belli merkezlerin kaç saat olduğu belirlenmiş ve saat başına ücret ödenmesi kararlaştırılmıştır (Çadircı,1997: 295–296).

Tanzimat döneminde haberleşme alanında yapılan en önemli yenilik telgraf sisteminin kurulmasıdır. 1843 yılından itibaren Amerika ve Avrupa’da kullanılan telgrafla Osmanlı Devleti Kırım Savaşı’nda tanışmıştır. 1861 yılına kadar Fransızca ve Latin harfleri ile yapılan telgraf iletişimi, 1861 yılından itibaren Türkçe yapılmaya başlanmıştır.1868 yılına gelindiğinde belli başlı merkezlerde telgraf işlerlik kazanmış ve 1876 tarihinde ülkenin bütününde telgrafla haberleşmek mümkün hale gelmiştir. Posta idaresinden ayrı örgütlenen telgrafhanelerde, sancak merkezlerinde bir müdür ve bir muhabere memuru bulunmaktadır. Telgrafın yayılması ile 1872 yılında Posta ve Telgraf idaresi birleştirilmiştir. Devlet bu alandaki yetişmiş eleman ihtiyacını karşılamak için 1861 yılında Fünun-ı Telgrafiyye Mektebi adı altında bir okul açmıştır (Çadırcı, 1997: 298–299).

Hüdavendigâr Vilayeti dâhilinde bulunan birçok şehirde telgraf hatları bulunmaktadır. Telgraf hatları idarelerinin bölge bölge ayrıldıkları görülmektedir. Kütahya Sancağı; idaresi Konya ciheti müfettişliğinde olan gruba dâhildir. Bu grupta, Bursa Vilayeti’ne bağlı Kütahya, Eskişehir ve Karahisar Sancakları bulunmaktadır (HVS., 1287: 132). Örnek olarak Kütahya’da bulunan telgraf ve posta memurları ve görev yerleri 1875 yılında aşağıdaki gibidir:

Kütahya Telgraf ve Posta Müdürü Mehmed Ali Efendi

Muhabere Memuru Mesud Efendi

Diğeri Şemsi Efendi

Eskişehir Telgraf ve Posta Müdürü Rıza Efendi

Muhabere Memuru Ahmed Efendi

Gedüs Telgraf ve Posta Müdürü Adil Efendi

Uşak Telgraf ve Posta Müdürü Mustafa Efendi

Simav Telgraf ve Posta Müdürü Ali Efendi (HVS. 1292:110).

Kütahya Sancağı dâhilinde bulunan telgraf istasyonları arasında Eskişehir istasyonu farklı hizmetiyle diğerlerinden ayrılmıştır. Burası uluslararası olup Türkçe’nin yanında Fransızca olarak da hizmet vermiştir (Cuinet IV, 1894: 193). Eskişehir’in bu hizmeti

vermesinin sebebi, yapımına başlanan İstanbul-Ankara demiryolu inşasında çalışan yabancı uyruklu görevlilerden bir kısmının burada ikamet etmesidir.

1.3.1.2. Mali Kurumlar

1.3.1.2.1. Muhasebeci

Tanzimat'ın ilanından sonra eyalet ve sancaklarda maliye işlerinin yürütülüp verginin doğrudan hazine adına toplanması göreviyle muhassıllar atandı. Ancak başarılı olmayan bu uygulamadan kısa süre içinde dönülerek bu işleri yürütmek üzere defterlar görevlendirildi. Vilayet meclislerinin üyelerinden olan defterlar, maliyeyi ilgilendiren konularda görev yaptı. Defterdarlar eyalet merkezlerine vardıklarında ilk olarak tahrir memurları ve kâtiplerle birlikte bölgenin gelir kaynaklarını yeni baştan yazıp bunun bir suretini Maliye Nezaretine bildirmekle görevliydi. Gelir ve giderleri günü gününe kayda geçirmek de görevleri arasındadır. 1859 yılında yapılan değişiklikle defterdarlık ve mal müdürlükleri lağvedilerek mali işler vilayet ve sancak yöneticilerine bırakılmıştır. Daha sonra mali işlerin yürütülebilmesi için muhasebeciler ve kâtipler atanmıştır (Çadircı, 1997: 228-230). Muhasebeci Efendi sancak meclisinin tabî üyelerindedir. Kütahya Sancağı'nda H.1293 (1875-1876) yılında Muhasebeci olarak Hüseyin Hüsnü Efendi (Evveli Sınıf-1 Sani) (HVS., 1293: 80) görülmektedir.

1.3.1.2.2. Muhasebe-i Liva Kalemî

Sancak maliyesinin amiri olan muhasebeci emri altında çalışan, sancaktaki devlet gelir ve harcamalarını tutan, devlet yatırımlarının ihalelerini hazırlayıp düzenleyen kalemdir (Yılmaz, 2010: 62). Bu kalemde bir başkâtip, bir başkâtip yardımcısı ve beş kâtip görev yapmaktadır. Bu görevlilerden başka bir evkâf Kâtibi ve bir sandık emini de görev yapmaktadır. Görevliler arasında gayr-ı Müslimler de yer almaktadır. Nitekim Kütahya kaleminde kâtiplerden bir tanesi ve sandık emini reayadan olan kişilerdir. Kütahya Sancağı'nın Muhasebe-i Liva Kaleminin H. 1288 (1872) yılındaki görevlileri aşağıda örnek olarak verilmiştir:

BaşKâtib: Süleyman Efendi

Refiki: Ahmed Vasıf Efendi

Diğeri: İbrahim Efendi, İsmail Efendi, Ahmed Efendi, Oseb Efendi, Asıf Efendi

Evkaf Kâtibi: Mehmed Efendi

Sandık Emîni: Kigorik Efendi (HVS. 1288: 74).

1.3.1.2.3 Tahrir İdaresi

Tahrir kelimesi saymak, deftere kaydetmek manasında kullanılmıştır. Osmanlı Devleti ilk dönemlerinden itibaren toprak yazımına özen göstermiş ve fethedilen topraklar kaydedilerek tescili ve vergilendirmesi kısa sürede yapılmıştır. 30 yılda bir tahrirlerin yapılması kanuna bağlanmışsa da, bu süre uzayabildiği gibi, bazen de cülus, arazi anlaşmazlıkları, vergilerden şikâyetler, göç ve başka sebeplerle daha sık aralıklarla yapıldığı olmuştur. Bu yazım yapılırken oluşturulan komisyon şehir, kasaba ve köyleri dolaşarak vergi mükelleflerinin künyelerini, vergiden muaf tutulacakları kaydedirdi. Ayrıca topraklı ve topraksız olan köylü, evli-bekar gibi özellikleri olanlar ayrı ayrı kaydedilirdi (Yılmaz, 2010: 618).

Tanzimat uygulamaları başladığında devletin ilk olarak eyalet merkezlerine defterdar gönderdiği daha önce açıklanmıştı. Bu kişiler mali işlerin en üst makamı olup gittikleri yerlerde ilk olarak bölgenin gelir kaynaklarını tespit etmeye çalışmışlardır ki, bu işleri yaparken önde gelen yardımcıları tahrir memurları olmuştur. Tahrir idaresi gelirlerin tespit edildiği kısım olması itibari ile Tanzimat uygulamalarında başta gelen kurum olmuştur.

Tahrir-i Emlak Komisyonu

Sancak dahilinde devlete ait gelirleri tespit eden, toprakların yazımının yapılmasında belirleyici olan, emlakların yazımı sırasında bunların değerlerini belirleyen komisyondur. Bu komisyon sancakta bulunan tahrir memuru başkanlığında oluşturulurdu. Komisyonda aza sıfatıyla şehrin önde gelen kişileri bulunurdu. Nitekim 1871 yılında Kütahya Sancağı'nda bulunan Tahrir-i Emlak Komisyonuna bakıldığında, bir tahrir memuru ve 12 azadan oluştuğu görülür. Azalardan yarısı Müslümanlardan oluşurken, diğer yarısını da gayr-ı Müslimler teşkil etmiştir. Aşağıda Kütahya Tahrir-i Emlak Komisyonu üyeleri görülmektedir:

Reis: Tahrir Memuru Hacı Raif Efendi

Azalar: Ömer Şevki Efendi, Asım Efendi, Yorgi Ağa, Esfador Ağa, Agâh Efendi, Estefan Ağa, Abdülkadir Efendi, Mehmed Efendi, Estefan Ağa, Sadık Efendi, Gabriel Ağa, Oseb Ağa (HVS. 1288: 75).

Tahrir-i Emlak Kalemî

Yapılan sayım ve tespitleri defterlere işleyen kalemdir. Bu kalem bir baş kâtip ve her biri farklı bölümlerle ilgilenen vukuat, senedat ve tahsilat kâtipleri ile bir defterciden oluşurdu. Kütahya Sancağı tahrir-i emlak kalemî mensupları aşağıda verilmiştir:

Başkâtip: Arif Efendi

Vukuat Kâtibi: Hasan Hüseyin Efendi

Senedat Kâtibi: Necib Efendi

Tahsilât Kâtibi: Ahmet Efendi

Defterci: Mehmed Efendi (HVS. 1289: 74)

Arazi İdaresi

Kütahya Sancağı'nda arazi idaresini kurumu bir memur ve üç kâtipten oluşmaktaydı. Kütahya Sancağı'nda arazi memuru Aziz Faik Efendi ve kâtipler; Mehmed Efendi, Hakkı Efendi, Mehmed Ali Efendi'ydi (HVS. 1288: 76).

Defteri Hakâni Odası

Osmanlı Devleti'nde tahrir defterleri ile tımar sistemine ait defterleri muhafaza eden ve bunlarla ilgili işleri yürüten daireye "Defterhâne" denilirdi. 1871 yılında adı ve statüsü değiştirilerek "Defterhâne-i Hakanî Nezareti" adını aldı (Yılmaz, 2010: 129). Defter-i Hakâni Odası bu kurumun sancaklarda bulunan temsilciliğine verilen isimdir. Günümüz tapu dairelerine benzer işlev görmüştür. Bu oda bir memur ve üç kâtipten müteşekkildi. Kütahya Sancağı'nda bu daireye ait ilk kayda H.1289 (1872) tarihli salnamede rastlıyoruz (HVS. 1289: 75). 1873 yılında bu dairenin görevlileri aşağıdaki isimlerdi:

Memur: Salim Efendi

Kâtib-i evvel: Ahmed Bey

Kâtib-i sani: Fevzi Efendi

Tapu kâtibi: Ali Efendi (HVS. 1290: 82).

1.3.1.2.4. Menafii-i Umumiye

Çiftçiler gerek duydukları parayı yüksek faizlerle murabahacılardan almaktaydı. Bu durum Niş valisi Mithat Paşa'yı çözüm bulma yolunda düşünmeye sevk etmiş ve çiftçilere aylık % 1 faiz ve şahsi kefalet ya da rehin ile borç veren ilk sandık 1863 yılında açılmıştır. Mithat Paşa'nın bu konudaki başarısı ve Tuna valiliği sırasında bunu tüm eyalette uygulamaya koymasından sonra 1864 Vilayet Nizamnamesi ile diğer vilayetlerde de bu uygulamaya geçilmiş ve 1867 yılında çıkarılan yönetmelikle düzenlemesi yapılarak ülkenin tüm vilayet ve sancak merkezlerinde Menafi sandığı ya da Memleket Sandıkları adıyla bu kurumlar tesis edilmiştir. Halkın ödediği vergiler ile sermayesi sağlanan sandıkların başında, bir sandık emini ve seçilen dört üye bulunmaktaydı. Her yıl Kasım ayında kapatılan sandıklardan elde edilen kâr, okul, kaldırım, çeşme, köprü yapımı gibi imar işlerinde kullanılmıştır (Çadırcı, 1997: 339). Kütahya Livası merkez kazada görevli memurlar aşağıdaki isimlerden oluşmaktaydı:

Memur: Hacı Veli Ağa

Vekilleri: Hacı Mustafa Ağa, Ohennes Ağa, Orahim Ağa

Kâtip: İbrahim Efendi (HVS. 1291: 80).

1.3.1.2.5. Evkaf İdaresi

Dini ve toplumsal gereksinimleri karşılamak için Allah'ın rızasını kazanmak için oluşturulan örgüte vakıf denir. Özerk bir yapıya sahip olan bu kurumların sürekliliği esas olup gelirleri bağışlara (Yılmaz, 2010: 678) ve vakfiyelerinden elde edilen gelirlere dayanırdı. Kütahya Sancağı'nda vakıflarla ilgili işleri yürütmekle görevli kurum evkaf idaresiydi. Bu oda bir muhasebeci, bir başkâtip ve yardımcısından oluşurdu. 1874 yılında Kütahya evkaf idaresi aşağıdaki isimlerden müteşekkildi:

Muhasebeci: Mehmed Mazhar Bey

Başkâtip: Mehmed Cevdet Efendi

Muavin: Abdullah Efendi (HVS. 1291: 77).

1.3.1.2.6. Rüsûmat Memurları

Osmanlı Devleti'nde gümrüklerin idaresine bakan kurum Rüsûmât Emâneti'dir. 1860 yılında kurulan bu kurum, malın üretim ve tüketimi arasındaki vergilendirmesini yapmıştır. Merkezi İstanbul'da olan bu kurum 18 idari bölgeye ayrılmıştır. Her bir merkezdeki amirine "Rüsûmat Nazırı" adı verilirken, Sancaklardaki temsilcisine "Rüsûmat Müdürü" ve kaza, kasaba, köy gibi birimlerdeki temsilcilerine de "Rüsûmat Memuru" unvanı verilmiştir (Yılmaz, 2010: 552). Bu idarenin Kütahya Sancağı'ndaki yapılanmasına baktığımızda; Kütahya'da bir rüsûmat müdürü ve başkâtibi, kaza ve nahiyelerde ise rüsûmat memuru görev yapmaktadır. Aşağıda 1870 yılında Kütahya Sancağı'nda Rüsûmat idaresinin memurları ve görev yerleri görülmektedir:

Kütahya Rüsûmat Müdürü: Abdi Efendi

Başkâtip: Hacı Nuri Efendi

Tavşanlı Memuru: Hacı Mustafa Efendi

Eğrigöz Memuru: Osman Efendi

Simav Memuru: Mehmed Efendi

Uşak Memuru: İbrahim Efendi

Gedüs Memuru: Ali Efendi

Göbek Memuru: İbrahim Efendi

Çay Memuru: İsmail Ağa

Virancık Memuru: Mehmed Efendi (HVS. 1287: 138).

1.3.1.3. Adli Kurumlar

1.3.1.3.1. Kadı ve Naib

Osmanlı Devleti'nde kadı; yargılama görevi yanında, ekonomi ve sosyal hayat ile ilgili yetkileri ile şehrin en önde gelen hükümet görevlilerindendi. Kadının yerleştiği ve mahkemenin kurulduğu şehirler "kaza" olarak adlandırılırdı. Ancak bu kaza tabiri idari bölünmedeki kaza tabirinden ayrı tutulmalıdır. Nitekim Tanzimat öncesinde Anadolu

Eyaletinin başşehri olan Kütahya, adalet işlerinin görüldüğü yer olması hasebiyle kaza olarak ta adlandırıldı. 19. yy. başlarında birbirinden ayrılmaya başlayan yargı ile yönetimin ayrılma sürecinde, Osmanlı kadısı Tanzimat öncesinde yargıç durumuna geldi. Osmanlı Devleti'nde kadılık kurumu kazaskerlere, kazaskerler de sadrazamlara bağlıydı. Atamaları kazaskerlerin arzı üzerine Padişah tarafından verilen “Berat” ile olurdu. 19. yy. başlarında Kütahya mevleviyyet statüsünde kadılıktı ve benzeri merkezlerde olduğu gibi, kadılar buralara kendileri gelmeyip vekil olarak naiplerini gönderirlerdi. Kadı ve naiplerin önde gelen görevi İslam Hukukuna göre haklı ile haksızı ayırmaktı. Mahkemelerde kadı dışında başkâtip, kâtipler, muhızır başı ve yeteri kadar muhızır bulunurdu. Başkâtip kâtiplerin tuttukları kayıtları denetlediği gibi kadı ya da naibin izniyle nikâh akti yapıp keşiflere de giderlerdi. Muhızırlar ise mahkemeye geleceklere getirmek, mahkemede düzen ve güvenliği sağlamakla görevliydi. Bu görevlilerin yanında “Meclis-i Şer” adı verilen ve mahkemenin temizlik, ısınma ve aydınlatma işlerine bakan müstahdem sınıfı da mevcuttu. Resmi görevliler haricinde bazı durumlarda “Şuhudü'l Hâl” adı verilen ve verilen kararların kurallara uygun olduğuna şahitlik eden kişiler de görülmektedir (Çadircı, 1997: 79-90).

“Nevb” kökünden türeyen ve Arapça kökenli bir kelime olan naib, vekil anlamına gelir. İdari olarak ise bir memuriyette başkasına vekâlet eden anlamında kullanılır. Osmanlı teşkilatında ise ilmiye mensuplarının kadılık vazifesini gören bir zümresinin ismidir. Mevâli denilen büyük kadılar vazifelerinin tamamını ya da bir kısmını ifa etmeyerek, bu konuda yeterli ve kadılık hususiyetlerine sahip birini yerlerine vekil tayin ederlerdi. Naiblik beşinci dereceden kadılık olup beş kısma ayrılırdı. Bunlar: Mevâli ve Kuzâtn yerine giden kaza naipleri, Birinci ve ikinci derecedeki kadılar namına hâkimlik eden bâb naipleri, Mevâliye vekalet eden yani onun yerine kendisini temsil edenler, kadıları temsil edenler ve birinci derecedeki mevâlinin arpalıklarına gönderilen naipler. Naipler görevlendirilirken, asli vazifeyi ifa eden tarafından tayin edilirler ve bağlı bulunulan kazasker tarafından tasdik olunarak ellerine verilen beratla göreve başlarlardı (Gibb, Davies, 1997: 50-51).

Geniş bir bölgede bütün davaları göremeyen kadıların naipleri bulunurdu. Naipler genelde mahalli medreselerin icâzetlileri arasından atanırdı. Naipler yatay bir hiyerarşi içerisinde kadının görevlerini kendi birimlerinde yerine getirirlerdi. Görevleri arasında

asayiş, beledi hizmetler, davaların görülmesi, narhların belirlenmesi bulunurdu. Asayişli sağlarken kendilerine subaşı, kale dizdarı gibi görevliler yardımcı olurken, sicil kâtipleri ve muhızır mahkemede, muhtesip ise beledi işlerin görülmesine yardım ederlerdi (Ortaylı, 2001: 73).

Naiblerin son döneme doğru “mevleviyet” derecesindeki büyük Anadolu şehirlerinde kadıların yerine görev yaptıkları görülür. Buna göre naibler görev yaptıkları yerin özelliğine göre sınıflandırılmışlardır. Vilayet merkezlerinde görev yapanlar birinci sınıf, mutasarrıflıklarda görev yapanlar ikinci sınıf ve kazalarda görev yapanlar da üçüncü sınıf naib olarak nitelendirilmişler ve tayinleri de buna göre yapılmıştır. Naiblerin gelir kaynaklarını ise mahkeme harçları oluşturmuştur. Baktıkları davalardan ve gördükleri muamelelerden sicil, hüccet, nikâh adı altında ücretler alırlardı. Ancak toplanan paranın hepsi naiblerin olmayıp, çoğunluğunu vekili oldukları kadıya teslim ederlerdi. Naiblerin bu harçları toplamada aşırılığa kaçmaları ve bu konuda şikâyetlerin artması ile birlikte, Meşrutiyet döneminde yapılan düzenlemelerle naiblere maaş bağlanmıştır (İpşirli, 2006: 313).

Naib sancak idaresinde önde gelen devlet memurlarındandır. Liva idari memurları arasında ismi mutasarrıfdan hemen sonra gelmektedir (HVS. 1290: 79). 1876 yılında Kütahya’da naib olarak İsmail Ramiz Efendi görev yaptı (Mekke-i Mükerrerme Payelilerinden Üçüncü Mecidi Nişanı) (HVS. 1293: 80). Kütahya naibinin sahip olduğu Mecidi Nişanı almak için ilmiye erkânının en az 20 sene devlet hizmeti bulunması ve görevini başarıyla ifa etmesi gerekirdi. Beş rütbesi olan bu nişanın bir rütbesinden diğerine geçmek için de iyi hizmet ve gereken süreyi doldurmak gerekirdi (Pakalın, 1983:428).

1.3.1.3.2. Ticaret Mahkemesi

Ticaret Meclisleri, vilayet ve liva merkezlerinde ticari davalara bakmak için kurulmuşlardı. Bir başkan, iki daimi üye ve dört geçici üyeden oluşan bu meclisler, Ticaret Nezaretine bağlı olup atamaları merkezden yapılmıştır (Çadircı, 1997: 268). Bu bağlamda H. 7 R. 1285 (27.07.1868) tarihinde ilk ticaret mahkemesi teşkil edilmiştir. Kütahya Ticaret Mahkemesi şu isimlerden oluşmuştur:

Mahkeme Reisi: Süleyman Bey (Hâcegândan).

Daimi Azalar: Mehmed Bey-zade Eyyüb Efendi ve Çullu-zade İlya Ağa (Rum mektebi mu'teberanından).

Kâtip: Hafız Ahmed Efendi.

Mukayyid: Mehmet Efendi (Tahrirat Kalemî Mülâzımlarından).

Şûrâ-yı Devlet kararı ve Padişah'ın irade-i seniyyesi ile kurulan Kütahya Ticaret Mahkemesinde, daimi azalardan başka, tüccarlar tarafından seçilen dört tane de aza-yı muvakkate (Geçici, belli zamana kadar olan) görevlendirilmişlerdir. Ticaret mahkemesi görevlilerine ödenecek maaşlar da belirlenmiştir. Buna göre mahkeme reisi 1000 kuruş, kâtip 500 kuruş, daimi azalar 400'er kuruş ve mukayyid 250 kuruş maaş alacaklardır. Mahkemede düzeni sağlamak üzere iki çavuş dahi görevlendirilmiş ve bunlara da 150'şer kuruş maaş tahsis edilmiştir. Kırtasiye masraflarını karşılamak üzere 30 kuruş aylık harcırah da mahkeme bütçesine eklenmiştir (BOA, A.MKT.MHM, 414/95; Öke, 2006: 112).

H.1288 (1871) yılında bu mahkemedeki görevliler ise şunlardır: Reis, Abdullah Efendi; Daimi Azalar, Eyyüb Ağa, Yovan Ağa ve Altun Ağa'dır. Geçici Azalar ise Mehmed Efendi ve Kigorik Ağa'dır. Kâtip, Haydar Efendi ve Mukayyid Mustafa Reşit Efendidir (HVS., 1288: 75). Reislük, kâtiplik ve mukayyidlik görevleri Türklerin elindeyken, gayr-ı Müslimlerin daimi ve geçici azalar arasında görevlendirildikleri görülmektedir. Toplamda beş azadan üçü gayr-ı Müslimlerdenidir. Bu durum Tanzimat Döneminde yapılan değişikliklerin bir sonucu olduğu gibi, gayr-ı Müslimlerin de yönetime katılmalarına bir örnek teşkil eder.

1.3.1.3.3. Liva Temyiz Meclisi

Tanzimat ile birlikte ülkede önemli değişimler yaşanırken hukuk alanı da yeniden yapılandırılan birimlerden bir tanesiydi. Merkezde, yapılan düzenlemelerle Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye yüksek bir mahkeme gibi çalışmaya başladı. Ardından Meclis-i Vâlâ'nın idari işleri 1854 yılında yeni kurulan Meclis-i Âli-i Tanzimat'a devredildi. Yüksek Mahkeme görevini daha sonra Divan-ı Ahkâm-ı Adliye yürüttü. Tanzimat ile birlikte merkezdeki değişimlere benzer düzenlemeler taşrada da görüldü. Eyalet ve Sancak merkezlerinde kurulan meclisler marifetiyle yargılama yapılmaya başlandı. Kadı veya naibler bu meclislerin tabî üyesi ve başkanı olarak görev yaptı. Bu dönemde

Sancak merkezlerinde “Temyiz Meclisleri” kuruldu. Bu meclisler naibin başkanlığında altı üye ve iki kâtipten oluşmaktaydı. “Mümeyyizan” olarak adlandırılan üyelere üçü Müslüman ve diğer üçü gayr-ı Müslimlerden seçilmekteydi. Bu meclisler, kaza dava meclislerinde istinaf yolu açık olmak üzere karara bağlanan davaları görürlerdi. Yıllık geliri 500 kuruşa kadar olan mülk davalarını gören bu meclisler, daha fazla olanlarını ise temyiz yolu açık olmak üzere karara bağlardı. Bu meclislerde görülen cinayet (ceza) davaları ise hükme bağlandıktan sonra dosyaları vilayet meclisine gönderilirdi (Çadırcı, 1997: 281). Bu meclislerden Kütahya’da yer alan yukarıda yazıldığı gibi teşekkül etti. Naib efendinin başkanı olduğu mecliste Kütahya halkının Müslim ve gayr-ı Müslim ahalisinden üçer üye görev almıştı. Ayrıca mecliste görülen davaların yazı işleri ile ilgilenen temyiz ve cinayet başkâtipleri görev yapmaktaydı. Bu mecliste 1871 yılında görevli kişiler aşağıda bir yıla mahsus örnek olarak verilmiştir:

Reis: Naib Efendi

Mümeyyizan: Ömer Şevki Efendi, Hacı Osman Ağa, Hacı Anistas Ağa, Sadık Efendi, Karabet Ağa, Bogos Efendi

Cinayet Başkâtibi: Ragım Efendi

Temyiz Başkâtibi: Rıza Efendi (HVS. 1288: 73)

1.3.1.3.4. Liva Temyiz ve Cinayet Kalem

Liva Temyiz ve Cinayet Meclisinde görülen davalar ve bu davalara ilişkin kayıtlarının tutulduğu dairedir. Kalemde Temyiz ve Cinayet başkâtiplerinin iki yardımcısı ile beş mukayyid görev almıştır. Aşağıda 1871 yılında bu kalemde yer alan görevliler görülmektedir:

Temyiz Refiki: Feyzi Efendi

Mukayyid: Vihpan Efendi

Refiki: Servet Efendi

Diğeri: Ali Efendi

Diğeri: Rikkat Efendi

Cinayet Kâtibi Refiki: Hasan Hüseyin Efendi

Mukayyid: Murad Efendi (1288-sayfa: 74).

1.3.1.4. Dini Kurumlar

1.3.1.4.1. Müftü

Fetva veren ya da fetva ile hükmü açıklayan kişi anlamına gelen müftü kelimesi kökenini oluşturan fetva ile birlikte değerlendirilmelidir. Fetva, sözlükte bir olayın hükmünü açıklayan veya hükmünü koyan, güçlükleri çözen kuvvetli cevap manasına gelir. Fıkıh terimi olarak ise fakih bir kimsenin kendisine sorulan bir mesele hakkında verdiği cevap ve ortaya koyduğu hükümdür. Bir meselede müftünün fetvası meselenin dini yönünü, hâkimin hükmü ise kazâ yönünü ilgilendirir. Fetva dini sonuçlar doğururken, kazâ hukuki sonuçlar doğurur (Atar, 1995: 488). 1876 yılında Kütahya Müftüsü Mehmed Efendi'dir (Müderri) (HVS. 1293: 80).

1.3.1.5. Askeri Kurumlar

Osmanlı askeri teşkilatında modernleşme çabaları çok önceleri başlamasına rağmen, asıl değişiklik 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve Avrupa orduları örnek alınarak yeni askeri yapının tesis edilmeye başlanması ile başlar. Tanzimat Ferman'ında da askeri yapılanmada değişiklik yapılması gerektiği vurgulanmış, asker alımının bölgelerin nüfusu göz önünde tutulmadan yapılması, ömür boyu asker alınması gibi yanlışların düzeltilmesi düşünülmüştür.

Kütahya'da Tanzimat döneminde Zaptiye alayı ve redif taburları vardı. Kütahya Sancağı, merkezi Edirne'de olan ve Konya Vilayetiyle, Bursa Vilayetinin merkez ve Ertuğrul Sancakları dışında kalan yerlerinin bağlı olduğu Osmanlı 2. Ordusuna dâhildi (Çadırcı, 2002: 514–526).

1.3.1.5.1. Sancak Dâhilinde Bulunan Redif Subayları

Yeniçeri Ocağının kaldırılması ile yerini yeni birimler almaya başlamıştır. 1834 Ağustosundan başlayarak büyük şehirlerde redif birlikleri kurulmaya başlanmıştır. Redif Teşkilatı; büyük bir kitleyi uzun süre silah altında tutmadan, askerlik çağına gelmiş olanları kendi bölgelerinde, az masrafla ve kısa aralıklarla eğiterek savaşa hazır

asker sağlamak amacıyla kurulmuştur. İç güvenliğin sağlanması ve merkezi hükümet emirlerinin uygulanmasında da bu birliklerden faydalanılmıştır. Redif taburları, subayları ile birlikte 1400 kişiden oluşacaktır. Bu teşkilatın ihtiyaçlarını karşılamak üzere Redif-i Mânsûre Hazinesi kurulmuştur. Ayrıca talim yapılan sancak ahalisinden “iane” denilen vergi alınacaktır (Çadırcı, 1997: 61-62).

1843 yılında Redif birlikleri daimi orduya katılması ile birlikte 1844 yılından başlanarak uygulanan yeni askerlik biçimine göre askerlik süresi beş yıl olarak saptanmış, terhis olanların ise yedi yıl Redif sınıfında eğitimlerine devam etmeleri karara bağlanmıştır. Asker alımının yapılması noktasında suiistimalleri önlemek ve adaletli bir yaklaşım sergilemek için, 1843 yılında ad çekme (kura) sisteminin uygulanacağı belirtilirken, bu konuda yasal düzenleme 1846 yılında yapılmıştır. Buna göre, Osmanlı Müslüman halkının askerlik çağına gelmiş olanlarının arasından, her yıl belli merkezlerde Kura Meclisleri önünde yapılacak çekilişle asker olacaklar belirlenecektir. Kura Meclisi; kaza merkezlerinde güvenlikten sorumlu subay başkanlığında, hâkim, müftü, kura subayı ve ulemadan oluşmaktadır. Görevi, asker istendiğinde askerlik çağına gelmiş olanları çağırıp kura çekirmek ve asker olarak belirlenenleri askere göndermektir. Askerlik süresi yirmi yaşından kırk yaşına kadar olmak üzere yirmi yıl olarak belirlenmiş olup bunun ilk altı yılı dördü orduda, ikisi ihtiyatta olmak üzere Nizamiye devresi, altı yılı Redif dönemi ve sekiz yılı ise Müstahfaz dönemidir (Çadırcı, 1997: 315-316).

Kütahya Sancağı'nda Bulunan redif taburları ve bunların komutanları aşağıda verilmiştir:

1.Redif Alayı 4. Taburu Kütahya Ümera ve Subayları

Binbaşı: Hüseyin Ağa

Sol Kolağası: Ali Efendi

Tabur Kâtibi: İbrahim Ağa

Yüzbaşılar: Mehmed Efendi, Halil Efendi, Abdullah Ağa, Ali Efendi, Yusuf Efendi, Bekir Ağa, Hacı Hüseyin Ağa, Hüseyin Ağa. (HVS. 1288: 94).

1.Redif Alayı 2. Taburu Eskişehir Ümera ve Subayları

Binbaşı: İbrahim Ağa

Sağ Kolağası: Recep Ağa

Sol Kolağası: Mehmed Ağa

Tabur Kâtibi: Hakkı Efendi

Yüzbaşılar: Ali Ağa, İbrahim Ağa, Asım Efendi, Mustafa Ağa, Hüseyin Ağa, Süleyman Ağa, İbrahim Ağa, Halil Ağa. (HVS. 1288: 93).

2.Redif Alayı 4. Taburu Simav Ümera ve Subayları

Binbaşı: Muhammed Ağa

Sağ Kolağası: Mustafa Ağa

Sol Kolağası: Ali Ağa

Tabur Kâtibi: Hüsnü Efendi

Yüzbaşılar: Hasan Ağa, Hüsnü Efendi, Şerif Efendi, Yusuf Ağa, Yusuf Ağa, Süleyman Ağa, Salih Ağa, Ahmed Efendi (HVS. 1288: 95).

5.Redif Alayı 4. Taburu Uşak Ümera ve Subayları

Binbaşı: Mehmed Ağa

Kolağası: Ahmed Ağa

Tabur Kâtibi: Yusuf Efendi

Yüzbaşılar: Veli Ağa, Mehmed Ağa, Mehmed Bey, Mehmed Ağa, Mustafa Ağa, Veli Ağa, Mehmed Ağa, Ahmed Ağa (HVS. 1288: 95).

1.3.1.5.2. Vilayet Dâhilinde Bulunan Zaptiye Alayları ve Zabıtları

Osmanlı Devleti'nde zabıta işleri yeniçerilerle Sipahilere tevdi edilmiş iken Sultan II. Mahmud döneminde bu iki kurumun lağvedilmesi ile birlikte zabıta işlerini yapmak üzere yeni birimler kurulmuştur. Yeniçeri Ocağı yerine Asakir-i Muntazama-i Hassa ve

1834 tarihinde Asakir-i Redife adlı teşkilat kurulmuş ancak Zabıta işlerindeki karışıklık 1846 senesinde Zaptiye Müşiriyeti'nin kurulması ile ortadan kalkmıştır. 14 Haziran 1869 tarihli Asakir-i Zaptiye Teşkilat Nizamnamesine göre; her vilayette bir zaptiye alay dairesi kurulmuş ve mürettebatının süvari ve piyade zaptiye askerlerinden mürettep olacağı bildirilmiştir. Her alay taburlara, taburlar bölüklere ve bölükler de takımlara bölünecektir. Her taburun en fazla on bölükten, her bölüğün en az beş ve en fazla on takımdan oluşması zikredilmiştir. Bunların karakol teşkilatı olmayıp, süvari takımı dört, piyade takımı sekiz erden müteşekkil olup başlarında kol vekili (çavuş) ve kol vekili muavini (Onbaşı) olmak üzere ikişer tane de komutan vardır. Her sancağın birer tabur zaptiye askeri vardır ve bunlar kazalara bölük itibari ile taksim olunurlar. Her taburun komutası bir tabur ağasına, taburun hesap işleri bir hesap eminine emanet edilmiştir. Vilayetteki umum taburların idaresinden sorumlu kişi Alay beyidir ve valinin emri altındadır. Her vilayetin alay beyi ve hesap işlerine bakan idare emini vilayet merkezinde bulunup sancaklarda bir tabur ağası ve kazalarda bir bölük ağası bulunacaktır. Tabur ağası istihdamına gerek görülmeyen sancaklarda bölük ağası görevlendirilmiştir. Zaptiye askerliğinin hizmet süresi iki yıl olup bu süreden önce görevden ayrılmak mümkün değildir. Göreve devam etmek isteyenlerin sürelerinin dolmasından sonra da görev almaları mümkündür. Zaptiye neferliğine yazılacak kişiler 50 yaşını geçmemiş ve 21 yaşından aşağı olmamalıdır. Bu kişilerin hizmet etmeye muktedir olmaları ve fiziki engellerinin bulunmaması ve hastalıklı olamamaları şartı vardır. Piyadeler, tüfek kasatura, tabanca; süvariler, filinta, bir çift tabanca ve kılıç ile teçhiz edilmekteydi. Piyadelere senede bir elbise iki çift kundura; süvarilere ise bir çift çizme ve üç yılda bir kaput verilecekti. Süvarilerin hayvanları kendi malları olup koşum takımları devlet tarafından verilmiş ancak ücreti görevlilerden kesilmiştir (Alyot, 1947: s:67-97-98).

Aşağıda Zaptiye Alayının Kütahya Taburu komutanları yer almaktadır:

Tabur Ağası: Hacı Halil Ağa

Hesap Emni: Osman Efendi

Süvari Bölük Ağaları: Ali Ağa, Abdullah Ağa

Piyade Bölük Ağaları: Memiş Ağa, Mehmed Ali Ağa

Süvari Bölük Ağaları Muavinleri: Şevki Ağa, Mustafa Ağa,

Piyade Bölük Ağaları Muavinleri: Mehmed Ağa, Hacı İbrahim Ağa

Süvari Jurnal Eminleri: Abdullah Efendi, Rıza Efendi

Piyade Jurnal Eminleri: Mehmed Efendi, Mustafa Efendi (HVS. 1288: 98).

Bu tarihte süvari nefer sayısı toplam 56 kişidir. Aynı tarihte Piyade sınıfı neferleri ise 112 kişidir (HVS. 1288: 99). Böylece Kütahya Sancağı'nda idari personelle birlikte toplam askeri görevli sayısı; Süvari sınıfı 92, Piyade sınıfı 146 ve Tahsildar sınıfı 13 kişi olmak üzere toplam 261 kişidir (HVS. 1288: 100).

Zaptiye askerlerinin birinci görevi buldukları mahalin ve halkın emniyet ve asayişini sağlamaktır. Bu doğrultudaki adli vazifeleri:

- 1.Kasaba ve köylerin iç ve dışında suç işleyenleri yakalayıp hükümete teslim etmek,
- 2.Mahkûmların düzenini sağlayarak gerektiğinde nakillerini sağlamak,
- 3.Cezaevlerini idare etmek.

Zaptiye askerlerinin önleyici ve idari vazifeleri:

- 1.Kol gezerek kamu güvenliğinin bozulmasına meydan vermemek,
- 2.Yollarda güvenliği sağlamak,
- 3.Yangın vukuunda yetişip söndürülmesine sağlamak,
- 4.Devlete ait para ve eşyanın postalarla nakillerini sağlamak,
- 5.Pasaport memurlarına yardım etmek,
- 6.Askere çağrılan kişileri toplamak ve gelmelerini sağlamak,
- 7.Belediye daireleri tarafından kanuni olarak kendilerine tevdi edilen işleri yapmak.

Zaptiye teşkilatı, yukarıda zikredilen vazifelerine bakıldığında, adli, önleyici, idari ve hatta beledi işlerde görevlendirilmiş yegane iç güvenlik kurumudur. Zaptiye Askerinin görevleri; zaptiye sınıfı nizamnameye göre umur-ı mülkiye memurlarından sayılmakla görevleri askeri değil mülki olup görevleri icabı mülkiye memurlarının emrindedirler. Diğer taraftan zaptiye askerleri mülki makamlardan direk emir almayıp komutanları

marifeti ile kendilerine iletilen görevleri yerine getirilerdi. Tabur ağaları, bulunduğu liva mutasarrıfının doğrudan emrinde olup, daire-i idarelerinde işlenen cürümleri her gün hükümete bildiriler. Taburun kayıtlarını tutarlar ve işleyişi kontrol ederler. Bölük ağaları da tabur ağaları ile benzer görevlere haiz olup, meydana gelen olay kayıtlarını tutarlar, tabur ağalarına bilgi verdikleri gibi kayıtların raporlarını da gönderirlerdi (Alyot, 1947: 100-126).

1.3.2. Kazalarda Bulunan Kurumlar ve Temsilcileri

Kaza, Osmanlı idari teşkilatı içerisinde, hem kadının yönetim bölgesini, hem de coğrafi bir terim olarak bu bölgeyi tanımlar. XV. yüzyıldan sonra kadının yetki alanına dâhil olan bir veya birkaç nahiye kaza ismi altında anılmaya başlanmış, tımar sisteminin önemini yitirmesi ile birlikte de idari bir birim olarak teşekkül etmiş ve nahiyeler de kazanın alt birimi olarak anılmışlardır. Bu yapısı ile kaza, sancak beyinden idari ve hukuki olarak bağımsız, doğrudan kazaskere bağlı bir birimdir. XVI. ve XVIII. yüzyıllarda kazalar başlarına tayin edilen kadıların kıdemi ve alacakları maaşa göre sınıflandırılmışlardır. Tanzimat sonrası dönemde merkezden atanan müdürler tarafından idare olunan kazalar, 1867 düzenlemesi ile birlikte kaymakamlar idaresine verilmiş ve sancağın en önemli alt birimini oluşturmuşlardır (Baykara, 2002: 119-120).

1.3.2.1. Eskişehir Kazası

Kaymakam: Said Bey (Salisen)

Naib: Raşid Hamdi Efendi

Müftü: Hacı Süleyman Efendi

Mal Müdürü: Rasim Efendi

Tahrirat Kâtibi: İhsan Efendi (HVS. 1291: 84).

Kaza İdare Meclisi

Reis: Kaymakam Bey

Doğal Üyeler: Naib, Müftü, Mal Müdürü ve Tahrirat Kâtibi

Azalar: Artin Efendi, Mustafa Ağa

Kâtip: Yusuf Efendi (HVS.1288: 79).

Meclis-i Deavi

Reis: Naib Efendi

Mümeyyizan: Arif Efendi, Hacı Hasan Efendi, Halil İbrahim Efendi

Kâtip: Ethem Efendi (HVS.1288: 79).

Refakat Memurları ve Diğer Bazı Memurlar:

Mal Müdürü Refiki: Abdullah Efendi

Arazi Memuru: Mustafa Efendi

Sandık Emmini: Hafız Ali Efendi

Tahrirat Kâtibi Refiki: Galib Efendi

Memleket Tabibi: Osman Efendi

Posta Müdürü: Hüseyin Efendi (HVS.1288: 79).

Belediye Meclisi

Reis: Sabit Efendi

Azalar: Veli Ağa, İsmail Bey, Hacı Cafer Ağa, Esterati Ağa

Agop Ağa (HVS.1288: 80).

Menafi-i Umumiye (Menafi Sandığı)

Memur: Yusuf Efendi

Vekilleri: Mestan Ağa, Hacı Hafız Efendi (HVS.1288-sayfa: 80).

1.3.2.2. Simav Kazası

Kaymakam: Mehmed Ramazan Efendi

Naib: Süleyman Galip Efendi

Müftü: Mehmed Vehbi Efendi

Mal Müdürü: Ali Rıza Efendi

Tahrirat Kâtibi: Sadık Efendi (HVS.1292: 90).

Kaza İdare Meclisi

Reis: Kaymakam Bey

Doğal Üyeler: Naib, Müftü, Mal Müdürü ve Tahrirat Kâtibi

Azalar: Hacı Hasan Ağa, Hacı Abbas Ağa (HVS.1289: 80).

Meclis-i Deavi

Reis: Naib Efendi

Mümeyyizan: Ömer Lütfi Efendi, Hacı İsmail Ağa, Hacı Muhammed Ağa

Kâtip: Salih Efendi (HVS.1289: 80).

Refakat Memurları

Mal Müdürü Refiki: Mehmed Efendi

Tahrirat Kâtibi Refiki: Hafız Salih Efendi

Vukuat Kâtibi: Ömer Efendi

Arazi Kâtibi: Hasan Zühdü Efendi

Memleket Tabibi: Ömer Hulusi Efendi

Sandık Emini: Süleyman Efendi

Sandık Emini: Hakkı Efendi

Eytam Memuru: Ömer Ağa (HVS.1293: 87).

Menafi-i Umumiye

Memur: Hacı Hüseyin Ağa

Vekilleri: Hasan Ağa, Ali Ağa, Hacı İbrahim Ağa (HVS.1288: 81).

Belediye Meclisi

Memur: Hacı Ali Efendi

Azalar: Hüseyin Ağa, Hüseyin Efendi (HVS.1290: 87).

1.3.2.3. Uşak Kazası

Kaymakam: Hüseyin Hüsnü Bey

Naib: Ali Rıza Efendi

Müftü: Veli Efendi

Tahrirat Kâtibi: Ali Rıza Efendi (HVS.1291: 78).

Kaza İdare Meclisi

Reis: Kaymakam Bey

Doğal Üyeler: Naib, Müftü, Mal Müdürü ve Tahrirat Kâtibi

Azalar: İsmail Ağa, Hacı Hüseyin Bey

Kâtip: Anton Efendi (HVS.1288: 77).

Meclis-i Deavi

Reis: Naib Efendi

Mümeyyizan: Ahmed Efendi, Mahmud Ağa, Hacı Artin Efendi

Kâtip: İsmail Efendi (HVS.1288: 77).

Refakat Memurları

Mal Müdürü Refiki: Ali Efendi

Tahrirat Kâtibi Refiki: Hüsnü Efendi

Vukuat Kâtibi: Ahmed Efendi

Sandık Emmini: Haralamb Efendi

Tapu Kâtibi: Hacı Mustafa Efendi

Zabıta Memuru: Bölük Ağası Ali Ağa (HVS.1292: 86).

Ticaret Mahkemesi

Reis: Hacı Mustafa Ağa

Daimi Azalar: Hasan Bey, Mahlaki Efendi

Diğer Azalar: İbrahim Efendi, Necamus Ağa, Artin Ağa

Kâtib: Hacı Ahmed Efendi (HVS.128: 77).

Belediye Meclisi

Reis: Hacı İzzet Efendi

Azalar: Hacı Osman Ağa, Hacı Ömer Efendi, Hacı Hasan Ağa, Mihail Ağa, Panayut Ağa

Kâtib: Ahmed Efendi (HVS.1288: 77).

Menafî Umumiye

Memur: Hacı Ahmed Efendi

Vekilleri: Mustafa Efendi, Yorgi Ağa, Marodros Ağa (HVS.1288: 78).

Tahrir-i Emlak-ı Cedid

Kâtib-i Evvel: Ahmed Efendi

Muavini: Ali Efendi

Tahsildar-ı Diğer: Ali Efendi (HVS.1292: 87).

1.3.2.4. Gediz (Gedüs) Kazası

Kaymakam: Mehmed Sabit Efendi

Naib Vekili: Mehmed Efendi

Mal Müdürü: Mehmed Efendi

Tahrirat Kâtibi: Osman Efendi

Kaza İdare Meclisi

Reis: Kaymakam Bey

Doğal Üyeler: Naib Vekili, Müftü, Mal Müdürü ve Tahrirat Kâtibi

Seçilmiş Azalar: Hacı İsmail Ağa, Ali Ağa, (HVS.1292: 88).

Meclis-i Deavi

Reis: Naib Vekili Efendi

Mümeyyizan: Mustafa Efendi, Ahmed Efendi, Hacı Hüseyin Efendi

Kâtip: İzzet Efendi (HVS.1290: 88).

Belediye Meclisi

Reis: Hacı Ali Ağa

Azalar: Hacı Mustafa Efendi, Süleyman Ağa

Kâtip: İzzet Efendi (HVS.1292: 89).

Emlak Komisyonu

Hacı Abdülkadir Ağa, Hacı Süleyman Efendi, Abdullah Ağa, Hafız Halil Efendi

Vukuat Kâtibi: Salih Efendi (HVS.1292: 88).

Menafi Sandığı

Vekilleri: Süleyman Efendi, Mustafa Ağa,

Kâtip: Edhem Efendi (HVS.1292: 89).

Memurin-i Kaza

Telgraf Müdürü: Ömer Efendi

Tapu ve Emlak-ı Cedit Kâtibi: Ali Efendi

Nüfus Memuru: Hüseyin Efendi

Rüsûmat Memuru: Hacı Mustafa Efendi

Eytam Müdürü: Süleyman Efendi (HVS.1292: 89).

Refakat Memurları

Mal Müdürü Refiki: Mehmed Efendi

Tahrirat Kâtibi Refiki: Mahmud Efendi

Sandık Emni: İstefan Efendi (HVS.1292: 89).

1.3.3. Nahiyelerde Yer Alan Kurumlar ve Temsilcileri

Sözlük manası “taraf, cihet, yöre, bölge” olan nahiyenin idari anlamda kullanılışı XV. yüzyıla kadar gider. İdari bakımdan sancak beyinin idaresine verilen bölgelerde, bir kadının yetki sahasına giren kazalar, idari ve coğrafi açıdan içinde muhtelif sayıda köy, mezra ve aşiretlerin bulunduğu bölgelere ayrılmaktaydı. İşte ayrılan bu bölgeler nahiyeler olarak adlandırılmışlardır. Nahiyeler tımar sistemi içerisinde ortaya çıkan ve coğrafi olarak bütünlük gösteren alana denir. Daha sonraki dönemde kaza ile anılan ve alt birim şeklinde kullanılan nahiyeden bahsedilirken kaza merkezi bir nahiyeler olarak adlandırılmıştır. Askeri bir birim olarak da nahiyelerin başında tımarlı sipahilerden biri bulunur ve “serasker” olarak adlandırılırdı. Bu görevli savaş zamanı, emrindeki sipahilerle sancak beyi idaresinde savaşa katılırdı. Ancak XVI ve XVIII. yüzyıl sonrası tımar sisteminin önemini yitirmesi ile birlikte, nahiyeler kazaların alt birimi olarak görülmeye başlanmıştır. Tanzimat sonrası bu yönde yapılan düzenlemelerle bu durumunu pekiştirmiş ve idari bir birim olarak siyasi yapıda yerini almıştır. 1864 Vilayet Nizamnamesi’nde “birkaç köyün birleşmesi ile meydana gelen ve kazalara ilhak edilerek idare edilen yer” olarak tanımlanmıştır. Nahiyeler ile ilgili asıl idari düzenleme 1871 nizamnamesi ile gerçekleşir. Buna göre nahiyeler olarak adlandırılacak köy ve çiftliklerin birbirine yakın olması ve en az 500 erkek nüfusa sahip olması şartı getirilmiştir. Nahiyeler oluşturulurken, önce sınırları kaza idare meclisinde belirlenir, liva meclisinde de kabul edildikten sonra vilayet meclisinin onayıyla kurulurlardı. Vilayet kararının merkeze bildirilmesi ve bu konuda Padişahın iradesinin yayınlanması ile birlikte nahiyenin kuruluşu tamamlanırdı (Şahin, 2006: 307-308).

Kütahya Sancağı’nda bulunan nahiyeler idari yönden iki şekilde teşkil edilmişlerdir. Bunlardan ilki daha büyük yerleşim merkezleri olup nahiyeler müdürü tarafından idare

edilmişken, diğesinde idareci olarak zabıta memuru bulunmaktadır. Aşağıda nahiyeler ve idarecileri verilmiştir.

1.3.3.1. Tavşanlı Nahiyesi

Merkeze bağılı bir nahiye olup idari heyeti aşağıda verilmiştir.

Müdür: Ali Rıza Efendi

Naib: Ahmed Efendi

Kâtib: Veliyüddin Efendi

Vukuat Kâtibi: Ahmed Efendi

Tapu Kâtibi: Mehmed Ali Efendi (HVS.1292: 85).

1.3.3.2. Banaz Nahiyesi

Uşak kazası dâhilinde olup idarecileri aşağıda verilmiştir.

Müdür: Ali Efendi

Kâtip: Abdullah Efendi

Vukuat Kâtibi: Mestan Efendi (HVS.1292: 87).

1.3.3.3. Eğrigöz Nahiyesi

Günümüzde Emet ilçesi olan nahiye Simav Kazasına bağılıdır. İdari heyeti şunlardır:

Müdür: Osman Efendi

Naib: Halil Efendi

Kâtib: Halil Efendi

Vukuat Kâtibi: Mehmed Ali Efendi

Tapu Kâtibi: Mustafa Efendi (HVS.1292: 91).

Eğrigöz Nahiyesi'nin Menafi Sandığı Simav'a ilave edilmiştir.

1.3.3.4. Dağardı Nahiyesi

Simav Kazasının nahiyelerindendir. Nahiyedeki hükümet görevlileri:

Müdür: Hüseyin Ağa

Naib: Mustafa Efendi

Kâtib: Mehmed Niyazi Efendi

Vukuat Kâtibi: Hafız Mehmed Efendi

Tapu Kâtibi: Ali Efendi (HVS.1292: 91).

Dağardı Menafi Sandığı

Memur: Hacı Ahmed Efendi

Vekiller: Hasan Efendi, Hüseyin Efendi (HVS.1292: 91).

1.3.3.5. Seyitgazi Nahiyesi

Eskişehir Kazası'na bağlı bir nahiyedir. İdarecileri:

Müdür: Hacı Hurşid Ağa

Naib: Haşim Efendi

Kâtib: Osman Efendi.

Vukuat Kâtibi: Süleyman Efendi (HVS.1292: 93).

1.3.3.6. İnönü Nahiyesi

Eskişehir Kazası nahiyelerindendir. Nahiyedeki hükümet görevlileri şunlardır:

Müdür: Şakir Efendi

Naib: Ali Rıza Efendi

Kâtib: Hüseyin Efendi

Vukuat Kâtibi: Ahmed Efendi (HVS.1292: 93).

1.3.3.7. Merkeze Bağlı Olup Zabıta Memurunca İdare Edilen Nahiyeler

Virancık Zabıta Memuru: İbrahim Ağa

Vukuat Kâtibi: Ali Efendi

Gireği Zabıta Memuru: Hacı Ziya Ağa

Vukuat Kâtibi: Mehmed Efendi

Gümüş Zabıta Memuru: Yakup Ağa

Vukuat Kâtibi: Ali Efendi

Altıntaş Zabıta Memuru: Tevfik Ağa

Vukuat Kâtibi: Hamdi Efendi

Etrafşehir Zabıta Memuru: Bekir Efendi (HVS.1292: 85).

1.3.3.8. Kazalara Bağlı Olup Zabıta Memurunca İdare Edilen Nahiyeler

Göbek Nahiyesi: Uşak Kazasına bağlı bir nahiyedir.

Zabıta Memuru: İsmail Ağa

Vukuat Kâtibi: Şefik Efendi (HVS.1292: 87).

Şaphane Nahiyesi: Gediz kazasına bağlı olup aşağıda isimleri yazılı görevliler tarafından idare olunmuştur.

Zabıta Memuru: Ömer Ağa

Naib Vekili: Hasan Efendi

Azalar: Hacı Esad Ağa, Hacı Mustafa Ağa, Süleyman Ağa (HVS.1292: 89).

BÖLÜM 2: KÜTAHYA'NIN NÜFUSU

Nüfus, belirli bir zamanda ve belirli bir bölgede yaşayan insanların toplam sayısıdır. Bir bölgede var olan insan sayısı, aynı zamanda orada sosyal, ekonomik ve kültürel bir varlığın mevcudiyetine de işaret eder. Bir yerleşim birimindeki nüfus yoğunluğu, bölgenin kalkınması, ekonomik faaliyetleri, sosyal ve kültürel zenginliği için son derece önemlidir. Nüfusun fazla olması üretim ve tüketimin artmasına sebep olur. Nüfus yoğunluğu ile birlikte ekonomik faaliyetler çeşitlenir, eğitim kurumlarının sayısı artar. Tarımın bedensel güce dayandığı dönemlerde nüfusun önemi daha da fazladır. Diğer yandan askeri ihtiyaç olarak kalabalık ordulara gereksinim duyulduğundan nüfus önemli bir yere sahip olmuştur. Bundan dolayı devletler, nüfuslarının çokluğunu askeri ve ekonomik bakımından büyük bir zenginlik olarak kabul ederlerdi. Ülkeler nüfuslarının çokluğu ile övünürlerken arttırılması için de çalışırlardı.

Osmanlı Devleti'nde ilk nüfus sayımının yapıldığı 1831 yılına kadar, devletin ya da şehirlerin nüfusu ile ilgili kesin bilgiler vermek mümkün olmamaktadır. XV, XVI ve XVII. yüzyıllara ait nüfus verileri tahrir sayımlarına dayanmaktadır. Bu sayımlar sonucu oluşturulan tahrir defterleri nüfus tahmini için ana kaynaklardır. Ancak bu sayımlarda öncelik, nüfus sayımından ziyade arazi, asker ve tarımdan elde edilen gelirleri tespit etmek üzerinedir. Diğer taraftan yapılan bu yazımlarda kişi sayısı tespit edilmemiş, vergiye mahsus “avarız” haneleri kayda geçirilmiştir. Kadın ve çocuk sayılarının dâhil edilmediği bu defterlerden belli yöntemleri kullanarak nüfus tahmini yapmak mümkün oluyorsa da kesin değerlere ulaşılamamaktadır.

Osmanlı nüfus istatistiklerinde Müslüman halk milliyetlerine göre değerlendirilmemiş olup temel unsur Müslüman olmaktır. Devlet çatısı altında yaşayan ve hangi milliyete ait olursa olsun, İslam dinine inananlar bu istatistiklerde tek çatı altında Müslüman olarak zikredilmişlerdir. Ancak Osmanlı Devleti, gayr-ı Müslimleri milliyetlerini ya da mezheplerini temel alarak cemaat olarak yapılandırmış ve sayımlarda da ayrı ayrı tespit etmiştir. Nüfus sicilleri tutulurken Müslümanların ordudaki asker ihtiyacını karşılamaları, gayr-ı Müslimlerin ise cizye ve diğer ödedikleri vergiler dolayısıyla sayımlarına dikkat edilmiştir. Buna rağmen sayıma dâhil edilmeyen önemli bir nüfus göz ardı edilmemelidir. Özellikle konargöçerler bu cümledendir.

Osmanlı Devleti'nde tahrir sayımları ilk dönemlerden itibaren yapıldığı bilinmekle birlikte, ilk tahrir defteri H.835 (M. 1431-1432) tarihlidir. Osmanlı Devleti'nde yeni bir padişahın tahta geçmesi, zamanla toprak yapısında meydana gelen değişiklikler, vergi gelirlerinde artma ya da azalma ve kayıt dışı kalan gelirlerin vergilendirilmesi amaçlarıyla tahrir sayımları yapılmıştır. Yapılan bu sayımlarda ortaya konulan temel bilgi hane sayısıdır. "Hane", avarız hanesinde kendini bulan, vergi ödeyen birim anlamı taşır. Sayımlarda sayılan haneyi belirleyen tanımlara bakıldığında, "hane, mücerred, nefer ve bennak" şeklinde ayrıma tabi tutulduğu görülür. Nüfus verileri elde edilirken, kullanılan hane tabiri burada sözü edilen vergi veren birimdir. Ancak hanede kaç kişinin yaşadığı, yani vergi vermeyen nüfus sayılmadığından, burada tahmin metodu devreye girmekte ve genel kabul gören anlayışa göre hane sayısı beş ile çarpılmak ve üzerine mücerred toplamı eklenmek suretiyle nüfus sayısına ulaşılmaktadır. Ancak hane rakamının çarpım değeri de tam kabul görmüş değildir. Nitekim, F.Brodel, 4.5-5; Barkan: 5; F.Sümer 7; J.C. Russel 3.5; M.A. Cook 4.5; N.Göyünç 5; B.Mc. Gowan 6 değerlerini öne sürmektedirler (Arslan, 2001: 86-92).

XVII. yüzyıl ortalarında Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa, Sadrazamlığı sırasında Sultan İbrahim'e sunduğu layihada, tahririn memleket yazımı olduğunu, lüzumuna binaen otuz yılda bir yapılması gerektiğini, gayet Müslüman ve dindar adamlar kullanılarak bu sayımların yapılmasını istemektedir. Bu ve bunun gibi örneklerden ve yapılan tahrir yazımlarından anlaşılacağı üzere, nüfus sayımı asırlarca toprak yazımı münasebetiyle yapılmıştır (Karal, 1997: 6).

XIX. yüzyıl başında nüfus kıtlığı sebebiyle Osmanlı Devleti'nin verimli arazileri ekilemez hale gelmiştir. Osmanlı Devleti büyük bir nüfusun askeri faydası yanında ekonomik gelişme için de ön koşul olduğuna inanmaya başlamış ve ekonomik durgunluğa çare bulmak için öncelikle tarımı canlandırmaya çalışmıştır. Osmanlı tarımının ıslah edilmesi ve yeni tarım alanlarının açılması yönündeki çalışmalar neticesinde yeni bir nüfus politikası belirlenerek 9 Mart 1857 yılında göç ve iskânla alakalı bir nizamname yayınlamıştır. Bununla, Sultana bağlılık yemini ederek onun tebaasından olmaya ve ülkedeki kanunlara saygı göstermeye hazır olan herkese Osmanlı Devleti'nin kapılarının açık olduğu deklare edilmiştir. Gelecek yerleşimcilere dini özgürlüklerin sağlanacağı, verimli araziler verileceği, vergilerden ve askerlikten belli

tarihlere kadar muaf tutulacakları garantisi verildi (Karpat, s:104). Bu nizamname çıkarılmasına rağmen Osmanlı Devlet'i burada belirtildiği şekilde göç almamıştır. Çünkü Kırım Savaşı sonrası Kafkasya ve Kırım'dan başlayan yoğun göç dalgası Osmanlı Devleti'nin ihtiyacı olan insan gücünü fazlasıyla karşılamıştır.

2.1. XIX. Yüzyıla Kadar Kütahya'nın Nüfusu

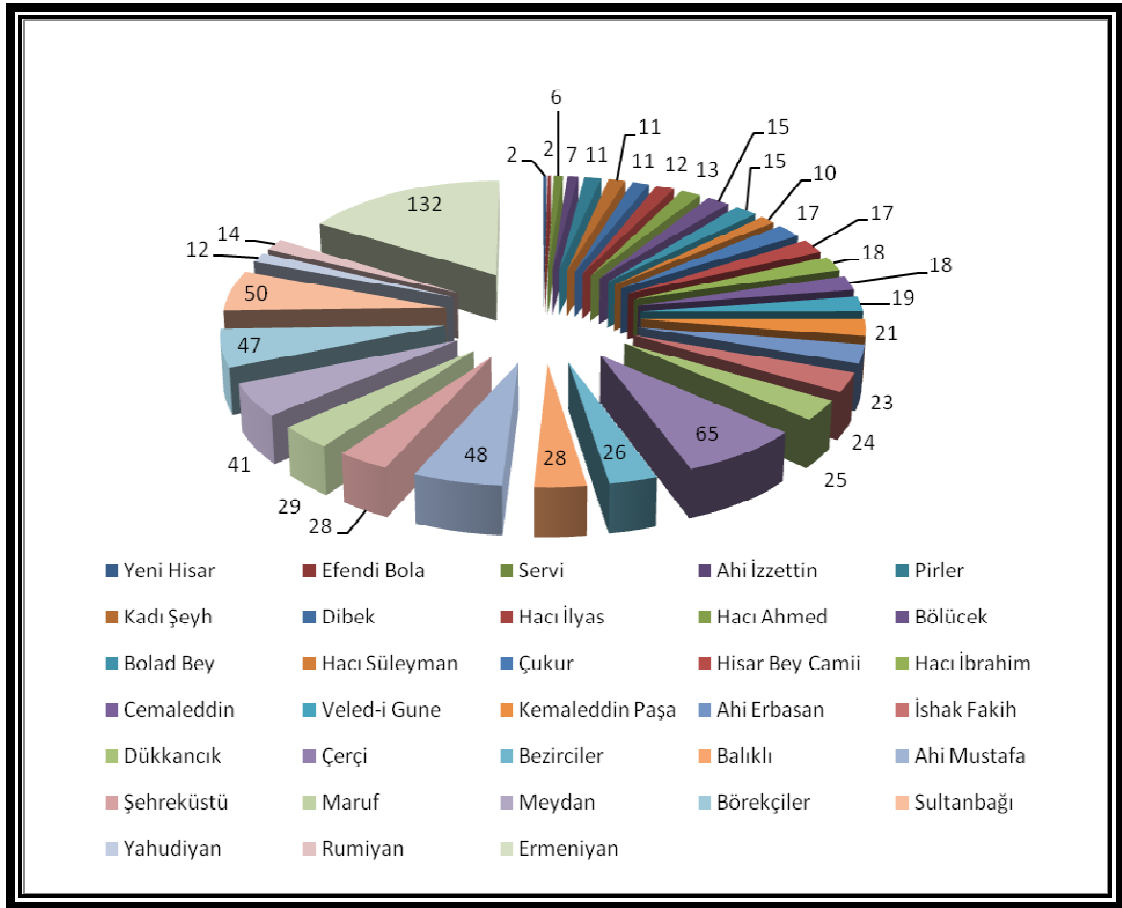
Kütahya nüfusuna dair veriler içeren en erken kaynaklardan biri 1520 tarihli tapu tahrir defteridir. Buna göre Kütahya 28 mahalleden oluşmaktadır. Bu mahalleler; Efendi Bola, Dibek, Kadı Şeyh, Çukur, Hisar Bey, Polad Bey, Veled-i Gune, Cemaleddin, Hacı Süleyman, Hacı Ahmed, Bölücek, Ahi Erbasan, Dükkâncık, Pirlar, Kemaleddin Paşa, Hisar, Maruf, İshak Fakif, Şehre Küstü, Bezirci, Çerçi, Meydan, Sultanbağı, Ahi Mustafa, Börekçiler, Yahudiyar, Rumiyar ve Ermeniyar'dır. Bu mahallelerde toplam 835 tane avarız hanesi bulunmaktadır. Bu hanelerin dışında kazancı olan ve vergiye mahsus 138 mücerred tespit edilmiştir. Bu sayılardan hareketle kabul gören tahmin metodu burada uygulandığında, hanelerin 5 ile çarpımından 4175 sayısına ulaşılır. Bu rakama mücerredleri eklediğimizde Kütahya merkezi için toplamda 4313 kişilik bir nüfusa ulaşırız. Ancak şu bilinmelidir ki ulaştığımız bu rakam vergi verenler üzerinden hesaplanmıştır.

1520 yılı kayıtlarına bakıldığında; Kütahya'daki en küçük mahalle Efendi Bola Mahallesi'dir. Bu mahalle 5 avarız hanesi ve 4 mücerredten oluşmaktadır. Vergi vermeyen haneler dâhil edilmediği zaman mahallenin nüfusu 29 kişi civarındadır. Aynı tarihte Kütahya'nın en büyük mahallesi Ermeni mahallesi'dir. Bu mahalle 145 hane ve 4 mücerred ile toplamda 729 nüfusu vardır. Kütahya'da Ermenilerden başka gayr-ı Müslim nüfus olarak Rumlar ve Yahudiler de bulunmaktadır. Rumlar 26 hane 1 mücerred ile toplamda 131 nüfusa sahipken; Yahudiler, toplam 15 hanede 75 kişilik bir varlığa sahiptirler. Buradan hareketle gayr-ı Müslimlerin toplam nüfusa oranına bakıldığında % 21,6 sonucuna ulaşılmaktadır. Genel nüfusa oranla, Ermeniler Nüfusun % 16,9'unu, Rumlar % 3'ünü ve Yahudiler % 1,7'sini oluşturmaktadırlar.

Mahallelerdeki nüfus dağılımına bakıldığında Müslümanların yaşadığı en kalabalık mahalle, Börekçiler mahallesi'dir. Börekçiler Mahallesi, 74 hane ve 7 mücerred ile toplamda 377 kişilik bir nüfusa sahiptir. Bu mahalleyi büyüklük olarak Ahi Mustafa ve Sultanbağı mahalleleri takip etmektedir.

Mücerred sayısı gayr-ı Müslimlerde çok fazla değilken Müslüman mahallelerinde daha fazla olduğu görülmektedir. Nitekim mevcut 3 gayr-ı Müslim mahallesinde 186 vergi hanesine karşı 5 mücerred bulunurken, Müslüman mahallelerinde 649 haneye karşı 133 mücerred bulunmaktadır. Mücerredlerin genele göre % 19,7 gibi yüksek bir orana sahip olması Müslüman ailelerde yetişkin erkek çocukların kendilerine ait kazançlarının olmasını göstermesi bakımından önemlidir. Diğer taraftan mücerredlerin sayısındaki bu fazlalık Müslüman gençlerin evlenemediklerine de yorumlanabilir (Hanelerin mahallelere dağılımı ve nüfus bilgilerinin ayrıntılar için bakınız Tablo 40).

1530 tarihli Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defterinde bulunan verilere baktığımızda, Kütahya'nın nüfusu artarken mahalle sayısında ve mahalle isimlerinde değişiklikler görülmektedir. 1520'de 28 olan mahalle sayısı 1530 tarihinde 33 olarak görülmektedir. Bir önceki tahrirden farklı olarak, Yeni Hisar, Servi, Ahi İzzettin, Hacı İlyas, Hacı İbrahim ve Balıklı mahalleleri de ilk kez burada yer almaktadır. Bu mahallelerle birlikte mahalle sayısı 33 olmuştur. 1520 tahririnde geçen Hisar Mahallesi bu defterde geçmemekle birlikte Yeni Hisar olarak geçen mahallenin aynı mahalle olması muhtemeldir (BOA, 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri: 15; Bakınız Tablo 39).



Grafik 1. 1530 yılında Kütahya mahalleri ve hane sayıları.

Kütahya'nın nüfusu 1530 yılında 654 kişilik bir artışla 4967 kişiye yükselerek on yıl öncesine göre %16 artmıştır. Ancak 1520 nüfusu hesaplanırken sadece vergi veren kişiler üzerinden bir hesap yapılmışken, 1530 yılı hesaplamasında vergiye tabi olmayanlar da 1 hane sayılmak suretiyle hesaba katılmışlardır. Bu bağlamda genel nüfusa dâhil edilen hane sayısı 149'dur ve bunun 5 ile çarpımından ortaya çıkan 745 sayısı, 10 yıllık sürede artış gibi görünen 654 sayısından daha fazladır ki, değerlendirme bu şekilde yapılırsa nüfusun azaldığı iddia edilebilir. Mahalle sayısı artmasına rağmen, toplam vergi hanesi sayısı 1520'de 835 iken 1530 yılında 817'ye gerilemiştir.

1530 sayımına göre, Kütahya'daki en büyük mahalle yine Ermeni mahallesidir ki nüfusu 681'dir. Müslüman mahallelerinden en büyüğü ise 354 nüfusla Börekçiler mahallesidir. Bu mahalleyi nüfus yoğunluğuna göre Çerçi ve Sultanbağı mahalleri izlemektedir. Yeni Hisar Mahallesi 2 hane ve 10 nüfus ile en küçük mahalledir.

1530 yılında Kütahya’da Müslüman gayr-ı Müslim oranına bakıldığında; Müslümanlar, toplam 30 mahallede, 659 vergi hanesi ve toplamda 4146 kişilik nüfusla % 83’lük çoğunluğa sahiptirler. Gayr-i Müslimler ise 3 mahallede, 12 hane Yahudi, 14 hane Rum ve 132 hane Ermeni olmak üzere toplam 821 kişilik nüfusa malikdirler.

Burada dikkati çeken bir başka nokta da vergiye tabi olmayan hanelerin dağılımıdır. Toplamda 149 haneden 145’i Müslümanlara aitken, sadece 4 hane gayr-ı Müslimlerdenidir. Diğer yandan vergiye tabi olmayanlara mahalle bazında bakıldığında, 22 hane ile Börekçiler Mahallesi ilk sırada yer alırken 16 hane ile Balıklı Mahallesi onu izlemektedir. Her iki mahallede de Vergi verenlerin yarısı kadar vergiye tabi olmayan hane bulunmaktadır. Zikredilen dönemde vergiye mahsus olmayan haneler de bulunabilmektedir. Nitekim daha tafsilatlı sonuçlar gördüğümüz 1530 tarihli 438 numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defterinin Kütahya merkez kısmında vergiye tabi olmayan 147 hane görülmektedir. Vergiye tabi olmayan bu taife arasında; berat sahipleri, Sipahi, Mülazım gibi askeri erkân, kadı, imam, kethüda gibi görevliler ile ma’lül diye tarif edilen kişiler bulunmaktadır.

1571 tahrir sayımı sonuçlarına baktığımızda aradan geçen 41 yılda Kütahya nüfusunun % 60 artarak 8228 kişiye ulaştığı görülür. Bu süre zarfında mahalle sayısı da artarak 37’ye ulaşmıştır. Görülen yeni mahalleler, Cedit, Orta Hisar, Hacı Evren, Hüseyin Paşa ve Orta’dır. Nüfus artışı incelendiğinde, artışın Müslüman nüfusunda olduğu görülür. Nitekim önceki sayımda 4146 olan Müslüman sayısı 7642 kişiye yükselirken; gayr-ı Müslim nüfusu ise 821 kişiden 586 kişiye gerilemiştir (Bakınız: Tablo 41).

1571 yılında nüfusa mahalle bazında bakıldığında; Hacı Süleyman Mahallesi 8 vergi hanesi ve 42 kişilik nüfusu ile en küçük mahalledir. 1530’da 2 hane ile en küçük mahalle olan Yeni Hisar aradan geçen 41 yılda büyüyerek 32 hane ve 163 nüfusa ulaşmıştır. Müslüman mahalleler arasında en kalabalık nüfusa sahip mahalleler ise 130 hane ve 682 nüfusla Meydan başı çekerken, burayı 544 nüfusla Börekçiler ve 521 nüfusla Ahi Mustafa mahalleri izlemektedir.

Gayr-ı Müslimler, eskiden olduğu gibi, Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler olarak üç mahallede görülmektedirler. Yahudiler 6 hane 30 nüfusa, Rumlar 40 hane 204 nüfusa ve Ermeniler 68 hane 352 nüfusa sahiptirler. Burada önceki yıllara göre dikkati çeken Ermeni Nüfusundaki azalmadır. 1530’da 132 hane ve 681 kişi olan Ermeni nüfusu

aradan geçen 41 yılın ardından yarı yarıya azalmıştır. 1571 yılına gelindiğinde nüfusun bu oranda artması Kütahya şehrinin öneminin arttığına göstergesidir. Diğer taraftan bu hızlı artışın sebepleri arasında isyanlar ile bozulan asayişten dolayı köyden şehirlere göçün hızlandığı da gösterilebilir.

Kütahya, 1512-1513 tarihli tahrir defterinde, 1192 vergi mükellefi, 142 mücerred ve 1050 haneden oluşmaktadır. 1570-1571 tarihinde ise Kütahya’da, 1885 vergi hanesi, 297 mücerred ve 1588 hane bulunmaktadır (Arslan, 2001: 136-137). Bu verilerden hareketle Kütahya’nın geçen 60 yıllık sürede öneminin arttığı, vergi mükelleflerinde % 57’lik bir artış olduğu ve aynı oranda nüfusunun da fazlaştığı görülmektedir.

Kütahya merkezde durum böyleyken, sancak geneline bakıldığında, 1520 yılında sancağın nüfusu 215.410 kişidir. 1534 yılına gelindiğinde Kütahya Sancak nüfusunun önemli bir artışla 276.053’e yükseldiği görülür. XVI. Yüzyılın sonuna doğru 1581 yılına gelindiğinde nüfus 356.971 kişiye ulaşmıştır (Varlık, 1988: 116). Bu verilere bakıldığında, Kütahya Sancağı’nın nüfusu ilk on beş yılda % 27 oranında artmıştır. Ardından geçen kırk yedi yılda ise artış oranı % 28’dir. Nüfus 1534 yılından itibaren de artmasına rağmen, artış hızı 1520-1534 yılları arasında çok daha fazladır.

Evliya Çelebi XVII. Yüzyılda Kütahya merkez kazasının 34 mahalleden ve yedi bin haneden oluştuğunu söyler. Aynı tarihlerde Kütahya’da üç Rum ve üç Ermeni Mahallesi bulunduğunu da zikreder. Kütahya’da meskûn Yahudi bulunmadığını bildirir (Evliya Çelebi, 1985: 502). Ancak Evliya Çelebi’nin verdiği hane sayısına şüphe ile yaklaşmak gerekir. Çünkü bu tarihten 100 yıl kadar önce 1530 yılında Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defterine göre 817 hane vardır. Hane sayısının 100 yıl sonra bu rakama ulaşması mümkün gözükmemektedir.

Kütahya nüfusuna dair ilk dönem kaynaklardaki verilere göre değerlendirme yapılarak Kütahya şehrine ve Kütahya Sancağı’na dair nüfus sayıları verildikten sonra, XIX. Yüzyıla gelindiğinde nüfusa dair çok daha fazla kaynak olduğu görülür. İlk dönemin tahrirlerine karşılık, bu dönemde, ilk kez yapılan nüfus sayımı, temettü sayımı ve seyyahlar bize nüfus tespitinde kullanılabilecek daha detaylı bilgi sunmaktadır.

1828 yılında Kütahya’nın merkezi olan Anadolu Eyaletinin dâhil olduğu Küçük Asya ya da Anadolu toprakları olarak adlandırılan kısmın toplam nüfusu yedi milyondur.

Verilen bu toplama karşılık Kütahya şehrinin nüfusu ise 55 bin kişiden oluşmaktadır. Aynı dönemde Kütahya'nın nüfusunu diğer eyalet merkezleri ile karşılaştırdığımızda, Kütahya'nın en fazla nüfusa sahip merkez olduğu görülür. Konya 30 bin kişilik nüfusu ile Kütahya'yı takip ederken, Trabzon 25 bin, Sivas 15 bin, Adana 8 bin ve Maraş 7 bin kişilik nüfusa sahiptir (Arrowsmith, 1839: 492; Arrowsmith, 1932: 215).

2.2. 1831 Sayımı ve Kütahya

XIX. Yüzyıl başlarında devleti dağılma ve çökmekten kurtarma çabaları ile birlikte nüfus, arazi ve mal-mülk sayımı önem kazanmıştır. 1830 yılında toplanan özel bir mecliste, bütün ülkede genel bir sayım yapılması kararlaştırılmıştır. Genellikle ilmiye sınıfından sayım memurları görevlendirilmiş ve 1830 baharında sayım işlemine başlanmıştır. Bu sayımda amaç ülkedeki erkek nüfusunu tespit etmektir. Sayımın değerlendirilmesi ve nüfus işleri ile uğraşmak üzere Ceride Nezareti kurulmuştur. Eyalet ve sancak merkezlerinde de nüfus işlerine bakmak üzere defter nazırlığı ismi ile bir birim kurulmuştur. Daha küçük yerleşim birimlerinde de bunlara bağlı olarak mukayyid ya da jurnal memurları görevlendirilmiştir (Çadircı,1997: 45-48).

Görevlendirilen nüfus memurları vazife başına hareket etmeden bir gün önce Babiâli'ye gelerek harcırahlarını ve gizli ibareli görevlendirme belgelerini almışlar ve Anadolu ile Rumeli'deki görev mahallerine hareket etmişlerdir. Memurların gidişi sonrası gönderdikleri defterleri derlemek ve genel neticeleri ortaya çıkarmak üzere İstanbul'da Ceride Nezareti kurulmuş ve defterler bu kurum tarafından tasnif edilerek sonuçlar ortaya konulmuştur (Karal, 1997: 6).

Hülasa defterinde sayımın yapılacağı yerleşim birimleri belirtilirken, Kütahya Sancağı'nda sayım yapılacak mahaller olarak; Kütahya merkezi, merkeze bağlı nahiyeler, Etrafşehir, Armudeli, Örencik, Gireği, Tavşanlı, Altıntaş (Karal'dan aldığımız bu bölümde, Armudeli Emruteli; Gireği Giray; Etrafşehir Etraf olarak geçmekte olmasına rağmen Temettuat, salname ve diğer kaynaklardan edindiğimiz bilgiler ışığında düzeltilerek kullanılmıştır). Kütahya'ya bağlı kazalar, Uşak, Kula, Eşme, Sirge, Küre, İnay, Selendi, Keteş, Eğrigöz, Danişmendli, Çal, Simav, Dağardı, Gediz, Şeyhlü, Taşkırı, Kempler, Soma, Baklan'dır (Karal,1997: 6).

1830 yılı baharında başlayan nüfus sayımı 1 yıl içinde bitirilmiştir. Bu sayımda toplam 4 milyon erkek nüfusun 1,5 milyonu Rumeli’de ve 2,5 milyonu ise Anadolu tarafında yaşamaktadır. Kütahya nüfusunun 16-17 bin olduğu görülmektedir (Çadırcı, 1997: 49-50).

1831 sayımının hülasa defterine bakıldığında sayımın her yerde aynı usulde yapılmadığı görülmektedir. Nitekim Müslümanlar yazılırken bazı yerleşim birimlerinde yaşa göre ayırım yapılırken, başka yerleşim birimlerinde sakal ve bıyığa göre insanlar değerlendirmeye tutulmuş ve Kütahya örneğinde de görüldüğü gibi nüfus içerisinde Müntehebat şeklinde zikredilen bir güruhtan bahsedilmiştir. Defterde Müntehebattan kastedilen askere elverişli erkek nüfustur. Nitekim bu durum sayım yapılırken, memurlar tarafından farklı şekillerde ifade edilmiştir. Vidin Kazasını saymakla memur Arif Efendi’nin tuttuğu kayıtlarda, matlûba muvafık olanlar ve matlûba muvafık olmayanlar şeklinde bir ayırım yapıldığı görülmektedir. Zaten yapılan sayımın en önemli amaçları arasında vergi hanesini tespit etmek olduğu gibi bir taraftan da askere elverişli kişileri sayısının ortaya çıkarılması hedeflenmiştir.

Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılması ile birlikte Asakir-i Mansure-i Muhammediye adıyla yeni bir ordu tesisine girişilmiş, ancak 1828-1829 Osmanlı Rus harbinden dolayı bu iş yarım kalsa da, Edirne Antlaşması sonrası tekrar gündeme gelmiştir. Devlet Anadolu ve Rumeli’den yeni kurulan orduya ne kadar asker toplayabileceğini tespit etmek istemiş, bu arada halkı ürkütmemek içinde bu sayı belirlenirken “matlub-ı âliye muvafık” ya da “mim işareti vaz olunan” şeklinde (Karal, 1997: 19) ve Kütahya örneğinde olduğu gibi “Müntehebat” ifadeleri ile kaydedilmiştir.

1831 Sayımında Kütahya’da bu sayımı yapmak üzere mevaliden Hüsam Efendi memur edilmiştir. Yapılan sayım oldukça ayrıntılı bilgiler içermektedir. Bu sayımda mahalle, karye sayıları, bağlı nahiye ve kazalar ile buralarda bulunan genel nüfusun yanında; medrese, han, çiftlik gibi birimlerin sayıları da verilmektedir (Kütahya Sancağı ile ayrıntılı bilgi için bakınız Tablo 42-71).

Bu sayımda elde edilen veriler açısından en önemli problem Kütahya’da gayr-ı Müslimlere ait hiçbir tespitin yapılmamış olmasıdır. Konar-göçer aşiretler, Kıptiler sayılmasına rağmen gayr-ı Müslim sayısı deftere yazılmamıştır. Ancak aynı dönemde Kütahya’dan bahseden seyyahların kayıtlarında gayr-ı Müslim sayısı ile ilgili bilgilere

rastlamaktayız. Albemarle, Kütahya ile ilgili ayrıntılı malumatlar verdiği bölümde, Kütahya’da toplam 8 bin hane olduğunu, bunlardan 410 tanesinin Ermenilere, 300’ünün Katolik Ermenilere (Kaynakta bunların “Ayrılıkçı-Schismatics” olarak nitelendirildikleri belirtilmekte), 400 kadarının Rumlara ve kalan çoğunluğun da Türklere ait olduğu belirtilir (Albemarle, 1831: 190). Burada verilen hane bilgileri ile yapılan nüfus sayımı sonucu oluşan rakamlar arasında bir takım farklılıklar söz konusudur. 1831 sayımı hane sayısı, Albemarle’nin verdiği yarısından az fazladır. Buradan hareketle, seyyahların verdiği rakamların çok güvenilir olmadığı ve yapılan sayımlara dayanmadığı söylenebilir. Ancak sayım sonucu oluşan tabloya da şüpheyle yaklaşmak gerekir. Çünkü, vergi vermeyen hanelerin icmale dâhil edilmemiş olması, kayıt altına alınamayanların varlığı da toplam hane sayısının olandan az görülmesine neden olmaktadır.

1831 Sayımına göre Kütahya’da Müslümanların yaşadığı 33 mahalle bulunmaktadır. Toplamda Kütahya merkezinde 3629 hane mevcuttur. Nüfus sayılırken üç bölümde sayılmıştır. Bunlardan 16 yaşına kadar olanlar Sigar olarak adlandırılmışlar ve sayıları 2170’dir. 16 yaşından 40 yaşına kadar olanlar askerliğe uygun olduklarından hareketle, “Müntehebat” olarak kayda geçirilmişlerdir ve bu grubun nüfusu 1238’dir. 40 yaşından büyükler ise Kibar olarak adlandırılmışlar ve nüfusları 2989’dur.

Erkek nüfus içinde 16 yaşına kadar olanlar %31’lik bir orana sahipken, Müntehebat olarak nitelendirilen 16-40 yaş arası olanlar %18’lik bir yer tutmaktadırlar. 40 yaş üstü olanlar ise ekseriyete sahip olup toplam nüfusa oranla %42’lik bir sayıya sahiptirler.

Kütahya’da aynı sayıma göre, 729 misafir, 22 muhacir bulunurken, 157 kişi de Asakir-i Mansure ordusunda askerdir.

1831 yılında Kütahya’nın nüfusu, askerde olanlar ve muhacirler hesaba katılmadığında toplam 7126 kişidir. Bu rakam yalnız erkek nüfusu ihtiva etmektedir. Kadınlar da hesaba katıldığında bu rakamın iki ile çarpılması sonucu 14.252 rakamına ulaşılır. Kütahya’daki erkek nüfusu, askerde olanlar ve muhacirler de hesaba katıldığında 8034 kişiye ulaşmaktadır ki, bu sayıdan hareketle genel nüfus hesaplanacak olursa, merkez nüfusu için 16.068 kişilik bir nüfus saptanabilir. Hane sayısının 5 ile çarpılması sonucu ortaya sonuç konulduğunda, Kütahya’nın nüfusunun 3629 hane olduğuna göre, 18.145 civarında olması gerekir.

Kütahya'nın Sancak nüfusu ise toplam 46.620 hane ve 2.663 çadırda yaşayan 140.907 erkekten oluşmaktadır. Bu sayıya muhacirler ve askerler dâhil edilmemiştir. Erkek sayısına kadınları da dâhil etmek için sayıyı 2 ile çarptığımızda Kütahya Sancağı'nın toplam nüfusunun 281.814 kişi olduğu görülmektedir.

1831 Sayımında oluşan idari yapıya bakıldığında, Kütahya Şehri Sancak Merkezidir. Merkeze bağlı yedi tane nahiye bulunmaktadır. Bunlar; Etrafşehir, Armudeli, Gireği, Örencik, Tavşanlı, Gümüş ve Altıntaş'tır. Kütahya'ya bağlı kazalar ise Uşak ve Banaz Nahiyesi, Kula, Eşme, Sirge, Küre, Eynel, Selendi, Danişmendli, Çal, Emed, Simav, Dağardı, Gediz ve Şaphane Nahiyesi, Şeyhli, Dazkırı, Şeyhli'ye tabi Kenliler, Soma ve Baklan'dır.

Kütahya'ya bağlı bu şehirlerin nüfuslarına bakıldığında; Uşak 25.291 kişilik nüfusu ile en büyük kazadır. Bu sayıya, bağlı Banaz da eklendiğinde Uşak'ın nüfusu 28.820 sayısına ulaşmaktadır. Uşak'ı 19.969 kişilik nüfusu ile Gediz ve 10.524 kişi ile Çal kazası takip etmektedir. Yine nüfus olarak dikkate değer büyüklükte olan kazalar Kula, Simav ve Emet'tir. Nüfus bakımından en küçük kazalar ise Şeyhlü'ye tabi Kenliler 679 kişi, Küre 823 kişi ve Soma 940 kişidir.

1831 sayımı sadece nüfusu tespit etmekle kalmamış, bağlı köylerin sayısı, çitlikler, hanlar, medreseler, bağlı Yörük aşiretleri gibi konularda da sayımlar yapılmıştır. Kütahya icmaline bakıldığında; Kütahya Sancağında, 898 köy, 54 Çiftlik, 46.620 Hane, 2.663 Yörük Çadırı, 23.672 Müntehebat-ı Ahali, 1746 Müntehebat-ı Misafirin, 54.569 Kibâr (40 yaş üstü), 56.274 Sigar (16 Yaşına Kadar Olanlar), 6392 Misafirin, 1.972 Asakir-i Mansure, 4799 Muhacir bulunmaktadır (Bakınız tablo 70).

1831 nüfus sayımına göre Kütahya Sancağının toplam nüfusu 147.846 kişiden oluşmaktadır (Karpat, 2003: 150; Bakınız tablo 81).

2.3. 1844-1846 Temettü Sayımı ve Kütahya

Tanzimat Döneminde nüfus verisi olarak iki önemli kaynak bulunmaktadır. Bunlardan ilki 1844-1845 yıllarında yapılan Temettuat sayımına havi defterlerdir. İkincisi ise 1870'li yıllarda ilk örnekleri görülen vilayet yıllıkları yani salnamelerdir. Temettuat sayımı nüfusu belirlemekten ziyade, vergi nüfusunu ve vergiye tabi gelirleri belirlemek adına yapılmışsa da buradaki verilerden tahmini nüfus belirlemesi yapılabilmektedir.

Temettuat defterleri içeriğinde çok değerli bilgiler saklamakla birlikte dönemin nüfusunu saptamakta önümüze net bir tablo koymamaktadır. Tahmin yöntemi ile verileri birleştirmek suretiyle ortaya bir takım veriler koyulabilir. İncelediğimiz Kütahya Temettuat defterlerinden nüfus ile çıkarımlar yaparken karşılaşılan en önemli sorun aynı hanede yaşayan birden fazla vergiye mahsus nüfusun olmasıdır. Aynı hanedekilerin evli mi yoksa mücerred mi oldukları da belirtilmediğinden hesaplama yapılırken bu kişilerin aile sayılıp ortalama beş kişilik bir nüfusa sahip olduklarını yoksa mücerred sayılıp bir kişi mi sayılacakları belli değildir.

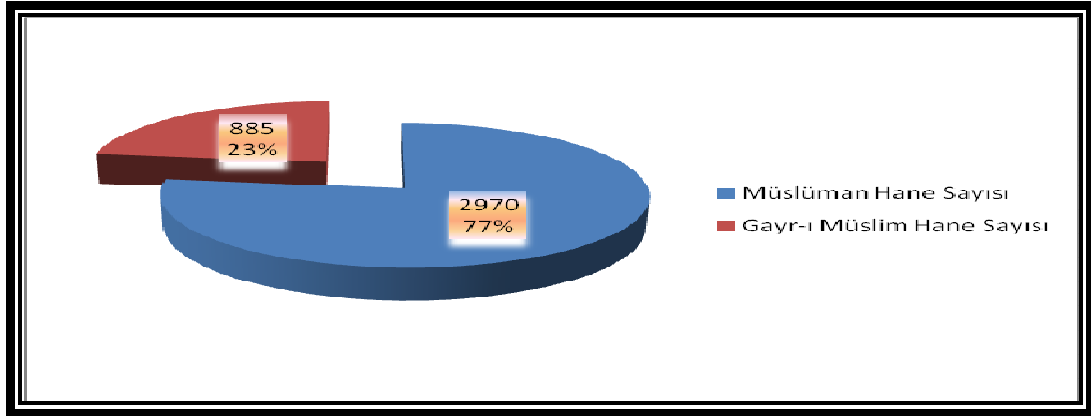
Konu ile ilgili yapılan çalışmalarda da Temettuat Defterlerinden nüfus çıkarımı hususunda bir karmaşa söz konusudur. Bazı çalışmalar hane sayısını doğrudan 5 ile çarparak bir sonuca ulaşırken, bazılarında da hane sayısının 5 ile çarpımından sonra toplam vergi nüfusu bunun üzerine eklenerek bir neticeye ulaşılmıştır (Öztürk, 2005: 71’de, incelediği mahallerin nüfus tahminini yaparken hane sayısını 5 ile çarparak sonuca varmaktadır. Mehmet Bayartan, XIX. Yüzyılda Kütahya’nın Tarihi Coğrafyası, sayfa 158’de Temettuat Defterlerine göre nüfus verilerini verirken, hane sayısını 5 ile çarptıktan sonra, Temettuat nüfus diye tabir ettiği (defterlerde yekûn nüfus olarak geçer ve vergiye tabi erkek nüfusu gösterir) sayıyı üzerine ekleyerek sonuca ulaşmaktadır. Mesela Çukur Mahallesinin 20 hane ve 38 yekûn nüfustan oluşan bilgilerinden hareketle toplam nüfusu $20 \times 5 + 38$ hesabıyla 138 olarak vermektedir). Kanaatimize göre her iki hesaplama da doğru sonucu vermemektedir. Çünkü haneyi 5 ile çarpıp bıraktığımızda, aynı ailede birden fazla vergiye mahsus kişi olabildiğinden hareketle bu kişiler hesaba girmemektedir. Bir başka problem de aynı ailede mevcut diğer vergi yükümlülerinin evli, çocuklu ya da bekâr olup olmadıklarının bilinmemesidir. Aynı hanede bulunan diğer vergiye mahsus kişiler bazen hane sahibinin çocukları olabildiği gibi sıklıkla da kardeşleridir. Bu bilgilerden sonra hesaplama yapılırken, yekûn nüfus içerisinden hane sayısı kadar rakam çıkarılmalıdır. Çünkü verilen toplam içinde sayılan haneden kişiler mevcuttur. Sonuç olarak nüfus hesaplanırken; yine Çukur Mahallesinden hareketle hesaplama, $(20 \times 5) + (38 - 20)$ işlemi ile yapılmalıdır. Bu şekilde yapıldığında Çukur Mahallesinin nüfusunun 118 olduğu görülür.

1844-1845 yılı Temettuat Defterlerine göre Kütahya merkez mahalleleri şunlardır: Hisaraltı, Çukur, Dibek, Kadı Şeyh, Efendi Bola, İshak Fakih, Balıklı, Dükkanlık,

Paşam, Şhreküstü, Maruf, Hacı Ahmed, Kale-i sagir, Ahi Evran, Hacı İbrahim, Bezirciler, Gönan, Pirlar, Polat Bey, Sultanbağı, Ahi Mustafa, Cedid, Cemaleddin, Ahi Erbasan, Servi, Börekçiler, Meydan, Lala Hüseyin Paşa, Saray, Çerçi, Çerçi Süleyman, Bölücek, Büyük Orta ve Küçük Orta (BOA, ML.TMT.d,8735-8776 Numaralı Hüdavendigâr Vilayeti Kütahya Sancağı Temettuat Defterleri). Toplam 34 mahallenin bulunduğu bu yıllarda önceki dönemlere göre mahalle sayısında değışiklik çok az olduğu halde, mahalle isimlerinde ve hane sayılarında önemli bir artış göze çarpmaktadır. 1520 yılında 835 olan hane sayısı, 1531 yılında azalma ile 817'ye düşmüş, 1571 yılında Kütahya'nın artan önemine binaen hane sayısı neredeyse iki kat artarak 1588'e ulaşmış, 1831 yılında yapılan nüfus sayımında ise önceki sayıya nazaran iki kattan fazla artarak 3629 olmuştur. Temettuat sayımından sonra ise Kütahya'nın hane sayısının 3855 olduğu görülür (Mahallelerdeki nüfus detayları için bakınız. Tablo 83-85).

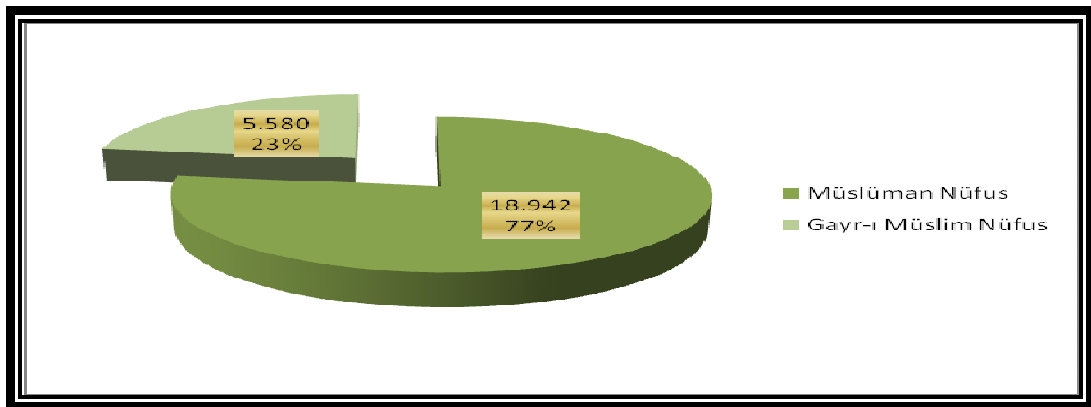
Tahrir, Temettuat yazımlarında ve nüfus sayımlarına Kütahya'nın mahalle sayısı pek değışikliğe uğramamıştır. Daha önceki verilerde Rum, Ermeni ve Yahudi mahalleleri ayrıca, Mahalle-i Rumiyan ve benzeri şekilde ayrıca verilirken Temettuat defterlerinde gayr-ı Müslimlerin yaşadığı mahalleler isimleri ile birlikte belirtilmişlerdir. Bazı mahallelerde farklı dinlere sahip halk birlikte yaşamaktadır. Bu mahallelerin yazımına bakıldığında, defterin ilk kısmında Müslüman haneleri sayılırken devamında Reaya sayımına yer verilmiştir (Bakınız. Kütahya Sancağı 8770 numaralı Balıklı Mahallesi Temettuat Defteri).

Kütahya şhrinde Temettuat sayımına göre Gayr-ı Müslimler, Balıklı, Şhreküstü, Hacı Ahmed, Ahi Evran, Lala Hüseyin Paşa, Çerçi Süleyman, Büyük Orta ve Küçük Orta Mahallerinde ikamet etmektedirler. Bu mahallelerden Balıklı, Hacı Ahmed, Lala Hüseyin Paşa ve Çerçi'de Müslüman ve gayr-ı Müslim nüfus birlikte yaşarken, Şhreküstü, Ahi Evran, Büyük Orta ve Küçük Orta Mahallelerinde yalnız gayr-ı Müslimler oturmaktadır.



Grafik 2. Temettuat Defterlerine Göre Kütahya Merkez Mahallelerinde Dini Dağılım

Yukarıda belirtilen yalnız gayr-ı Müslimlerin yaşadığı mahalleler dışında, yani toplam 30 mahallede Müslüman nüfus bulunmaktadır. İsimleri önceki kısımda zikredilen dört mahallede Müslümanlar ile gayr-ı Müslimler birlikte yaşarlarken geri kalan 26 mahallede Müslüman nüfus vardır.

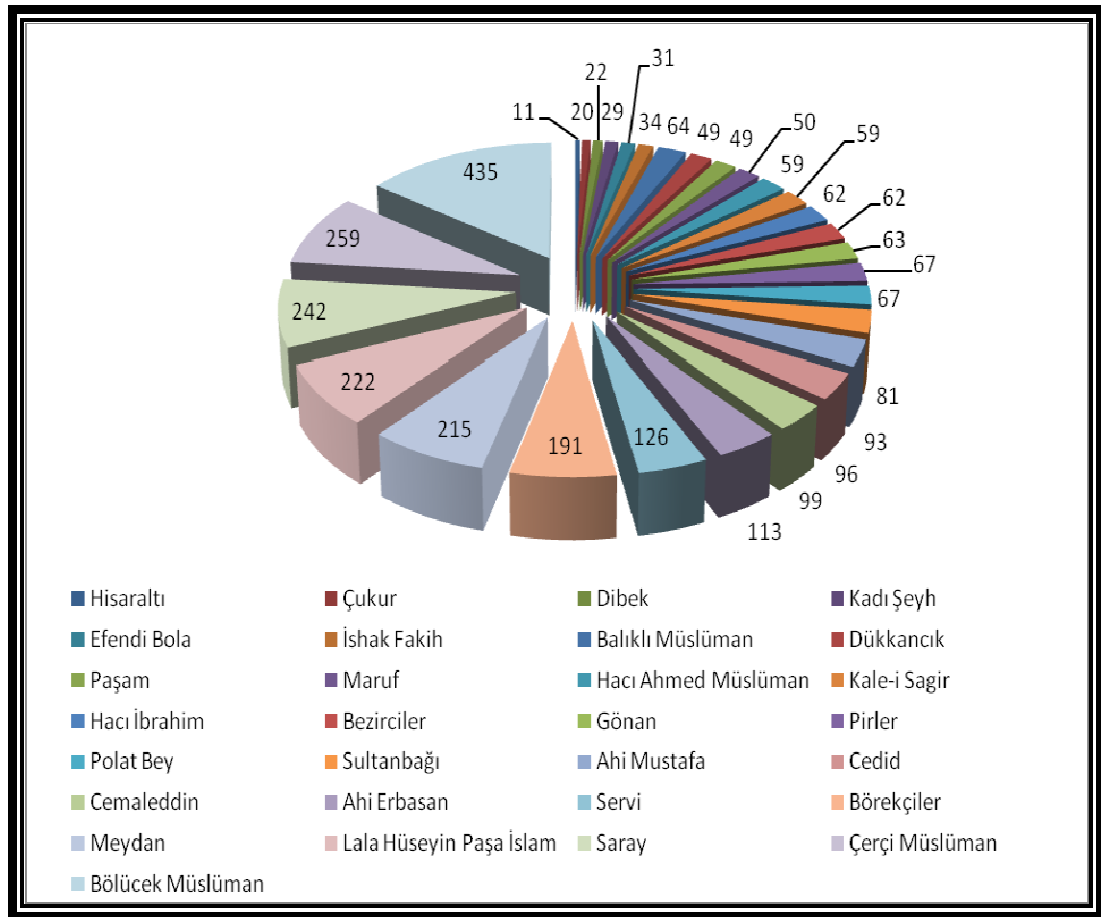


Grafik 3. Temettuat Defterlerine Göre Kütahya Nüfusunun Dini Dağılımı

Daha önceki verilerde gayr-ı Müslim Nüfus, Ermeni, Yahudi ve Rum olarak verilmişken, Temettuat sayımında dini mezheplere göre de bir ayırım söz konusudur. Şhreküstü mahallesinde Katolik Reaya ve Ermeni Reaya olarak kayıt yapıldığı görülmektedir (Bakınız. Kütahya Sancağı 8766 numaralı Şhreküstü Mahallesi Temettuat Defteri). Temettuat Sayımında Kütahya'da Yahudi nüfusuna dair bir kayıt yoktur. Yahudi nüfusu 1530 yılında 12 hane iken, 1571 tahririnde 6 hane olarak görülmektedir. 1831 Sayımında Kütahya'da yaşayan gayr-ı Müslimlere ait hiçbir kayıt yoktur. Buradan hareketle geçen uzun sürenin ardından Kütahya'da mukim Yahudi hanesi kalmadığı söylenebilir (Bakınız Tablo N1, N3 ve N47).

1844-1845 sayımına göre, Kütahya’da toplam nüfus 24.522’dir. Toplam nüfus içerisinde Müslümanlar 18.942 yekûn ile %77 orana ve çoğunluğa sahiptirler. Aynı dönemde gayr-ı Müslimler ise 5.580 nüfus ile genel nüfusun %23’ünü oluşturmaktadırlar.

Mahallelere göre Müslüman nüfusa ayrıntılı olarak baktığımızda; nüfusu en az beş mahalle sırasıyla, 11 hane ve 79 nüfusla Hisaraltı, 20 hane ve 118 nüfusla Çukur, 22 hane ve 133 nüfusla Dibek ve 29 hane 186 nüfusla Kadı Şeyh mahallesidir. Nüfusu en fazla olanlar ise 435 hane ve 2960 nüfusla Bölücek, 259 hane ve 1752 nüfusla Çerçi, 242 hane ve 1545 nüfusla Saray ve 222 hane 1362 nüfusla Lala Hüseyin Paşa Mahallesi'dir. Meydan ve Börekçiler mahalleri de 1000’in üzerindeki nüfusları ile kalabalık Müslüman mahallelerindedir.



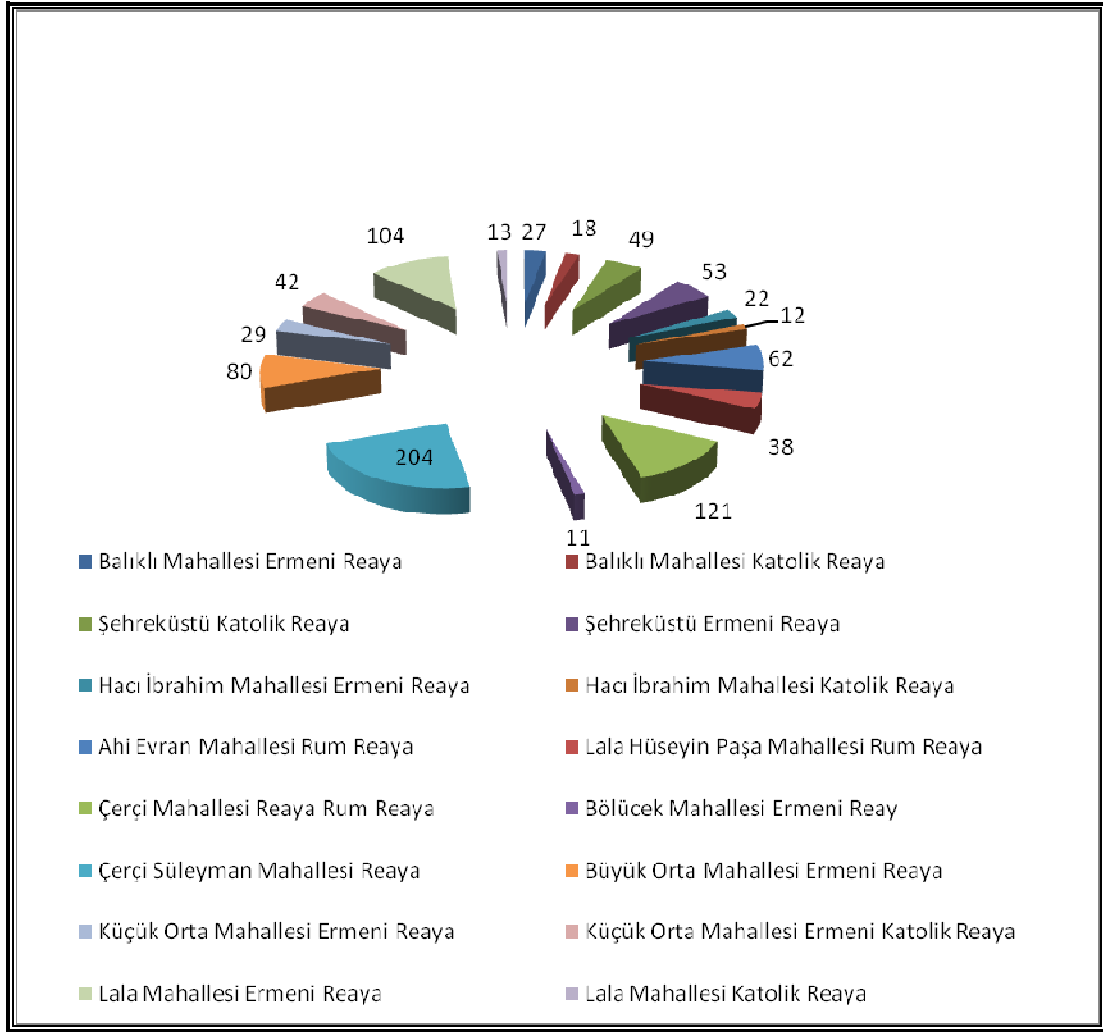
Grafik 4. Temettuat Defterlerine Müslümanların Yaşadığı mahaller ve hane sayıları.

Aynı dönemde gayr-ı Müslim nüfusu incelendiğinde, mezhep farklılıklarına ve milliyetlerine göre farklı olarak kayıt edildikleri görülür. Tasnifte, Rum reaya, Ermeni

Reaya ve Katolik olmak üzere gayr-ı Müslimlerin üç kısımda yazıldıkları görülür. Toplamda 5580 olan nüfuslarını ayrıntılı olarak incelediğimizde; Ermeniler 664 hane ve 4235 nüfusla en kalabalık gruptur. Ancak Ermenilerin 134 hane 853 kişilik kısmı Katolik olarak kayıtlarda yer almaktadır. Rumlar ise 221 hane ve 1345 nüfusla gayr-ı Müslim nüfus içerisinde % 24 orana sahiptirler.

Rumlar, Ahi Evren, Lala Hüseyin Paşa ve Çerçi mahallelerinde yaşamaktadırlar. Ahi Evren mahallesinde yalnız Rum nüfus ikamet ederken, Lala Hüseyin Paşa ve Çerçi mahallelerinde ise Rumlar, Müslümanlarla birlikte meskûndurlar.

Gregoryan Mezhebine bağlı olan Ermeniler zaman içerisinde başka devletlerin tesiri ile farklı mezheplere meyletmişlerdir. Ermeniler arasında Katolik mezhebinin yerleşmesi Haçlı seferlerine kadar gider. Ancak Katoliklerin sayısı XIX. Yüzyılda bir cemaat olabilecek düzeye ulaşmıştır. Fransa, Vatikan ve Cizvit papazlarının misyonerlik faaliyetleri ile Ermeniler arasında Katolik olanların sayısı hızla artarken; Gregoryan Ermenilerin baskılarına maruz kalmışlar ve bunların da baskısı ve aralarında artan çatışmalar sonucu Sultan II. Mahmud, 1828 yılında yayınladığı fermanla İstanbul ve Ankara'da bulunan Katolik Ermenilerin ülkenin taşra bölgelerine sürülmesini emretmiştir. Katolik Ermenilerin 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Ahılkelek mücadelelerinde Osmanlı Ordularına yardım etmeleri ile sürgünleri sona ermiş ve 1830 yılında yayınlanan fermanla millet olarak tanınmışlardır.



Grafik 5. Temettuat Defterlerine Gayr-ı Müslimlerin Yaşadığı Mahalleler ve Hane Sayıları.

1844-1845 yıllarında yapılan Temettuat sayımından elde ettiğimiz bilgilere göre Kütahya merkez nüfusu 24.522 kişiden oluşurken, aynı dönemde Ubucini'ye göre Osmanlı Devleti'nin nüfusu 15.500.000 Rumeli topraklarında ve 16.050.000 Asya tarafında olarak 31.550.000 kişiden oluşmaktadır. Küçük Aya olarak tabir edilen Anadolu nüfusu ise bu dönemde 10.700.000 kişidir. Bu sayı aynı zamanda Ubucini tarafından Asya tarafında yaşayan Osmanlılar için de kullanılmıştır. Asya topraklarında Müslümanlardan başka gayr-ı Müslim unsurlar da yer almaktadır. Nitekim bu dönemde, 1.000.000 Rum, 2.000.000 Ermeni ve 80.000 Yahudi Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarında ikamet etmektedir (The Ottoman Empire, 1844: 295-296).

Kütahya'da bulunan Ermenilerden Katolik olanları, Balıklı, Şhreküstü, Hacı İbrahim, Küçük Orta ve Lala mahallelerinde ikamet ederlerken, Gregoryan Ermeniler ise Katoliklerin yaşadığı mahallelere ilaveten Bölücek, Çerçi Süleyman ve Büyük Orta mahallelerinde yaşamaktadırlar.

Ermenilerin yaşadığı mahalleler arasında en fazla nüfusa sahip oldukları mahalle 204 hane ve 1446 nüfusla Çerçi Süleyman Mahallesidir. Onu 117 hane ve 645 nüfus ile Lala Mahallesi ve 102 hane 635 nüfusla Şhreküstü mahalleleri takip etmektedir. Kütahya mahalleleri arasında en az Ermeninin yaşadığı yer ise 11 hane ve 56 nüfusla Bölücek mahallesidir.

2.4. Temettuat Sayımı Sonrasında Kütahya'nın Nüfusu

Kütahya'nın nüfusu ile ilgili olarak temettuatların yanında yabancı seyyahların ve misyonerlerin verdiği bilgiler de mevcuttur. Kütahya'daki Ermeni mektebi müdürünün verdiği bilgilere göre, 1846 yılında, Türklere ait 9250 hane, 300 Ermeni hanesi, 40-50 kadar Katolik Ermeni hanesi ve 400 Rum hanesi bulunmaktadır (Missinary Register, 1846: 271). Bu verilerden hareketle her hanede beş nüfus olduğu varsayılarak, nüfus hesaplandığında; şehirde 46.250 Müslüman ve 3750 gayr-ı Müslim olmak üzere toplamda 50.000 kişinin yaşadığı söylenebilir. Ancak bu bilgiler ile aynı yıllarda yapılan Temettuat sayımından ortaya çıkardığımız nüfus verileri arasında bir takım farklılıklar mevcuttur. Şöyle ki; Temettuat verilerine göre 2970 Müslüman hanesine karşılık 885 gayr-ı Müslim hanesi görülmektedir. İki kaynak arasında gayr-ı Müslim hane sayıları birbirine yakınken asıl fark Müslüman hane sayısındadır. Yabancı kaynakta bilgiyi sağlayanın bir Ermeni olduğu düşünülürse verdiği hane sayısını dikkate almak gerekir. Burada kaynaklar arasında büyük farklılıkların oluşmasında temel sebep hane olarak tek sayılıp, aynı evde oturan aile sayısının bilinmemesinden kaynaklanmaktadır. Temettuat sayımına göre toplam hane sayısının iki katından fazla vergi nüfusu görülmektedir. Bu durumda her vergi mükellefini evli kabul edip, hane hesabından hareketle beş ile çarptığımızda Kütahya'nın nüfusunun yabancı kaynak verilerine yakın olduğunu görürüz. Örneğin, Kütahya'da 2970 Müslüman hanesine karşılık, 7062 toplam vergi hanesi vardır (Bakınız. Tablo N 47).

Macar Mültecilerinden Imrefi hatıralarında, Kütahya'nın o dönemde birçok han ve hamama sahip olduğunu, şehirde 5000'i Ermeni, 100'i Rum ve geri kalanı da Müslüman olmak üzere 50 bin kişinin yaşadığını belirtmektedir (Imprefi, 1851: 268).

Hutter de anılarında; Kütahya şehrinin nüfusunun 50 bin civarında olduğunu ve nüfusun çoğunluğunun Türklerden oluştuğunu ifade eder (Hutter, 1851: 248). Aynı tarihli başka kaynaklarda da Kütahya nüfusu 50 bin civarında verilmektedir (Fisher, 1852: 451; Bevan, 1869: 395; Chambers Encyclopaedia, 1868: 830; The New American Cyclopaedia, 1861: 221; Cornwell, 1868: 222).

İstanbul'da Hansa Birliği ve İspanya elçiliklerinde sekreter olarak görev yapan ve daha sonra kurulan Ticaret Mahkemelerinde hakim olarak çalışan Andreas David Mordmann, 1852 yılında Kütahya'ya gelmiş ve buradaki izlenimlerini anlatmıştır. Şehrin nüfusunun, tüm evlerde oturan olduğu kabul edildiği takdirde 50 bin civarında ifade eder. Mordmann, bu sayının 10 bininin Gregoryan Ermeni, 120 tanesinin Katolik Ermeni ve 400 ya da 500 tanesinin Rum olduğunu söyler. Gayr-ı Müslimler dışında kalan 39 bin civarında da Müslüman nüfusun şehirde ikamet ettiğini anlatır (Mordmann, 1998: 63-71). Penny Cyclopaedia adlı eserde de Kütahya'nın nüfusunun 50-60 bin civarında olduğu, bu sayının 10 binini Ermenilerin oluşturduğu ve Ermenilerin yarısı kadar da Rum bulunduğu ifade edilmektedir (Penny Cyclopaedia, 1858: 295).

1865 yılında Kütahya'nın toplam nüfusu 45 bin kişidir. Bu sayının bin kadarı Rumlardan ve iki bin kadarı da Ermenilerden oluşmaktadır. Bu dönemde Kütahya'da Yahudi nüfus görülmemektedir. Kütahya şehri, Hüdavendigâr Eyaleti içerisinde Karahisar sancağından sonra en az nüfusa sahip şehirdir. (Journal of The Royal Statistical Society, 1865: 283).

2.5. Salnamelere Göre Kütahya'nın Nüfusu

Tanzimat Döneminde, nüfus yapısı ile ilgili bilgiler içeren diğer önemli kaynak Salnamelerdir. H.1286-M.1869 yılından itibaren yayınlanmaya başlayan Hüdavendigâr Vilayeti Salnameleri içerisinde Bursa'ya bağlı bir Liva olması hasebiyle Kütahya ile ilgili çeşitli konularda bilgilere rastlamaktayız.

Salnameler yayınlanmaya başladıktan sonra önemli bir boşluğu doldurarak yerleşim mahalleri açısından derli toplu bilgiye ulaşabilen kaynaklar olmuşlardır. Salnameler

yayınlandıkları yıldan itibaren her yıl yayınlanmışsa da içindeki bilgiler düzenli olarak güncellenmemiştir. Konumuz dâhilinde incelediğimiz Hüdavendigâr Vilayeti Salnameleri, H.1287 yılından itibaren yayınlanmış olup, bu tarihli salnamedeki Kütahya Sancak nüfusu, H.1288 ve H.1289 yıllarında aynen yazılmıştır. Buradan anladığımız göre bilgiler 3-4 yılda bir güncellenmektedir. Diğer taraftan Salnameler içerdikleri bilgilerin ait olduğu zaman açısından da ayrıca değerlendirilmelidir. Özellikle nüfus istatistikleri yayınlandıkları yıla ait olmayıp ortalama 3 yıl öncesinin bilgilerini vermektedir (McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar isimli kitabında aynı noktayı vurgulamakta ve örnek olarak da H.1309 tarihli salnamede verilen istatistiklerin aslında H. 1306 yılına ait olduğunu söylemektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Justin McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar, çev.Bilge Umar, 1998, İstanbul).

Osmanlı nüfus istatistikleri önemli idari ve askeri ihtiyaçları karşılamak için geliştirilmiştir. XIX. Yüzyıl ile birlikte merkezileşme devletin yeni sorumluluklar almasına sebep olmuş, bunların başarıyla yerine getirilebilmesi için de devletin beşeri ve ekonomik kaynaklarının bilinmesi zorunlu hale gelmiştir. Osmanlı Devleti bu bilgi akışını sağlayabilmek için salnameleri hazırlamaya başlamıştır. Yıllıklar Osmanlı nüfusu hakkında çok değerli bilgiler içermektedir (Karpat, 2003: 45).

Osmanlı nüfusuna ilişkin veriler, her Osmanlı Vilayetinde sicil memurları tarafından kayda geçirilirdi. Bu sicillerin tutulmasında ve güncellenmesinde çeşitli sorunlar meydana gelebilmekteydi. Nitekim merkezi yapının kendini daha fazla hissettirdiği batı ve kuzey illerinde nüfus sicilleri iyi tutulurken, iç ve güney Anadolu'da bu bölgeler kadar iyi olmamakla birlikte, Doğu Anadolu'da ise daha fazla hata bulunmaktaydı (McCarthy, 1998: 4).

Osmanlı nüfus istatistiklerinde, günümüz sayımlarına göre en büyük farklılık, genel olarak sadece vergi veren erkek nüfusun sayılması durumudur. Bu sayımlarda kadınlar ve çocuklar istatistiklere dâhil edilmemişlerdir. Bu durum yerleşim bölgelerinin nüfusunun belirlenmesinde birçok problemi de beraberinde getirmiştir. Nüfus istatistiklerindeki bu yanlışları düzeltmek için düzeltme katsayıları uygulamak gerekmiştir. Bu katsayılar hesaplanırken, doğumla artış ve ölümle eksiliş oranları ile doğal artış oranı kullanılarak hesaplanmışlardır. Hüdavendigâr Vilayetinin düzeltme katsayısı 1,1298 olarak belirlenmiştir. Bu düzeltme ile örnek olarak 1306 salnamesine

göre Vilayetin nüfusu 1.038.761 kişi olarak görülürken, düzeltme katsayısı uygulandıktan sonra toplam nüfus 1.173.592 kişi olarak görülmektedir (McCarthy, 1998: 4-10n).

Hüdavendigâr Vilayeti düzeltme katsayısı bulunurken, uygulanan modelde % 1,7'lik net bir nüfus artış hızı kullanılmaktadır. Bu rakam, %4,9 yıllık doğum artış oranı ile %3,2'lik yıllık ölüm oranı farkından bulunmaktadır. Vilayette doğan her erkek çocuk için yaşama süresi beklentisi 32.5 yıldır ve bu oran Anadolu'daki en yüksek beklenti sürelerinden biridir. Eğer çocuk beş yaşına kadar yaşabilirse Hüdavendigâr ilinde yaşama süresi beklentisi 49 yıl olarak belirlenmektedir (McCarthy, 1998: 11).

Osmanlı Anadolu'sunda nüfusun hızlı değişiminde göçmenler kadar yüksek doğum oranının varlığı da etkili olmuştur. Doğan çocuklarda ölüm oranı da oldukça fazladır. Bir kadının yaşadığı takdirde doğurganlık döneminde altı çocuk sahibi olması beklenirdi. Ancak bu çocuklardan üç tanesi beş yaşına gelmeden ölürdü. Yaşanılan bölgeye göre farklılık göstermekle birlikte sıradan bir Anadolu insanının 25 ile 35 yıl arası ömür sürmesi beklenirdi. Ortalama ömür beklentisinde belirleyici faktör geniş ölçüde çocuk ölüm oranlarına bağlıdır. Çocuk eğer beş yaşına kadar yaşayabilirse ortalama 40-50 yıl yaşaması beklenebilirdi. Anadolu insanının ölüm nedeni olarak dizanteri, verem ya da sıtma önde gelen sebeplerdendi (McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar, çev. Bilge UMAR, İstanbul, 1998, s:2).

Kafkaslar'dan ve Balkanlar'dan Osmanlı topraklarına doğru olan göçlerle birlikte Osmanlı nüfusunda önemli değişiklikler olmuştur. Ülkenin toplam nüfusu 1860-1878 yılları arasında %40 oranında artmıştır ki aynı dönemde doğum oranının %1.2 olduğu düşünüldüğünde, bu artışta göçlerin ağırlığı görülebilmektedir (Karpas, 2003: 301).

Kafkaslara Rusların hakim olması sonrasında, Ruslar tarafından Karadeniz ve Hazar Denizi arasında kalan topraklarından sürülen üç milyondan fazla Kafkas kökenli insanın Osmanlı topraklarına yerleşmesi ile Osmanlı nüfusunda bir şişme olmuştur (Karpas, 2003: 66)

Dönemin Salnameleri incelendiğinde merkez liva ve Uşak, Eskişehir ve Simav kazalarında nüfus idarelerinin bulunduğu görülmektedir. Bazı kaza ve nahiyelerde ise

nüfus kalemleri bulunup, buralarda bir kâtip ve bir memurun görev yaptığı görülmektedir.

Kütahya nüfusuna ait ilk verilerin bulunduğu H.1287-M.1870 tarihli salnameye göre; Kütahya Sancağı'nda toplam 39.889 hanede 127.755 kişi yaşamaktadır. Bu rakam Sancak'taki erkek nüfusunu vermektedir. Bundan dolayı Erkek ve kadın oranı yaklaşık olarak eşit kabul edilirse Kütahya'nın nüfusu 255.510 kişi olarak hesaplanır (H.V.S., 1287: 152).

1870 yılında, Kütahya Sancağı'nda 124.531 Müslüman'a karşı 3.224 gayr-ı Müslim erkek nüfus bulunmaktadır. Müslümanların genel nüfus içindeki oranı % 97,2 iken gayr-ı Müslimler % 2,8'dir. Ancak özellikle gayr-ı Müslim rakamına şüphe ile yaklaşmak gerekir. Çünkü verilen tabloda Kütahya merkez ve merkeze bağlı nahiyeler alanında gayr-ı Müslim nüfusa yer verilirken, diğer kazalarda gayr-ı Müslim nüfusun olmadığı görülmektedir. Nitekim H.1290 yılı salnamesi nüfus verileri diğer kazalardaki gayr-ı Müslim nüfus hakkında bize verile sunmaktadır (Bkz. Tablo 72).

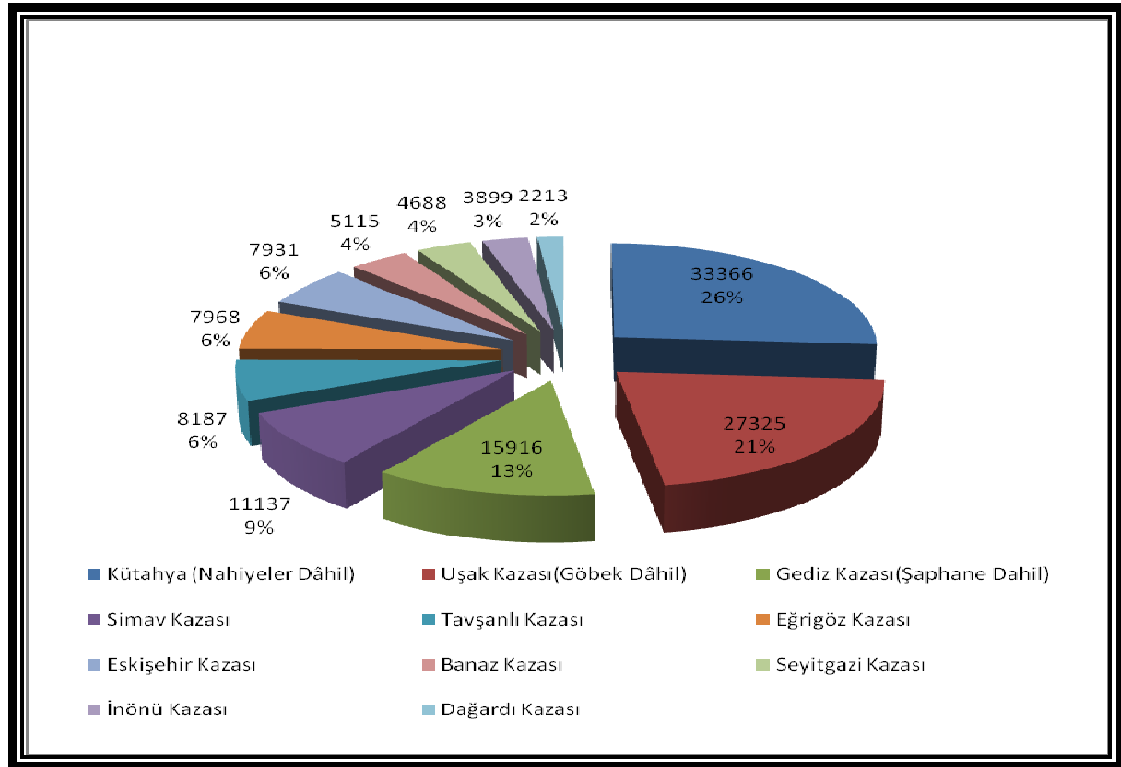
M.1870 yılı verilerine göre, Kütahya merkezinin bağlı nahiyelerle birlikte nüfusu 30.142 Müslüman ve 3.224 gayr-ı Müslim olmak üzere toplam 33.366 erkekten oluşmaktadır. Kütahya bu nüfus yoğunluğu ile liva içinde toplam %26'lık bir yer tutmaktadır. Kütahya merkezi liva içerisinde %21 nüfus oranıyla Uşak kazası takip etmektedir. Uşak kazasında 6.847 hanede toplam 27.325 erkek nüfus ikamet etmektedir. Kütahya'ya bağlı diğer kazalar nüfus yoğunluğuna göre şu şekilde sıralanmaktadır: 15.916 nüfusla Gediz, ardından 11.137 kişi ile Simav, sonra 8187 toplamı ile Tavşanlı, devamında 7.968 nüfusla Eğrigöz, 7931 kişi ile Eskişehir, 5.155 nüfusuyla Banaz, 4688 toplamı ile Seyitgazi, 3.899 yekûn ile İnönü ve son sırada 2.213 kişilik nüfusuyla Dağardı yer almaktadır.

J.Mc.Carthy'nin Hüdavendigâr Vilayeti için belirlediği düzeltme katsayısını 1870 yılı rakamlarına eklediğimizde, Kütahya merkez nüfusu 37.697 olurken, livanın yekûnu de 144.326 olmaktadır ki önceki hesaplamalara göre 17 bin kişilik bir artış görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde 1844-1845 yıllarındaki Temettuat sayımlarından sonra ilk nüfus sayımının 1883 yılında yapıldığı göz önüne alındığında Salnamelerdeki kayıtların kaynağı da tartışılan bir konudur. Salnameler önceki dönem verilerine kaydın tutulduğu

tarihteki bir takım yeni bilgilerin eklenmesiyle oluşturulmuşlardır. 1870-1871 ve 1872 yıllarında tutulan kayıtlara bakıldığında; nüfus verilerinin aynı olduğu görülür. Diğer yıllarda da devam eden bu durum bize salnamelerdeki bilgi güncellemelerinin üç yılda bir yapıldığını göstermektedir. 1870 yılı verilerinin de aynı yıl sayım yapıp kayıtlara geçirilemeyeceğine göre önceki birkaç yıla ait veriler olduğu söylenebilir.

Nitekim 1831 nüfus sayımı sırasında ve akabinde yapılan Temettuat sayımlarında Kütahya Sancağı, merkeze bağlı 7 nahiyeye ve 18 kazadan oluşmaktadır. Bu dönemde Uşak'tan Manisa ve çevresine kadar geniş bir alanı kaplayan Kütahya Sancağı'nın nüfusu da o oranda fazladır. 1831 sayımında Sancak Nüfusu 140.907 kişiden oluşmaktadır. Bu sayımdan yaklaşık 40 yıl sonra düzenlenmeye başlayan Hüdavendigâr Salnameleri içerisinde Kütahya Sancağı'nın nüfusunun 137.755 (HVS. 1287: 152) olarak yer alması Kütahya nüfusunda gerileme olarak algılsa da bu reel bir düşüş olmayıp idari taksimatta meydana gelen değişiklikler sonrası Sancağa bağlı nahiyeye ve kazaların değişmesi ile ilişkilendirilmelidir. 1870 yılına gelindiğinde 40 yıl öncesine göre farklı bir tablo vardır ki; Kütahya bu tarihte, merkeze bağlı 6 nahiyeye ve 10 kazadan ibarettir (H.V.S. 1287: 152).

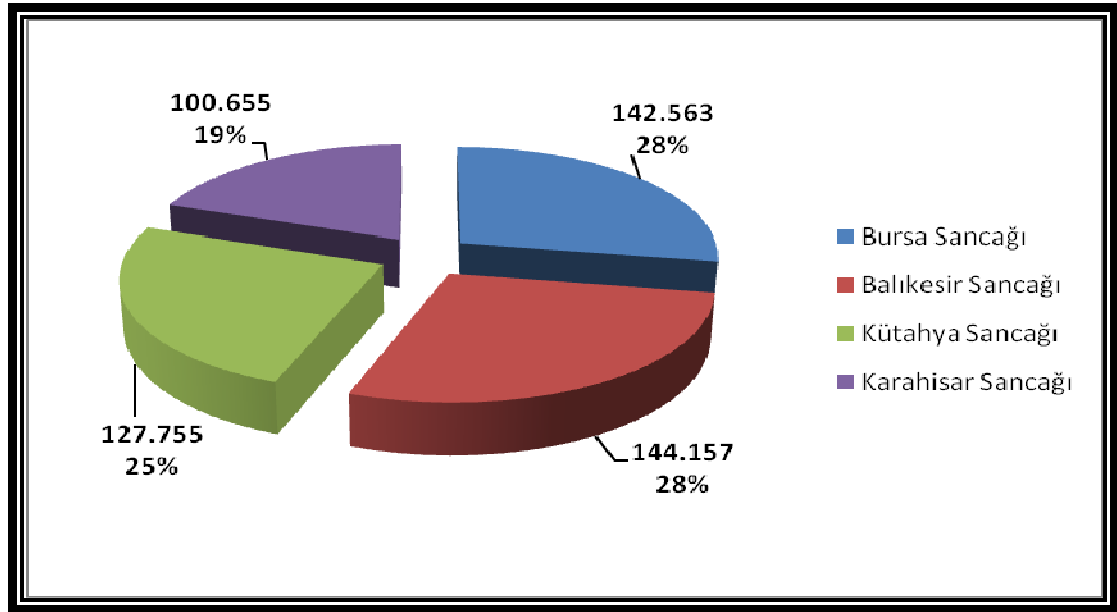


Grafik 6. 1870 Yılında Kütahya Livası'nın kazalara göre nüfus dağılımı.

Kütahya şehrinin nüfusu aradan geçen yıllar boyunca doğum, ölüm, göç ve sair sebeplerle değişirken, nüfusun değişikliğe uğramasında etkili olan başka bir amil de idari yapıda meydana gelen değişikliklerdir.

Kütahya Livasının sahip olduğu nüfusu farklı bir açıdan değerlendirmek için, Vilayet genelinin nüfusuna baktığımızda; Bursa merkez livası 61.983 hanede toplam 142.563 nüfusa sahipken, Balıkesir Sancağı 62.520 hane ve 144.157 nüfusla Vilayetin en kalabalık kısmıdır. Kütahya Vilayet içerisinde 39.889 hane ve 127.755 erkek yekûnu ile üçüncü sırada yer alırken, Karahisar Sancağı, 37.591 hane ve 100.655 kişilik erkek nüfusa sahiptir (Bakınız Tablo N38).

Vilayet içerisindeki gayr-ı Müslim dağılımını incelediğimizde, Karahisar ve Kütahya Sancaklarının 1876 ve 3224 erkek gayr-ı Müslim varlığı ile Vilayet içerisinde son sırada yer tuttıklarını, buna mukabil Bursa ve Karesi de ise %47 oranında gayr-ı Müslim bulunduğu görülmektedir.

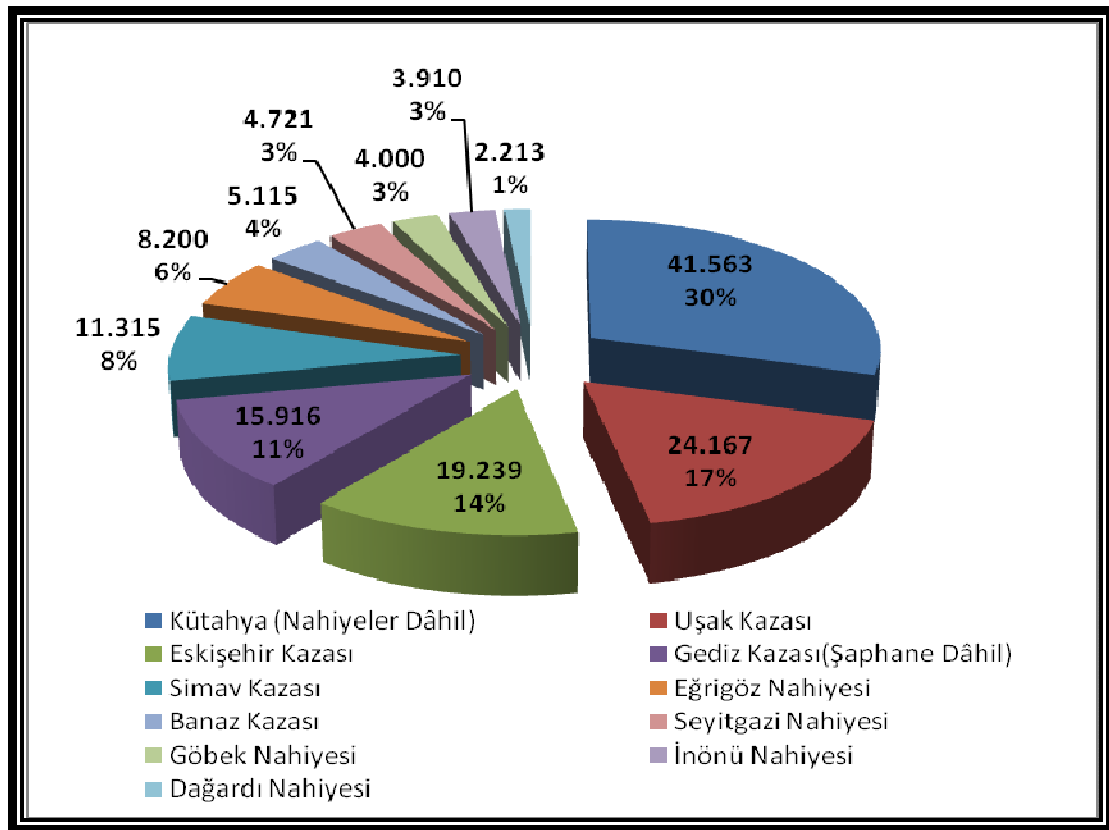


Grafik 7. 1872 Yılı Hüdavendigâr Vilayeti Nüfus Dağılımı

1873 yılı Salnamesi nüfus verilerini incelediğimizde değerlerin değiştiğini ve Kütahya'nın nüfusunun arttığını görmekteyiz. Bu yılda Kütahya'nın nüfusu 4.137 gayr-ı Müslim ve 135.222 Müslüman olmak üzere toplam 140.359 kişidir. Bu rakam yalnız erkek nüfusu ihtiva ettiğinden, yukarıda uygulanan yöntemi tekrar uyguladığımızda Kütahya'nın genel nüfusunun 280.718'e ulaştığını görürüz. Bu nüfus toplamda 47.685

hane de yaşamaktadır ki, hane sayısının 5 ile çarpımı ile de 250 bin rakamına ulaşabilmektedir. Yukarıdaki hesap kadın ve erkek sayısının birbirine karşı aynı oranda olduğu varsayılarak yapılmıştır. Nüfus verileri düzeltme katsayısı uygulandıktan sonra değerlendirildiğinde; Kütahya merkezin nüfusu 46.958'e ve Sancağın genel nüfusu, 158.577'ye yükselmektedir.

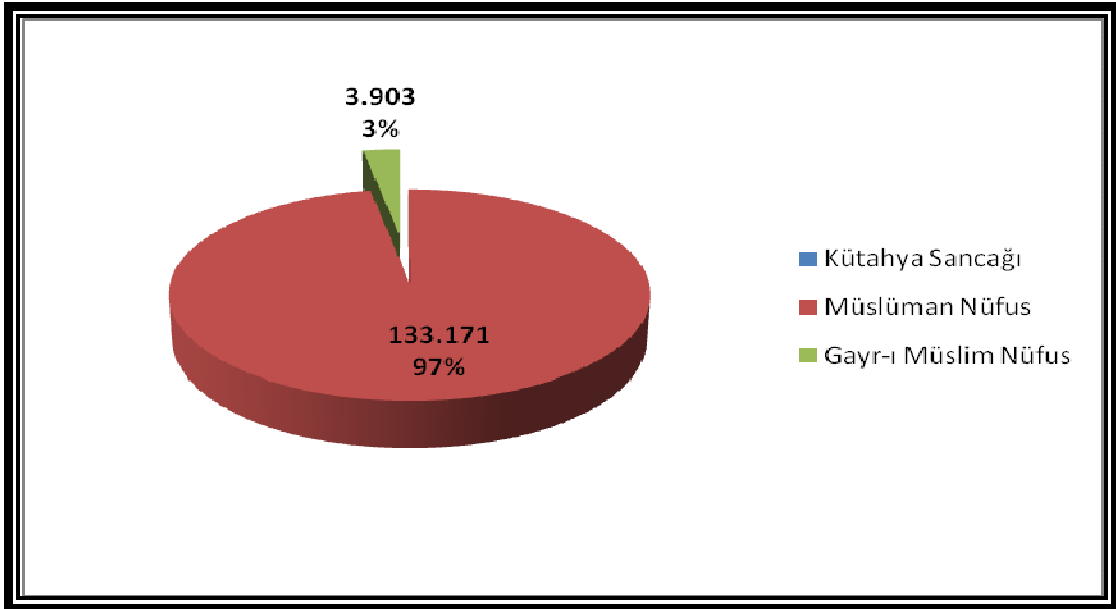
1873 yılında Kütahya Merkez 16.077 hane ve 41.563 nüfusla ilk sırada yer almaktadır. Sancağın ikinci büyük kenti olan Uşak kazası 12.250 hane ve 24.167 kişilik nüfusu sahipken, bu şehri nüfus büyüklüğü olarak sırasıyla Eskişehir, Gediz ve Simav kazaları takip etmektedir. Sancak dâhilinde en az nüfusa sahip şehirler ise Dağardı ve İnönü nahiyeleridir. Dağardı nahiyesinde 866 hanede 2.213 erkek nüfus yaşamaktadır. Gayr-ı Müslim nüfusu 3224 kişi Kütahya merkezinde, 743 kişi Uşak kazasında ve 71 kişi Eskişehir kazasında meskûn olup, gayr-ı Müslimlerin icmalde 4.137 kişilik varlıkları toplam içerisinde % 3 oranında yer tutmaktadırlar.



Grafik 8. 1873 Yılında Kütahya ve Bağlı Birimlerde Nüfusun Dağılımı

1874-1875 ve 1876 yıllarına ait salnameler, önceki üçlüde olduğu gibi aynı bilgileri içerdiğinden ilgili döneme ait nüfus değerlendirmeleri tek salname üzerinden yapılmıştır. Buna göre Kütahya Sancağı'nda toplam 54.379 hanede, 3.903 gayr-ı Müslim ve 133.171 Müslüman olmak üzere 137.074 kişi yaşamaktadır. Bu rakam düzeltme katsayısının uygulanması ile birlikte 154.866 kişiye ulaşmaktadır.

1875 yılında, Kütahya merkezi de dâhil olmak üzere bağlı kaza ve nahiyelerle toplam 19 yerleşim biriminden oluşan Kütahya Sancağı'nda nüfusun dağılımına bakıldığında; Sancak merkezi olan Kütahya'nın 4975 hanede, 3268 gayr-ı Müslim ve 7091 Müslüman erkek nüfusu ile 10.359 kişilik nüfusa sahip olduğu görülür. Bu tarihte Kütahya merkez şehir ve bağlı 7 nahiyeden oluşmaktadır. Bu nahiyelerle birlikte değerlendirildiğinde merkez nüfusun yekûnu 42.874'dür. Sancak Merkezini nüfus büyüklüğü olarak, 12.860 hanede yaşayan 537 gayr-ı Müslim ve 25.878 Müslüman ve toplamda 26.415 kişi ile Uşak kazası izlemektedir. Bu iki büyük şehri 13.039 nüfusla Gediz Kazası, 11.370 kişi ile Eskişehir Kazası ve 11.028 nüfusu ile Simav Kazası takip etmektedir. Sancak'ta en az nüfusa sahip birimler ise Şaphane, Armudeli ve Dağardı nahiyeleridir. Bunlardan Dağardı 2.700, Armudeli 2.439 ve Şaphane 1.811 nüfusa sahiptir (Bkz. Tablo 78 ve 1292 Tarihli Hüdavendigâr Salnamesi, s:150).



Grafik 9. 1875 Yılında Kütahya Sancağı'nda Dini Dağılımı.

Kütahya'da Tanzimat Döneminin sonuna doğru dini dağılıma bakıldığında, Kütahyada Sancağı'nda, Kütahya merkez, Tavşanlı ve Uşak kazalarında gayr-ı Müslim reayanın yaşadığı görülmektedir. Kütahya merkez, 3268 gayr-ı Müslim nüfusu ile en fazla orana sahipken, Uşak'ta 537 ve Tavşanlı'da 98 gayr-ı Müslim erkek yaşadığı görülmektedir (Bkz. Tablo 78-79). Bu tarihten sadece 5 yıl sonra yapılan 1881 sayımı değerlerine bakıldığında, Kütahya Sancağı'nda 10 binden fazla gayr-ı Müslim nüfusunun varlığı, salnamelerdeki nüfus kaynaklarının çok da güncel olmadığını göstermektedir.

1881 tarihli Sicill-i Nüfus Nizamnamesi ile yapılması karara bağlanan nüfus sayımı, ülkenin bütününde aynı tarihlerde başlamamış ve sona erdirilememiştir. Sayımın belli başlı sonuçları 1893 yılında Padişah'a sunulduğundan bu sayım 1881-1893 sayımı olarak kabul edilmektedir (Behar, 2003: 42). Bu sayıma göre Kütahya Sancağı'nda meskûn gayr-ı Müslim sayısı 12.502 kişidir. Bunlardan 6.192'si kadın ve 6.310'u erkektir. Kütahya'da yaşayan gayr-ı Müslimler, Rum, Ermeni, Katolik ve Yahudi olarak ayrılmışlardır. Bu ayrıma göre, Rumlar 3.293 Kadın ve 3.436 erkek olmak üzere toplam 6.729 kişilik nüfuslarıyla Sancaktaki en kalabalık gayr-ı Müslim "Cemaati" oluşturmaktadırlar. İkinci büyük grup ise Ermenilerdir ve Bunlar da dini olarak Gregoryan ve Katolik olmak üzere iki farklı cemaat halinde kaydedilmişlerdir. Ermenilerin Gregoryan olanları, 2.353 kadın ve 2.296 erkek olmak üzere toplamda 4.649 nüfusa sahiptirler. Katolikler ise çoğunluğu Kütahya merkezde ikamet eden ve geri kalanı Eskişehir kazasında yaşamak üzere 515 kadın ve 451 erkek, toplamda 966 kişidirler. Yahudiler ise Kütahya'daki en küçük gayr-ı Müslim grubudur. Nitekim 12 kadın ve 40 erkek olmak üzere sadece 52 kişidirler (Bkz. Tablo 86).

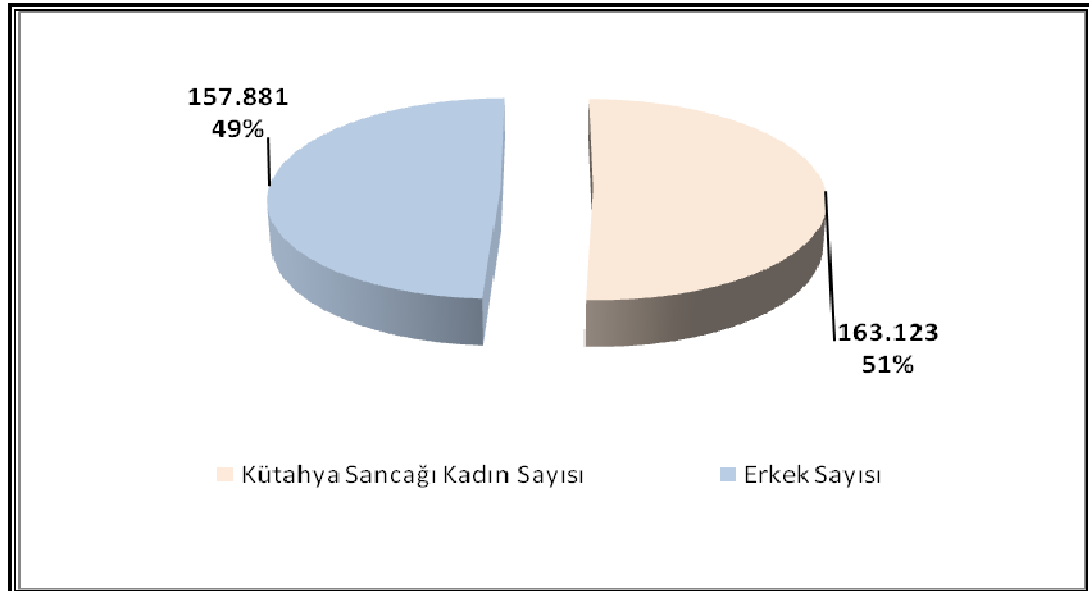
1881 yılında başlayan sayıma göre gayr-ı Müslimlerin şehirlere göre dağılımına bakıldığında, Kütahya merkez ve merkeze bağlı nahiyelerde toplam 4.402 Rum, 2.808 Ermeni ve 795 de Katolik, Yahudi ve Yabancı uyruklu olmak üzere toplamda 8.005 gayr-ı Müslim ikamet etmektedir. Diğer bir deyişle Sancak genelindeki gayr-ı Müslimlerin % 64'ü Kütahya merkez ve bağlı nahiyelerde yaşamaktadır.

Ermeni Patrikhanesi istatistiklerine göre Anadolu'daki Ermeni nüfusu; 1882 yılında 2.425.000 iken, 1912 yılında 1.018.000 olarak görülmektedir. Aynı istatistiklerde, 1882 yılında Hüdavendigâr Vilayetinde yaşayan toplam Ermeni sayısı 60.000 olarak belirtilmektedir. Ancak bilimsel temeli olmayan ve Mc Carthy'e göre Patrikhanenin

olmasını umduğu rakamlarla belirlediği Ermeni nüfusu bu istatistiklerde oldukça abartılıdır (McCarthy, 1998: 52).

Uşak kazasında yaşayan gayr-ı Müslim sayısı 2.092'dir ve burada Rumlar Ermenilerin iki mislinden fazla nüfusa sahiptirler. Gediz kazasında gayr-ı Müslim nüfus görülmemektedir. Simav'da ise 75 Rum, 9 Ermeni ve 4 tane de Katolik olarak gayr-ı Müslimlerin nüfusu 88'dir. Eskişehir kazasında ise 810 Rum'a karşılık 1.172 Ermeni, 189 Katolik, 52 Yahudi ve 106 yabancı uyruklu olmak üzere 2.329 gayr-ı Müslim vardır. Eskişehir, Kütahya Sancağı'nda Yahudi nüfusun bulunduğu tek şehirdir. Diğer taraftan yabancı uyrukluların sayısının diğer kazalara göre fazlalığı, burada yabancı tüccarların faaliyetlerine örnek teşkil etmektedir.

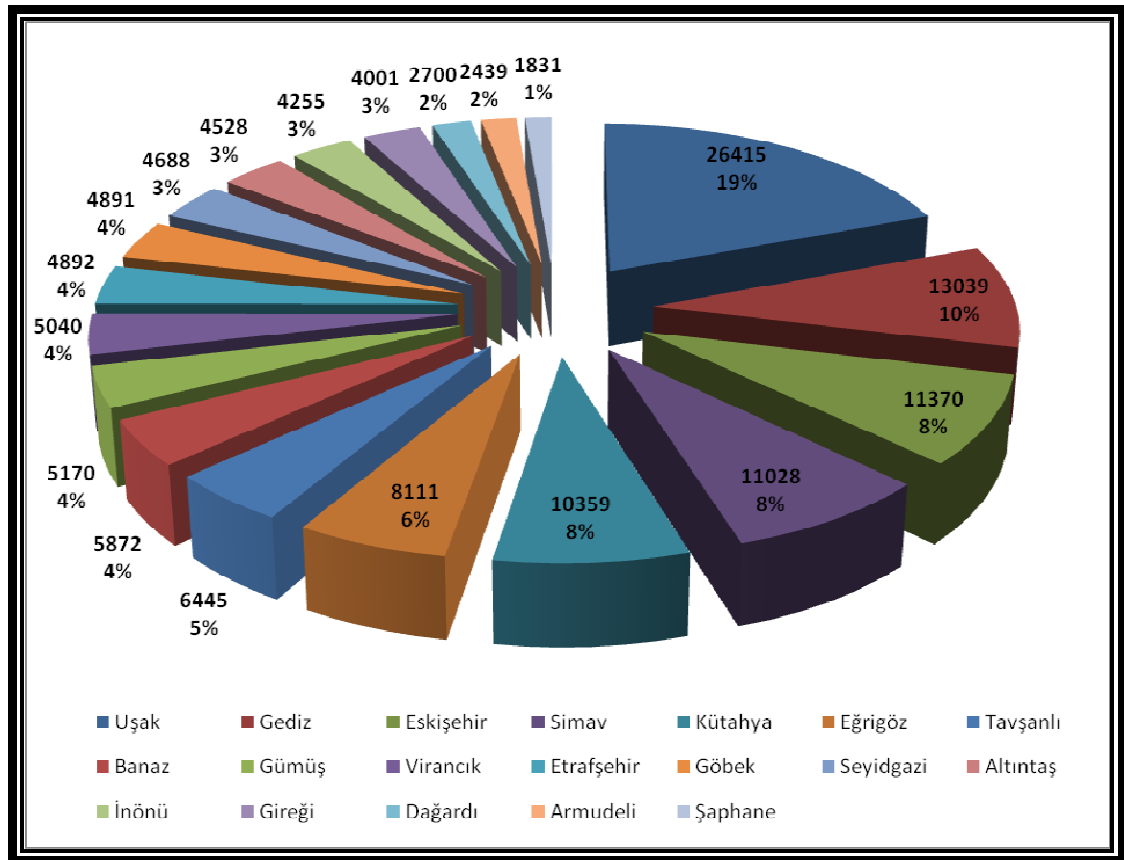
Aynı sayıma göre Kütahya'da yoğun olarak Müslüman nüfus yaşadığı görülmektedir. Sancak geneline bakıldığında Müslümanların oranı %96'dır. Müslümanlar 156.931 Kadın ve 151.571 Erkek olmak üzere 308.502 kişilik bir nüfusa sahiptirler. Burada dikkati çeken husus, kadın sayısının erkek sayısına göre fazlalığıdır. Rumlarda erkek sayısı fazla iken, Ermenilerde kadın sayısı fazla olmasının rağmen iki tarafın rakamları birbirine çok yakinken, Müslümanların nüfusunda kadınların fazla oluşu, askerliğin Müslümanlar üzerindeki etkisini göstermesi adına çok önemlidir (Bkz. Tablo 86).



Grafik 10. 1881-1882/1893 Osmanlı Genel Sayımına Göre Kütahya Sancağı'nın Kadın-Erkek Dağılımı

Kütahya Sancağındaki Müslüman nüfusun en fazla bulunduğu şehir, Kütahya merkez ve bağlı nahiyelerdir. Kütahya’da 58.823 kadın ve 56.532 erkek olmak üzere toplam 115.355 kişi yaşamaktadır. Kütahya’yı nüfus yoğunluğu olarak Uşak Kazası takip etmektedir. Uşak’ta 37.070 kadın ve 34.535 erkek olarak 71.605 Müslüman yaşamaktadır. Eskişehir’de 27.470 kadın ve 28.608 erkek, yekûn olarak ise 56.078 Müslüman meskûndur. Gediz ve Simav kazalarının nüfusları ise birbirine çok yakındır. Gediz 32.898 ve Simav 32.536 nüfusa sahiptir.

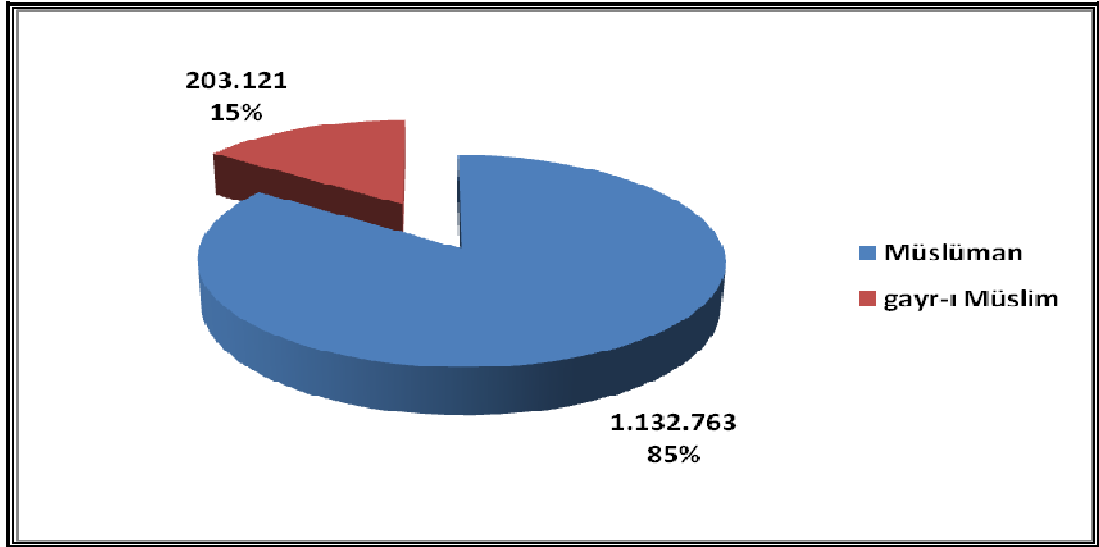
Kütahya şehrinin son dönemde sahip olduğu nüfusun vilayet içindeki yerini anlayabilmek için diğer sancaklarla karşılaştırma yaptığımızda; Hüdavendigâr Vilayeti içerisinde Karesi’den sonra en fazla nüfusa sahip sancak Kütahya’dır. Karesi Sancağı 336.341 kişilik bir nüfusa sahipken, Kütahya Sancağı 321.004, Bursa Merkez Sancağı, 285.782 nüfusa sahiptirler. Vilayetin nüfus açısından en küçük iki sancağı ise sırasıyla Karahisar ve Ertuğrul’dur. Karahisar Sancağında 211.093 kişilik bir nüfus varken, Ertuğrul Sancağı 181.664 kişiden oluşmaktadır (Bkz. Tablo 87).



Grafik 11. 1875 Yılında Kütahya Sancağı'nda Nüfus Dağılımı.

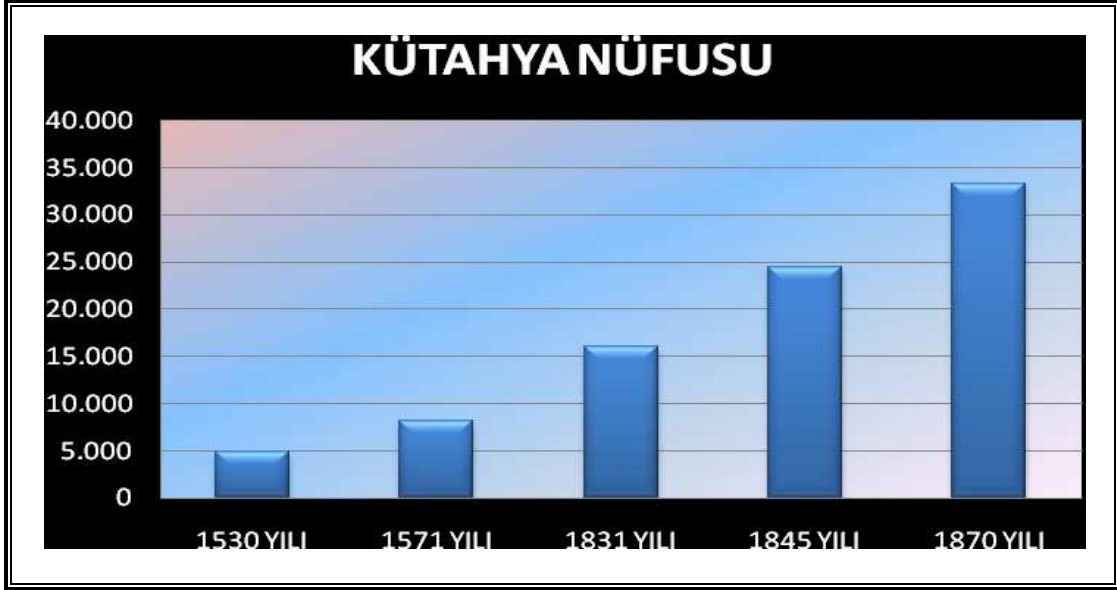
Sancaklara kadın erkek dağılımı açısından yaklaştığımızda, Kütahya ve Ertuğrul Sancaklarında kadın sayısı daha fazlayken, diğer sancaklarda erkek nüfus fazladır. Ertuğrul ve Karahisar Sancaklarında kadın erkek oranı birbirine çok yakındır. Buna mukabil Karesi, Bursa ve Kütahya Sancaklarında ise iki grup arasında beş bin kişi civarında fark vardır (Bakınız. Tablo N52).

1881 yılı Osmanlı genel sayımına göre Hüdavendigâr Vilayetinde oluşan dini dağılıma bakıldığında; 1.335.884 kişilik toplam nüfusun % 15'ine tekabül eden 203.121'ini gayr-ı Müslimler oluştururken, % 85 oran ve 1.132.763 kişilik nüfuslarıyla Müslümanlar ekseriyete sahiptirler. Vilayette en kalabalık gayr-ı Müslim grup Rumlardır. Rumlar toplamda 133.017 kişilik bir nüfusa sahipken, bunların yarısından fazlası Karesi Sancağında ikamet etmektedir. Bursa Sancağı'nda da 47.973 kişi ile önemli bir Rum nüfus bulunurken, 103 kişi ile Karahisar Sancağı en az Rum'un ikamet ettiği sancaktır. Rumlardan sonra kalabalık ikinci gayr-ı Müslim cemaat ise Ermenilerdir. Ermeniler toplam 57.818 kişilik bir nüfusa sahiptirler. Ermeniler ağırlıklı olarak Bursa ve Ertuğrul Sancaklarında mukim iken Kütahya, Karahisar ve Karesi sancakları 5 bin civarında birbirlerine yakın Ermeni nüfus barındırmaktadırlar. Vilayette bulunan diğer bir gayr-i Müslim cemaat Katoliklerdir. Toplamda 3.350 olan Katolik sayısı Karahisar dışında kalan diğer sancaklarda ortalama aynı oranda dağılmıştır. Yahudiler Hüdavendigâr vilayetinde bulunan diğer bir gayr-ı Müslim cemaattir. Vilayette toplam varlığı 3.037 kişi olan Yahudiler ağırlıklı olarak Bursa Merkez Sancağında oturmaktadırlar. Zikrettiğimiz bu reaya nüfusu dışında Vilayet dâhilinde sayıları 3.850 kişiyi bulan yabancı uyruklular da vardır. Bunların 2.273 kişilik ağırlıklı kısmı Karesi Sancağı'nda ikamet etmektedir. Karesi Sancağı'nın Ayvalık kazasında meskûn yabancı uyruklu sayısı 1.454'tür. Vilayetin geneli bu durumdayken Kütahya'nın vilayet içindeki yeri için şunlar söylenebilir: Kütahya, vilayet içinde toplam nüfusun % 24'ünü meydana getirir. Kütahya'da yaşayan Müslümanlar ise vilayet nüfusunun % 27'sini oluşturmaktadırlar. Kütahya Sancağı, vilayet içerisinde toplam nüfusun ve Müslüman nüfusunun önemli bir kısmını meydana getirirken gayr-ı Müslim nüfus içerisinde ise çok az bir paya sahiptir. Şöyle ki, Kütahya toplam nüfus içerisinde, Rumların % 5'ini, Ermenilerin % 8'ini, Yahudilerin % 2'sini oluşturmaktadır. Kütahya vilayetteki Katolik sayısında ise başı çekmektedir. Nitekim 966 kişilik Katolik nüfusu ile toplamda % 29'luk bir orana sahiptir.



Grafik 12. Hüdavendigâr Vilayeti Nüfusun Dini Dağılımı.

Kütahya'nın nüfusu zaman içinde değişim göstermiş ve istikrarlı bir şekilde büyümüştür. Kütahya, ilk tahrir sayımlarının yapıldığı 1520 yılında 835 hane ve 4313 nüfusa sahiptir. 1530 yılına gelindiğinde, Kütahya'nın 817 hane ve 4967 nüfusu olduğu görülmektedir. Bu tarihten kırk yıl sonra 1571 yılında, Kütahya'daki hane sayısı 1588'e ulaşırken, nüfus da 8228 olmuştur. Aradan uzun bir süre geçtikten sonra Tanzimat öncesi yapılan 1831 yılı nüfus sayımında, Kütahya merkezde 3629 hane vardır ve bu hanelerde yaşayan kişi sayısının toplamı 8034'tür. Temettuat Sayımının yapıldığı 1844-1845 yılı değerlerine göre, Kütahya'da toplam 3855 hane ve 24.522 nüfus vardır. Salnamelerin yayımlanmaya başladığı 1870 yılında, Kütahya'nın nüfusu 33.336'dır. Ancak bu rakam bağlı nahiyelerin de dahil edildiği erkek nüfus sayısıdır. 1874 yılı verileri bize daha ayrıntılı bilgi sunar. Bu yılda Kütahya merkezinin nüfusu 4975 hane ve 11.704 erkekten oluşmaktadır. Ortalama hanede 5 nüfus varolduğu düşünülerek hesaplama yapılırsa bu dönemde Kütahya'nın nüfusunun 24.875 kişi civarında olduğu söylenebilir. Ancak, 1850'li yıllarda Kütahya'yı ziyaret eden seyyahlar ve diğer yabancılar şehrin nüfusunu 50 bin civarında vermektedirler.



Grafik 13. Kütahya Nüfusunun Tarih İçindeki Değişimi.

Görüldüğü gibi dönemin verileri ile net bir nüfus tablosu ortaya koymak mümkün olmamaktadır. Ancak hane sayıları ya da sayılan erkek nüfus üzerinden giderek çıkarımlar yapmaktayız. Hane sayısına göre değerlendirildiğinde hane sayısının 1831 yılında 3629'ken, 1845'te 3855'e yükseldiği ve 1874 yılında 4975'e ulaştığı görülmektedir. Buradan hareketle hane sayısındaki artışla birlikte Kütahya'nın nüfusu da incelenen dönemde artış kaydetmiştir.

BÖLÜM 3: MACAR MÜLTECİLERİ VE KAFKAS MUHACİRLERİ

Göç, insanların hayatlarının tamamını ya da bir bölümünü geçirmek üzere bir iskân bölgesinden diğerine taşınma ve yer değiştirme hareketidir. Göç, isteğe bağlı olarak gelişebildiği gibi bir takım zorunluluklardan ya da zorlamalardan da ortaya çıkabilmektedir. Göç kelimesi, asıl yerinden ulaşılmak istenilen yere hareket etme manasına gelir. Dünya tarihinde göçlerin ne denli önemli olduğu, hangi sosyal siyasi ve ekonomik sonuçları ortaya çıkardığı Türklerin batıya göçü, Kavimler Göçü, Amerika kıtasına yapılan göçler ve İsrail'in kurulma süreci gibi onlarca örnek gösterilebilir.

Göç, toplumların karışması, etkileşimi noktasında tarih içerisinde ayrı bir yere sahiptir. Göç sayesinde, çeşitli renklerde, farklı biyolojik, sosyal, kültürel, ekonomik ve psikolojik yapılarıdaki toplumlar birbirleri ile karışma imkânına sahip olurlar. Göç eden ve göç kabul eden toplumları birbirinden ayıran dini, sosyal ve kültürel farklılıklar ne kadar az ise karışım daha hızlı ve geniş alanda meydana gelir. Osmanlı Devleti, yerli ve göçmen kaynaşmasının hızlı olduğu yukarıdaki duruma güzel bir örnek teşkil eder. Göç hem göçmeni hem de yerleşilen bölgeyi değiştirir. Çünkü gelenekleri, tutum ve davranışları farklı göçmenler ile yerli halkın birlikte yaşayabilmeleri için birbirlerinin gelenek davranış ve tutumlarını benimsemeleri ya da en azından farklılıkları kabul edebilmeleri gerekir. Bu bağlamda göç, kültür değişimlerinin ana nedenidir. Karşılıklı hoşgörünün oluşması kendiliğinden olamayacağından, burada devletin tutumu, sivil kuruluşların gayreti ve liderlerin olaya eğilmesi belirleyici olmaktadır. Ortak bir Osmanlı kültürüne sahip olma düşüncesi göçmenlerle yerli halkı kaynaştıran önemli bir araç olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Anadolu, Kafkasya ve Rumeli'de yaşayan Müslümanlara verdiği Osmanlılık ve Türklük kimliği bu kaynaşmanın harcı olmuştur (Karpas, 2003: 8-18).

Osmanlı Devleti tarihi boyunca çeşitli bölgelerden göç almış, gelen göçmenlerin bir kısmı Müslüman bir kısmı da gayr-ı Müslimlerden oluşmuştur. Osmanlı Devleti kendine sığınanları din ayrımı yapmaksızın kabul etmiş ve hayatlarını idame ettirebilmeleri için her türlü desteği sağlamaya çalışmıştır. Gelen göçmenlere iskân edilinceye kadar yiyecek sağlanmış, barınacak yerleri temin edilmiş, işleyebilecekleri toprak verilmiş ve bu toprağı işleyebilmeleri için gerekli tarım aletleri ve tohum tedarik edilmiştir.

Osmanlı Devleti gücünün zirvesinde olduğu XVI. yüzyılda İspanya’da kırıma uğrayan Yahudilerden başlayarak, İsveç Kralı Demirbaş Şarl ve diğer birçok örnekte görüldüğü üzere Müslüman ve gayr-ı Müslim ayrımı olmaksızın insanların iltica ettikleri güvenli bir liman olmuştur. Eski gücünden uzak olduğu XIX. yüzyılda da bu özelliğini koruyan Osmanlı Devleti’ne, bir taraftan Avusturya’nın hâkimiyetinden kurtulmak için bağımsızlık mücadelesine başlayan Macar önderleri sığınırken, diğer taraftan Rus idaresinin hayat hakkı tanımadığı Kafkas ve Kırım halkları da kurtuluşu Osmanlı topraklarına sığınmakta bulmuşlardır.

3.1. Macar Mültecileri

3.1.1. XIX. Yüzyıla Kadar Macar Bağımsızlık Hareketleri ve Macar Mültecileri

Avusturya boyunduruğuna karşı baş kaldıran Macarlar içinde Tökeli, Rokozci ve Kossuth üç büyük isimdir. Her üçü de Osmanlı’ya sığınmışlar ve mücadelelerine burada devam etmişlerdir (Eyice, 1976: 68).

1670’lerden başlayarak Habsburglar’ın zulüm ve baskılarından, din ve vicdan hürriyetine yaptıkları tecavüzlerden dolayı birçok Macar o dönemde Türk hâkimiyetinde olan Erdel’e, kısmen de Budin, Eğri gibi Osmanlı mülklerine sığınmışlardır. O dönemde başlayan ilticalar Macar asilzadelerinden Wesseleny Ferenc’in imparator ve saray aleyhine düzenlediği komplo ile başlamıştır. Bu grubun içinde Türkiye’ye iltice edecek olan Rokozci Ferenc’in babası 1. Rokozci Ferenc de vardır. Bunlar Macar anayasasının yürürlükte kalması için önce imparator Leapold’a müracaat etmişler ve bunun kabul edilmemesi ile direniş hareketini başlatmışlardır. Harekete girişmeden önce Macar soyluları Osmanlı Devleti’nin desteğini sağlamaya çalışmışsa da Osmanlı Devleti Girit harpleri ile uğraştığından ve Avusturya ile yeni yapılan Vasvar Antlaşmasını bozmamak için destek vermemiştir (Gökbilgin,1976: 181).

3.1.2. 1848-1849 Yıllarında Macar Mültecileri Sorunu

Fransız İhtilali’nin doğurduğu özgürlük düşüncelerine, 1815 Viyana Kongresi’nde ortaya konulan Metternic Siyaseti ile set çekildi. Ancak bu fikirleri özümsemiş Avrupalı geniş halk kitleleri otoriteye karşı 1830’da harekete geçti. Halkın isteği, Fransız ihtilali sonrası gelmiş olan anayasal yönetimin sınırlarının genişletilmesi ve tam uygulanması yönündeydi. Bu ihtilaller ile liberalizm Avrupa’da daha da güçlendi. Hükümdarların

kutsal hakları yerine ulusların egemenliği söz konusu olmaya başladı ve demokrasi gelişti. Batı Avrupa’da liberalizm ve demokrasiye doğru bir ilerleme olurken Avusturya, Rusya ve Prusya mutlak hâkimiyeti savunan Doğu Bloğunu yani “Kutsal İttifakı” kurdular (Uçarol, 1995: 117-126).

Özellikle Batı Avrupa’da başarı kazanan 1830 ihtilalleri sonrası gelişen nasyonalizm, sosyalizm gibi akımların da etkisi ile 1848 ihtilalleri patlak verdi. Doğu Bloku mutlakıyetçi yapıyı korumak için birbirine yaklaşıırken Batı Bloku Kavalalı İsyanı ile dağıldı. 1848 ihtilalleri Avusturya Devleti’ni de etkiledi. Macarlar ayaklanıp önce Viyana’ya bağlı bir hükümet kurdular, ardından bağımsızlıklarını ilan ettiler. Avusturya Rusya’nın yardımı ile Macar ihtilalini kanlı bir şekilde bastırdı. Avusturya başbakanı Metternic’in İngiltere’ye kaçıışı sonrası imparator Ferdinand anayasayı ilan etti. Macarlar’a Viyana’ya bağlı devlet kurmaya müsaade etti. Ancak başlayan karışıklıklar imparatorun kaçışına neden oldu. Macarlar bu arada bağımsızlıklarını ilan etti. (Uçarol, 1995: 117-126).

19 Eylül 1802’de doğan Kossuth 1847-48’de mecliste muhalefet lideri olarak yüksek tabakaya verilen imtiyazların ve ağır vergilerin kaldırılmasını, basına özgürlük verilmesini ve bir anayasa hükümeti sistemi kurulmasını istedi. 1848’de Kont Batthany ilk Macar kabinesini kurduğunda maliye bakanı oldu. Onun Avusturya’ya karşı sert tutumu ve büyük silahlı ordu hazırlaması Avusturya ile ilişkilerini bozdu. Hırvat birlikleri Macaristan’a girdiğinde 1848 Eylülünde Macarların Avusturya’ya karşı mücadelesi başladı. 14 Nisan 1849’da Budapeşte’nin geri alınması ile Kossuth bağımsızlığını ve cumhurbaşkanlığını ilan etti. 200 bin kişilik Avusturya’nın yardım talebi ile Macarları ve onlara yardım eden Lehleri yendi. Bu olaya katılan ve Ruslar tarafından takibata uğrayan Macar, Leh ve İtalyan gruplar Osmanlı Devleti’ne sığındı (Göğünç, 1976: 173).

3.1.3. Macar ve Lehli Mültecilerin Osmanlı’ya Sığınmaları

Macar direnişi daha 1848’de Avusturya ordusunun Görgei ve Perczel’in ordularını yenmesi ile kırıldı. Temeşvar’ın Macarların elinden çıkması ile Ağustos 1849’da Arad’da Kossuth’un evinde toplanan bakanlar kurulu başarı şansının kalmadığını anladı ve Kossuth istifa etti. Direnişin başına daha sonra Ruslara sığınacak olan Görgei geldi. Kossuth da Türk sınırına doğru harekete geçti (Nazır, 2002: 813–817).

18 Ağustos 1849 tarihinde Kossuth ve beraberindeki 5000 kişi Orsova'ya geldiler. Vidin'de bulunan Osmanlı Paşası kendilerini kabul edip Sultanın misafirleri olarak ağırlayacakları garantisini verdi. Olayın İstanbul'da duyulması ile birlikte Avusturya ve Rusya elçileri hükümeti baskı altına alarak gelenlerin kabul edilmemelerini istediler (The Eclectic Review, 1854: 369). Bunun üzerine İstanbul Hükümeti durumu değerlendirerek aldığı kararı Macarlara bildirdi. Bu kararda, Macarlar mültecilerin kabul edilebilmesi ve güvenliklerinin sağlanabilmesi için Osmanlı vatandaşı ve Müslüman olmaları istendi. Macar generaller Bem ve Kemety, bu isteğe olumlu yaklaşıp Müslüman olurlarken, Kossuth dinini değiştirmektense ölümü tercih edeceğini bildirdi (Csorba, 2002: 805–811). Yapılan görüşmelerden sonra Sultan Abdülmecid, 1 Ekim 1849 tarihinde, İngiliz ve Fransız desteğini de arkasına alarak, mültecileri ortada bırakmayacağını, onlara karşı misafirperverlik göstereceğini duyurdu. Sultan Abdülmecid bu tehditlere “Tacımı veririm, tahtımı veririm, ülkeme sığınanları asla vermem” şeklinde tarihi bir cevap vermiştir. Bu karara Avusturya ve Rusya sert tepki göstermiş ancak Ekim 1849 sonlarına doğru Amiral Parker komutasındaki İngiliz Donanmasının Çanakkale önlerine gelmesi ile birlikte, Osmanlı Devleti üzerindeki Avusturya ve Rus tehdidi ortadan kalkmıştır (Louis Kossuth, 1851: 28-29). Mülteciler meselesi orta yol bulunarak, bu kişilerin Avusturya sınırından uzaklara yerleştirilmeleri ile o dönem için çözümlenmiştir. Bu kararın alınmasında İngiltere'nin de etkisi olmuştur. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Palmerstone, mültecilerin uzak bir yere gönderilmelerini Osmanlı Devleti'ne tavsiye etmiştir (The Eclectic Review, 1854: 369).

Osmanlı Devleti mültecilere Müslüman olmalarını teklif etti ve birçoğu bunu kabul ederek orduda görev aldılar. Rusya'nın baskıyı arttırması ile İngiltere ve Fransa Osmanlı'yı desteklediler. Avrupa'da Osmanlı Devleti'ne karşı büyük bir sempati oluştu. Bu sorun Fuat Efendi'nin Petersburg'da Çar ile yaptığı görüşme ile çözümlendi. Buna göre isteyenler ülkelerine gönderilecek, geri kalanlar da Türk hükümetince sınıra uzak noktalara yerleştirileceklerdir (Uçarol, 1995: 191).

Bükreş'te bulunan Fuad Efendi 27 Temmuz 1849'da gönderdiği tahriratla ilk gelen kafilenin 1120 kişi olduğunu belirtir. Kossuth Osmanlı garanti verince Türkiye'ye sığındı. Vidin'deki mülteci sayısı 1849 sonuna doğru 5000'i buldu. Vidin kampındaki birçok mülteci İslam dinini seçti. Bem'in Müslüman oluşu mültecilerde Müslüman

oluşu hızlandırdı. Vidin kampından 3156 kişi kendilerine verilen garantilerle geri döndüler. Kalan mülteciler önce Şumnu'ya; Kossuth ve beraberindekiler Kütahya'ya, Müslüman olanlar Halep'e gönderildi. (Nazır,2002: 815-821)

Mültecilerin sayısı zamanla 6 bini bulur ki bunlar arasında askerlerden başka tüccarlar, kadınlar ve sanatkârlarda vardır. Bunlardan 124 Lehli, 201 İtalyan ve 2732 Macar kendi istekleri ile Ekim 1749'da Avusturya'ya nakledilirken Kossuth ve beraberindekiler Şumnu'ya götürüldüler (Göğünç, 1976: 174).

Osmanlı Devleti Macarlar için Avusturya'ya karşı mücadelelerinde yardım isteyecekleri bir dost ve sığınacakları bir kapı oldu. Özellikle 1848–52 seneleri arasında Kossuth, Bem ve Dembinskiy liderliğindeki Macarlar Osmanlı Devleti'ne sığındılar. Osmanlı Devleti Macarları, Avusturya ve Rusya'nın tüm baskılarına karşı vermedi (Tekindağ, 1976: 157).

3.1.4. Macar ve Leh Mülteciler Kütahya'da

1850 yılı Şubat ayında Mültecilerin bulunduğu Şumnu kampı dağıtılınca; Mültecilerin bir kısmı Kossuth ile birlikte Kütahya'ya, bir kısmı Bem ile birlikte Halep'e, diğer bir kısmı Rusya ile varılan anlaşma gereği Malta Adasına gönderilmiş, Mültecilerden bazıları da Osmanlı Devleti'nde görev almak ya da Avrupa ülkelerine gitmek için Şumnu'da kalmışlardır (Nazır, 2006: 297).

Osmanlı Devleti bu mültecilerin Halep ve Kütahya'ya yerleştirilmelerine karar verdi. Kütahya'ya gideceklerin başına Süleyman Refik Bey tayin edildi (Batur, Dadaş, Mete, 2002: 97). 57 kişilik kabile Şubat 1850'de Süleyman Refik Bey'e teslim edildi. Bu kabilede Lajos Kossuth eşi, doktoru, tercümanı ve hizmetkarları ile 25 kişi; Kont Kazmer Batthany, eşi ve adamları ile 9 kişi; General Meszoros, yaveri ve bir hizmetkarı; General Malurice Perczel, Kâtibi ile; Miralay Nikola Perczel; Kaymakam Aleksandre Asbopth; Binbaşı Adolf Gyurman bulunmakta idi. Kabile 31 Mart 1850'de Kütahya'ya geldi (Göğünç, 1976: 176). Bu arada kaymakam Mazhar Bey'de Halep'e gönderilen mültecilerin nezaret ve muhafızlığına memur edildi. Halep'e gönderilenler Müslüman olanlardır ve bunlar 32 kişidir (Nazır, 2006: 370).

Kütahya'ya gelen Mülteci grubu sayı olarak Halep'e gidenlerden sonra en az kişiyi barındırmasına rağmen, Macar İhtilalinin lider kadrosunun bu grupta yer alması

dünyanın dikkatinin bunlar üzerine çekilmesine neden olmuş ve Osmanlı Devleti de bu durumun bilincinde olarak gereken ihtimamı göstermiştir.

Miralay Süleyman Refik Bey'e verilen talimatta mültecilerin ulaşımları, kendilerine davranışlar, ikamet yerleri hususunda ayrıntılı bilgiler bulunurken, Süleyman Refik Bey'in en önemli görevi Mültecilerin Kütahya'dan kaçmalarını önlemektir (Göğünç, 1976: 177). Mültecilerin nezaret ve muhafazasına tayin edilen Süleyman Refik Bey; Mültecileri Şumnu'dan alarak Varna ve Gemlik yolu ile Bursa'ya götürmek ve onların Kütahya'daki ikametleri sırasında güvenliklerini sağlayarak ihtiyaçlarını karşılamakla mükelleftir. Süleyman Refik Bey'e verilen tafsilatlı talimatla Mültecilerin yolculuklarında izleyeceği güzergâh ve rahat ettirilmeleri için gerekli uyarılar yapılmış, Mültecilere rencide edici hareketlerde bulunulmaması, mesire yerlerine ve sokağa çıkmalarına izin verilmesi istenmiştir. Diğer taraftan Süleyman Refik Bey'in dikkat edeceği önemli hususlar; Mültecilerin firarını ve Avusturya aleyhtarı faaliyetlerini önlemek olmuştur (Nazır, 2006: 300–301).

Mültecilerin Kütahya'ya gelmeden önce kaldıkları şehirlerde ikametgâhlarını beğenmeyip şikâyetçi olmaları üzerine, benzer bir durumla karşılaşmamak için Osmanlı Yönetimi, Binbaşı Hafız Ağa'yı Kütahya'ya göndermiştir. Hafız Ağa, Kütahya Muhassılı Mehmed Reşid Bey ve diğer görevlilerle kışlada incelemelerde bulunmuş ve bir takım tamirattan sonra kışlanın mültecilerin ve hayvanlarının ikamesi için uygun olduğunu bildirmiştir (Nazır, 2006: 309–310).

Kossuth ve beraberindeki mülteciler 12 Nisan 1850 tarihinde Kütahya'ya geldiler ve burada yerleştirildiler. Kaldıkları yerler, kışlanın üst tarafında bulunan bahçeli evlerdi. Beraberindekilerle birlikte bahçede talim yaptıkları olurdu. Kossuth buradaki vaktinin çoğunluğunu çalışarak geçirdi. Bu çalışmalarında rehberi, Johnson'un sözlüğü ve Shakespeare idi. Kossuth'un Kütahya'da kaldığı süre içerisinde ziyaretçileri de eksik olmamıştır. Bunlar arasında, Ekim 1850'de ziyarete gelen İngiliz diplomat David Urquhart, Massinberg ve Lamartin'in en büyük doğaçlama ustası olarak tarif ettiği ve "Rus Ayetleri" kitabının yazarı Rigaldi bulunmaktaydı. Gelen bu ziyaretçiler bir ay kadar Kütahya'da kalmışlar ve Kossuth'u İngiltere'ye davet ederek, kendisini orada ağırlayacaklarını bildirmişlerdir (Louis Kossuth, 1851: 29).

Mültecilerin Kışlaya yerleştirilmesi ve Batthyany'in konağa alınması sonrasında, birinci kafilde Kütahya'ya gelen Lehli grubundan Mayor Maciniski'nin eşi, çocuğu ve beslemesinin gelmesi ile onlara da bir konak kiralanmış, döşemesi, yatak takımları yerleştirilerek misafirlere tahsis edilmiştir (BOA, HR.MKT, 37/90-2).

Kütahya'ya gelen ilk Mülteci grubu aşağıdaki isimlerden oluşmaktaydı:

Tablo 2. Kütahya'ya Gelen Mülteciler

KÜTAHYA'YA GELEN İLK MÜLTECİ KAFİLESİ	
Macar Milletinden Olanlar	
Kossuth ve Maiyetinde Gelenler	Eşi Thresa, Daniel İhazs, Binbaşı Ede Bio, Yüzbaşı Frater, Klapka, Grehanek, Huzman, Berzenczey, Veigli, Kosta, Szerenyi, Török, Laslo, Lori, Kiniszi, Kappner, Acs, Cseh, 3 Hizmetkârı, Wagner, Timari, İspanczik
Batthanyi	Eşi, Mihaloviç, üç Hizmetkârı ve Üç At Bakıcısı
Meszaros	İki Yaveri
Perczel Mor	Kâtibi ve Yaveri
Perczel Miklos	Bir Hizmetkârı
Szölösz	Bir Hizmetkârı
Asboth	İki Hizmetkârı
Gyurman	Eşi ve Bir Hizmetkârı
TOPLAM: 47 Kişi	

Kaynak: Nazır (2006: 302).

Leh Milletinden Olanlar	
Wisocky	İki yaveri ve Bir Hizmetkârı
Przmicnsky	Bir Hizmetkârı
Macseinsky	Bir Arkadaşı
Halasz	-
Briganeti	-
TOPLAM: 10 Kişi	
GENEL TOPLAM: 57 KİŞİ	

Kaynak: Nazır (2006: 302).

Avusturya ile varılan mutabakat sonucu Kütahya'ya gönderilen birinci gruptan sonra varılan yeni anlaşma ile General Bulharin'in de aralarında bulunduğu 26 kişilik yeni kafile, ilkinden birkaç ay sonra yola çıkarak Kütahya'ya varmış ve arkadaşları ile aynı kışlaya yerleşmişlerdir ki Süleyman Refik Bey'in Seraskerliğe takdim ettiği 13 Temmuz 1850 tarihli şukkası da bunu göstermektedir (Nazır, 2006: 312).

Tablo 3. Kütahya'ya Gelen İkinci Mülteci Grubu

KÜTAHYA'YA SONRADAN GELEN MÜLTECİ GRUBU	
Gelenlerin İsimleri	Maiyetinde Bulunanlar
General Bulharin	Yüzbaşı Chosak, İki Mülâzım, İki Hizmetkârı
Turzanski	Bir Mülâzım Bir Hizmetkârı
Idjiovski	Bir Hizmetkârı
Fokner	Eşi ve Hizmetkârı
Niyadovski	Bir Hizmetkârı
Chojecki	Bir Hizmetkârı
Lui	Eşi ve Bir Hizmetkârı
Kovac	Eşi, Bir Hizmetkârı, Arkadaşı Szabo ve Szabo'nun Eşi
TOPLAM: 26 Kişi	

Kaynak: Nazır (2006: 312)

Kütahya'daki Mültecilerin sayısı yeni gelenlerle 83'e ulaşmışsa da, bu kadarla kalmamıştır. Nitekim Süleyman Refik Bey, Eylül 1850'de Mültecilerin sayısını eşleri hariç 84 olarak vermektedir. Bunların dışında, ilk gelen kafileden birkaç ay sonra Kütahya'ya General Dembinski'de getirilmiş fakat kendisi Fransız vatandaşı olduğundan Kütahya'da çok kısa süre kalmış ve 19 Şubat 1851 tarihinde Kütahya'dan ayrılarak Nisan ayı başında Paris'e ulaşmıştır (Nazır, 2006: 313-315).

Kossuth'un Kütahya'ya gelmesinden sonra en büyük problemlerinden bir tanesi en büyüğü sekiz yaşında olan çocuklarından ayrı kalması olmuştur. Avusturya Hükümetince alı konulan çocuklara babalarının yanına gidebilmeleri için izin çıkınca, Kossuth'un kız kardeşi Lujza Ruttkay ile birlikte 26 Mayıs tarihinde yola çıkmışlar ve 18 Haziran 1850 tarihinde Kütahya'ya ulaşmışlardır (Nazır, 2006: 317). Kossuth'un çocuklarının Macaristan'dan Kütahya'ya gelişleri sırasında Osmanlı yönetimi azami özen göstermiştir. Hüdâvendigâr Müşirine ve Gemlik Müdürü'ne yazılan yazılar ile yolculukları sırasında her türlü kolaylığın gösterilmesi, gerek duyulan ihtiyaçlarının karşılanması ve gereken ihtimamın gösterilmesi istenmiştir (BOA, HR.MKT, 34/65-1).

Mültecilerin Kütahya'daki ikametleri esnasında, Süleyman Refik Bey, İstanbul'a yazdığı tahriratta, birkaç hastadan başka problem yaşanmadığını ve bundan sonrada yaşanmamasına çalışacağını belirtmektedir (BOA, HR.MKT, 37/90; BOA, A.MKT.UM, 42/92).

Macar ve Lehli Mülteciler Meselesi, Osmanlı kamuoyunu uzun süre meşgul ettiği gibi, İngiliz Hükümeti de bu konu ile yakından ilgilenmiş ve bu hususta onlarca yazışma yapılmıştır. İstanbul'da bulunan İngiliz elçisi Canning ile İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerston arasında Macar Mültecilerinin durumuyla ilgili olarak pek çok yazışma yapılmıştır.

Stratford Canning, Viscount Palmerston'e 4 Mayıs 1850 tarihinde gönderdiği raporda, Kütahya'da bulunan Macar Mültecileri ile ilgili olarak Türk makamları ile görüştüğünü iletir. Kont Batthyani ve Kossuth tarafından İngiliz elçiliğine gönderilen mektupta; mülteciler kısıtlamalardan ve hayat şartlarından şikâyet etmişlerdir. Kossuth, kendisini sağlıksız, harap ve kimsesiz hissettiğini ifade eder. Kossuth, ayrıca gönderdiği bir başka mektubunda, Sultan'ın topraklarında hapsedildiğini, İstanbul Hükümeti'nin kendisine keyfi bir tutum takındığını iddia eder. Beraberinde bulunanların da mutsuz olduğunu ekleyen Kossuth, kendilerinin Kütahya'da tutulmalarına neden olan, Avusturya ile Osmanlı arasındaki anlaşmadan rahatsızlıklarını da dile getirir. Canning, şikâyetlerin doğruluğunu bilmemekle birlikte Sadrazam'a şikâyetleri ilettiğini ve mültecilere karşı Osmanlı Devleti'ne yakışır bir tutum izlemelerini, onları hapsedmemelerini ve ihtiyaçlarını karşılamalarını tavsiye ettiğini iletir. Sadrazamla yapılan görüşmede, Canning, mültecilerin serbest bırakılmasını isterken, Sadrazam bu isteği, bu konuda Bakanlar Kurulu kararının gerektiği gerekçesiyle geri çevirmiştir. Canning, raporunda meselenin çözümünün kısa sürede mümkün görülmediğini ifade eder. Diğer yandan mültecilerin şikâyetleri konusunda da, Osmanlı Devleti'ne hak vermek gerektiğini, Kütahya'nın diğer Batı Anadolu şehirlerinden kötü olmadığını vurgular. Canning, bir yıl sonra mültecilerin serbest kalmaları için gerekli şartların oluşacağını ifade ettikten sonra, Avusturya tarafından Macaristan'da uygulanan idare devam ettirilirse, İngiltere ve Fransa'nın Kossuth'un iddialarını destekleyeceğini söyler. Yine aynı raporda Amerika Birleşik Devletleri'nin mültecileri kabule etme ve onlara toprak verme konusunda istekli oldukları ifade edilir (Further Correspondence, 1852: 129).

Canning'in Mültecilerin rahatsızlıkları ile ilgili olarak Sadrazam ile görüşmesinden sonra, Sadrazam Mustafa Reşid Paşa, Kütahya'da bulunan Süleyman Refik Bey'e 30 Nisan 1850 tarihinde bir mektup göndererek, aldığı duyumlarda mültecilerin odalarının küçük olduğunu, hatta tek kişilik odalarda iki generalin birlikte kaldığından dolayı

şikayetçi olduklarını söyler. Sadrazam, mültecilerin gözetlenip korunması koşulu ile rahat ettirilmelerini, çevrede yeni evler kiralanmasını, istedikleri yemeklerin hazırlanmasını, Kossuth'un kaldığı eve odalar eklenmesini, Kossuth'un kullanması için ona özel bir mutfak hazırlanmasını ister. Yine aynı belgede, tedbir almak kaydıyla, mültecilerin yürüyüş yapabilecekleri geniş alanlar ayarlanması, alınan tedbirlerden onların rahatsız edilmemesi istenmektedir (Further Correspondence, 1852: 130).

İngiltere mültecilerin haklarını savunmakla birlikte onların hemen serbest bırakılmalarını da istememektedir. Nitekim Palmerston'un Canning'e gönderdiği mektupta İngiliz Hükümetinin, mültecileri İstanbul Hükümeti nezdinde İngiliz diplomatlarının temsil etmesini onayladığı görülmektedir. Palmerston, Canning'den mültecilerin serbest bırakılmaması için Osmanlı Hükümetine baskı yapmasını isterken, diğer taraftan da bu mültecilerin hayati sorumluluklarının ve ihtiyaçlarının karşılanmasının Osmanlı Devleti'nin görevi olduğunu vurgulamaktadır. İngiltere, Kütahya'nın iklimi gerçekten sağlıksızsa, mültecilerin yerinin değişmesi gerektiğini düşünmektedir. Bu mektuptan Kossuth ve arkadaşlarının 18 Nisan 1850 Palmerston'a mektup gönderdiklerini ve ne zaman serbest kalacaklarını sordukları anlaşılmaktadır. Palmerston, Canning'den Osmanlı Devleti'nin mültecileri ne zaman serbest bırakmayı düşündüğünü ve İstanbul'un Amerikan teklifi hakkında fikrini öğrenmesini istemektedir (Further Correspondence, 1852: 131).

Kossuth ve arkadaşlarının 18 Nisan tarihli raporu, mültecilerin Osmanlı Devleti'ne bakışı ile ilgili önemli ipuçları içermektedir. Bu mektup, Kossuth'dan başka Batthyani ve Gyurman'ın da aralarında olduğu toplam on kişinin imzasıyla gönderilmiştir. Mülteciler, ilk olarak parlamentoda yaptığı konuşmada kendilerini destekleyen Palmerston'a minnettar olduklarını anlatırlar. Diğer taraftan Kütahya'da zorla ikamet ettirilmelerinin adalet ve insanlığa sığmadığı gibi uluslararası kanunlar ve insan haklarına da aykırı olduğunu ifade ederler. Bu mektuplarında, mültecilerin geldikleri döneme göre Osmanlı yönetimine bakışlarının ne kadar değiştiği görülmektedir. Nitekim ilk başta minnet duyduklarını, ancak gelinen noktanın tam bir rezillik olduğunu ifade ederler. Osmanlı Devleti'nin kendilerine karşı takındığı tutumu, bu konuda baskı yapan Avusturya ve Rusya'nın isteklerinin yerine getirilmesi olarak görürken, İstanbul Hükümetinin kendilerindeki iyi imajı yitirdiğini vurgularlar. Osmanlı Devleti'nin bu

tutumunu, devletin bağımsızlığını yitirmesinin ve zayıflığının bir göstergesi olarak görürler. Diğer taraftan mültecilerin suçlamalarının odağında İstanbul Hükümeti vardır. Sultan'ın emirlerini yerine getirmemekle hükümeti suçlarlar (Further Correspondence, 1852: 131).

Mültecilerin Osmanlı Devleti'ni suçlayıcı tavırları, kendilerine göre bir takım haklılıklar içerse de, duygusal yaklaşımlardan ileri gelmektedir. Vatanlarından ayrılmak zorunda kalmışlar, eşlerini, çocuklarını ve sevdiklerini geride bırakmışlar ve hiç tanımadıkları yerlerde ikamete zorlanmışlardır. Canlarını kurtarmakla birlikte karşılaştıkları durum pek arzu ettikleri gibi değildir. Onlar Osmanlı Devleti'ne sığınırken, memleketlerine geri dönüp mücadeleye devam etmeyi, bunu başaramazlarsa Avrupa ülkelerine gitmeyi hesap etmişlerdir. Ancak Osmanlı Devleti'nden ayrılmalarına izin verilmemesi aralarında rahatsızlık yaratmıştır. Zaten mektubun devamında Osmanlı Devleti'nin kendilerine karşı olan tavrının gönülsüzce, Avusturya'nın baskısı nedeniyle olduğunu ifade etmektedirler (Further Correspondence, 1852: 131).

Osmanlı Devleti, mültecilerin şartlarının düzeltilmesi ve alıkonulmalarının bir yıla sınırlandırılmasını içeren notasını Avusturya'ya vermiş ancak bu notaya aradan geçen üç ayda cevap bile gelmemiştir. Mülteciler, bu durumdan hareketle, Avusturya'nın bu tutumunun Osmanlı Devleti'nde hayal kırıklığı yaptığı, devleti alçalttığı gerekçesiyle İstanbul Hükümetinin Avusturya'yı dikkate almadan istediği gibi davranabilmesi için ortam hazırladığına inanmaktadırlar. Mülteciler meselesinde elde ettiği itibarı hızla yitiren ve dünya kamuoyunda sempatisini kaybeden Osmanlı Devleti'nin artık Avusturya'nın isteklerine uygun bir politika izlememesi gerektiğini ifade ederler. Mülteciler, bir taraftan Osmanlı Devleti'nin müstakil hareket etmesini isterken, diğer taraftan Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında meydana gelecek bir anlaşma ve yakınlaşmadan da çekinmektedirler. Nitekim, mektubun sonunda, İngiliz Hükümeti'nden duruma müdahale etmesini ve serbest bırakılmalarını ısrarla istemektedirler (Further Correspondence, 1852: 132).

Canning, 5 Ağustos 1850'de Palmerston'a gönderdiği raporunda, Osmanlı idarecileri ile görüşüğünü ve Mültecilerin serbest bırakılıp Amerika'ya gönderilmeleri hususunda Osmanlı Devleti'nin olumlu düşündüğünü ifade etmiştir. Ancak, Osmanlı Devleti bu meselenin çözümünde Avusturya ile mutabakata vararak bir sonuç elde etmek

istemektedir. Âlî Paşa bu hususta Sadrazamla görüşerek, İngilizlerle işbirliği yapmak suretiyle, Avusturya Hükümeti ile bir anlaşma yapmak lazım geldiğini belirtmiş ve bu hususta Sadrazamdan Sultan'a baskı yapmasını istemiştir. Osmanlı Devleti kendisini büyük sıkıntıya sokan Macar Mültecileri meselesinden bir an evvel kurtulmak istemektedir. Nitekim mültecilerin bir yılını doldurduğunu, Macaristan'da sükûnet sağlandığını ve artık Amerikan teklifini kabul etme zamanı geldiğini düşünmektedir. Ancak, Âlî Paşa'nın Canning'e bildirdiğine göre, Avusturya mültecilerin serbest kalmasına hâlâ soğuk bakmaktadır. Çünkü Kossuth'un Macaristan'daki devrimci girişimlerle işbirliği halinde olduğunu düşünmektedir. Fransız elçisi Pisani, Kossuth ve adamlarının serbest bırakılması durumunda, Avusturya'nın Osmanlı Devleti'ni de bu entrikanın içinde olduğunu kabul edeceğini ifade eder. Tüm bu gelişmeler sonucu Osmanlı Devleti, mültecileri serbest bırakıp bu sorunu kapatmak istemekle birlikte, Avusturya ile yapılan anlaşma sebebiyle yakın bir zamanda mültecileri serbest bırakmayacaktır (Further Correspondence, 1852: 133-135). Nitekim Canning'in Palmerston'e gönderdiği 4 Ekim 1850 tarihli mektupta da aynı durum söz konusudur. Canning, 1850 yılı içerisinde Kossuth'un ayrılmasına Osmanlı Devleti'nin izin vermeyeceğini, ancak ailesi ile birlikte Bursa'ya nakledilme ihtimali olduğunu söyler. Kont Batthany ve bazı mültecilerin serbest kalmasına ise Avusturya Hükümetinin sıcak baktığını anlatır (Further Correspondence, 1852: 140-141).

Kütahya'da meydana gelen bu casusluk ve kaçırma girişimleri ile Kütahya'da ağır geçen kış şartlarından dolayı Mültecilerin Bursa'ya nakilleri söz konusu olmuşsa da Süleyman Refik Bey; alınan tedbirlerle firarlarının mümkün olmadığını vurgulayarak, Bursa'da yabancı devletlerin elçileri ve vatandaşları ile yakın ilişki kurabilecekleri, sayılarının çokluğundan dolayı Kütahya'daki gibi ikametgâhların sağlanamayacağı ve korunmalarında güçlükler yaşanabileceğinden dolayı Kütahya'da kalmalarının daha doğru olacağını bildirmiştir (Nazır, 2006: 324). Süleyman Refik Bey'in gerekçeleri İstanbul tarafından da kabul görmüş ve Mültecilerin Kütahya'da kalmaları ve kışı rahat geçirmeleri için maliyeti Kütahya Mal Sandığından karşılanmak üzere kışlık malzeme alınması kararlaştırılmıştır (BOA, HR.MKT, 37/29; BOA, HR.MKT, 36/26; Nazır, 2006: 325).

Kütahya'daki mülteciler ile ilgili bu yazışmalar devam ederken, Osmanlı Devleti 270 Polonyalı mülteciyi serbest bırakmış ve bunlar Genova'ya gitmek üzere, 230'u bir gemi ile 40'ı ise bir başka gemiyle İstanbul'dan ayrılmışlardır. Osmanlı Devleti bu mülteciler ayrılırken kendilerine harçlık vermiştir (Further Correspondence, 1852: 145).

Osmanlı Devleti, mültecileri serbest bırakıp Amerika'ya gitmelerine izin vereceğini duyurarak, Avusturya mahkemelerine yapılan yargılamanın sonuçlandırılması için 30 gün süre verdi. Ancak 17 Nisan 1851 tarihli Canning'in mektubundan anlaşıldığına göre, Avusturya bu duruma tepki göstermiş ve mültecilerin serbest bırakılmasını iç işlerine müdahale olarak algılayacağını duyurmuştur (Further Correspondence, 1852: 152-153).

Kütahya'da bulunan ve serbest kalmaları ekli listede gösterilen Mültecilerin Gemlik İskelesi'ne nakilleri Avusturya Sefâretince görevli tercüme memuru nezaretinde yapılacaktır. Nakil olacakların sayısı elli altı olmakla birlikte, defterde ismi bulunan Kossuth'un doktoru İspacik de dâhil olmak üzere on kişinin kalmasına müsaade edilmiştir. Kossuth, kendilerinin ayrılarak arkadaşlarının serbest bırakılmasına itiraz etmiş ancak Süleyman Refik Bey kendisini ikna etmiştir. Kossuth, canını doktoru dışında kimseye emanet edemeyeceğini, tercümanın kendisine mutlak surette lazım olduğunu ve muhafazasını sağlayan sekiz muhafızını da katiyen göndermeyeceğini beyan edince, maiyetinde olan bu kişilerin kalmasına müsaade edilmiştir. Bunların yanında, Lehli General Visoski, maiyetindekiler hep gidecek olduğundan iki adamının yanına kalmasını istemiş ve bu durum kabul görmüştür. Macar takımından Kavac ise eşinin hamileliğinin ilerlediğinden bahisle kalmak istemiş ve böylece listede isimleri olduğu halde on üç kişinin kalmasına müsaade edilerek elli altı kişilik grup serbest bırakılmıştır (BOA, A.MKT. UM, 58/77-1).

Elli altı kişilik grup, deftere göre Avusturyalı tercüman Eder tarafından da kontrolleri yapılmak suretiyle, Süleyman Refik Bey tarafından Gemlik İskelesine götürülmek üzere Miralay Ahmed Bey'e teslim edilmişlerdir. Mülteci kabile grubunun güvenliğini sağlamak üzere Süvari Binbaşı Ahmed Bey yüzelliden fazla askeri ile birlikte görevlendirilmiştir. M. 9 Mayıs 1851 tarihinde Perşembe günü kabile Kütahya'dan ayrılmıştır ve bir hafta sonra Perşembe günü Gemlik'e varmaları planlanmıştır. Kafilenin yola çıkmasından bir gün sonra da Avusturyalı Tercüman ve beraberindeki

memur Yazmacı Kütahya'dan ayrılarak Bursa'ya doğru yola çıkmışlardır (BOA, A.MKT.UM., 58/77-1).

Mültecilerin Gemlik İskelesine doğru yolculuklarında dikkat edecekleri hususlara binaen Süleyman Refik Bey; Mültecilerden, subaylar ya da askerlerin kesinlikle hediye kabul etmemesini emretmiştir. Mültecileri nakillerinde, binek hayvanlarının kirası otuz kuruş, yük hayvanlarının ki altmış kuruş, bazı nüfuzlu aileler için kiralanan cins atları bin yüz kuruş ve araba kirası sekiz yüz kuruş olarak belirlenmiş olmakla birlikte bunların paraları Mültecileri salimen Gemlik'e teslim ettiklerine dair belgeler gelince ödenecektir. Mültecilerin yolculuk esnasındaki yiyecek ve içecek giderleri devlet tarafından ödenecek ve ikmal yerlerine masrafa dair senet verilecektir (BOA, A.MKT.UM, 58/77-4).

Süleyman Refik Bey, yolculuk sırasında dikkat edilecek hususlara dair talimatında, Ahmed Bey'den Mültecilere davranışlarında azami dikkat göstermesini ve onları hoş tutmasını Devletin katlandığı bunca fedakârlığın boşa gitmemesi için istemekteydi. Talimatta yer alan diğer hususlar, Mültecilerin yolculuk sırasında kalacakları konakların temizliğine dikkat edilmesini, yolculuk sırasında isteklerinin mümkün mertebe karşılanmasını, konaklardan erken hareket edileceğinden kahvaltılıkların akşamdan hazır edilmesini, Mültecilerin içinde buldukları halet-i ruhiyeden dolayı kendilerine karşı söz ve davranışları olsa bile bunlara icabınca davranılmasıydı (BOA, A.MKT.UM, 58/77-7).

Süleyman Refik Bey, tafsilatlı talimatında izlenecek güzergâh ve dinlenilecek konakları da belirtmiştir. Kütahya'dan çıktıktan sonra sırasıyla Seyyid Ömer Karyesi, Dodurga Karyesi, Pazarcık Kasabası, Kurşunlu Kasabası, İnegöl Kasabası, Aksu Merhalesi, Timurtaş Karyesi'nden geçilerek nihayetinde Gemlik İskelesine varılacaktır. Mültecilerin Bursa'ya uğramalarına kesinlikle müsaade edilmeyecek ve H. 3 Mayıs Perşembe günü Gemlik'te olunmaya çalışılacaktır. Gemlik'e varıldığında, onların orada istirahatları uygun olmayacağından hemen kendilerini bekleyen gemiye bindirilmeleri ve defter mucibince gemi kaptanına teslim edilmeleri istenmektedir (BOA, A.MKT.UM., 58/77-7).

İlk kafilede serbest bırakılan ve Kütahya'da kalan Mültecilere ait tablo aşağıda gösterilmiştir (BOA, A.MKT.UM, 58/77):

Tablo 4. Serbest Bırakılan Macar Mültecilerden Kossuth'un Maiyyetinde Olanlar

MÜLTECİNİN ADI	MAİYYETİNDEKİLER	SAYILARI
Biro	-	1
Török	-	1
Frater	-	1
Kosztá	-	1
Nemet	-	1
Kinizsi	-	1
Tímari	-	1
Sofer	-	1
Kappner	-	1
Horsi	-	1
Szatmari	-	1
YEKÜN		11

Kaynak: BOA, A.MKT.UM, 58/77

Kütahya'dan gelen Mültecileri, Gemlik'te alıp Çanakkale açıklarında bekleyen İngiliz vapuruna Tâir-i Bahrî vapuru ile götürmeye memur olan Nusretiye Kalyon-ı Hümâyun süvârisi Miralay Hacı Ali Bey'e verilen talimat ile: Bahr-i Sefîd Boğazı'nda (Çanakkale) Mültecileri alacak geminin Pazartesi günü geleceğinden bahisle Mültecilerin Vapur-ı Hümâyunda misafir edilmesi, onların ihtiyaçlarının karşılanarak yemeklerinin burada verilmesi, ellerinde var olan silahların ayrılırken teslim edilmek üzere toplanması, Çanakkale'den gemiye peksimet alınması ve Mültecilerden hoşnut olduklarına dair bir kıt'a mektup alınarak İngiliz gemisine teslim edilmeleri istenmektedir (BOA, A.MKT.NZD, 34/54).-

Tablo 5. Serbest Bırakılan Diğer Macar Mülteciler

MÜLTECİNİN ADI	MAİYYETİNDEKİLER	SAYILARI
General Meszaros	İki Hizmetkârı	3
Szölösy	Bir Hizmetkârı	2
Mihaloviç	Bir Hizmetkârı	2
Halasz	-	1
Fokner	Eşi	2
Dimitri Janos	-	1
Szabo	Beraberindeki Belli Değil	2
Ignac	Eşi	2
YEKÜN		15

Kaynak: BOA, A.MKT.UM, 58/77

Tablo 6. Serbest Bırakılan Lehli Mülteciler

MÜLTECİNİN ADI	MAİYYETİNDEKİLER	SAYILARI
General Buharin	Zaborski ve Bir Hizmetkârı	3
Turzansy	-	1
Turzanski	Bilanski ve Bir Hizmetkârı	3
İdjikozski	Bir Hizmetkârı	2
Marczynski	Eşi, Çocuğu, Bakıcı ve Szczepanski	5
Niyadovski	-	1
Grochowolski	Bir Hizmetkârı	2
Bilanski	Eşi	2
Chojecki	-	1
Briganeti	-	1
Dembinskinin Maiyetinde	Kacaleski, Zavoski, Naviçoviç	3
Chojecky	-	1
Briganety	-	1
Lehli Çocuklar	-	4
YEKÜN		30
GENEL YEKÜN		56

Kaynak: BOA, A.MKT.UM, 58/77

Osmanlı Devleti, Macarların önde gelen liderleri dışında mültecileri serbest bırakmaya devam etmiştir. Nitekim 1851 yılının Mayıs ayında 50 kadar Polonyalı mülteci, Kütahya'dan ayrılıp, Amerika'ya gitmek üzere gemiye binecekleri Gemlik limanına geldiler. Bir o kadar Macar mülteci de Gemlik'e getirildi. Ancak bu mülteciler burada uzun zaman bekletilmişler ve yola çıkamamışlardır (Further Correspondence, 1852: 155). Osmanlı Devleti, burada bekleyen mültecilerin de şikâyetlerini dikkate alarak sayıları 150'ye ulaşan Polonyalı ve Macar mültecileri Amerika'ya götürmesi için The Oriental Şirketi ile görüşmelere başlar. Ancak Avusturya Hükümeti bu durumdan memnun olmadığını Osmanlı Devleti'ne bildirir. Ancak Osmanlı Devleti Oriental Şirketi ile anlaşma yapar ve mültecileri "Euxine" gemisinin götürmesi kararlaştırılır. Osmanlı Devleti gidenlere kişi başı 150'şer kuruş harcırah vermiştir (Further Correspondence, 1852: 60-162).

Tablo 7. Kütahya’da Kalan Mülteciler

ADI	MAİYETİNDEKİLER	SAYILARI
Lajos Kossuth	Eşi, Üç Çocuğu, Çocuklarının Hocası, Üç Hizmetkârı	9
Hazman	-	2
Berzenczci	-	1
İhasz	Bir Hizmetkârı	2
Lorodi	-	1
Wagner	-	1
Kalapza Jonos	-	1
Nemeth	-	1
Veigli	-	1
Laszlo	-	1
Grehanek	-	1
Török	-	1
Szerenyi	-	1
Frater	-	1
Rahip Acs	-	1
Hekim Spaczek	-	1
Cseh	-	1
Batthyany	Eşi ve Dört Hizmetkârı	5
Wysovski	Liyakowski, Kosak	3
General Perczel	Eşi, İki Çocuğu, Bir Hizmetkârı, Bir Bakıcı	6
Miralay Perczel	Eşi	2
Gyurman	Eşi ve Bir Çocuğu	3
Asboth	Bir Hizmetkârı	2
Lülle	-	1
Kovacs	Eşi	2
YEKÜN		51

Kaynak: BOA, A.MKT.UM, 58/77

Tablo 8. Kütahya’da Kalan Mühtediler

ADI	MAİYETİNDEKİLER	SAYILARI
Ahmed Efendi	Eşi ve Bir Çocuğu	3

Kaynak: BOA, A.MKT.UM, 58/77

Kütahya’da bulunan mülteciler, Canning’e gönderdikleri mektupta serbest bırakılmalar ile ilgili şikâyetlerini bildirdiler. Şikâyet sebebi ise Kütahya’ya gelen Avusturya ajanının onları denetlemesi ve kimin serbest kalacağına karar vermesiydi (Further Correspondence, 1852: 158).

Kütahya'da Süleyman Refik Bey'in Mülteciler ile ilgili karşılaştığı en önemli problemlerin başında, Kossuth'u kaçırma girişimleri ve diğer casusluk faaliyetlerini önleme çabaları gelmekteydi. Bu girişimlerin ilki Vidin'de de Kossuth ile görüşen ve kendisine değer verilen Frederick Charles Henningsen tarafından gerçekleştirilmiştir. İngiltere'de yayın yapan Examiner gazetesinin ortağı olan ve Thomson takma adını kullanan Henningsen (Nazır, 2006: 77) 27 Temmuz 1850'de Kütahya'ya gelmiş ve Kossuth ile görüşmüştür. Henningsen'i Vidin'den tanıyan Süleyman Refik Bey onun geliş maksadının Kossuth kaçırmak olduğunu öğrenince gerekli tedbirleri almış ve bu girişimi önlemiştir (Ahmet Refik, 1926: 193).

İstanbul'daki Avusturya elçiliğinin üçüncü tercümanı olan ve Şumnu'da Kossuth'a karşı başarısız bir suikast girişiminde bulunan Jasmagy, Eylül 1850'de Kütahya'ya gelince Babîâli Süleyman Refik Bey'i dikkatli olması hususunda uyarmıştır. Jasmagy, önce mültecilere Avusturya korumasına girip liderlerini bırakmayı, ardından da Kossuth ve Batthyany ile görüşerek onlardan bir af dileme mektubu almaya çalışmış ancak başarılı olamamıştır. Mültecilerin kendisinden rahatsız olmaları üzerine Süleyman Refik Bey tarafından Kütahya dışına çıkarılmıştır (Nazır, 2006: 320). Diğer taraftan Kossuth'un kendi adamlarınca da kaçırma planları yapılmış, buna göre Rumlardan kiralanacak birkaç kişiye yangın çıkartmak suretiyle meydana gelecek kargaşa ortamında olayın gerçekleşmesi planlanmışsa da Osmanlı Yönetiminin erken tedbirleri ile plan âkim kalmıştır. Kossuth'un kendini ziyarete gelenler ile de işbirliği yaptığı görülmektedir. Nitekim Kütahya'ya gelen İngiltere Parlamento üyesi Evergor ile bu bağlamda konuşmalar yapmıştır (Nazır, 2006: 321; Ahmet Refik, 1926: 197).

Osmanlı Devleti, Polonyalı ve Macar Mültecileri topraklarına kabul ederek, onları ağırlayarak ve Avusturya ile Rusya'nın yoğun baskısına rağmen koruyarak dünya kamuoyunda önemli bir saygınlık kazanmıştır.

Osmanlı Devleti, Kütahya'da ve diğer şehirlerde ikamete mecbur edilen mültecileri serbest bırakmak istemiş, ancak Avusturya'nın baskı ve tehditlerinden dolayı bunu gerçekleştirememiştir. Avusturya mülteciler serbest kalırsa Moldova bölgesini işgalle tehdit etmiştir. Tüm bu baskılara rağmen Osmanlı Devleti, Ağustos 1851'de aldığı kararla serbest bırakmaya karar vermiştir. Kütahya'da Mültecilerin güvenliği ve ihtiyaçları ile ilgilenmek üzere bulunan Süleyman Refik Bey, 22 Ağustos 1851'de

Kossuth'un ellerini tutarak artık özgür olduğunu ve istediği yere gidebileceğini ve kendilerini unutmamasını söyler (Williams, 1855: 611).

Mülteciler sevinçlerini “... *bizler vatan-ı azizimizden münkesir ve mahcûr olduğumuz halde Saltanat-ı Seniyye'nin zir-i cenahı atıfet ve merhametine sığınmış olduğumuz bir alay biçaregân olarak şimdiye kadar haklarımızda şâyân buyrulan himâyet-i celile ve bunca lutf-u merhamet-i aliye-i hazret-i padişâhi hafsala-i tasavvurat-ı acizanelerimizden bâlâter ve bu rütbe lutf ve himayet-i seniyyenin arz ve teşekküründe bi'l-vucûh acizyetimiz bedhî ve izhâr olduğu ve azı refiklerimizin Memâlik-i Ecnebiyye'ye gitmeleri ruhsatını havî mukaddemâ gelen irade-i seniyyede eğerçi bizlerin alafranga Eylûl'ü ibtidasında salıverilmeliğimizi Devlet-i Aliye va'ad buyurmalarıyla nâşâdımız muktezasınca 'akde-i ikâmetten berü olmaklığı hayale bile alınmayarak imtidad-ı ikâmet-i vâhimesi bir an zihinlerden çıkarılmadığı hâlde Saltanat-ı Seniyye'nin vakt-i merhûn-ı mezkûrdan evvelce böylebir fevk'l-memul mebzûl olan ruhsat-ı 'alisi bizlere cümleten sahabet ve lutf-u merhametten fâik gelmekle hepimiz yeni baştan hayat bulmuşa dönmüşüz ve kâşce-i canımız kangı vadi-i teşekküre imâle vehetmekde fi'l-hakika 'aciz olmuşuzdur...*” şeklinde dile getirmişlerdir (Nazır, 2006: 356).

1 Eylül 1851 tarihinde Süleyman Refik Bey'e gönderilen tahrirat ile Mültecilerin Kütahya'dan ayrılmaları ile ilgili bazı hususlar belirtilmiştir. Mültecilerin, yola çıkmadan önce ya da en geç Gemlik'te İngiliz ya da Amerikan gemilerinden hangilerine bineceklerinin belirlenmesi istenmektedir. Osmanlı Devleti, serbest bırakılan mültecilerin başına bir şey gelmeden, herhangi bir problem yaşamadan gidecekleri yerlere ulaşmalarını istemekteydi. Çanakkale'de Fransız gemisine binmek isteyen Kont Batyani'nin eğer boğaza ulaşıldığında gemi yoksa burada bekletilmemesi ve Amerikan ya da İngiliz gemilerinden müsait olanına binerek Fransız gemisine Malta'da binmesinin daha uygun olacağı vurgulanmaktadır. Mültecilerin gidecekleri ülkenin ısrarla öğrenilmek istenmesinde, onların binecekleri gemilere bir an önce ulaştırma isteği vardır. Çünkü Osmanlı Yönetimi Mültecilerin Çanakkale'de gemilerinin gelmesini beklemelerini istememektedir (BOA, A.MKT.UM, 73/3).

Osmanlı Devleti, Mültecilerin bir an önce sorunsuzca ülkeyi terk etmelerini isterken diğer taraftan da General Berczel'in eşinin hamileliğinden dolayı eğer yolculuk

yapamayacak hale gelirse Bursa'da kalmasına müsaade edilmek ve kendisi ile maiyetinde bulunanların Kütahya'daki aynı muameleye tabi olmalarını istemektedir (BOA, A. MKT.UM, 73/3).

1850 yılı Mart ayından, 1851 yılı Eylül'üne kadar 17 ay Kütahya'da ikamet eden son Mülteci grubu Eylül Ayı başında Kütahya'dan ayrılarak Gemlik İskelesine getirildiler. 9 Eylül 1851 tarihinde, Muhbir-i Sürur Vapuru (Nazır, 2006: 358) ile Amerika'ya doğru yola çıkacakları ve Çanakkale açıklarında kendilerini bekleyen Amerikan gemisi Missisipi'ye teslim edildiler (Hermann,2003: 92). 3 Mart 1851'de A.B.D. Kongresi Kossuth ve maiyetini almayı kabul edince mülteciler 1851'de Osmanlı Devleti'nden ayrıldılar (Csorba, 2002: 805–811).

1 Eylül 1851'de Kütahya'dan ayrılan Kossuth Gemlik, Çanakkale, Marsilya, Lizbon üzerinden deniz yolu ile İngiltere'nin Southhampton şehrine gider. Burada kısa süre kalan Kossuth Missisipi gemisiyle Amerika'ya geçer (Louis Kossuth, 1851: 29-30). Kossuth, Türkiye'den ayrıldıktan sonra yolculuk sırasında da bir takım sıkıntılar yaşamıştır. Mültecileri taşıyan gemi Marsilya'ya geldiğinde, bazı mülteciler burada kalırken Fransa, Kossuth'u istememiş, bunun üzerine Kossuth gemiden inmemiş ve daha sonra İngiltere'ye geçmiştir (Williams, 1855: 611).

Mültecilerin ve özellikle de Macar Özgürlük Savaşı'nın önde gelen isimlerinin Kütahya'daki ikametleri ile bu şirin Anadolu şehri dünya gündeminde yer almaya başlamıştır.

Kossuth, Kütahya'da kaldığı süre içerisinde zamanın bir kısmını ilmi çalışmalara ayırmıştır. Kossuth, kısa sürede Türkçe öğrenerek bir Türkçe gramer hazırlamaya başlamıştır. Kendi el yazısıyla yazdığı bu 48 sayfalık gramer kitabı bugün Ulusal Macar Arşivi'nde muhafaza edilmektedir (Nazır, 2007: 68).

Kossuth 1851'de Türkiye'de kalırken Macaristan'ın bağımsız bir devlet olarak anayasal yapısı hakkında çalışmış ve Amerika'ninkinden daha demokratik bir anayasa hazırlamıştır. Bu çalışmanın ana fikri kendi kendini yönetmektir. (Csorba, 2002: 805–811).

Mültecilerin Kütahya'da ikametleri sırasında kışlanın tanziminde alınan on bin kuruşluk mefruşat ile İstanbul'dan gönderilen soba, sandalye ve sair eşyanın Miralay Süleyman

Refik Bey'in nezaretinde, meclis tarafından muayene ve sayımları yapılarak kışlada bir odaya doldurulup mühürlenmiştir. Ancak bu eşyalar yeterince temiz tutulmadığından ve farelerin zarar vermesi sebebiyle çürümeye başladığından müzayede ile satılması gündeme gelmiştir. Bu hususu Kaymakam Pertev Bey daha önce iki kez İstanbul'a bildirmiş, ancak cevap alınmadığından İstanbul'a aynı konu tekrar yazılmış ve kısa süre içerisinde bu eşyalardan demir olanlar haricindekilerin tamamen harap olacağı bildirilmiştir (BOA, A.MKT.UM, 143/39).

Diğer taraftan Mülteciler için alınan ve kışlada kalan eşyaların satılabilmesi için gerekli iznin verilmesi için Kütahya'dan daha önce gönderilen üç kıta tahrirata rağmen bu konuda hala bir netlik olmadığı M. 11 Ekim 1853 tarihli belgeden anlaşılmaktadır (BOA, A.MKT.NZD, 94/61).

Mülteciler, şehir halkının kendilerine gösterilen dostane ve sıcak misafirperverliğinin nişanesi olarak Kütahya'da bir çeşme yaptırmak istediklerini Miralay Süleyman Refik Bey'e bildirmişlerdir. Süleyman Refik Bey bu durumu Hariciye Nezareti'ne bildirmiş ve buna cevap olarak da Mültecilerin bu isteklerine izin verilmiştir (BOA, A.AMD., 40/16). Ancak bu çeşmenin yapıldığına dair belgelerde bir bilgi mevcut olmamasına rağmen Macar Evi olarak anılan evin önünde hâlâ Macar çeşmesi olarak bilinen bir çeşme mevcuttur. 19 Eylül 1982 tarihinde yapılan açılış töreni sonrası üzerine Türkçe ve Macarca olmak üzere "Bu çeşmenin seramikleri Macaristan'dan gelmiştir" ifadesi yazılmıştır (Tunçoğlu, 2008: 29).

Mülteciler Kütahya'da bulunduğu süre içerisinde bir kez ölüm olayı yaşanmıştır. Madam Wagner, Kütahya'da vefat etmiştir (Headley, 1852: 228).

Diğer Mültecilerden farklı olarak, Kütahya'ya yerleşmek için gönderilen mühtedî Ahmed Efendi'nin, Mülteciler Kütahya'dan ayrıldıktan sonra, onlar Kütahya'dayken ne kadar yevmiye ve harçlık alıyorsa yine aynı ücretin kendisine Kütahya emvâl sandığından verilmeye devam edilmesi, Süleyman Refik Bey'e gönderilen tahrirattan anlaşılmaktadır (BOA, A. MKT. UM, 73/3).

Kossuth'un Kütahya'da kaldığı süre içerisinde halkın sevgisine mazhar olduğu görülür. Kütahyalılar kendisine Hürşid Paşa ismini takmışlardır. Avusturyalı Mordmann, 1852 yılında Kütahya'ya geldiğinde halkla sohbet ederken, memleketini söyleyince halkın

tavrının değiştiğini ve Hurřid Pařa'nın dűřmanı olup olmadığını sorduklarını ifade eder (Mordmann, 1998: 69-70).

Osmanlı Devleti'nin Avusturya ve Rusya'yı karřısına almak pahasına Műltecilere sınırlarını açması ve onları tehlikelerden uzak mahallere yerleřtirmesi Avrupa kamuoyunda bűyűk yankı bulmuřtur. Nitekim Avrupa'da Osmanlı Devleti'ne karřı oluřan bu sempati, Kırım Savařı'nda Avrupalı Devletlerin műttefik olarak savařa katılmalarına ve Rusya'ya karřı birlikte műcadele etmelerine neden olmuřtur.

3.2. KAFKAS VE KIRIM MUHACİRLERİ

XIX. yűzyılda Osmanlı topraklarına en bűyűk gű dalgası Kafkaslar ve Kırım bűlgesinden olmuř ve bu gű dalgası aralıklarla 100 yıldan fazla sűrműřtir. Osmanlı topraklarının uđradıđı iřgaller ve űzellikle bu bűlgede Rusya karřısındaki alınan yenilgiler bűlge halkının Osmanlı topraklarına dođru kitlesel bir gű hareketine bařlamasıyla sonuçlanmıřtır. Osmanlı Devletine Kırım ve Kafkaslardan gű, Kırım'ı Rusların 1783 yılında ilhak etmesiyle bařladı. Rus egemenliđi altında yařamak istemeyen Műslűmanlar topraklarını terk ederek Osmanlı Devleti'ne sıđınmaya bařladılar. Diđer taraftan bu gűün sebeplerinden bir tanesi de ekonomiktir. Nitekim Kırım'da Rus varlıđının artması ve ticari egemenliđin Ruslara geçmesi ile birlikte Műslűman kűylű ve seçkinler çareyi gű etmekte bulmuřlardır. 1806, 1812 ve 1829 yıllarındaki Rus Savařları ile birlikte bu gűler devam etmiřtir. Kırım Savařı ile birlikte gűün kitlesel bir hal almasında, bűlge halkının Rusya'ya karřı Osmanlı'yı ve Műttefikleri desteklemeleri űnemli rol oynamıřtır (Karpat, s:300).

Kafkasya'dan Anadolu'ya gűlerin űnemli bir sebebi de buradaki direniřin kırılması ile birlikte Rusların bűlgede uygulamaya koydukları politikalarıdır. Nitekim arın kardeři olan ve Kafkasya Naibi olarak atanan Miřel, 1864 yılında Batı Kafkasya sakinlerine “Bir ay zarfında Kafkasya'yı terk etmedikleri takdirde bűtűn nűfusun savař esiri olarak Rusya'nın çeřitli mıntıklarına sűrűleceđini” sűylemektedir (Berkok,1958: 524).

3.2.1. Kırım ve Kafkasya'nın Coğrafi Konumu

Fiziki olarak birbirleri ile irtibatı yok denecek kadar az olan Kafkasya ve Kırım siyasi tarih sűz konusu olduğunda yűzyıllarca birlikte değerlendirilmiş topraklardır. Kırım, Azak Boğazı ile Kafkasya'dan ayrılır, Orkapı Berzahı ile Dođu Avrupa'ya bağlanır.

Kırım'ın güneyinde ve batısında Karadeniz, doğusunda ve kuzeyinde Azak Denizi ile oldukça sığ olan Sıvaş Denizi yer alır. Orkapı tarafının hendek kazılıp buraya su doldurulması ile ada haline gelen Kırım, böylece mahfuz bir kale haline gelmektedir (Saydam,1997: 14).

Karadeniz'in kuzeydoğusundaki Taman yarımadasından, Hazar Denizi'nin batısındaki Apşeron yarımadasına kadar devam eden dağlık bölgeye Kafkasya denilmektedir (Gökçe,1979:3). Kafkasya veya Kafkas Dağları adı Echylus ve Heredot zamanından beri kullanılmaktadır. Kafkasya, ilk olarak Karadeniz ile Hazar denizi arasında uzanan dağ zincirini tanımlamak için kullanılırken, daha sonraları Astrahan'ın güneyi ve Don nehrinden başlayarak Türk ve İran sınırlarına kadar uzanan bölgeye verilen geniş kapsamlı bir coğrafi terim haline gelmiştir (Baddeley,1995: 19).

Kafkasya diğer taraftan Dağıstan, Çerkesistan, Abaza, Gürcistan, Kabartay ve Azerbaycan olarak da bölgelere ayrılır. Dağıstan, Kafkasların üçte birini ihtiva etmesi ve Derbend, Daryal, Avar gibi geçitleri ile bölge ulaşımında önemli bir yere sahip olması dolayısıyla Kafkasya'daki en önemli kısımlardan birisi olmuştur.

Kafkasya'nın etnik durumu incelenecek olursa;

1.Kafkas Kavimleri: Çerkesler, Abazalar, Lezgiler, Çeçenler, Gürcüler

2.İndo-Avrupa Kavimleri: Ermeniler, Osetler, Svanlar, Ruslar, İranlılar

3.Türkler şeklinde bir yapı görülür (Gökçe,1979: 6).

Kuzey Kafkasya Deşt-i Kıpçak'a, güney ise Osmanlı Devleti ve İran'a yakın olduğundan iki tarafta yaşamış ve yaşamakta olan halkların tarihi süreçte gelişimleri de birbirinden bağımsız olmuştur. Bölgenin coğrafi şartlarından dolayı çok parçalı etnik yapısı bölge içinden çıkacak bir gücün buraya hâkim olmasını imkânsız kıldığından Kafkasya dışarıdan gelen kavimlerce yönetilmiştir. Jeopolitik ve stratejik önemi itibari ile bölge daima büyük devletler tarafından önemli görülmüş ve bu devletler sınırlarını tabii bir set oluşturan Kafkas Dağlarına dayandırmak istemişlerdir (Bedirhan, 2000: 43). Kafkasya, Hazar Denizi ile Karadeniz arasında da mecburi bir ulaşım noktasıdır. Aynı zamanda Doğu Avrupa'nın Orta Asya, Hindistan ve İran istikametinde geçişlerinde de yegâne geçiş noktalarındandır. Hazarlar, Kıpçaklar, Kumanlar vasıtası ile Türk

topluluklarla uzun zaman önce tanışan Kırım ve Kafkasya toprakları tarih içerisinde hakimiyet mücadelesinin eksik olmadığı bir coğrafya olmuştur. Altınordu Devleti'nin doğrudan idaresi altında bulunan bölgede bu devletin zayıflaması ile Hanlıklar dönemi yaşanmıştır. Hanlıklar dönemimin başlamasıyla birlikte bölgede siyasi birlik ortadan kalkmış ve Rusların işgal süreci daha da hızlanmıştır. Kazan Hanlığının 1552'de Rusya tarafından zabtı önemli sonuçlar doğurdu. Bunlardan ilki Rusların Türk illeri üzerine yayılmaları kolaylaştı; ikincisi, Rusların Kafkasya'yı işgalinde son derece etkili oldu; üçüncüsü, Rus milletinin bir milletler topluluğu olmasında esaslı rolü oynamak suretiyle manevi tesir icra etti (Kurat, 1999: 153).

3.2.2. Kafkasya ve Kırım'da Türk Hâkimiyeti ve Rusların Buradaki Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'ya yayılmasında ve hükmetmesinde iki önemli etken vardır: Bunlardan birincisi Türkler ve Moğolların XII. Yüzyıldan itibaren bölgeye akınları ile Karadeniz kıyılarına yerleşmeleri ve sonraki dönemde Osmanlı hâkimiyetini kabul etmek suretiyle Kafkasya ile Osmanlı Devleti arasında idari bakımdan vasıta olmalarıdır. İkinci etken ise İslam dinini bölgede yayılması ile Kafkaslarda var olan Müslüman nüfustur. Kafkasların Müslüman halkları Halifenin egemenliğini kabul etmiş ve her fırsatta ondan yardım istemişlerdir (Gökçe, 1979: 11).

Rusya, özellikle XVIII. Yüzyıl'ın başından itibaren Osmanlı Devleti'nin zayıflamasından da istifade ederek önce Karadeniz'in kuzeyini ele geçirme sonra da Kafkaslara, Boğazlara ve Balkanlara inme politikası gütmeye başlamıştır (Uçarol, 1995: 59). Dağıstanlıların Rus tüccarlarının mallarını yağma etmeleri, Azak'ı aldıktan sonra Kafkasya'yı kuzeyden ve doğudan sararak almayı tasarlayan Petro için fırsat doğurmuştur. Zararın tazminini isteyen Petro, bu talebine bir cevap alamayınca 1722'de saldırıya geçip Agrahan'ı işgal etmiştir. Derbend'i ele geçiren Petro, Şirvan'a yönelmiş fakat burada Osmanlı Devleti'nin yardımını alan Şirvan Şahı Davut tarafından durdurulmuştur. Bu durum üzerine Ruslar, İran üzerine yönelmişler ve 1724'te İran ile yaptıkları antlaşma ile Derbend, Bakü, Geylan, Mazenderan ve Esterabad'ı almakla bölgeye ilk kez sağlam bir şekilde yerleşmişlerdir (Bice, 1991: 31-32).

Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşı mücadelesinde Kafkasya ve Kırım'dan faydalanmak istemiş ve bunu yaparken Kırım Tatarları'nın Rus topraklarına yaptıkları akınlar teşvik edilirken, Kırım Hanlarının yardımıyla Kazan ve Astrahan Hanlıkları tekrar

canlandırılmak istenmiştir (Gökçe, 1979: 31). Osmanlı Devleti, Kırım'a bağımsızlık tanıdıktan sonra Kafkasya'da icra ettiği siyaseti yetersiz ve hatalı bulmuş nitekim 1780'lerden itibaren bölgede müspet çalışmalar yaparak Kafkas kavimleri ile olan bağımlı kuvvetlendirmiştir. Osmanlı Devleti bu amaç doğrultusunda 1792 Yaş ve 1812 Bükreş Antlaşmaları ile Kafkasya'nın büyük kısmının kendine ait olduğunu Rusya ve İran'a kabul ettirmiştir. Diğer taraftan başta Çerkesler olmak üzere Lezgiler, Çeçenler, Gürcüler ve bölgenin diğer unsurlarını oraya gönderdiği muhafız ve valiler vasıtasıyla Osmanlı kültür birliğine dahil etmeye çalışmıştır. Son olarak da 1780'de Soğucak (Anapa) Valiliğini ihdas edip, Çerkesleri, Lezgileri ve Çeçenleri merkeze bağlamak için gayret sarf etmiş ve kısmen başarılı olmuştur (Gökçe, 1979: 39).

1828-1829 Harbi neticesinde Osmanlı Devleti için Kafkasya sınırında bir güven ve kuvvet kaynağı olan Kafkas kabileleri üzerinde devletin hâkimiyeti sona ermiştir. Karadeniz'in doğu sahillerinin Ruslara bırakılması Karadeniz'in emniyetini sekteye uğratmıştır. Kafkas halkları, Osmanlı Devleti'nin Rusya'nın bölgedeki varlığını tanımasını protesto ederek İmam Gazi Muhammed önderliğinde başlayan, Şeyh Şamille devam eden ve 1864 yılında Rusların Kafkaslara tamamen hakim olmaları ile sonuçlanan "Milli Mücadele"ye başlamışlardır (Gökçe, 1979: 245-246). Dağıstan'daki dini uyanış Rusların bölgeyi işgalleri ile başladı. "Kâfir komşu artık yabancı işgalcidir" ve Ruslar bu durumu kötüleştirmek için ellerinden geleni yapmışlardır. Kendi tebaalarını ezen han ve yerel yöneticileri desteklemek suretiyle halkın iyice nefretini kazanmışlar, sonra da aynı yöneticilerin hedefi haline gelmişlerdir. Müridizm düşüncesi, bu ortamda gelişmeye başlamış ve Dağıstan'ın bağımsızlık sürecinde önemli bir etken olmuştur (Baddeley, 1995: 233).

3.2.3 Kafkasya ve Kırım'dan Osmanlı Devleti'ne Göçler

Kafkasların çeyrek asırlık mücadele sonrası Rus hâkimiyetine girmesi, burada bulunan kabileleri Rus hâkimiyetini kabul etmek ya da göç etmek gibi iki seçenek arasında bırakmıştır. Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne yapılan göçlerde genel sebep olarak Rus zulmünden kurtulma isteği etkili olmuştur. Bu bağlamda göç edilen Osmanlı toprakları, gidilen yerin eminliğinden dolayı göçü hızlandırmıştır.

XVIII. Yüzyılda başlayan siyasi nedenli zoraki göçler XIX. Yüzyılda daha da hız kazanarak, Batıdan Doğuya, Kafkaslardan Anadolu'ya doğru gerçekleşmiştir. Bu siyasi

ve dini kaynaklı göçler Kırım'ın 1783'te Rusya'ya kaybedilmesi ile başlamış ve artarak devam etmiştir. 1828-29 Rus savaşı sonrası Kafkasya, Kırım ve Balkanlardan binlerce Müslüman Osmanlı Devleti'ne akın etmiştir. 1854 Kırım Savaşı sürecinde Dobruca, Kuzeydoğu Bulgaristan ve Kırım'dan yoğun göç hareketi olmuştur. Kafkasya'da Rus işgaline direnen Şeyh Şamil hareketinin 1859'da sona ermesi ile Çarlık idaresi, Kafkasları emin bir bölge haline getirmek için aşiretleri Kuban ovasına yerleştirmek veya onları Hıristiyanlaştırma teşebbüsüne girişmiştir. Bu girişime direnen aşiretler, Rus komutan General Bariatinski'nin önerileri ile silah zoru ile yok edilmeye başlanmış, bir kısmı ise Osmanlı topraklarına göçe zorlanmıştır. 1862–1865 yılları arasında bölgeden Anadolu'ya yoğun bir göç dalgası yaşanmıştır. (Karpat, 2003: 15; İpek, 2006: 39-40).

Göçlerin nedenleri incelendiğinde; Hıristiyanlaştırma siyaseti, vergi ve angarya, sürgün ve katliam, Rus göçmenlerin bölgeye getirilmesi öne çıkan sebeplerdir. Ruslar 1860 yılına kadar Kafkaslar'dan ve Kırım'dan göç edilmesine karşı çıkmamış hatta desteklemişlerdir. Ancak Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de özellikle Bulgaristan topraklarından gelenlerin bir kısmını iskân etmesi, Rus politikasında değişikliğe sebep olur. Ruslar, göçlerle birlikte bağımsız Bulgaristan emellerinin gerçekleşmeyeceğini görünce Kafkasya'dan ve Kırım'dan göçü durdurmaya ve buraların halklarını din değiştirmeye zorlayarak zararsız kılmaya çalışmıştır. Bu politika çerçevesinde ilk yaptıkları Müslümanlara Rus isimleri koymak olmuştur. Diğer taraftan, ağır vergiler ve angaryalarla halkı ezmişler, itiraz edenleri de Sibiryaya sürmeye başlamışlardır. Ruslar Müslümanları askere almak için de çaba göstermişlerdir. Ruslar, bölgede yaptıkları, cinayetler, sorgusuz katliamlar ve sürgünlerle Müslüman halka hayat hakkı tanımamışlardır. İşgal edilen topraklara getirilen Rus ve Kozak göçmenler buradaki hayatı daha da zorlaştırmıştır. Bu gelişmeler karşısında çaresiz kalan Müslümanlar kurtuluşu Osmanlı Devleti'ne sığınmakta bulmuşlardır (İpek, 2006: 32-37).

Kafkaslar'dan ve Kırım'dan yapılan göçlerin siyasi nedenleri olduğu gibi, ekonomik, dini ve etnik sebepleri de vardır. Kırım Tatarları canlarını, mallarını ve kimliklerini Rus idaresinin doğrudan tehdidi altında gördüklerinden vatanlarını terk etme zorunluluğu hissetmişlerdir. Diğer taraftan Rusya da bölgede hakimiyetini tamamen tesis etmek için onların Kırım'dan uzaklaşmalarını siyaseten yararlı görmüştür. Rusya'nın bilinçli olarak uyguladığı Kırım topraklarının yağmalanması ve Kırım günlük hayatında her bakımdan

Kırımlı olmayanların hâkim kılınma siyaseti Kırım Tatarlarının vatanlarını terk etmeleri ile neticelenmiştir (Kırımlı,2006:149).

Ruslar henüz Kazan'ı ele geçirip ileri harekâta başladıkları zaman, hâkimiyet kurdukları bölgelerde yabancı unsur olarak tanımladıkları Türk-İslam ya da Müslüman kitleleri imha maksatlı politikalar uygulamaya koydular. Kazan'da uygulanan bu politikalar 1768-1774 Osmanlı Rus Savaşı döneminde Kırım ve Kafkaslarda da uygulamaya konuldu (Saydam, 1997: 64).

Kırım'da Rus kolonizasyonunu gerçekleştirebilmek için, Ruslar ilk olarak Türklerin maddi kaynaklarına el koydu. Ekseriyeti tarım ve hayvancılıkla uğraşan Türkler, verimli toprakların hazineye devri ile birlikte maddi zorluklar yaşamaya başladıkları gibi, Rusların, köylünün toprakla birlikte çiftlik sahibinin malı sayıldığı kölelik rejimini uygulamak istemesi ile de özgürlüklerini kaybetme durumu ile karşılaştılar. Bu uygulamalar karşısında göçe yönelen Kırım Türklerinin yerine yeni yerleşimciler getirerek, toprakları Ruslara dağıtarak bölgenin etnik yapısının Rusya lehine değiştirilmesine çalışılmıştır. Ruslar, Kırım'da hâkimiyet tesis etmek için kültürel mücadeleye de önem vermiş, bir taraftan kilise kanalı ile Rus kültürü yayılmaya çalışılırken, halk sınıflara ayrılarak aralarına soğukluk sokularak (Saydam, 1997:67) dirençleri kırılmaya çalışılmıştır.

Kırım'ın 1793 yılındaki toplam 202.780 olan nüfusunun 168.923'ü Müslümanlardan oluşmaktaydı (Saydam,1997: 66).

Rusların bölgede uyguladığı politikalar, kâfir devlet hâkimiyeti altında yaşamamanın caiz olmadığı yönündeki yaklaşımlar karşısında ana vatanlarında yaşama şanslarının kalmadığı fikri halk arasında giderek yerleşmiş, diğer yandan Osmanlı topraklarına göç edenlere tanınan ayrıcalıkların da etkisi ile Kırım Savaşı sonrası bölgeden kitlesel bir göç hareketi başlamıştır.

Kırımlıları göçe zorlayan sebeplerin benzerleri aynı tarihlerde Kafkasya'da da yaşanmıştır. Ruslar, Kafkasya'da ele geçirdikleri yerlerde bulunan halkı iç bölgelere sürerken, boşaltılan topraklara Rus çiftçileri yerleştirmiştir. Kültürel bakımdan kendilerini daima Müslümanlardan üstün gören Ruslara göre, İslami topluluklar gelişmek istiyorsa ya Rus kültürü içinde eriyebilecekler ya da Ortodoks dinine gireceklerdi.

Rusların bu politikası ve özellikle dine saldırı tarzındaki uygulamalar beraberinde nefreti ve dindarlığı getirmiştir. Ruslaştırma siyaseti Müslümanları yok edici seviyeye ulaştıkça direniş de şiddetlenmiştir (Saydam,1997: 72).

Rusya'nın Kuzey Kafkasya halklarını yurtlarından Terek havzası ötelere ve Kuman nehri civarına sürmek için 1862 yılında karar alması, bölgedeki hareketliliği artırmış, Rus ordusunda görev yapan Miralay Musa Kundukov Osmanlı Devletine göç ettiği gibi Çeçenlerin de göç etmesinde etkili olmuştur. Musa Kundukhov, İstanbul'a gelişinden sonra Çeçenlerin göç edebilmesi için Bab-ı Ali'den izin almıştır (Kundukhov, 1978: 60).

Kafkasya'dan göç dalgası Kırım Savaşı öncesinde başlamışsa da özellikle Kırım Savaşı sonrası Rusların Bölgedeki siyasetleri sonucu ve ardından Dağıstan'ın düşmesi ve Şeyh Şamil'in teslimi ile birlikte hızlanmıştır. Nitekim 1860 yılında sadece İstanbul'da bulunan Çerkes ve Nogay muhacirlerinin sayısı 14.000 kişi kadardır (Saydam, s:87).

Kırım Savaşı sonrasında göç hareketi hızlanmış, özellikle Kırım'dan Müttefiklerin çekilmeye başlaması ile birlikte Kırım halkı da Osmanlı topraklarına göç için hareket etmişlerdir. Osmanlı Devleti, Padişahın da tasdiki ile muhacirleri Gözleve, Kerç, Balıklava limanlarından getirmek için 12 vapur ve 13 yelkenli görevlendirmiştir (Saydam,1997: 83).

Şeyh Şamil'in teslim olması ile 16 bin göçmen Kırım cihetinden Osmanlı Devleti'ne göç etmek için Kafkaslardan Kırım 'a gelmiş ve bu göç dalgası Kırımlıları da göçe karar verme noktasında etkilemiştir (Saydam, s:85). Kırım Savaşı'ndan sonra 1862 yılına kadar devam eden süreçte sadece Kırım üzerinden gelen göçmen sayısı 369.028 kişiye ulaşmıştır (Saydam, 1997: 86).

Osmanlı Devleti Kırım Savaşı'ndan çıktığı için mali olarak zor durumda olmasına rağmen, (bu tarihlerde ilk dış borçlanmanın yapıldığı unutulmamalıdır. gelen göçmenleri insani duygularla, gelenlerin Müslüman olması ve Osmanlı Halifesi'nin yeryüzündeki tüm Müslümanların hamisi olması sebebiyle kabul etmiştir. Gelecek göçmenlerin Osmanlı ekonomisine katkı sağlaması da bekleniyordu. Göçmenler işlenmeyen topraklara yerleştirilerek üretime katkıda bulunabilecekler, üretici konuma geldiklerinde aynı zamanda vergi mükellefi olabileceklerdi. Osmanlı Devleti özellikle

Kafkas göçmenleri, askeri hizmette Rusya'ya karşı faydalanmak amacıyla, kendilerine yardım eli uzatılan bu zümrenin devlete sadık olacağından hareketle ve bu göçmenlerin, konargöçerler ve bazı Arap aşiretlerinin düzen içine alınmasında faydalı olabileceklerini düşünerek kabul etmiştir. 1861- 64 yılları arasında yoğunlaşan Kırım Göçü ile buradan gelen göçmen sayısı 227 bin kişiye ulaşmıştır. Göç hareketi bundan sonra da devam etmişse de Kırım'daki aydınların toprakları terk etmeme yönündeki telkinleri ile yavaşlamıştır. 1783-1922 yılları arasında 1 milyon 88 bin kişi Kırım ve çevresinden Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Dobruca'ya yerleştirilen Tatarlar, Berlin Anlaşması sonrasında Anadolu'ya yerleştirilmişler ve Eskişehir-Ankara arası bu yerleşimin yoğun olduğu alanlar olmuştur (Karpat, 2003: 108).

Osmanlı Devleti gelen göçmenleri kabul ederken şu hususları dikkate almıştır: İlk olarak meseleye insani noktada yaklaşmış ve Rusların sürgün ve imha tehdidi altındaki insanları bu durumdan kurtarmak uğranılacak kayıplardan daha önemli görülmüştür. Müslümanların Halifesi olan Osmanlı Padişahı'nın kendi ülkesine sığınmak isteyen Müslümanları geri çevirmesi siyasi ve dini olarak mümkün olmamıştır. Göçmenlerin gelişi, toprağını terk edenlerin ve mîrî arazilerin işlenmesi ve ekonomiye dahil edilmesi gibi önemli sonuçlar doğuracağından gelen bu mülteci akımına dur denilmemiştir. Osmanlı Devleti gelen göçmenlerin yıllardır Rusya ile mücadelelerinden dolayı kazandıkları savaş tecrübesinden faydalanmak istemiştir. Yurtlarını bırakarak gelen bu mültecilerin devlete çok sadık olacakları var sayılarak, bunlar sayesinde konar-göçerlerin yerleşik düzene geçirilmesi ve devlet nizamına uymayan bazı aşiretlerin kontrol altına alınması hedeflenmiştir (Saydam, 1997: 97).

Osmanlı Devleti'ne Rusya'dan gelen göçmen akımı 1857 yılında yapılan ve Avrupa'dan göçmen alınmasını öngören çalışmaya duyulan ihtiyacı ortadan kaldırmıştır. Bu göçmenlere Osmanlı Devleti'nin kapılarını açması yalnız tarımsal ihtiyaçtan değil, Osmanlı Sultanı'nın dini sorumluluğu ile de gerçekleşmiştir. Kafkasya'dan 1856-1876 yılları arasında gelen göçmenlerin çoğunluğu, Kafkasya'daki çeşitli limanlardan gemilerle yola çıkarak başta Trabzon olmak üzere İstanbul, Samsun, Sinop, Batum gibi Osmanlı limanlarına gelmişlerdir. Kafkasya'dan Anadolu'ya göç eden Çerkezler, genelde deniz yolunu kullanarak, Kafkasya'dan Taman, Tuapse, Anapa,

Soçi, Adler, Sohum gibi limanlardan gemilere bindirilip Trabzon, Samsun, Sinop, İstanbul, Varna, Burgaz ve Köstence limanlarına indirilmişlerdir (Güngör, 2006: 142)

Göç hareketi zor şartlar altında devam etmiş, muhacirler hava şartlarına aldırmadan bir an önce Osmanlı topraklarına sığınmak için yola çıkmışlar, ancak gemi beklemek ve iskân edilecekleri yerlere yerleştirilmek için uzun süre sağlıksız şartlarda beklemek zorunda kalmışlardır. Bu ortamda yapılan göçlerde birçok insan da göç yollarında telef olmuştur.

Göçmenler, kış aylarında bu yolculuklarda zorlandıklarından aralarındaki zayıyat miktarı çok fazla olmuştur. Trabzon Rus Konsolosu, sürgün işlerini idare eden Rus General Katraçef'e yazdığı raporda, Trabzon'da bulunan 63.900 kişiden her gün 180-250 kişinin öldüğünü, Samsun civarındaki 110.000 kişiden günde 200 kişi civarında ölüm olduğunu ve Trabzon'dan Varna'ya götürülen 4650 kişiden de günde 40-60 kişinin öldüğünü bildirmektedir (Güngör, 2006: 143).

Kırım Savaşı'ndan hemen sonra Osmanlı Devleti'ne sığınan muhacirlerin iskân ve iaşelerine dair görev yapan en üst makam Ticaret Nezareti'dir. Nitekim Kırım'dan gelip Dobruca bölgesine yerleştirilen göçmenlerle ilgili iskâna dair talimatname Ticaret Nezareti tarafından hazırlanmıştır. Göçmenlerin yoğun olarak geldikleri merkezlerden bir tanesi de Dersaadet'tir. İstanbul'a gelen göçmenlerle bu tarihlerde yeni teşkil olunan Şehremaneti de ilgilenmiş ve sorunların çözümünde çalışmıştır. Nitelim bu kurum asli görevleri yanında, göçmenlerin iaşelerinin temini, fakir olanlarının gemi ücretlerinin karşılanması, gelenlerin geçici iskân bölgelerine nakilleri, barınak sağlanması, Anadolu ya da Rumeli'ye gönderileceklerin sevk edilmeleri gibi sorunlarla da ilgilenmiştir. Göçmenlerin İstanbul'daki muhtelif meseleleri ile ilgilenen bir başka kurum da Zaptiye Nezareti olmuş, kurum bu sorunların çözümünde bütçesinden ödenek ayırmıştır (Saydam, 1997: 103).

Göçlerin ortaya çıkardığı önemli sorunlardan bir tanesi gelenlerin yerleştirilmesi konusu olmuştur. Nitekim Rusya, Kafkas göçmenlerinin kendi sınırlarından uzağa yerleştirilmesini isterken, İngilizler de Yunanlıların isteği ile Teselya'ya yerleşime kaşı çıkmışlardır. Çerkezler Balkanlar'da Dobruca, Varna Çevresi ve Tuna Boyuna, bir kısmı Trakya ve Selanik Civarı'na, bir kısmı Diyarbakır, Mardin, Halep civarına ve bir kısmı da Adapazarı, Bursa, Eskişehir, Çankırı, Sivas, Çorum ve Erzurum çevrelerine

yerleştirilmişlerdir (Karpat, s:113). 1878'den sonra Balkanlar'dan çekilme ile birlikte buradaki göçmenler Anadolu'ya yerleştirilmişlerdir. Çerkesler göçün ilk devrelerinde aşiret olarak örgütlenme biçimlerini korumuşsalar da, Osmanlı Devleti klasik iskân politikası çerçevesinde aşiret önderlerini ayırarak soydaşları üzerindeki otoritesini kırmaya çalışmıştır. Topluluk ileri gelenleri kendi cemaatlerinden uzak bölgelere ya da şehir merkezlerinde ikamete zorlanmış ya da ikna edilmişlerdir. Bu politikanın sonucu olarak da Çerkesler, hızlı bir şekilde Osmanlı himayesi altında oluşmuş olan Müslüman-Türk milleti içine dâhil olmuşlardır (Karpat, 2003: 119).

Osmanlı Devleti gelen göçmenleri yerleştirirken, hem gelenler hem de ülke için en uygun yolu bulmaya çalışmıştır. Ancak göçmenlerin iskânı noktasında dış müdahalelere de muhatap olmuştur. Özellikle Rusya, gelenlerin kendi sınırından uzağa yerleştirilmesini isterken, İngiltere ise Trabzon-Erzurum çizgisine yerleştirilmelerini bu yolun güvenliğinin sağlanması ve Rusya'ya karşı tampon bir bölge oluşturulması açısından önermektedir (Saydam, 1997: 101). Ancak Osmanlı Devleti klasik iskân siyaseti mucibince gelenleri karışık olarak ve parçalayarak yerleştirmeyi tercih etmiştir.

Göçlerin umulandan fazla sayıya ulaşması ve arkasının geleceğinin anlaşılmasından sonra Osmanlı Hükümeti göçmenlerin yaşelerinin temini ve iskânları ile ilgilenmek üzere ayrı bir birim kurmak gereksinimi duymuş ve konu Meclis-i Vâlâ'da görüşüldükten sonra Muhacirin Komisyonunun kurulmasına karar verilmiştir. Alınan karara göre 4 Ocak 1860 tarihli arz tezkiresinde, komisyonun kurulması ve başkanlığına Trabzon Valisi Hafız Paşa'nın, üyeliklerine de, Ticaret Muavini Remzi Efendi, Dârü's-Şurâ-yı Askeri azasından Refik Bey ile göçmenlere yapılacak yardımları toplamak üzere meşhur âlimlerden Gürcü İsmail Efendi ve Hacı Pir Efendinin tayin edilmelerine karar verilmiştir. Kuruluşunda Ticaret Nezareti'ne bağlı olmakla birlikte Temmuz 1861'de bağımsız olarak çalışmalarına devam etmiştir (BOA, A.MKT.MHM, 203/69 ; Saydam, 1997: 106). Osmanlı Devleti, Rusların belirttiği sayı doğrultusunda gelenlerin sayısının 50 bin civarında olacağını düşünürken, Kazakların Kuban bölgesinde ilerleyişi ile birlikte göç kitlesel bir hal aldı ve göç edenlerin sayısı 1864 ilkbaharında 400 bine ulaştı (Karpat, 2003: 110).

Göçlerin Bursa'da demografik, ekonomik ve kültürel açıdan ortaya çıkardığı değişiklikler, Fransa Sefaretinin Paris'e gönderdiği raporda şu şekilde belirtilmektedir:

1876 yılında Hüdavendigâr Vilayetinin nüfusu 841.305 kişiyken bu sayı 1906'da 1.691.277'ye çıkmış olup bu nüfus artışını sağlayan muhacirler, Bosna, Romanya, Bulgaristan ve Sırbistan'dan gelmişlerdir. Bunların gelişi ile Bursa'daki Hıristiyan oranı %15 gerilemiş, ziraat alanında güç Müslümanların eline geçmiştir. Göçmenler sayesinde tarımını güçlendiren Osmanlı Devleti bunlardan askeri alanda da faydalanmak için 1897 yılında onlara verdiği askerlik muafiyetini kaldırmıştır. Muhacirin Komisyonunca ziraata elverişli yerlere yerleştirilen göçmenler, toplu olarak tek bir bölgeye iskân olunmayıp ekonomik, askeri ve siyasi sebeplerle aşiretler birbirinden ayrılarak yerleştirilmişlerdir. Kafkas göçmenlerinin çok az bir kısmı Suriye, Lübnan ve Kuzey Irak'a yerleştirilirken, çoğunluğu Batı Anadolu'ya yerleştirilmiştir. İskân sonrası birçok köy sadece göçmenlerden meydana geldiğinden kaynaşma ileri boyutta olmamıştır. Göçmenlerin iskânı sırasında, aşiret liderleri ve önde gelen kişiler diğerlerinden ayrılarak şehir ya da kasaba merkezlerine yerleştirilmişler ve bunlara maaş bağlanmak ve çeşitli nişanlar vermek suretiyle devlete bağlılıkları sağlanmıştır (Karpat, 2003: 19).

Çerkeslerin 1862 yılı başlarında Kafkaslar'dan Osmanlı Devleti'ne kitleler halinde zorunlu göçü Osmanlının toplumsal, dini ve etnik bileşimini ciddi bir biçimde etkilemiş bir nüfus hareketidir. XVI. Yüzyıldan itibaren İslamiyet'i kabul etmeye başlayan ve Nogay mollalarının da etkisiyle aralarında İslam dininin etkisi artan ve Osmanlı hâkimiyetini kabul eden Çerkesler; Rusların bölgedeki hâkimiyet çabalarına karşı büyük direniş gösterdiler. Ancak Şeyh Şamil'in 1859'da ele geçirilmesi ve 1862'de Rusların Çerkesya'yı işgalleri ile direniş kırılmış ve bu tarihten sonra Rusların Kafkasya'yı Ruslaştırma çabaları da artmıştır. Çerkesistanı, Kafkasların güvenliği, Karadeniz ticaretinin elde tutulması, Hazar-Karadeniz arasındaki bölgeye sahip olma gibi jeopolitik sebeplerle işgal eden Rusya, Çerkezleri Kuban'ın kuzeyindeki bataklık arazilere yerleşmeye zorlarken topraklarını Kazaklara vermiş, diğer taraftan onları din değiştirmeye zorlamıştır. Rusların bu tavrına karşı çıkanlar zorunlu olarak göçe tabi tutulmuşlardır. Çerkeslerin Anadolu'ya göçleri 1850 yılı başında kısmi olarak başlamıştı. Bu göç hareketi Kırım Savaşı ile hızlanmış ve 1862-65 yıllarında doruk noktaya ulaşmıştır. 1859 yılında Rus İdaresi Kafkas göçmenlerin kabulü ile ilgili olarak Osmanlı devleti ile irtibata geçmiş ve yapılan müzakereler sonunda Osmanlı Devleti

gelenleri geri çevirmemeye karar vermiştir. Bu dönemde göç edenlerin sayısı Rusların tahminine göre 40 ile 50 bin arasındadır (Karpas,2003: 109-110).

1861 yılı ortalarına gelindiğinde Osmanlı topraklarına sığınarak Anadolu, Rumeli ve memleketin diğer yerlerinde iskân olunan toplam muhacir sayısı 256.411 kişiye ulaşmıştır. Aşağıdaki tabloda gelen göçmenlerin nerelere yerleştirildiği ve nüfusları yer almaktadır.

Tablo 9. Osmanlı Topraklarına Yerleştirilen Kafkas-Kırım Muhacirleri

İSKÂN BÖLGESİ	HANE	NÜFUS
Tuna Sahilleri	34.344	142.850
Edirne Eyaleti	2.445	10.289
Selanik Eyaleti	768	4.421
Hüdavendigâr Eyaleti	2.882	15.173
Aydın Eyaleti	1.079	4.837
Ankara Eyaleti	1.282	9.342
Kastamonu Eyaleti	798	4.375
Konya Eyaleti	3.520	17.173
Sivas Eyaleti	2.411	20.731
Erzurum Eyaleti	1.062	3.975
Trabzon Eyaleti	7	58
Adana Eyaleti	1.769	19.918
Cezâir-i Bahr-ı Sefîd	148	741
Şam Eyaleti	10	33
Halep Eyaleti	232	1.493
TOPLAM	52.757	256.411

Kaynak: Saydam (1997: 131).

Tablodan da anlaşılacağı gibi Kırım Savaşı sonrası Osmanlı topraklarına yoğun bir göç hareketi yaşanmış ve önemli sayıda Kırım-Kafkas halkı vatanlarını terk ederek Devlet-i Âliye'ye sığınmışlardır. Gelen muhacirlerin en fazla yerleştikleri bölge Kırım sahilleri olmuştur. Nitekim buraya 142.850 nüfus iskân edilmiştir. Sivas, Konya ve Adana vilayetleri yirmi biner muhacire yeni yurt olmuş ve bu şehirler en fazla muhacirin yerleştikleri muhitler olmuştur. Tabloda dikkati çeken bir husus Trabzon'a çok az sayıda muhacir yerleştirilmesidir. Gelen muhacirlerin Anadolu'ya giriş yaptığı limanlardan birisi olan Trabzon'da bu kadar az iskân edilen olmasının sebebi, burasının geçici isyan bölgesi olmasıdır. Kütahya Sancağı'nın bağlı olduğu Hüdavendigâr Eyaleti

Anadolu bölgesinde Konya'dan sonra en fazla hanenin yerleştirildiği bölgedir. Ancak bölgeye yerleştirilen hanelerde ortalama nüfus 5,2 kişi civarındayken, Sivas Eyaletine yerleştirilen hanelerdeki ortalama nüfus 8,5'tir. Hanedeki birey sayısındaki bu değişkenlikten dolayı Sivas Eyaleti, yerleştirilen hane sayısı bakımından, Anadolu'daki iskân bölgeleri arasında üçüncü sırada bulunurken, yerleştirilen toplam nüfus bakımından 20.731 kişi ile ilk sırada yer almaktadır.

Kırım göçmenlerinin de Osmanlı tarım ve ekonomisi içinde edindikleri yer bahsedilmeye değerdir. Kırım'da ticaret ve tarımla uğraşan kişiler bu mesleklerini Anadolu'da devam ettirerek buldukları bölgede tarım ve ticareti canlandırmışlardır. Çerkeslerden farklı olarak, Kırım göçmenlerinin bir kısmı, göç sırasında mallarını satabildiklerinden kendileri ile birlikte önemli bir sermayeyi de Osmanlı topraklarına taşımışlardır. Bu sayede XIX. Yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan Müslüman tüccar ve girişimciler arasında kendilerine yer bulabilmişlerdir. Nitekim Kıırlı iş adamları İstanbul, İzmir, Balıkesir, Bursa, Eskişehir ve Konya gibi yerleştikleri şehirlerde başarılı ticari işletmelere sahip olmuşlardır. Diğer yandan Eskişehir-Ankara-Konya çevresinde buğday tarımındaki gelişmede de bu göçmenlerin önemli payı vardır (Karpata, 2003: 119).

Osmanlı Devleti başlangıçta gelen muhacirlere gayet cömert davranmış, ancak göç dalgasının umulandan çok fazla sayılara ulaşması ile birlikte, Kırım Savaşı sırasında malını mülkünü bırakarak gelenlere nazaran, savaştan sonra varlıklarını elden çıkararak gelenlere daha az yardımda bulunmuştur (Saydam, 1997: 99).

Osmanlı Devleti'ne Kafkaslar'dan ve Balkanlar'dan gelen göçmenler, toplumsal, etnik, dil ve tarih olarak birbirlerinden çok farklı kültürlerden gelmelerine rağmen aşiret yapısını devam ettirmeleri, İslam dininin bunlar üzerindeki birleştirici etkisi ve Osmanlı kültürünü paylaşıyor olmaları onların devlete adaptasyonunu kolaylaştırmış ve yerleştikleri bölgelerde kabul edilmelerini sağlamıştır. Diğer yandan göçmenlerin yerleştirildikleri yerlerin sakinlerinin İslamiyetin özünde bulunan Muhacirlere yardımın gerekliliği ilkesi gereği onlara karşı gösterdikleri misafirperverlik, onlara barınak sağlanmasında gösterdikleri fedakârlıklar, onlara her türlü yardımı sağlamaları gelenler de İslam bilincini arttırdığı gibi toplumla kaynaşmalarını da kolaylaştırmıştır.

Göçmenlerin yerleştirilmesi sırasında halktan gelen tepkiler de önemli sorun olmuştur. Kırım Savaşı sonrası gelen Müslümanlardan bir kısmı Maraş Valisi Hurşid Paşa tarafından Zeytun'a yerleştirilmek istenince Zeytunlular buna itiraz etmiş, hatta silaha sarılarak valinin bu isteğinden vazgeçmesine neden olmuşlardır (Tuğlacı: 143).

Osmanlı Devleti gelen göçmenleri yerleştirirken, hem gelenler hem de ülke için en uygun yolu bulmaya çalışmıştır. Ancak göçmenlerin iskânı noktasında dış müdahalelere de muhatap olmuştur. Özellikle Rusya, gelenlerin kendi sınırından uzağa yerleştirilmesini isterken, İngiltere ise Trabzon-Erzurum çizgisine yerleştirilmelerini bu yolun güvenliğinin sağlanması ve Rusya'ya karşı tampon bir bölge oluşturulması açısından önermektedir. Ancak Osmanlı Devleti klasik iskân siyaseti mucibince gelenleri karışık olarak ve parçalayarak yerleştirmeyi tercih etmiştir.

Gelen muhacirler yerleştirilirken Anadolu yedi iskân bölgesine ayrılmıştır. Bu bölgeler; Hüdavendigâr Eyaletinin Kütahya ve Karesi Sancakları, Konya Eyaleti, Ankara Eyaleti, Kocaeli ve Kastamonu Sancakları, İzmir, Amasya ve Canik, Sinop ve Sivas ile Trabzon Sancaklarıdır (Habiçoğlu, 1993: 163).

Konya taraflarına yerleştirilen Nogay Muhacirlerinden bazılarının sırf yevmiye alabilmek için iskâna yanaşmamaları, kışın yaklaşması ve kendilerine gösterilen yerleri beğenmeyen muhacirlerin İstanbul'a, hatta orada da işlerini halledemezlerse ana vatanlarına dönecekleri hususundaki tehditleri üzerine bölgedeki sorunları halletmek üzere Vehbi Paşa iskân memuru olarak bölgeye gönderilmiştir. Burada konumuz açısından üzerinde durulacak olan Vehbi Paşa'ya verilen talimattaki genel hususlardır.

Osmanlı Devleti, gelen muhacirlere öncelikli olarak birer ev ve iki haneye birer çift öküz vermekteydi. Yine ziraat aletleri ve yeterli miktarda tohum da tedarik edilmekteydi. Bu uygulama muhacirlerin sayısının artması ve göçlerin devam etmesi nedeni ile devlet hazinesine aşırı yük getirdiğinden değiştirilmiş; gönderilen talimatlarla göçmenlerin yerleştirildiği her köy ve kasaba ahalisinin kendi hissesine düşen göçmeni barındırmak için lüzumu kadar yer tahsis etmesi, boş sahipsiz hanelerin halkın yardımı ile onarılması istenmiştir. Bu şekilde ihtiyaçlar giderilemezse, kalanlara evleri devlet tarafından yaptırılacak ve her ev için 250 kuruşa kadar masraf yapılmasına izin verilecektir. İnşaat malzemesinin naklinde ahaliden ve inşaatların yapılmasında muhacirlerden yardım alınmak suretiyle yapılacak evlere harcanacak para minimuma

indirgenecektir. Muhacirlerin bir yerde zorla tutulmaları onların nefretinin kazanılmasına neden olacağından, iskân olunduktan sonra diledikleri yere gidebilecekleri ancak devletin yaptığı yardımlardan mahrum kalacakları anlatılacaktır. Muhacirlere verilecek öküzler, orta halde ve kıymetli edevatıyla birlikte 700-800 ve en son 1000 kuruş değerinde olacaktır. Muhacirlerden hoca ya da sanat erbabı olanlardan faydalanma yoluna gidilmiş; hoca olanlarının imam olarak görevlendirilmeleri, sanat erbabına dükkân kiralanması, kalfa, çırak olarak görevlendirilmeleri istenmiştir. Bunlara, tarım ile uğraşanlara ziraat aletleri ve öküz bedeli olarak verilenlere karşılık nüfus başına 150 kuruş ödenmesi kararlaştırılmıştır (Saydam, 1997: 133-134).

Gelen muhacirlerin iskânı sırasında da birçok problemler yaşanmış, devletin ayırdığı ücretler heba olurken, muhacirler de memnun edilememiştir. Bu konuda Amasya Mutasarrıfı Abdülhamid Ziyaeddin Bey'in Muhacirin Komisyonu'na gönderdiği rapor önemli bilgiler sunmaktadır. Bu rapora göre, Hükümete "İskân edildi" şeklinde rapor verilen muhacirlerin durumu aslında pek öyle değildir. On beş nüfus bir hane kabul edilerek öküz ve tarım aleti verilmesi, hanelerde genelde 5 kişi bulunması nedeniyle, 15 nüfusa öküz, tohum ve araç-gereç bedeli olarak verilen 685,20 kuruş bölünmekte ve bu para da muhacirlerin ihtiyacını görmemektedir. Diğer yandan bazı yerlerde muhacirlere tarla diye gösterilen çorak alanlar onları memnun etmemektedir. Diğer yandan muhacirlerdeki kabilecilik ve beylerine aşırı bağlılık da bazı sorunlara yol açmakta, beyler devletin verdiği bedelleri ve yevmiyeleri kendileri alarak pek azını muhacirlere dağıtmaktadırlar. Bunların yanında Osmanlı yerel idarecileri de kâh ölümleri göstermeyerek, kâh beylerle anlaşıp yevmiyeleri kısararak ya da yapılan hanelerin bedellerini çok fazla göstererek hem devleti zarara uğratmakta hem de göçmenlerin memnun edilmemesinden dolayı onların göç etmesine ve telef olmalarına sebebiyet vermektedirler. Nitekim bu olumsuzlukların giderilmesi için 17 Kasım 1864 tarihinde bir talimatname yayınlanmış ve iskân memurlarının öncelikli olarak iskân olunanların, ölenlerin ve yerinden ayrılanların sayısını belirlemeleri, yerleşmemiş olan muhacirleri yerleştirmeleri, kabilelerin parçalanarak yerleştirilmeleri, yevmiyelerin ve diğer ödemelerin bizzat hane sahiplerine yapılması, beylere verilmemesi istenmiştir (Saydam, 1997: 140-144).

Göçün etkilerini anlayabilmek için gelen muhacirlerin nerelere hangi şartlarda yerleştirildiğini incelemek gerekir. Osmanlı Devleti gelenleri sağlıklı bir şekilde iskân edebilmek için Muhacirin Komisyonları kurarak vergi, askerlik, boş araziler ve arazinin verimine göre ailelere verilecek toprak miktarını belirlemişlerdir. 1858 Arazi Kanunnamesi devletin araziye daha sıkı kontrolünü amaçlarken, Miri arazinin özel mülke dönüşmesine yol açmış ve durumun oluşmasında en önemli unsur göçmenler olmuştur (Karpat, 2003: 19).

3.2.4 Kütahya Sancağı'na Gelen Göçmenler

Eyaletlere gönderilen muhacirlerin yerleştirilmesi Ticaret Nezareti gözetiminde taşra yöneticileri tarafından yapılmış, bu işlerle ilgilenmek üzere hükümet tarafından taşraya özel memurlar görevlendirilerek gönderilmişlerdir (Saydam, s:103). Muhacirin Komisyonu'nun kurulmasından sonra, muhacirlerin iaşe, sevk ve iskânları ile ilgilenmek ve onların yerleştirilebilecekleri uygun mahalleri araştırmak üzere taşraya gönderilen memurlardan Kolağası Osman Kazım Efendi Kütahya'ya tayin olunmuştur (Saydam, s:110). Daha sonra H.21 S. 1276 (19 Ekim 1859) tarihinde Kütahya'da, Çerkes muhacirlerin iskanını organize etmekle görevli olarak Erkan-ı harbiye yüzbaşısı Ali Remzi Efendi bulunmaktadır. Bu görevi karşılığı kendisine 1060 kuruş tahsisat sağlanmış olup, masrafları liva idaresi tarafından karşılanmıştır (BOA, A.MKT. MHM, 179/57). Kütahya'da görevlendirilen bir başka memur ise Necip Efendi'dir. Hükümet iskân işinin doğru şekilde yürütülmesi, meydana gelen aksaklıkların giderilmesi, meydana gelen suiistimallerin ortadan kaldırılması için belirlenen iskân bölgelerine özel memurlar atanmıştır. Bu çerçevede Kütahya ve Karesi Sancakları memuru olarak Meclis-i Vâlâ mazbata ve evrak odası hülefasından Necip Bey atanmıştır. Necip Bey'e bu görevi esnasında 3000 kuruş maaş ve 2000 kuruş harcırah verilecektir. Atanan bu memurların yanına 300 kuruş maaşla bir tercüman da verilmiştir (Saydam, 1997: 112).

Muhacirin Komisyonu Anadolu'da belirlenen iskân mahallerine atanan bu memurların görevlerini de şu şekilde belirlemiştir: Bu memurlar hemen iskân bölgelerine hareket edecek ve oralarda misafir olarak bulunan muhacirleri süratle yerleştireceklerdir. Daha sonra gelecekler için iskân mahallerinin hazırlanması, bunlara öküz tohumluk ve zirai malzeme sağlanması bunların görevleri arasındadır. Diğer yandan bu memurlar önceden buldukları mahallere yerleştirilmiş olup mahsul almaya başlayanların yevmiyelerini

keserek devletin zarar uğramasını önleyeceklerdir. Bu görevlerinde yerel idareciler bu memurlara yardımcı olacak ve yeni muhacirler gelirse bunlar işbirliği içinde toprağı çok nüfusu az olan köylere yerleştirileceklerdir. Yerleştirilen muhacirlerin senesinde mahsul almaları temin edilecektir (Saydam, 1997: 113).

Muhacirlerin Kırım Savaşı sonrası yoğun olarak Osmanlı Devleti'ne göç hareketine başlaması ile birlikte, Hükümet İstanbul'a gelenleri bir an önce iskân bölgelerine göndermek istemiştir. Gelen göçmen sayısının sürekli artması ve bunların barınma sorunları planlı bir iskân için gereken geçici iskân süresinin yeterince uzun olmamasına neden olmuş ve göçmenler Anadolu'daki çeşitli bölgelere sevk edilmeye başlanmışlardır. 14 Ağustos 1859 tarihinde Kütahya Sancağı Yılkıran köyü ve Kuşmar Arazisine Çerkes Altıkesik ve Besni kabilelerinden olmak üzere muhacirler yerleştirilmiştir. Bunlardan 29 hane ve 328 nüfus Yılkıran köyüne, 15 hane ve 134 nüfus Kuşmar Arazisine iskân olunmuşlardır. Bunlardan Kuşmar arazisine gelenlerden 5 hane ve 58 nüfusluk kısmı Mihaliç'ten buraya sevk olunmuşlardır. Bu gelen gruptan sonra 8 Ekim 1859'da Kütahya'ya bir başka kabile sevk edilmiş ve bu kabilede Çerkes-Habukahable kabilesinden 9 hane ve 104 nüfus iskân olunmuştur. Aynı tarihlerde Dobruca, Adana, Konya, Kütahya, Ankara, Sivas, İzmir ve Rodos'a sevk edilen Çerkes ve Nogay muhacirlerinin toplan hane sayısı 2727 ve toplam nüfusları 17.003'tür. Bu muhacirlerden Nogaylar yoğun olarak Adana ve Konya vilayetlerine sevk olunurken, Çerkesler ise Kütahya, Ankara, Sivas ve İzmir bölgelerinde iskân olunmuşlardır (Saydam, s:126). 11 Ra. 1276 tarihli belge de bu durumu desteklemektedir. Nitekim İstanbul'a gelen 385 hane ve 2.375 nüfustan oluşan Nogay takımının diğer hemşerileri gibi Adana'ya yerleştirilmeleri uygun görülmektedir. Aynı tarihlerde İstanbul'da bulunan Halbukasile Kabilesine mensup 9 hane ve 104 nüfuslu grubun ise Kütahya'ya gönderilmeleri istenmektedir. Bu kişilerin yerleştirilmelerine dair masrafın da Meclis-i Âlî-i Tanzimat kararı gereği hemen karşılanarak mültecilerin gemilere binmesine kadar görevli memurlara verilmesi buyrulmaktadır (BOA, A.MKT.NZD, 292/53; Öke, 2006: 33).

Kafkaslar ve Kırım'dan gelen muhacirler, Osmanlı toprakları içerisinde çok geniş coğrafyaya yerleştirilmişlerdir. İskânın bu şekilde yapılmasında, gelen muhacir sayısının fazlalığı, yerleştirilen bölgede bulunan yerli halkı tedirgin etmeme ve boş

arazilerin üretime kazandırılma gayesi etkili olmuştur. Aşağıdaki tabloda Osmanlı topraklarına yerleştirilen muhacirlerin iskân bölgeleri ve nüfusları verilmiştir:

Tablo 10. Kafkas Muhacirlerinin Yerleştirildikleri Yerler ve Nüfusları

İskân Bölgesi	Nüfus	İskân Bölgesi	Nüfus
Kars	5.000	Ankara	60.000
Bitlis	2.500	Konya	12.000
Muş	2.500	Bolu	32.000
Erzurum	3.000	Antakya	1.500
Mardin	1.000	Afyon	5.000
Gümüşhane	1.000	Eskişehir	14.000
Gaziantep	17.000	Sakarya	35.000
Sivas	49.000	Kütahya	3.000
Samsun	60.000	Bilecik	1.000
Amasya	6.000	Kocaeli	15.000
Tokat	33.000	Burdur	10.000
Hatay	1.500	İstanbul	100.000
Adana	13.000	Denizli	1.500
Sinop	10.000	Manisa	2.000
Çorum	16.000	Aydın	9.000
Yozgat	7.000	Çanakkale	10.000
Mersin	1.000	İzmir	10.000
Kırşehir	2.000	Kastamonu	5.000

Kaynak: Barlas (1999: 362); Göktepe (2007: 60)

Kütahya Sancağı'na yerleştirilen göçmen sayısı toplam 18.000 kişidir. Bunlardan 3000'i Kütahya merkez kaza içerisinde iskân olunurken, 1000 kadarı Bilecik Kazası dâhilinde yerleştirilmişlerdir. Eskişehir kazası Kütahya Sancağı'na gönderilen muhacirlerin yoğun olarak yerleştirildikleri mahallerdendir. Bu süreçte 14 bin kadar muhacir Eskişehir ve civarında yerleştirilmişlerdir. Eskişehir kazası içerisinde de Seyitgazi ve Çifteler tarafları gelen muhacirlere daha uygun görülmüş ve yerleşimlerin ekserisi de bu tarafta yapılmıştır. 1831 sayımında 2500 erkek nüfusu olan Seyitgazi'nin, iskân faaliyetleri ile birlikte 1870'li yıllara gelindiğinde nüfusu iki kat artarak 4688'e yükselmiştir (Kartal, 1997: 203; Bakınız Tablo N42). Kütahya'ya gönderilen muhacirler genel olarak mevcut köylere yerleştirilmişlerdir. Ancak sadece gelen muhacirler için köyler kurulduğu da görülmektedir. Nitekim Seyitgazi kazasında Feyzabad isminde bir köy kurulmuş ve Çerkes muhacirlerden Altıkesik kabilesine mensup olanlar yerleştirilmişlerdir (BOA, A.MKT. MHM, 177/49).

İskân edilen muhacirlere devlet elinden gelen yardımı yapmaya çalışmış, bir taraftan onların ihtiyaçlarını karşılarken diğer taraftan onların bir an önce üretime geçerek, kendi işlerini temin edebilmeleri için gayret göstermiştir. Muhacirlerin üretime geçmesi Hükümet tarafından çok fazla önemsenmektedir. Nitekim bölgeye gönderilen memurlardan bu husus özellikle istenmekte ve ertesi yıl mutlaka ürün alınmasının temini istenmektedir. Üretime geçen muhacirlerin yevmiyelerinin kesilmesi ile hazine bir giderden kurtulduğu gibi, üretimin artması ile de kazanç sağlanmaktaydı.

Osmanlı Devleti gelen muhacirlere topraklarını açarak, onları devletin çeşitli köşelerine yerleştirirken, bir taraftan da gelenlerin ikameti için evler inşa ettirmekte, köyler ve mahalleler kurmaktadır. Devlet muhacirlere sadece öküz, tohum gibi üretim yaparak hayatlarını idame ettirecekleri imkânları sağlamakla kalmamış, onların dini vazifelerini yerine getirebilmeleri için cami ve mescidler inşa ettirmiş ve her yerleşim biriminde mutlaka bir okul olmasına da dikkat etmiştir (BOA, A. MKT. MHM, 175/96).

H. 25 L. 1278 (1862) tarihinde Muhacirin Komisyonu Riyasetinin isteğine binaen Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti'ne gönderilen belgede, Seyidgazi'de iskân olunan muhacirler için cami ve okul inşası için gereğinin yapılması istenmektedir (BOA, A. MKT. NZD, 414/78; Öke, 2006: 33; BOA, A.MKT.UM, 456/87: Seyitgazi'de iskân olunup ziraat malzemesi dağıtımı hk.). Bu okul ve mektebin yapılması için keşif yapılmış ve takriben sekiz-on bin kuruşa mal olacağı hesaplanmıştır. Yapılan keşifte inşa edilecek binanın özellikleri de anlatılmaktadır. Buna göre, duvarları taş ve çatısı ahşap üzerine kiremitle kaplanacaktır. Yapılacak bina hem cami hem de okul olarak kullanılacaktır. Nitekim kesif belgesinde, caminin son cemaat yerinin mekteb olarak kullanılabilir şekilde inşa edilmesi istenmektedir (BOA, A.MKT.MHM, 238/92).

Osmanlı Devleti, gelen muhacirlerin bir an önce yerleştirilerek üretime başlamalarını ve öncelikle kendi işlerini temin etmek suretiyle hayatlarını idame ettirmelerine büyük önem vermiştir. Bu amaç doğrultusunda muhacirlerin iskân edildikleri bölgelere emirnameler gönderilmiştir. H. 17 L. 1277 (18 Nisan 1861) tarihli belgede, gelen raporlara binaen muhacirlerin ekseriyetinin yerleştirildiği ancak hala iskânı tamamlanmayanların da olduğu bildirilmektedir. Bir an önce kalan bu muhacirlerinde yerleştirme işlemlerinin tamamlanması ve diğerlerine yapılan yardımların bunlara da yapılmak suretiyle ziraata ve çiftçiliğe alıştırmaları istenmektedir. Aynı belgede iskân

memurlarını teşvik için, gayret gösterenlerin ödüllendirileceği, işini doğru yapmayanların ise bundan mesul olacakları vurgulanmaktadır (BOA, A.MKT.MHM, 215/15; Batur, Dadaş, Mete, 2002: 200).

Muhacirlerden Çerkes Dağ kabilesine mensup olan ve Eskişehir kazası dahiline yerleştirilen yedi hanelik nüfus, tarım yapabilmek için devletten iki yüz kile tohumluk buğday talep etmiş ve bu talepleri, karşılığı hasat zamanı ödenmek üzere kabul edilmiş ve Kütahya Mutasarrıfı'na durum bildirilerek muhacirlerin ihtiyaçları karşılanmıştır (BOA, A.MKT.UM, 458/35).

H. 11 S. 1278 (18 Ağustos 1861) tarihli belgeden göçmenlerin Anadolu'da yerleştirildikleri şehirleri görebilmekteyiz. Buradan anlaşıldığı üzere, Kafkaslar ve Kırım'dan gelen muhacirler; Anadolu tarafında Konya, Kastamonu, Sivas, Sinop, Canik, Trabzon, Bolu, Ankara, Erzurum, Biga, Urfa, Saruhan, Mentеше, İzmir, Harput, Viranşehir, Ezine, İzmir, Karesi, Kütahya ve Aydın şehirleri dâhilinde iskân olunmuşlardır (BOA, A.MKT.MHM, 231/60).

İskân memurları ve ilgili Vilayet idarecileri, gelen muhacirleri yerleştirecek yer bulmak kadar, muhacirlerin çıkardıkları zorluklarla da uğraşmak zorunda kalmışlardır. Nitekim kendilerine gösterilen yerleri beğenmeyerek geçici olarak Çorum'da ikamet eden, Canbolad, Ali Bey ve Salih Efendi kabilelerine mensup toplam 176 hanenin nereye yerleştirilecekleri hususu birtakım yazışmalara konu olmuştur. Veysi kabilesine mensup bu muhacirlerin Amasya veya Bozok taraflarına yerleştirilmeleri planlanmıştır. Bu kabilenin diğer kolu olan Adil Giray Bey mensupları Kütahya'ya yerleştirilmişlerdir (BOA, A.MKT.UM, 545/92). Muhacirler Kütahya taraflarında bulunan hemşerilerinin yanına gitmek isterken; arazi memuru Mustafa Bey de Çorum dâhilinde onların yerleşebilecekleri uygun mahaller araştırmıştır. Muhacirlerin Kütahya'ya yerleşemeyecekleri noktasında iknaya çalışıldıkları görülmektedir. Nitekim bunların nakillerinin masraflı olacağı, diğer taraftan hasat mevsiminde olduğundan kışa kadar hane yapımının mümkün olmayacağı, bundan dolayı kışın sefil olacakları anlatılarak Çorum'da oturmaları istenmiştir. Muhacirlere Çorum'da ikameti kabul ettiklerine dair senet imzalatılmasına rağmen itirazlarının devamı üzerine, bunlar hakkında İstanbul Hükümeti'nin yaptığı yorumlar dikkate değerdir. İstanbul, muhacirlerin yerleşmeyi geciktirerek yevmiye almak amacıyla olduklarını ve bu kişileri kendi reislerinin

kışkırttığını ifade etmektedir. Diğer taraftan, Çorum'dan gitmekte ısrarcı olurlarsa, devlet tarafından kendilerine verilen öküz, tohum ve diğer yardımları iade etmeleri ve nakillerinde oluşacak masrafları kendileri karşılama halinde izin verileceği bildirilmektedir (BOA, A.MKT.MHM, 241/35; Öke, 2006: 37-38). Buradan da anlaşılacağı üzere Anadolu'ya gelen muhacirleri yerleştirilmesi önemli bir sorundur. Devlet iskân olunanların yerlerini terk etmemeleri hususunda titiz davranmaktadır. Çünkü bu tür davranışlar işleri daha da zorlaştırmaktadır. Nitekim yer değiştirmek isteyenlere ağır şartlar sunulması bu durumun bir göstergesidir.

Kütahya'ya yerleştirilip durumlarından memnun olmayan ve bu hususu dile getiren şikâyet dilekçeleri yazarak Dersaadet'e gönderen muhacirlere de rastlamaktayız. Kütahya Sancağı'nda Çukur hisarı isimli bölgeye yerleştirilen otuz beş haneden müteşekkil Abbas Bey kabilesi bu cümledendir. Muhacirler adına Süleyman isimli reisleri tarafından yazılan dilekçede, kendilerine İstanbul'dan çıkışta bir miktar tayinat verildiği ancak yerleşmelerinden sonra yardımda bulunulmadığı belirtilmektedir. Kazdıkları çukurların üzerini çalı çırpı ile kapatarak yaşamaya çalıştıklarını, başka muhacirlere tohum, öküz ve hane yardımı yapılırken kendilerine yapılmadığını ve buna sebep olarak da haklarında emirname bulunmamasının gösterildiğini ifade etmektedirler. Bu muhacirler bu yardımların kendilerine de yapılması için Kütahya Kaymakamına bir emir name gönderilmesini istemektedirler (BOA, A.MKT. DVN,172/17; Batur, Dadaş, Mete, 2002: 197).

Besni kabilesi de yukarıdaki sıkıntıları çekmiştir. Kabile adına durumlarını arz eden Abbas Bey, otuz beş haneden müteşekkil cemaatiyle Eskişehir köylerinde misafir olarak kaldıklarını, hala yerleştirilmediklerini, yiyecek ekmeğe bile muhtaç olduklarını bildirmektedir. Abbas Bey diğer akrabaları gibi Çukurhisarı taraflarına yerleştirilerek kendilerine öküz ve tohum verilmesini istemektedir. Abbas Bey'in bu şikayeti Sadarete cevap bulmuş ve gönderilen emirde, muhacirlere yapılan muamele eleştirilirken bir an önce yerleştirilip ihtiyaçlarının karşılanması istenmiştir (BOA, A.MKT.UM, 462/50). Kütahya Sancağı dâhilinde bulunan Seyitgazi civarında yerleştirilen Çerkes muhacirleri de kendilerine vaat edilen öküz ve tohumun verilmediği, hatta beş günden beri yevmiyelerini de alamadıklarından bahisle perişan olduklarını ifade etmekte ve yardım istemektedirler (BOA, A. MKT.UM, 456/87-2). Çifteler Çitliği çevresine yerleştirilen

Besni kabilesi de, kendilerine yeterli arazinin verilmediği konusunda şikayetlerini İstanbul'a ilemişlerdir (BOA, A. MKT MHM.217/49).

Yukarıda verilen örnekte olduğu gibi, kendilerine verilmesi vaat edilen, tohum, öküz gibi yardımları almayan, iskânları tamamlanamayıp oturacağı eve giremeyen ve bunların yanında, birbirinden ayrılmak istemeyen muhacir grupları İstanbul'a giderek vatanlarına dönmek istediklerini bildirirler. Osmanlı Hükümeti, bu tür şikayetlerin artışı üzerine, muhacirlerin meskun oldukları tüm şehirlere gönderdiği emirle, muhacirlerin isteklerinin gerçekleştirilmesi, iskanlarının tamamlanması, hanelerin inşa edilmeye başlanması istenmektedir. Hükümet diğer taraftan muhacirlerin gösterilen yerleri beğenmeyerek Anadolu'da kendilerine yer aramalarından da rahatsızdır. Nitekim gönderilen emirde mürûr tezkeresine dikkat çekilmiş ve muhacirlerin ellerinde izin belgesi olmadan göç etmelerine kesinlikle müsaade edilmemesi emredilmektedir (BOA, .MKT.MHM, 231/60; Batur, Dadaş, Mete, 2002: 222).

Muhacirlerden belli bölgelerde iskân olunanlar, yerleştirildikleri yerleri beğenmemekte ya da başka mahallerdeki akrabalarının yanına gitmek için yerlerini terk etmekteydiler. Diğer taraftan birbirine benzeyen göçmenler iskân olundukları yerleri terk edip gittikleri yerlerde de yardım almaya teşebbüs etmekte, bu durum Hükümeti rahatsız etmektedir. Bu durum karşısında sancaklara sık sık uyarılarda bulunulup yer değiştirmelerin ancak düzenlenecek mürur tezkiresi ile yapılması vurgulanmaktadır. Tüm bu uyarılara rağmen yine de bu konuda aksaklıklar meydana gelmektedir. Nitekim Kütahya Sancağı Seyitgazi kazasında beş-altı yıl önce yerleştirilmiş olan Hacı Musa ve ailesi, Köstence'deki akrabalarının yanına gitmek üzere yerlerini terk etmişler, ancak İstanbul'dan tekrar Seyitgazi'ye geri gönderilmişlerdir. Bu olay sonrasında kaza yetkililerine daha dikkatli olmaları hususunda uyarı yapılmıştır (Saydam, 1997: 194).

Osmanlı Devleti'ne sığınıp, kendilerine gösterilen yerleri beğenmeyen ve sunulan imkânları yeterli bulmayan muhacirler de mevcuttur. Nitekim bunlardan memleketlerine dönmek üzere yerleştikleri mahali terk edenler olmuştur. Çeçen Muhacirlerden Hacı Mustafa, Tatar Han, Hüseyin ve Muhsin Efendiler kabilelerine mensup olan 160 hane Kütahya sancağı dâhilinde yerleştirilmelerine rağmen, bunlardan 130 hane vatanlarına dönmek üzere Kütahya'dan ayrılarak, Sivas ve Erzurum istikametini takip etmek suretiyle yola çıkmışlardır. Bunlardan İstanbul'a gelen yedi hane Muhacirin

Komisyonuna götürülerek geri dönmeleri konusunda ikna edilmeye çalışılmışlardır. Komisyonda gelen bu muhacirlere, kendileri için haneler inşa olunduğu, öküz ve tohum verileceği, yerleşip düzenlerini kurana kadar ekmek ve diğer ihtiyaçlarının karşılanacağı anlatılmıştır. Diğer taraftan vatanlarına dönmek üzere hareket edenlerin durdurulup tekrar iskân bölgelerine döndürülmeleri için de Konya ve Erzurum Valilerine emir yazılmıştır (BOA, A.MKT.NZD, 292/53; Öke, 2006: 33).

Osmanlı Devleti'ne iltica ederek iskânları tamamlanan muhacirlerden şikâyet edenler olduğu gibi, kendilerine gösterilen muameleden memnun olup teşekkürlerini arz edenler de mevcuttur. Yukarıda ismi zikredilen Çerkes-Habukahable kabilesi bu cümledendir. Zira bu kabile İstanbul'a geldiğinde, daha önce Kütahya'ya gönderilen Altıkesik kabilesinden olduklarını söyleyerek aynı bölgede iskân edilmek istediklerini söylemişlerdir. Ardından kendilerine verilen izinle Kütahya'ya gönderilmişler ve ihtiyaçları da devlet tarafından karşılanarak burada iskân olunmuşlardır. Kabile kendilerinin Kütahya'ya gitmelerine izin verilmesinden ve yapılan yardımlardan dolayı memnuniyetlerini bildirir mazbatayı takdim etmişlerdir (BOA, A.MKT.UM, 377/50-1).

Kütahya halkı gelen muhacirleri sıcak bir şekilde karşılamış, onları yerleşinceye kadar misafir etmiş ve ihtiyaçlarının karşılanması hususunda da gayret göstermiştir. Nitekim H. 23 B. 1278 (24 Ocak 1862) tarihinde Kütahya Mutasarrıfı Nebil Paşa'ya gönderilen yazıda, Kütahya'da iskân edilen muhacirlerinin evlerinin yapılmasından kaynaklanan masrafın liva halkı tarafından karşılanmasından duyulan memnuniyet aktarılırken bunun örnek bir davranış olarak Ceride-i Havadis Gazetesi'nde yayınlanacağı bildirilmektedir (BOA, A.MKT.UM,535/35; BOA, A.MKT.UM, 226/69). Kütahya halkının bu örnek davranışı 28 B. 1278 (29 Ocak 1862) tarihli belgede de geçmektedir. Burada, Karacaşehir kazasında iskân olunan kırk altı hane ve iki yüz kırk nüfus muhacir için evlerin inşa masraflarının halk tarafından karşılandığı görülmektedir. Devlet bu davranışı da örnek teşkil etmesi babında Ceride-i Havadis Gazetesi'nde yayınlamıştır (BOA, A.MKT.UM, 536/94). Gazetede çıkan habere göre, Kütahya Sancağı'nda bulunan Kırım muhacirlerinden Ebu'l Kasım Efendi taifesi için Seyidgazi ve Karacaşehir kazalarında yüz üç konut yapılmıştır. Çerkes muhacirlerden Anzavur Efendi grubu için yine Karacaşehir dahilinde yüz elli ve diğer muhacirler için ise toplam on dokuz olmak üzere toplamda iki yüz yetmiş iki hane halkın yardımları ile yapılmıştır

(Göktepe, 2007: 137). Benzer bir örnek 1865 yılında görülmektedir. Nitekim Kütahya'nın Musaözü karyesi civarında muhacirler için yapılmış olan hanelerin ve öküz, tohum masraflarının halk tarafından karşılandığı görülmektedir (Göktepe, 2007: 45).

Kütahya Sancağı'ndan muhacirlerin giderleri için toplanan yardım miktarını gösteren deftere göre toplam 272.636 kuruş hazineye teslim edilmiştir. Bu deftere göre toplanan miktarı yerleşim birimlerine göre gösterirsek;

Tablo 11. Kütahya Sancağı'nda Muhacirler İçin Toplanan Yardımlar

Altıntaş Nahiyesi	11.974
Etrafşehir Nahiyesi	12.921
Gireği Nahiyesi	8.030
Virancık Nahiyesi	11.328
Gümüş Nahiyesi	16.784
Armudeli Nahiyesi	10.103
Karacahisar Kazası	23.000
İnönü Kazası	10.000
Bilecik Kazası	17.250
Şaphane Kazası	3.500
Göbek Kazası	5.000
Söğüd Kazası	12.500
Banaz Kazası	7.500
Gedüs Kazası	20.000
Uşak Kazası	30.000
Simav Kazası	25.000
Eğrigöz Kazası	10.500
Dağardı Kazası	3.000
Tavşanlı Kazası	5.000
Mihalgazi Kazası	30.000
TOPLAM	272.636

Kaynak: Göktepe (2007: 189)

Gelen göçmenleri misafirperverlikle karşılayan, onların ihtiyaçlarının giderilmesinde yardımlarını esirgemeyen Kütahya Sancağı halkı, hanelerinin inşası bitene kadar evlerini de göçmenlerle paylaşmışlardır. Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi, Sancak genelinde muhacirlere yardım için önemli bir meblağ olan 272.636 kuruş toplanarak hazineye teslim edilmiştir. Yapılan yardımlardan dolayı Hükümet tarafından da takdir edilen Kütahya halkının bu davranışları, örnek olması amacıyla gazetelerde de yayınlanmıştır.

BÖLÜM 4: KÜTAHYA'DA SOSYAL HAYAT

4.1. Kütahya Evleri

Kütahya evleri, dönemin ihtiyaçlarına göre planlanmış olup bazen bahçe içerisinde, sıklıkla da bitişik şekilde bina edilirdi. Isınma kaygısı ile evlerin kuzeye bakan duvarlarının daha kalın olduğu ve bu yönde daha az pencere açıldığı görülmektedir. Bağdadi usulde yapılan evler kışın kolay ısınırken, yazın da serin olmaktadır. Yağmurdan korunmak amacıyla yapılan geniş saçaklar ve cumbalarla Osmanlı evlerinin en güzel örneklerini gösteren Kütahya evlerinin içinde de zengin bir ağaç işleme göze çarpardı. Ahşap hatıllı kerpiç dolgu sayesinde, esnek bir yapı elde edilerek depremlere karşı mukavemet sağlanmıştır.

Günümüzde Kütahya evlerinin örnekleri, Sultanbağı, Paşam Sultan, Pirlar, Maruf mahalleri ve Germiyan Sokağı'nda görülebilir. Hâlâ eski sokak yapısının görülebileceği mekânlar da bulunmaktadır ki Ahi Evren Camii ve Kurşunlu Camii çevreleri buna örnektir.

Yerleşilen yerin ve yaşanılan konutun mimarisine etki eden birçok faktör vardır. Coğrafi konum, malzeme, din, gelenek, muhit, kültür ve sosyal hayat bunların başlıcalarıdır (Eser, 1955: 8).

Cemaleddin Mahallesi Kemeraltı Sokağı'nda bulunan Ali Paşa Evi, Kütahya evlerine güzel bir örnektir. Evin dış duvarında masif ahşaptan ve dövme çivilerle bezenen iki kanatlı büyük kapı dikkati çeker. Kapı içerideki büyük avluya açılır. Üst kattaki odaların pencereleri geleni görmek maksadı ile avluya bakar. Avlu içerisinde ahır, samanlık ve kiler vardır. Tuvalet de avluda komşu duvarına bitişiktir ve ahşaptan yapılmıştır. Avlunun uç kısmında bulunan bir merdivenle asma kat hayatına çıkılır (Eser, 1955: 24)

Ev Eşyaları

Terekelerden elde edilen veriler bize evlerde yaşanılan hayat hakkında da değerli ipuçları sunar. Buradan evlerin teşrifi, kullanılan malzemeler, mutfak araç-gereçleri ve başka birçok eşya hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz.

Mutfak Eşyaları ve Gıda Maddeleri

Aşağıdaki tabloda Kütahya'da Tanzimat yıllarında kullanılan mutfak eşyaları görülmektedir (51 nolu K.Ş.S.: 133 nolu belge; 22 nolu K.Ş.S.: 167-162 nolu belge).

Tablo 12: Mutfak Eşyaları

Sini	Tava	Kuzu tenceresi	Mangal	Lengeri
Kapaklı tencere	Kahve değirmeni	Kadayıf tepsisi	Evan-Nühasiye	Tabak
Sahan	Gülebdan	Çukur tabak	Kase	Maşraba
Kapaklı Sahan	Sofra peşkiri	Havan	Maşa	Kahve takımı
Tekne	Çorba tası	Bakraç	İlistir	Mangal
Matara	Masa	Sandalye	Cezve	Güğüm
Tarhana	Bulgur	Burçak	Buğday	Duhan
Mercimek	Nohud	Şehriye	Ağda	Tahin
Saç Ayağı	Kazan			

Kaynak: (51 Numaralı KŞS.)

Tablo 13: Ev Eşyaları

Yorgan	Döşek	Yastık	Kilim	Halı
Seccade	Keçe Şilte	Çarşaf	Yastık	Minder
Duhan kesesi	Saat	Ayna	İbrik	Leğen
Şamdan	Nargile	Yorgan	Balta	Bıçak
Piştov	Tüfenk	Fener	Şamdan	Sigara tablası
Karyola	İskemle	Satranç Takımı	Buhurdan	Seccade

Kaynak: (51 Numaralı KŞS)

Kütahya evlerinde bulunan malzemeler yukarıda verilmiştir. Bunlar eşyaların genel isimleri olup yapıldıkları malzemeye göre değer kazanmaktadırlar. İnsanlar yer döşeklerinde yatmaktadır. Evlerde mobilyaya pek fazla rastlanmamaktadır. Demir karyola Meydan Mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Yusuf Agah Efendi'nin terekesinde geçer. Yine aynı terekede 2 koltuk sandalye, 5 sandalye ve 1 ceviz masa görülmektedir ki, bunlar terekeler arasında çok nadir görülmektedir (51 nolu K.Ş.S.: 156 nolu belge).

Evlerin teşrifatında en fazla görülen eşyalar arasında minder ve yastık yer almaktadır. Buradan anlaşıldığı kadarıyla insanlar yerde ya da sekilerde minder üzerinde oturmakta ve sırtlarını yastıklara dayamaktadırlar. Yastıkların ve minderlerin içi maddi imkanlara göre doldurulmaktadır. Bunlar bazen ot ile doldurulurken, bazen de yün ile doldurulabilmektedir. Minder ve yastıkların kaplandığı kumaşlarda zenginlik göstergesidir. Alt gelir grubu basma gibi sıradan yastık ve minder yüzü kullanırken, varlıklı aileler kadife, ipekli kumaşlar ile bunları kaplamaktadırlar. Terekelerden Bilecik dokumalarının da değerli olduğu görülür. Nitekim, yün dolgulu Bilecik yastığının tanesi 45 kuruştur (51 nolu K.Ş.S.: 156 nolu belge).

Evlerde ender görülen ve değerli olan eşyalardan bir tanesi de saattir. Köhne bir saatin tereke değeri bile 80 kuruşla ölçülmektedir (22 nolu K.Ş.S.: 158 nolu belge). Yusuf Ağâh Efendi'de bulunan mermer taşlı çalar saat de çok sık rastlanan bir eşya olmayıp değeri 132 kuruştur (51 nolu K.Ş.S.: 156 nolu belge).

Evlerde ısınmanın nasıl sağlandığına dair çok bilgi olmasa da bazı terekelerde sobaya rastlanmaktadır. Tablasıyla birlikte dökme soba yine Yusuf Ağah Efendi'de görülmektedir. Mangal ısınma amaçlı kullanılan diğer bir eşyadır. Bir çok terekede mangal görülmektedir. Bu mangallar genelde bakırdan yapılmıştır (22 nolu K.Ş.S.: 159 nolu belge).

Evlerde yerlere ise kilim ve halı serilmektedir. Her eşyada olduğu gibi bunlarında değeri gelire göre şekillenmektedir. Türkmen kilimi değerli bir dokuma türü olup yenisinin fiyatı 300 kuruştur (51 nolu K.Ş.S.: 133 nolu belge). Uşak dokumaları da değerli ev eşyaları arasındadır. Uşak mavi kiliminin değeri 265 kuruştur (51 nolu K.Ş.S.: 156 nolu belge).

Terekelerde rastladığımız ilginç bir ayrıntı da evlerde silah bulunmasıdır. Bu silahlar arasında tüfek sıklıkla görülürken, ender de olsa piştov (paçavra ile sıkıştırılmış barutu horozunda bulunan ve çakmak taşı ile ateşlenip kurşun bilyayı fırlatan kısa namlulu tabanca) bulunmaktadır (22 nolu K.Ş.S.: 158 nolu belge).

4.2. Evlilik

Ailenin oluşumu anlamına gelen evlilik, evlenmeye niyetlenmiş iki adayın görevliler önünde ve şahitler huzurunda evlilik akdini yerine getirmeleri ile gerçekleşirdi. Nikâh

kıyılırken damad geline belli miktarda mihr verir ve mihrin miktarı kişinin maddi durumuna göre değişirdi.

Çocuk Sayısı:

Aile kurumunun oluşumundaki amaçlardan bir tanesi neslin devamını sağlamaktır. Bu açıdan ailedeki nüfus sayısı ve bunların cinsiyetleri değerlendirmeye değer bir konudur. Kütahya Şeriyeye sicillerini üzerinde yapılan inceleme de Kütahya Sancağı'nda çok çocuklu ailelere sık rastlanılmadığını tespit ettik. Örnek olarak 1841 yılına ait 22 numaralı Şeriyeye Sicilini daha ayrıntılı incelendi. Burada 36 aileyi ele alındı. Bu ailelerdeki toplam çocuk sayısı 109'du. Aile başına düşen toplam çocuk sayısı 3.027'dir. Çocuk sayılarının ailelere dağılımına bakıldığında ise 1 çocuğa sahip 7 aile, 2 çocuğa sahip 6 aile, 3 çocuğa sahip 13 aile, 4 çocuğa sahip 4 aile, 5 çocuğa sahip 2 aile, 6 çocuğa sahip 3 aile ve 7 çocuğa sahip 1 aile görülmektedir. Çocukların cinsiyete göre dağılımına bakıldığında kız sayısının erkeklerden biraz fazla olduğu görülür. 109 çocuktan 51'i erkekken, 57'si kızdır (22 nolu K.Ş.S.: mutelif belgeler). Benzer bir durum 23 numaralı sicilde de mevcuttur. Nitekim burada da 123 erkek çocuğa karşılık 130 kız çocuğu bulunmaktadır. Aile başına düşen çocuk ortalaması 3,28'dir. Çocuk sayısının köylerde daha fazla olduğu görülür. Tarıma dayalı ekonomide, kalabalık aile olmanın avantajları köylerde çocuk sayısını arttıran bir etmendir. En fazla çocuğa sahip olanlardan, müteveffa Mustafa b. Hüseyin merkeze bağlı Koçak Köyünde yaşamaktadır ve 7 çocuğu vardır (23 nolu K.Ş.S.: 11 nolu belge). Bir başka kayıta da ailenin 7 kız evladının olduğu görülür. Burada ailenin erkek çocuk isteği ile bu kadar çocuk sahibi olduğu söylenebilir. Vardığımız bu sonuç nüfus verileri ile de tutarlılık göstermektedir. Sancağın genel nüfusunda da kadın sayısı erkeklerden küçük bir oranda fazladır.

İsimler

Dönemin sicillerinden elde edilen verilere göre Kütahya Sancağı'nda en fazla kullanılan erkek isimleri; Ali, Mehmet, Süleyman, Said, Hasan, Osman, Mahmud, Abdullah, Hüseyin, İsmail, İbrahim, İzzet, Seyid Ali, Mehmed Emin, Veli, Salih, Halil İbrahim, Yakup, Mustafa ve Musa'dır. İsimler konusunda Tanzimat'ın ilk dönemi ile son dönemi arasında fark görülmemektedir.

Kadın isimleri olarak ise; Hatice, Fatıma, Aişe, Habibe, Ümmihani, Emetullah, Akile, Emine, Rahime, Halime, Havva, Azime, Şerife, Ümmügülsüm, Zeliha, Safiye, Rukiye, Alime ve Şerife isimleri sıklıkla kullanılmaktadır.

Kütahya Sancağı'nda kişilere verilen adlara bakıldığında, hem erkek, hem de kadın isimlerinde dini unsurların ağırlıklı olarak kullanıldığı görülür. Peygamberimiz ve Ashabının isimleri en fazla kullanılan isimler olarak ön plana çıkar. Nitekim erkeklerde en sık görülen isim Mehmet ve Ali iken, kadınlarda ise Aişe, Fatıma ve Hatice isimleri diğerlerine nazaran daha sık kullanılmıştır.

4.2.1. Evlilik Adetleri

Düğünler Çarşamba-Perşembe günleri veya Cumartesi-Pazar günleri evlerde yapılırdı. Ancak evi küçük olanlar komşularında divanhanesi (sofa yada bugünkü manasıyla salon), büyük olan konak ya da evleri kullanırlardı. Düğünlere davet kız evi ve oğlan evi tarafından ayrı ayrı tutulan ve “okuyucu” adı verilen kadın tarafından yapılırdı. Okuyucu kendisine verilen isimleri tek tek dolaşarak düğün sahibinin selamlarını ve düğün zamanı bildirirdi. Okuyucu denilen kadına davet ettiği evlerden bahşiş verilmesi adettendi. Okuyucu çağırma işlemin yaptıktan sonra kız ve oğlan evine tekmil verir, para verenleri söyler, vermeyenleri de selam söylediler diyerek bildirirdi. Okuyucu aynı zamanda düğün zamanı birkaç gün düğün evinde aşçıya yardım eder, bulaşık yıkar, yemek servisinde yardımcı olurdu. Okuyucuya düğün sahibi tarafından düğün sonunda ücret verilir bu durum halk arasında “gönüllemek” olarak tarif olunurdu (Evlilik Adetleri, Kütahya'nın yerlilerinden Ergün ALATEŞ ve Nigar SEVEN ile 08.08.2009 tarihinde saat 11.00 ve 16.00'da yapılan mülakattan faydalanılarak hazırlanmıştır).

Gelin Hamamı: Düğüne bir ay kadar kala “yük serme” olur. Burada gelinin çeyizi sergilenir. Komşular, akrabalar hem çeyiz görmeye gelirler, hem de gelini hamam götürmek için gün alırlar. Hamamdan sonra gelini yemeğe götürürler. Son olarak oğlan evi kız evine hamam parası gönderirler, bu parayla gelinin arkadaşları hamama giderler, kına yaktırırlardı. Burada yapılan eğlencede söylenen türkülerden bir tanesi;

Ah hamamcı güzellerden hamama kim geldi,

Ah ne bileyim efendim günde yüz bin can geldi,

Oturmuş kurna başına inci gibi parlıyor,

Gerdanından ter akıyor, elmas gibi parlıyor.

Düğün kına, gelin alma ve güvey salma aşamalarından oluşurdu. Kına törenine yalnız kadınlar katılır, maddi durumu iyi olanlar kına merasimini öğleüstü yaparken diğer kesim akşam törenini tercih ederdi. Gündüz törenleri, öğlen namazından başlayıp ikindiye kadar devam eder, akşam yapılanlar ise akşam namazı sonrası başlayıp yatsı sonrasında biterdi. Kına törenlerine genç kızlar ve genç gelinler katılırken, orta yaş ve üstü olanlar ise düğün günü yapılan merasimlere katılırlardı. Öğleüstü yapılan kına törenleri adını geline kına yakma merasiminden alırdı. Kına merasimi davetlilerin gelmesi ile başlardı. Gelenler düğün bahçede ise hazırlanan uzun tahta oturaklar veya sandalyeler üzerine, evde ise sekilere ve yere uzatılan ot yastıklara ve minderler üzerine otururlardı. Kullanılan mekânda eğlence için ortada bir boşluk bırakılırdı.

Kına merasimine gidilirken giyilen kıyafetler de son derece önemliydi. Gelinin arkadaşları ve yakın akrabaları Kütahya'ya özel kıyafetler giyerlerdi. Bu kıyafetler tefbaşı (üç etek), eğrimli, pullu, bindallı ve benzeri kıymetli, ağır işli kıyafetler giyerlerdi. Diğer davetliler yazın, ipekli ve sırmalı kumaştan yapılmış şalvar takımı giyerlerdi. Şalvar, üstte bluz ve altta şalvar olmak üzere iki parçadan oluşurdu. Kına merasimi sırasında bayanların tamamının başı kapalıydı. Başlık olarak iğne oyalı çeşitli renklerde dane (yazma) kullanılmıştır.

Günümüzdeki uygulamaların tersine gelin olacak kız yapılan bu törenlere baştan katılmazdı. En son eline kına yakıldıktan sonra arkadaşlarının yanına oturur ve eğlenceye dâhil olurdu. Ancak gelin kına merasiminde çok kısa kalırdı.

Davetlilerin gelmesi ile birlikte eğlence başlardı. Eğlencenin baş aktörü düğün sahibi tarafından tutulan “çengi” adı verilen tef çalan kadındı. Bu kişilerin tutulmasında da düğün sahibinin maddi durumu ön plandadır. Çalgıcının önceden tutulmasına “peyleme” denilirdi. Şehirde herkes tarafından tanınan bu kişilerin sesine ve marifetine göre fiyatları farklıydı. Zenginler daha pahalı olanları tutarlardı. Çengi tef çalarak mahalli türkülerini söyler ve davetliler bunun eşliğinde oynarlardı. Oynamaya kalkılırken de belli bir düzen vardı, herkes rastgele oyuna kalkamazdı. Akrabalardan bir tanesi oyuna kalkacakları belirlerdi. Oyun ikişer kişi karşılıklı olarak oynanırdı. Oyuna öncelikli olarak akrabalar kalkar, daha sonra gelinin arkadaşları ve son olarak da davetliler kalkarlardı. Oyun tahta kaşıklarla oynanırdı. Kına geceleri aynı zamanda genç

kızların kendilerini gösterdikleri ve nasiplerini aradıkları törenlerdi. Genç kızların anneleri, kızlarını oyuna kaldırmaları için önceden çengiye bahşış verirler ve ona kızlarını tarif ederlerdi. Kına gecesinde genç kızlar oynarken en çok söylenen türküler;

Kiremitten su damlar,
Bir kız bize çok mudur?
Kütahya'da yok mudur?

Yoğurdum var yeşilde meşilde çanakta,
Benleri var, ak gerdanda yanakta.
Benim yârim şu karşıki konakta,
Beri gel yârim, ben adam yemem.
Gizli dertlerini de ellere demem.
Çırçırılı çeşme,
Eğilip suyundan içme,
Ay oğlan ardıma düşme.
Üç maslaktan aman aman,
Sular içtim kanmadım.
Dokuz dene kurşun yedim ölmedim.

Kar mı yağdı Kütahya'nın damına, aman aman,
Ateş de düştü ciğerimin aman da bağına,
Gül donatmış şalvarının ağına...

Altın tas içinde kınam ezdiler,
Gümüş tarak ile zülfüm çözdüler,
Uzak yakın deme annem gel bana,
Kızım işkencede diye ağlama.

Ahmet Bey'in bir küheylan atı var.
Aman o da giderse bende nesi var.
Gidersen uğurlar olsun.
Dağlar taşlar yolun olsun.

Benden başka yar seversen,
İki gözün kör olsun.
Gel gel aman gel gel...

Ebelerin şakşaklıdır kapısı,
Bilmem huri, bilmem melek yapısı,
Kıran girsin yardan gayrı hepisi,
Gayırma sevdiğim gün böyle kalmaz,
Yanar derunim ateşim sönmez...

Bu gün Cuma günleri,
Arşa çıkar ünleri,
Ömürden mi sayayım,
Yarsız geçen günleri,
Hoppa yârim hoppa,
Elif değil nokta,
Kızlar oynamakta,
Oğlan çapkınlıkta,
Neler gelir geçer delikanlılıkta...

Tıpır tıpır yürürsün,
Samur kürkü sürürsün,
Sen bir vezir kızısın,
Niçin yayan yürürsün...(Kadriye Özdil, 4 Eylül 2010 tarihinde saat 13.00'de yapılan mülakat).

Bir-iki saat eğlence sonrası geline kına yakma merasimi başlandı. Gelin, tefbaşı veya benzeri özel bir kıyafetle yüzü kırmızı duvakla kapalı olarak, yanında iki yengesi, önünde "el yakcak" denilen akrabaların çocuklarından iki kız çocuğu ve en önde üzerinde bir tane mum olan karılmış kına bulunan taşı taşıyan kadın eşliğinde gelir ve ortada konulan sandalyeye oturtulurdu. Kına yakılırken çengi gelinin anne evinden ayrılışını simgeleyen türkü söylerdi, Gelinin iki eline de çocuklar tarafından kına koyulup, elleri kırmızı ipek mendille sarılır ve yengeleri tarafından gelin geri götürüldü.

Daha sonra gelin, arkadaşları tarafından geri getirilir ve arka tarafta otururdu. Eğlence kısa süre daha devam edip, misafirler yemeğe çağrılırdı. Yemekler, aile içinden ya da tutulan kişiler tarafından bahçede kazanlarda pişirilirdi. Kınada misafirlere nohutlu pilav ve zerde ikram edilirdi. Zerde safranlı tatlı pirinç pilavı olup Kütahya'ya has bir yiyecektir. Zerde yalnız gündüz kınasında ikram edilirdi. Yemeklerin servisi de adetlere göre yapılırdı. Yazın bahçede, kışın evde yirmi kişinin yemek yiyebileceği büyük tahta tablalar (bunlar düğün tablası olarak ta bilinir) hazırlanır. Bu tablalar ayaksız olup, altına iki tane ot yastık konularak yükseltilirdi. Tabla, ortadan menteşeli olup açıldığında daire şekline gelerek yemek yenecek hale gelirdi. Tablanın etrafına alabildiğince misafir oturur, misafir sayısınca tahta kaşıklar ve ortaya tepsi ile nohutlu pilav getirilir, nohutlu pilavın yanına birkaç tabak zerde konulur ve misafirler hep beraber ortadan yemeklerini yerdi. Misafirler oturarak ya da çömelerek (kıyafetler kirlenmemesi için) yemeklerini yerlerdi. Yemek sırasında önce pilav sonrada zerde yenirdi. Yemek bittikten sonra yakın akrabalarından ve gelininin yakın arkadaşları kalarak “kız yataısı” yaparlardı. Bu olay halk arasında “çeyiz altı” olarak adlandırılır. Burada gece geline kına yakılır sohbetler edilirdi. Kına gecelerinde kına yakılırken söylenen türkülerin başında:

Gül ezerler, gül ezerler,
 Ah... Güülü tabakta dizerler,
 Güzeli candan severler,
 Ah... Güzeli candan severler,
 Ah... Akabinde yandı gönül,
 Yardan ayrılması müşkül,
 Gül kuruttum, gül kuruttum.
 Yâri sinemde uyuttum.
 Yar söyledi, ben unuttum.

türküsi gelirdi (Kadriye Özdil, 4 Eylül 2010 tarihinde saat 13.00'de yapılan mülakat).

Gündüz kınasından farklı olarak gece kınasında, yakın akrabalar erken gelirler ve onlara ikram yapılırdı. İkram olarak haşhaşlı veya tahinli pide, yanında peynir, pekmez, mevsimine göre üzüm, reçel vesaire ikram edilirdi. Akşam kınasında yakınlar haricinde kalanlara yemek verilmezdi. Diğer eğlenceler ise gündüz kınası ile aynıdır.

Kına merasimine erkeklerin katılması mevzu bahis değildir. Kına merasiminde takı takma gibi bir adet bulunmamaktadır. Ancak kız kınası olduğu gibi erkek kınası da yapıldı. Erkek kınasına “kakmık” denilir ve bu eğlence gelin eve indiği gün yapıldı. Bu eğlence ev müsaitse düğün evinde ya da komşuların evi büyük olanlarında yapıldı. Burada önceden saz çalan birisi ve deblekçi (dümbelek) kiralanır ve onun çaldığı türküler eşliğinde eğlenilirdi. Erkek kınasında hali vakti yerinde olanlar yemek verir, diğerleri ise akşamdan sonra çerez ikram ederlerdi.

Düğün merasimi Perşembe veya Pazar günü yapıldı. Düğün merasiminin kız evinde ve oğlan evinde olmak üzere ayrı uygulamaları yapıldı. Kız evinde, gelinin yakınları onu hazırlarlar, gelin, oğlan evi tarafından getirilen ağır elbisesini giyer, takılan takıları takar ve münasip bir yere oturarak gelen bayan misafirler tarafından görülürdü. Davetli misafirler saat 11’den sonra gelirler. Gelinin babası, dedesi, amcası ve diğer erkek yakınları içeri alınırlar. Gelin başı kapalı olarak bu gelenlerin ellerini öper ve kuşak merasimi başlardı. Gelinin erkek yakınlarından en yaşlısı gelinin beline kırmızı bir kuşak (kurdele ve benzeri) bağlar ve elle öpme sonrasında takılarını takarlardı. Ardından gelen misafirler getirdikleri hediyeleri sunarlardı. Oğlan evinde ise öğlene doğru davetliler gelir, gelin almaya gidecek olanlar (öncelikle yakın akrabalar) erkek kadın ayrı olmak üzere faytonlara binerler ve yola çıkarlardı. Gelinin bineceği fayton kapalı olur, gelin almaya giden arabaların atlarına mendiller bağlanır, fayton süslenirdi.

Oğlan evinin gelmesine yakın kızın duvağı indirilir, yüzü kapatılırdı. Oğlan evinden damadın babası, dedesi diğer yakınları ve hoca eve gelini çıkarmak üzere eve girerler, bu sırada gelinin üstü car ile örtülü olup kıyafeti gözükmezdi. Gelinin kapatılmasının sebebi bereketi kaçmamasıdır ki halka arasında bu “bek bereketi kaçmasın” şeklinde ifade olunurdu. Hocanın yaptığı dua sonrası, damadın yakınlarından baba, dede veya diğer bir yakın tarafından gelin evden çıkarılır. Gelin arabaya binerken, ev ve araba arasına kilim gerilerek gelinin görülmemesi sağlanır kız çıkarma sırasında kız evi tarafından misafirlere lokum ikram edilirdi. Bu sırada oğlan evi tarafından şeker, çerez serpilir, gelin almaya giderken ve gelirken faytonu kullanan arabacılar “atlar gitmiyor” deyip bahşiş alırlardı. Gelin almaya gelindiğinde erkek evi kız (gelin) çıkarken para, şeker saçarlar ve bunları kız evinin camlarına atarak camları kırarlardı. Bunun anlamı kız evinin kızı verene kadar çok eziyet etmesine karşılık yapılan bir davranıştı.

Gelin dolaştırıldıktan sonra eve gelinir. Gelin oğlan evine inerken erkekler tarafından oynanılır; gelenlere, şeker, çerez, para serpilir ve gelin kadınların arasına alınarak oturtulur ve yüzü açılırdı. Gelin oğlan evine inince duvağı kaynanası, babaanne ya da damadın diğer akrabaları tarafından açılır, geline hoş geldin denir ve gelin büyüklerin elini öperdi. Gelin ortaya oturtulmak sureti ile gelin görmeye gelenler tarafından görülür, ardından gelenler dağılırlardı. Kalan yakın akrabalara yemek verilirdi. Gelin oğlan evine geldikten sonra, kız evinden baklava, börek-çörek, duruma göre çeşitli yemekler kız evinin yengeleri ve diğer akrabaları tarafından getirilirdi. Bu duruma “Baklava Töreni” denirdi. Gelenler tefçi eşliğinde oynarlar ve oğlan evi tarafından ikram edilen yemek yenirdi.

“Kıvırcık Gömlek” Kütahya düğünlerindeki önemli adetlerden biridir. Bu gömlek üç kişinin giyebileceği büyük ebatta olup, sabunla çamaşır yaşımda sürtülerek gömlek kıvırcıklaştırılıp küçültülür ve damat tarafından giyilirdi. Bu gömleğin üzerine de iki tarafı işlemeli peşkir (uçkur) ve dört tarafı işlemeli mendil takılırdı.

Oğlan evinde baklava töreni bitip kız evinden gelenler gittikten sonra güvey salma hazırlıklarına başlanırdı. Güvey salma yemeği olarak pirinçli yoğurt çorbası, fırında et güveç, nohutlu zerdeli pilav, irmik helvası ya da üzüm ve salata ikram olunurdu. Akşam ezanından sonra güvey salma için gelenlere yemekler 15-20 kişilik yer sofrasında ikram olunurdu. Yemekler ortadan yenirdi. Güvey salma için gelenler erkek kadın ayrı otururlar, damadın arkadaşları diğer yaşlılardan ayrı bir yerde bulunurlardı. Yatsı namazından gelirken çırılar yakılır, sesi güzel olanlar kol kola girerek,

Veysel Karani,

Yemez Haramı,

Yemen Elllerinde

Veysel Karani (Kadriye Özdil, 4 Eylül 2010 tarihinde saat 13.00’de yapılan mülakat).

şeklinde ilahi söyleyerek düğün evinin kapısına gelirlerdi. Kapıda hoca bereket duası eder ve damat büyüklerin elini öper, damadın sırtına yumruk vurulur (şaşkın olmasın, aklı başında olsun), yumurta atılır ve damat gerdeğe sokulur. Güvey salmada genelde yaşlı kadınlar olur. Onlar çengi eşliğinde eğlenirler. Gelin herkesin elini öperek odasına gider. Damat annesinin ayağının arasından geçer (annenin sözü üstün sağlansın diye) ve odasına gider. Nikâh güvey salınmadan önce kıyılırdı. Nikâhta gelin ve damat bir araya

gelmez, gelin ya vekalet verir ya da “asaleten der”; hocanın, kayınpederi ve şahitlerin huzurunda dini nikah kıyılırdı.

Düğünün ertesi günü “paça” denir. Burada oğlan evinin akrabaları toplanır, kız evinden bir gün önce baklavacılar tarafından getirilen yemekler yenilirdi. Burada gelin oynatılır. Gelin oynarken bereket olsun diye arpa, buğday saçardı. Gelin bu sırada;

Yasemin dalına yar eymeli,

Alıp nazlı yarı dağlara gitmeli...

türküsu eşliğinde bu faaliyeti yürütürdü.

Paçanın akşamına “el öpme” töreni yapılırdı. Oğlan evinin yakın akrabaları akşam gelirler, düğünden kalan yemekler yenilirdi. Bu bir tanışma yemeğidir. Aynı zamanda oğlan evinin takı takma töreni bu esnada yapılırdı. Takılar yakınlık derecesine ve haline göre altın, bilezik, yüzük vesaire takılırdı. Paçanın ertesi günü ise kız evine akşam el öpmeye gidilirdi. Bu törene ev içeri gidilerek kız evinde çay içilir, çerez yenilirdi. Oğlan evi kız evini “kızarsıra-kızardı” yemeğine davet eder, bu yemek bir hafta on gün içerisinde olurdu. Bu yemek sırasında kız evi de oğlan evini davet ederdi. Burada amaç, tanışmak, kaynaşmak ve iyi ilişkiler kurmaktır. Düğünden sonra gelin kaynanası ve diğer ev içi kadın akrabaları ile diğer akrabalarına tanışma amaçlı öğleden sonra oturmalara gidilirdi.

Oğlan evinde düğünden sonra kırk gün “mübareke savılır”dı. Gelenler hediyesi ile gelir ve Gelin her seferinde tüm elbiselerini tek tek giyerek misafirlerin ellerini öperdi. Gelen misafirlere ikramda bulunulurdu. Mübarekede gelinin getirdiği “dürü”lere bakılırdı. Dürü kız tarafından oğlan evine gönderilen hediyelerdir. Bunlar, iç çamaşırı, seccade, çarşaf, iğne oyalı dane vesairedir.

Düğünlerle ilgili eski bir âdete göre, yeni gelin bir hafta hiç çamaşır yıkamazdı. Bu süre zarfında kendisi ve eşi çeyizlerinden giyinirler, böylece gelinin çeyizinin ne kadar zengin olduğu anlaşılırdı (Kadriye Özdil, 4 Eylül 2010 tarihinde saat 13.00’de yapılan mülakat).

4.3. Dini Hayat

Osmanlı Devleti'nin genelinde görülen tasavvufi zenginliğe paralel olarak Kütahya'da da uzun yıllar canlı bir tasavvufi hayat yaşanmıştır. Kütahya'nın, bir beylik ve eyalet merkezi olması, ticaret yolları üzerinde bulunması ve uzun yıllar Bizans ile komşu Uç Beyliği konumunu devam ettirmesi, bu bölgede tekke ve zaviyelerin kurulup önemli etkinlik göstermelerine neden olmuştur (Doğan, 2006: 16).

İnsanlık tarihinin başlamasından bu yana, tarihin tüm devirlerinde ve tüm toplumlarda karşılaşılan din duygusu insanların vazgeçilmez düşüncelerinden olmuştur. Din insanları hem içten, hem de dıştan kuşatan, onun düşünce ve davranışlarında kendini gösteren bir disiplindir. Kaynağı Allah'a inanç olan din, İslami kaynaklarda, ceza, mükâfat, hüküm, hesap, hâkimiyet, itaat, teslimiyet, hizmet, ibadet, yol, kanun gibi anlamlara gelmektedir (Tümer, 1994: 313-320).

Din sadece inançtan ibaret olmayıp, aynı zamanda kişinin dünyevi hayatına yön verecek ahlaki, hukuki ve sosyal kurulları da ifade eder. Din diğer taraftan aynı inancı paylaşan, aynı davranış biçimlerini benimseyen kişilerden oluşan sosyal birlik yani cemaat oluşturur (Harman, 1994: 321).

İslamiyet dinin seçilmesi ve benimsemesi noktasında insanların irade ve tercihinin büyük önem verir. Nitekim Bakara Suresi 256. ayeti "Dinde zorlama yoktur; Hak ile batıl tamamen birbirinden ayrılmış ve Hak bütün açıklığı ile ortaya çıkmıştır" meali ile bu durumu açıkça ortaya koyar. Buradan hareketle; Osmanlı Devleti, bünyesinde yaşayan insanları din, ırk, mezhep gözetmeksizin sahiplenmiş ve din vicdan hürriyeti bağlamında herkesin dilediği dini ve inancı yaşamasını temin etmiştir. Bundan dolayıdır ki aynı mahallede cami ile kilise Müslüman ile Hıristiyan beraber yaşama hakkına sahip olmuşlardır.

Din ve vicdan özgürlüğü, kişilerin istedikleri dini seçmeleri, seçtikleri dinin kurallarını müdahaleye ve kısıtlamaya maruz kalmadan uygulamaları; bu konuda eğitim alma, eğitime, başkalarına anlatma ve telkin etme ve bunu sağlayacak ölçüde sivil örgütlenme haklarını ihtiva eder. İslamiyet'in Müslüman olmayanlara tanıdığı din ve vicdan özgürlüğünün içerik ve sınırlarını görebilmek için, gayr-ı Müslim toplumların

Müslüman toplumlar içinde sahip oldukları serbestiyi, hak ve özgürlükleri izlemek yeterlidir (Bardakoğlu, 2000: 47).

İslam Hukukuna göre gayr-ı Müslimler zımmî olarak adlandırılmış, din ve vicdan hürriyetleri devlet garantisi altına alınmıştır. Geçici süre için İslam ülkesinde bulunanlara ise müste'men ismi verilmiş ve onlarında din ve vicdan hürriyetleri güvence altına alınmıştır. Zımmî İslami düzen altında yaşamayı kabul eden gayr-ı Müslim'dir. Bunun karşılığında ise devlet, bu kişinin din ve vicdan hürriyeti yanında; can güvencesini, akliselim güvencesini, haklı kazanç güvencesini ve aile kurup neslini yaşatma güvencesini sağlamak durumundadır (Akarlı, 2000, s:33).

Geleneksel Osmanlı hukuku ve idare yapısında tebaa dini inançlarına göre gruplara ayrılmıştır. Osmanlı millet sisteminin temelini oluşturan bu durum XIX. Yüzyıldan itibaren içten ve dışarıdan gelen baskılarla sorgulanmaya başlamış ve tebaanın eşitliği tartışılmaya başlanmıştır. Nitekim eşitlik kavramı 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı ile yasal güvence altına alınmıştır. Tanzimat Fermanı ticari, hukuki ve askeri düzenlemeleri içerirken, Islahat Fermanı özellikle dini inanış, din ve mezhep serbestiyeti ve din değiştirme konularında yoğunlaşmıştır (Özcan, 2000: 108).

XIX. Yüzyılın son çeyreğinde bile Osmanlı Devleti'nde gayr-ı Müslim nüfus yaklaşık olarak Rumeli'nin % 55'i, İstanbul'un %45'i, Anadolu ve Suriye bölgelerinde ise %15 civarındadır (Akarlı, 2000: 27).

Kütahya şehri Osmanlı hoşgörüsünün ve İslam Dininin gayr-ı Müslimlere yaklaşımının en güzel görüldüğü Anadolu kentlerinden bir tanesidir. Kütahya'da Müslümanlar, Protestan ve Ortodoks Ermeniler ve Hıristiyan Rumlar kardeşlik içerisinde yaşamışlar, dini vecibelerini yerine getirmişler, şehir idaresindeki kurullarda ve diğer memurluklarda beraber sorumluluklarını yerine getirmişlerdir.

İmam: Osmanlı dini ve içtimai hayatı içerisinde en önemli görevlilerden bir tanesi mahalle imamlarıdır. Mahalle kuruluş itibari ile dini bir temele dayanır. Çünkü mahalleler cami ya da mescit merkez olmak üzere kurulmuşlardır.

Mahalle XIX. Yüzyılda, günümüzde olduğu gibi şehrin en küçük birimiydi. Halkın devlete karşı yükümlülüklerinin belirlenmesinde hanenin yanında mahalle de bir değer ölçüsü kabul edilmiştir. Vergilerin dağıtımında ve hizmetlerin götürülmesinde mahalle

bir birim olarak değerlendirilmiştir. Caminin yanında mescit ve mahalle mektebi mahallede bulunan kurumlardır (Çadırcı, 1997: 40).

Osmanlı mahallesinde en önemli yönetici mahalle imamıdır. XIX. Yüzyılın ilk yarısına kadar üst yöneticilere karşı mahallenin sorumlu yöneticisi imam, haham ya da papazdır. İmam, padişah beratı ile atanan ve beldenin mülki ve beledî amiri olan kadının mahalledeki temsilcisiydi. Haham ya da papaz ise mahallede patrikhane ya da hahambaşının temsilcileriydi (Ortaylı, 2000: 107).

Kadılar tarafından denetlenen imamlar, mahallenin haklı şikâyetleri ile görevden alınıp cezalandırılabilirlerdi (Beydilli, 2001: 6). İmamlar kadıların yerine getirmesi gereken birçok vazifeyi yerine getirirdi. Mahallenin düzen ve asayışı, içki içilen yerlerin tespiti, fuhuş yapanların tespit edilip sürülmesi, mahallenin gerekli İslam adabı içinde yaşamını sürdürmesi, dini vecibelerin yerine getirilmesi imam tarafından gözetlenirdi. Mahallede oturanların kimliklerinin belirlenmesi, yeni taşınanların kayıt edilmesi, yeni gelenlerin kefalete bağlanması, ikametgâh ve kimlik belgelerinin düzenlenmesi imamlar tarafından yerine getirilirdi. Ölüm, doğum nikâh akdi, boşanma işlemleri imamlar tarafından yürütülürdü. İmamlar diğer görevlilerle birlikte mahalle esnafını denetleme işlerine katılırlardı. Mahallede, camiye vakfedenlerin ve diğer hayır sahiplerinin maddi katkıları ile ayakta duran avarız sandığı imamın sorumluluğu altında muhafaza edilir, buradaki paralar işletilerek mahalledeki fakirlere yardım edilir, suyollarının, caminin onarımları karşılanırdı. İmamlar din ile ilgili işlemlerin dışında mahallenin yönetimi ile ilgili işlerle de uğraşırlar, bu yönleri ile mahalle ve köyde önde gelen nüfuzlu kişilerden sayılırlardı. Tanzimat ile birlikte yaygınlaşan muhtarlık teşkilatı imamların yöneticilik rolünün hızla azalmasına neden olmuştur. İmamlığın babadan oğla geçmesi, bu iş için babaların oğullarını hazırladığı ve eğitimin aile içinde yapıldığı izlenimini vermektedir. İmamların tayinleri önceleri vakıf mütevellisinin teklifi ve Şeyhülislamın işareti ile Padişah Beratı ile yapılırken, II. Mahmut ile birlikte tayin teklifleri Evkaf-ı Hümayun Nezareti tarafından yapılmaya başlanmıştır. Taşradan gelen teklifler kadı ilamı ve vakıf mütevellisinin arzı ile birlikte sunulmuştur. 9 Şubat 1870 tarihli Tevcihat-ı Cihat Nizamnamesi'ne göre imamlığın babadan oğla geçmesi uygun görülmektedir (Beydilli, 2002: 181–186). Muntazam bir eğitim aldıkları net olmayan imamların içinde okuryazar

olmayanlar da mevcuttur. Nitekim imamlığın babadan oğla geçmesi, bu iş için gerekli dini eğitimin aile içinde alındığı izlenimini vermektedir (Beydilli, 2001: 24).

İmamlar dini ve idari görevleri yanında sosyal vazifeleri ile de önemli görevler ifa etmişlerdir. Mahallede cami, vakıf ve sair hayır sahiplerinin katkıları ile ayakta duran ve mahallelinin de iştiraki ile oluşturulan avarız vakfı, bir nevi yardımlaşma kasası olarak imamın sorumluluğunda muhafaza edilmiş, burada toplanan paranın işletilmesi ile kazanılan meblağ, mahalledeki hastalara, fakirlere, yardıma muhtaç evleneceklerle, fakirlerin cenazelerinin kaldırılmasına, suyollarının onarılmasına, cami ve mescitlerin onarılmasına, yeni yerleşenlere ve memleketlerine dönenlere yardım edilmesi gibi yerlere sarf edilmiştir (Beydilli, 2001: 11).

4.3.1. Dini Yapılar

Türk idaresine girişinden itibaren inşa edilen kurumlarla hızlı bir şekilde Türk-İslam şehri görüntüsüne kavuşan Kütahya'yı bu yeni kimliğine ulaştıran yapıların başında Cami ve mescidler gelmektedir. Evliya Çelebi, Kütahya'yı ziyaretinde, şehirde otuz iki tane cami olduğundan bahseder. Bunlardan on biri Cuma kılınan camiler iken gerisinin mescid olduğunu ifade eder (Evliya Çelebi, 1985: 502).

Kaza ve Nahiye İsimleri	Cami	Mescid	Tekke
Kütahya Sancağı	27	37	12
Etrafşehir	58	10	4
Virancık	36	3	2
Gireği	30	8	1
Altıntaş	40	8	4
Gümüş	46	5	2
Emrudili	19	3	5
Tavşanlı	45	4	3
Uşak	100	15	
Göbek	5	2	
Banaz	4	5	
Gedus	10	6	9
Şaphane	1	5	
Simav	43	50	1
Eğriğöz	22	47	
Dağardı	8	15	
Eskişehir	9	6	5
Seyidgazi	17	11	12
İnönü	6	9	16

Kaynak: (HVS. 1294: 138-139)

Yukarıdaki tabloda Kütahya'da bulunan cami mescid ve tekkelerin sayıları verildi. Buna göre Kütahya Sancağı'nda bulunan toplam cami sayısı 526'dır. Sancaktaki mescidlerin sayısı ise 249'dur. Kütahya'da toplam 76 tane de tekke bulunmaktadır. Kütahya merkezinde bulunan cami sayısı ile ilgili başka kaynaklarda da bilgiler mevcuttur. Kamusû'l-âlâm'da Kütahya'da 24 cami olduğu ifade edilir (Şemseddin sami, 1996: 3911). Cuinet ise şehirdeki cami sayısını verirken mescid ve cami ayrımını minareli minaresiz olarak yapmaktadır.

Aşağıda detaylı bilgi verilen camiler arasında en önemlisi Sultan Yıldırım Bayezid döneminde yapılan ve Sultan Çelebi Mehmed zamanında tamamlanan Ulu Cami'dir.

Kütahya'da bulunan cami ve mescidler aşağıda verilmiştir:

Ulu Cami: Kütahya, Gazi Kemal Mahallesi'nde, Ulu Cami Caddesi ile Gediz Caddesi arasında bulunan Ulu Cami, XIV. Yüzyılın sonlarında yapılmıştır. Yapımına Yıldırım Beyazıt tarafından başlanmış, Çelebi Mehmet tarafından da 1411'de tamamlanmıştır. XIV. Yüzyıl sonundan XX. Yüzyıl başına kadar çeşitli onarımlar geçirmiş ve bugünkü durumunu XX. Yüzyılın başında almıştır. Evliya Çelebi, caminin Kanuni Sultan Süleyman Döneminde (1520-1566) Mimar Sinan tarafından onarıldığını belirtir (Evliya Çelebi, 1985: 502). Kanuni Sultan Süleyman Rodos (1522-1523) ve Irakeyn (1534-1535) seferlerine katılmadan önce bir süre Kütahya'da kalmıştır. Caminin yenilenmesini Mimar Sinan'dan bu sırada istemiş olması mümkündür. 57 direk üzerine inşa olunmuş olan cami iki kubbelidir.

Yukarı Kale (Kale-i Bâlâ) (Hisar) Camii: Kütahya Maruf Mahallesi'nde, Kale içerisinde bulunan bu mescit, giriş kitabesinden öğrenildiğine göre; Germiyanoğlu Süleyman Şah tarafından 1377-1378 yılında yaptırılmıştır. Mescit yapılan onarımlar nedeniyle özelliğini bütünüyle yitirmiştir. Eski camiden yalnızca kuzey-doğu köşesinde bir duvar parçası ile minarenin kaide ve şerefe kısmı kalmıştır. Cami kare planlıdır. Moloz taş ve tuğladan yapılmış, üzeri düz bir çatı ile örtülmüştür. Meyilli bir arazide ve yer yer doldurulmuş toprak arazide yapıldığından planında bazı uyumsuzluklar görülmektedir.

Aşağı Kale (Kale-i Sagir) Mescidi: Kütahya Aşağı Hisar Mahallesi'nde, Sağır Sokak'ta bulunan bu mescit Osmanlı döneminde yapılmış surların kuzeyinde ve onların

bitiminde bulunmaktadır. Mescit, Kale-i Sağır, Aşağı Hisar, Yeni Hisar, Yenice Hisar ve Ulupınar Mescidi isimleri ile tanınmıştır. Günümüzde daha çok türbeyi andıran bir görünümündedir.

Balıklı Camii: Kütahya Balıklı Mahallesi'nde bulunan caminin kapısı ve minare kaidesi üzerindeki kitabelerden Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1246) döneminde Kütahya Fatihisi olarak tanınan Hezar Dinari tarafından 1237'de yaptırılmıştır. Daha sonra Germiyanolu Süleyman Şah (1361-1387) zamanında Özbek Subaşı tarafından 1381-1382 yıllarında onarılmıştır. Bir diğer kitabeye göre de; 1642-1643 yıllarında Salih Mehmet isimli bir kişi minareyi yaptırmış içeriye bir de minber koydurmuştur.

Hıdırlık Mescidi: Kütahya'nın güneyinde Hıdırlık Tepesi üzerinde bir kaya bloğu üzerinde bulunan mescidi kitabesinden öğrenildiğine göre; Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde Anadolu Selçuklu emirlerinden Hezar Dinar tarafından 1243-1244 yıllarında yaptırmıştır. Mescidin kuzey cephesinin eyvan biçimindeki duvarlarının ortasındaki kapının üzerinde dört satırlık Selçuklu sülüsü ile kitabesi bulunmaktadır:

Hezar Dinari Mescidi: Kütahya Ulu Cami'nin doğusunda, Kütahya Mevlevihanesi'nin (Dönenler Camii) semahanesine bitişik olan bu mescidin, Hezar Dinari tarafından 1243-1244 yılları arasında yaptırıldığı sanılmaktadır. Mescit kareye yakın dikdörtgen planlı olup, kesme taştan yapılmıştır. Üzeri sekizgen kasnaklı, tromplu bir kubbe ile örtülüdür. Kubbenin üzerindeki piramit külahı kiremitle kaplanmıştır. Mescit sivri bir kemerle Mevlevihane'nin semahanesine açılmaktadır. Ergün Çelebi'nin 1360 yılında buraya gömülmesinden sonra, Onu diğer gömüler izlemiş ve bugün Mevlevihane'nin türbesi konumuna gelmiştir. Yapı değişik dönemlerde onarım geçirmiştir.

Pekmezpazarı (Hacı Ahmet, Analcı, Analıca) Mescidi: Kütahya Mevlevihanesi'nin karşısında, Pekmezpazarı Köprüsü'nün yanında bugünkü Kütahya Belediyesi İşhanı'nın karşısında bulunmaktadır. Giriş kapısı üzerindeki kitabesinden öğrenildiğine göre, Germiyanolu Süleyman Şah zamanında, Yusuf oğlu Hacı Ahmet tarafından 1369 yılında yaptırılmıştır. Bu kitabenin Süleyman Şah dönemine ışık tutması yönünden de önemi vardır.

Kurşunlu Camii: Kütahya Paşam Sultan Mahallesi'nde bulunan bu cami, Kasım Paşa Camii olarak da tanınmaktadır. Osmanlı döneminde, 1520' de Anadolu Beylerbeyi olan Kasım Paşa tarafından 1520'de onarılmıştır. Bundan ötürü de camiye Kasım Paşa Camii, onarım sırasında önceden kiremitle örtülü olan kubbe kurşunla kaplandığı için de Kurşunlu Camii adını almıştır. Giriş kapısı üzerindeki üç satırlı sülüs yazılı kitabesinden, Germiyanoglu Süleyman Şah zamanında Ahi Şeyh Mahmut bin Şeyh Alaeddin tarafından 1377-1378 yılında yaptırıldığı öğrenilmiştir.

Süleyman Bey (Servi, Çatalçeşme) Mescidi: Kütahya Servi Mahallesi'nde bulunan bu mescidi, kitabesinden öğrenildiğine göre; Germiyanoglu Süleyman Şah döneminde, Ali Bey oğlu Hacı Süleyman 1381-1382 yılında yaptırmıştır. XVI. Yüzyıl Vakıf kayıtlarında Hacı Süleyman Mescidi olarak ismi geçen bu mescit yanındaki çeşmeden ötürü de Çatalçeşme Mescidi olarak da anılmaktadır. Giriş kapısı üzerinde bulunan beş satırlık mermer, sülüs yazılı kitabesi son onarım sırasında dış kapının üzerine yerleştirilmiştir.

Aslan Bey (Meydan) Camii: Kütahya Meydan Mahallesi'nde, Kapan Deresi kenarında bulunan bu cami, vakıf kayıtlarında Aslanzâde Mescidi olarak geçmektedir. Kitabesi günümüze gelememiştir. Aslan Bey'in Çelebi Mehmet ve II.Murad ricalinden olduğu kaynaklardan öğrenilmektedir. Cami, vakıf kayıtlarına, arşiv defterlerine göre XVI. Yüzyılda yapılmıştır.

Hisarbeyi Oğlu Mustafa (Saray) Camii: Kütahya, Saray Mahallesi, Hükümet Konağı yanında bulunan bu cami, halk arasında Saray Camii olarak da tanınmaktadır. Kitabesinden öğrenildiğine göre II.Yakup Beyin Subaşısı Hisar Beyi oğlu Mustafa Bey tarafından 1487-1488 yılında yaptırılmıştır.

Karagöz Ahmet Paşa Camii: Kütahya Cumhuriyet Caddesi'nde, Küçük Çarşı denilen semtte bulunan bu camiyi Beylerbeyi ve Anadolu Valisi Karagöz Ahmet Paşa başlatmış, cami, medrese ve sıbyan mektebi, Paşa'nın Şahkulu isyanında, 1511'de öldürülmesinden sonra vasiyeti üzerine eşi tarafından tamamlanmıştır. Vakfiyesi de 1512'de düzenlenmiştir. Caminin ikisi kuzey ve doğu kapılarında, birisi doğu kapısının yanındaki pencere alınlığında, diğeri de minberin süpürgeliğinde olmak üzere dört kitabesi varsa da bunlardan hiçbiri caminin yapımı ile ilgili olmayıp onarım

kitabeleridir. Bunlardan caminin 1509-1510; 1780; 1893 yıllarında onarıldığı öğrenilmektedir.

Şengül Cemil (Celal Efendi) Mescidi: Kütahya Börekçiler Mahallesi'nde bugün üzeri kapatılmış olan eski derenin kenarında bulunan bu cami, XVI. Yüzyılda yanındaki çeşme ile birlikte yaptırılmıştır. Osmanzade Ahmet Paşa zamanında, XVII. Yüzyılın sonlarında yanına bir de sıbyan mektebi eklenmiştir. Günümüze gelemeyen sıbyan mektebinin bugünkü sundurmanın bulunduğu yerde olduğu bilinmektedir. Kitabesi bulunmamaktadır. Çeşmenin iki yanına yerleştirilmiş kitabelerin yapı ile ilgisi olmayıp büyük olasılıkla buraya başka bir yerden getirilmiştir. Tarihlendirilmesi konusunda arşiv kayıtlarından yararlanılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman devrinde tutulmuş evkaf defterinde 1571 tarihli giderler listesinde ismi geçmektedir. Küçük bir avlu içerisindeki caminin doğusunda çeşmesi vardır.

Lala Hüseyin Paşa Camii: Kütahya Lala Hüseyin Paşa Mahallesi'nde bulunan cami geniş bir avlunun ortasındadır. Yanında bir de hamamı bulunmaktadır. Caminin giriş kapısı üzerinde onarım kitabesi olmasına rağmen yapım kitabesi bulunmamaktadır. Mimar Sinan ile ilgili tezkirelerde bu caminin ismine Mimar Sinan eseri olarak rastlanmaktadır. Lala Hüseyin Paşa'nın bu cami ile ilgili uzun bir de kitabesi vardır. Bu vakfiyeye dayanarak caminin Lala Hüseyin Paşa'nın Rumeli Beylerbeyi olduğu dönemde yapıldığı sanılmaktadır. Lala Hüseyin Paşa 1566 yılında Kütahya valiliği yapmıştır. Ardından da 1566-1568 yıllarında da Anadolu Beylerbeyi olmuştur.

Hatuniye Camii: Kütahya Mecidiye Mahallesi, Hatuniye Sokağı'nda bulunan bu caminin yapım tarihi ve banisi çelişkilidir. Minare kaidesinde görülen ve zorlukla okunabilen kitabesinden, Rabia Hatun tarafından onarıldığı ve minare eklendiği öğrenilmektedir. Caminin girişindeki bir levhada ise 1573-1574 tarihi yazılıdır. XVI. Yüzyıl arşiv kayıtlarında bu yapının ismine rastlanmamaktadır. Bu bakımdan caminin yapımı ile ilgili kesin bir tarih verilememektedir. Yapı üslubundan XVI.-XVII. Yüzyılda yapıldığı düşünülmektedir.

Sultanbağı (Hisaraltı-Dükkancık) Mescidi: Kütahya Sultanbağı Mahallesi, Gediz Caddesi, Dükkancı Sokağı'nda bulunan bu caminin yapım tarihi ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. Sultanbağı Mescidi kerpiç sıvalı duvarlı, kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Üzeri kiremit örtülü bir çatı ile kaplanmıştır. Caminin doğusunda giriş bölümü

bulunmaktadır. Bunun da üzeri ibadet mekânını örten çatının altına alınmıştır. Mihrap ve minberinin bir özelliği bulunmamaktadır. XIX. Yüzyılın ilk yarısında yanına taş bir minare eklenmiştir.

Sultanbağı, Çatalçeşme (Ahi Arslan) Mescidi: Kütahya Sultanbağı Mahallesi'nde, günümüzde üzeri doldurulmuş olan bu caminin yapım tarihi bilinmemektedir. Büyük olasılıkla XVIII. Yüzyılda yapıldığı sanılan bu cami, 1803-1804 ve 1962-1963 yıllarında onarılmıştır. Caminin yanında bulunan çeşmenin kitabesinde Ağaçköylü Zeynelabidin'in ismi geçmektedir. Caminin girişi kuzeydedir. Alt katında çamaşırılık, üstünde de mescit kısmı bulunmaktadır. Kareye yakın dikdörtgen planlı mescidin ibadet mekânı mihrap duvarındaki iki geniş pencere ile aydınlatılmıştır. Mihrap dışarıya hafif taşkın yuvarlak bir niş şeklinde olup, bir özellik taşımamaktadır.

Özbek Camii: Kütahya Hamidiye Mahallesi'nde, Küçük Meydan'da bulunan bu mescidin yapım tarihi bilinmemektedir. Değişik zamanlarda onarılmış ve özelliğini korumuştur. Caminin XVIII. Yüzyılın sonlarında yapıldığı sanılmaktadır. Dikdörtgen planlı, ahşap tavanlı ve çatı örtülü bir yapıdır. Son cemaat yeri çatı içerisine alınmıştır. Mihrap nişi mermer taklidi boya ile boyanmış ve özelliğini yitirmiştir. 1974 yılında mihrap Vedat Çinicioğlu imalâtı çinilerle kaplanmıştır. Caminin son cemaat yerinden çıkılan minaresi kesme taş kaideli olup, yuvarlak tuğla gövdeli ve tek şerefelidir.

Ali Paşa Camii: Kütahya Gazi Kemal Mahallesi, Cumhuriyet Caddesi üzerinde bulunan bu yapının külliye şeklinde yapıldığı bilinmektedir. Yanındaki şadırvanı, medrese hücreleri ve sıbyan mektebi günümüze gelememiştir. Kaynaklardan ahşap olduğunu öğrendiğimiz bu bölümler yanmış, sonraki yıllarda yalnızca cami kısmı yenilenmiştir. Kitabesi bulunmayan bu camiyi Seyit Süleyman Ağa oğlu Anadolu Valisi Ali Paşa 1796'da yaptırmıştır. Cami kareye yakın dikdörtgen planlıdır. İbadet mekânı batı yönüne eklenen yapılarla daha da genişletilmiştir. Kuzey yönünden camekânla çevrilmiş, üzeri kubbeli bir mekândan içeriye girilmektedir. Ayrıca batısında iki mermer sütun arasına küçük kubbeli bir mekânla da ikinci bir girişi daha bulunmaktadır. İbadet mekânı yüksek ve peş peşe pencerelerle aydınlatılmıştır. İbadet mekânının üzeri ahşap bir tavanla örtülmüştür. Tavana ortada bir göbek, çeşitli çiçekler ve kalem işleri yapılmıştır.

Ahırcı Camii (Dilsizoğlu Hacı İbrahim) Camii: Kütahya Saray Mahallesi'nde bulunan bu caminin kitabesi bulunmamaktadır. Kütahya Kadı Sicillerinden öğrenildiğine göre; Hacı İbrahim bin Osman bin Mustafa tarafından 1876 yılında yaptırılmıştır. Çeşitli dönemlerde cami onarılmıştır. En son onarımı 1965 yılında yapılmış, mihrap duvarının alt kısmı Kütahya çinileri ile kaplanmış, mihrap ve vaaz kürsüsü yenilenmiştir. Cami kısmen tuğla, kısmen de taştan yapılmıştır. Dikdörtgen planlı olup, üzeri dört yöne doğru meyilli çatı ile örtülmüştür. İbadet mekânının kuzeyinde iki direğin taşıdığı bir mahfil bulunmaktadır. Böylece asıl ibadet mekânı kare şekline dönüştürülmüştür. Dışarı taşkın olmayan mihrap yuvarlak bir niş şeklindedir. Kuzeybatı köşesine camiden dışarıya doğru taşan taş kaideli, tuğla gövdeli, tek şerefeli bir minare eklenmiştir.

Saadet (Saadettin) Camii: Kütahya'da Büyük Bedesten'in karşısında bulunan bu cami, 1700 yılında yanmış ve 1824'te Derviş Mehmet tarafından yaptırılmışsa da 1866 yılında yeniden yanmıştır. Bugünkü cami İškodralızade Hasan Hakkı Bey'in önderliğinde halktan toplanan paralarla yaptırılmıştır. Günümüze değişik zamanlarda yapılan onarımlar ve küçük çaptaki değişikliklerle gelebilmiştir. Orijinal yapısının ne şekilde olduğu bilinmemektedir. Caminin düzensi bir planı bulunmaktadır. Bu durum arazi konumundan kaynaklanmış, kesme taş duvarlı fevkâni bir yapıdır. Güney cephesinde yuvarlak basık kemerli bir tonoz ile ulaşılan Sakahanesi bulunmaktadır. Sokak seviyesinde, batısında iki, güneyinde üç dükkân camiye eklenmiştir. Bunların arasından camiye çıkılan iki kapı vardır. Bu kapılardan batıdaki kitabelidir. Diğeri de güneydoğusundadır. Caminin güney duvarının ortasına mihrap yerleştirilmiştir. Batıdaki giriş kapısı çift kanatlı bir kapı olup, iki yanında kabartmalar bulunmaktadır. Bunun üzerinde mermer 1870-1871 tarihli kitabesi yer almaktadır. Güneydoğu kapısı kitablesizdir. Fevkâni cami yüksek görünümde olup, düzensiz planı olduğundan içerisi ağaç direklerle üç bölüme ayrılmıştır. Bunlardan orta bölümü örten bağdadi tavan, beşik tonozla benzemekte olup, üzeri kalem işi ve nakışlarla bezenmiştir. Bunun yanındaki bölümler yine kare tavanlıdır. Üst örtüyü taşıyan ağaç direkler Bursa tipine benzer kemerlerle birbirlerine bağlanmıştır ve üzerleri nakışlıdır. Yuvarlak kemerli mihrap nişinin etrafı çerçeve içerisine alınmıştır. Bu mihrap nişine yer yer kare çiniler yerleştirilmiştir. Mihrap kitabesinin altında 1899-1900 tarihi okunmaktadır. Ayrıca

burada Mehmet Hilmi Kütahyalı'nın imzası bulunmaktadır. Minber ahşap olup, çakma tekniğinde yapılmıştır. Her bölüm çiçeklerle bezelidir.

Yeşil Cami (Recep Ağa Mescidi): Kütahya Hükümet Caddesi'nde bulunan bu mescidin yerinde Recep Ağa Mescidi olarak tanınan bir yapı bulunuyordu. Sonradan Yahya Paşa bu mescidi yenilemiş, genişletmiş ve fevkâni bir cami haline dönüştürmüştür. Bu mescit yanmış 1858'de ahşap olarak yenilenmiştir. Kütahya Mutasarrıfı Fuat Paşa'nın önderliğinde 1905-1906 yılında bugünkü şeklini almıştır. Cami kesme taştan ve kare planlı olarak yapılmıştır. Üzeri tek kubbe ile örtülüdür. Caminin önünde iki sütunlu ve kubbeli bir giriş bulunmaktadır. Caminin girişi camekânlı olup, bundan önce saraçlı, keçe-kilim örtülü idi. Giriş kapısı mermer sövelidir. İbadet mekânı sivri trompların yardımı ile içten daire şeklinde, dıştan da sekizgen kasmağa oturan kubbeyle örtülmüştür. İbadet mekânı kubbenin ortasından zemine kadar boş bir yüzey kalmamacasına bezenmiştir. Burada geç devir yağlı boya motifleri tekrarlanmıştır. Barok ve ampir üslup açıkça kendini göstermektedir. Mihrap sütunçelerle çevrelenmiş, dışa taşkın olmayan yuvarlak bir niş şeklindedir. Buraya zincire asılı kandil motifi, malakâri yıldızlar yerleştirilmiştir. Minber geometrik yıldız geçmeli olup, kabartma ince Rumiler, madalyonlar ve Edirnekâri üsluba yakın yazı kartuşları ile dikkati çekmektedir. İbadet mekânı dar, uzun ve sivri kemerli pencerelerle aydınlatılmıştır. Minare, köşklü minare tipinde olup, ince sütunlara oturtulmuş olan şerefe üstünde galeri biçiminde bir köşk bulunmaktadır. Yuvarlak gövdeli ve kesme taştan yapılmıştır.

Kaditler Camii: Kütahya Lala Hüseyin Caddesi'nde bulunan Hasır Pazarı'ndaki bu cami ile ilgili, İbrahim Hakkı Uzunçarşılı 1835-1836 yılında tek katlı olarak yapımına başladığını, Yağcı Hacı Abdil bin Mehmet tarafından 1847-1848 yılında da üst katın eklendiğini belirtmiştir. Kadı Sicillerinden öğrenildiğine göre de üst kat yapıldıktan sonra cami, halktan toplanan paralarla 1909 yılında yeniden onarıma başladığı ve bu onarımın 1919 yılında tamamlanmıştır. Cami kâgir bir yapı olup, cadde üzerindeki batı cephesinde iki dükkân ve iki mermer sütuna oturmuş kapısı bulunmaktadır. Caminin batı cephesi kesme taştan, diğer cepheleri tuğla hatıllı moloz taştan yapılmıştır. Üzeri çift meyilli çatı ile örtülmüştür. İbadet mekânı kare planlıdır. İçerisinde basit bir mihrap nişi bulunmaktadır. Caminin yapımından kısa bir süre sonra eklenen üst kat asıl ibadet

yeridir. Ahşap merdivenlerle çıkılan bu bölüm pencerelerle aydınlatılmıştır. Kuzeydoğu köşesindeki taş minare 1953 yılında buraya eklenmiştir.

Bülbül (Yakup Çavuş) Mescidi: Kütahya Mecidiye Mahallesi ile Hamidiye Mahallesi arasında bulunan bu caminin ne zaman yapıldığı konusunda bir bilgi bulunmamaktadır. XIX. Yüzyılda bu caminin bulunduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır. Cami dikdörtgen planlı olup, duvarları oldukça kalındır ve üzeri ahşap bir çatı ile örtülmüştür. İbadet mekânının ortasındaki enine mekân ile üç bölüme ayrılmış, geniş ve yuvarlak kemerler ahşap çatıyı taşımaktadır. Mihrabı son derece basit bir niş şeklindedir. Kuzeydoğusunda taş minaresi XX. Yüzyılın ortalarında eklenmiştir. Daha önce burada ahşap bir minare olduğu bilinmektedir.

Deveyatağı Mescidi: Kütahya Hamidiye Mahallesi, Deveyatağı Sokağı'nda bulunan bu mescidin ne zaman yapıldığı kesinlik kazanamamıştır. Kadı Sicilinde 1837 tarihi geçmektedir. Mimari yönden de bir özelliği bulunmayan bu yapının XIX. Yüzyılın başlarında yapıldığı sanılmaktadır. Son onarımlarla özelliğini bütünüyle yitirmiştir.

Cedid (Yeni Mahalle) Mescidi: Kütahya Cedid Mahallesi'nde, Nallı Medrese'nin karşısında bulunmaktadır. Yapıldığı tarih bilinmemektedir. XIX. Yüzyılın başlarında yapıldığı veya yenilendiği sanılmaktadır. Cami dikdörtgen planlı olup, arazi konumundan ötürü dikdörtgenin kısa kenarı eğridir. Üzeri ahşap bir çatı ile örtülmüştür. Altında araziden kazanılmış bir bodrum bulunmaktadır. Dört pencere ile aydınlatılan ibadet mekânında basit bir mihrap nişi bulunmaktadır. Mimari yönden de bir özellik taşımamaktadır.

Karadonlu (Pirler Mahallesi) Mescidi: Kütahya Pirler Mahallesi, Karadonlu Sokağı köşesinde bulunan bu mescidin yapım tarihi bilinmemektedir. Ancak, eski kayıtlarda XVI. Yüzyılda burada bir mescit olduğu yazılıdır. Günümüze gelen bu mescidin onun yerine XIX. Yüzyılın sonlarında yapıldığı sanılmaktadır. Mescit ahşap, yer yer moloz taştan yapılmıştır. Son onarım sırasında duvarları kâgir hale getirilmiştir. Mihrabının bir özelliği bulunmamaktadır. Yakın tarihlerde yeniden yapılrçasına onarılmıştır.

Ahi Evren (Hacı Evren) Mescidi: Kütahya Ahi Evren Mahallesi, Cennet Sokağı'nda bulunan bu mescidin ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Ancak kaynaklardan bu

mescidin olduğu yerde XVI. Yüzyılda yapılmış Hacı Evren Mahallesi Mescidi bulunuyordu.

4.3.2. Tarikatlar

Tasavvuf düşüncesi ilk olarak içten gelen gayretle ibadet etme ve ruha alınmış olan lütuflardan iradenin rızasını tazammun eden tecrübî bir hikmeti ve basireti temin etme üzerine kurulmuştur (Massignon, 1979: 26).

Gaye olarak insanı olgunlaştırmayı ve yaradana yaklaştırmayı öngören tasavvufta nefsin çeşitli mertebeleri vardır. Bunlardan en aşağı olanı nefs-i emaredir ki, bu kötülükleri emreden, insanları ilahi hakikatleri inkâra sürükleyen kısımdır. Bundan sonra sırasıyla, nefs-i levvame, nefs-i mülheme, nefs-î mutmainne nefs-i maradiye, nefs-i marziye ve nefs-i kâmile gelir. Konusu insan olan tasavvuf, insanın iyi bir kul olmasını temine çalışır. Uygulanan terbiye usulleri ile insanın insan-ı kâmil noktasına ulaşması sağlanır. Tasavvufta insana sürekli kendini bulması ve nefsini tanıması öğütlenir.

Tasavvuf hayatı amaca ulaşmada farklı yolların ortaya çıkmasına neden olmuştur ki bu yollarda tarikatları oluşturmuştur. Tarikat kelimesi mutasavvıflar arasında sūfîyi Allah'a ulaştıran yol anlamında kullanılmaktadır (Massignon, 1979: 1). Tarikatlar zaman içerisinde İslam Dünyasında kendisine yer edinmiş ve milyonlarca taraftar bulabilmiştir.

Kendilerini Hak yolunda seferber eden ve her türlü fedakârlığı göze alan sūfî dervişler, pek çok bölgelerde yoğun bir tebliğ faaliyeti sürdürerek, oralardaki insanlara İslâm'ı tanıtır ve sevdirmişler ve Müslüman olmalarına vesile olmuşlardır. Türklerin de toplum olarak İslâmiyet'i kabul etmelerinde en önemli âmil, topluluk içerisinde faaliyet gösteren sūfî dervişler olmuştur. Bu aşamadan sonra da tasavvuf gerek halk gerekse idareciler tarafından büyük hüsnü kabul görmüştür. Tasavvuf tarihinde, tarikatlaşma süreci ile Türklerin İslâmlaşma döneminin aynı zamana rastlamış olması ayrıca kurulan tarikatların Asya Türk muhitinde teşekkül etmesi Türklerin hem İslâm'ı kabulleri hem de ona hizmetlerinin tasavvuf ve tarikatlar yoluyla olması açısından dikkate değer bir husustur.

Tasavvuf, farklı din ve kültür görüşlerinin kaynaşmasını kolaylaştıran bir takım özelliklere sahip olduğu için farklı cemaatlere mensup insanların etkileşimini ve

Osmanlı âleminin görece daha hoşgörülü bir ortam olarak gelişmesini kolaylaştırmıştır (Akarlı, 2000: 33).

Tarikatların Anadolu'da XIII. Yüzyılda gelişmelerinde Köseadağ bozgununun önemli yeri vardır. Anadolu'da ortaya çıkan sosyal ve siyasi istikrarsızlık ortamında tarikatlar, Anadolu halkının sığındıkları bir liman olmuştur.

Anadolu'da özellikle XIII. Yüzyılda inkişaf eden tarikatlara devlet ricalinin de yakınlık göstermesi, halk arasında yaygınlaşmalarını kolaylaştırmış ve zamanla Anadolu dini hayatında çok önemli bir yere sahip olmalarına neden olmuştur.

Kütahya merkezinde önemli tekkeler ve kurucu şeyhleri şunlardır:

Mevlevihane: Kurucusu Celâleddîn Ergun Çelebi

Gazi Ali Baba Hankâhı: Rifâî Tekkesidir. Kurucusu Hasan Baba

Şeyh Arap Dede Tekkesi: Rifâî Tekkesidir. Kurucusu Ahmed Zimci

Balıklı Tekkesi: Halvetî Tekkesidir. Kurucusu Muslihiddin Efendi

Mesudiye Tekkesi: Halvetî Tekkesidir. Kurucusu Şeyh Salih Efendi

Balaban paşa Tekkesi: Halvetî Tekkesidir. Kurucusu Cafer Efendi

Gümüş Eşik Tekkesi: Nakşi Tekkesidir. Kurucusu Şeyh Halit Efendi

Karadonlu Tekkesi

Seyit Nurettin Zâviyesi: Kurucusu Paşam Sultan

Pir Ahmed Efendi Zâviyesi: Kurucusu Pir Ahmed Efendi

4.3.2.1.Kâdirilik:

Kuruluşu Abdülkadir Geylani'nin yaşadığı XII. Yüzyıla kadar giden İslam dünyasının ilk ve en yaygın tarikatıdır. Zaman içerisinde bir şeyhin görüşlerini ve manevi otoritesini kabul edip onun etrafında toplanan sūfî cemaatleri oluşmuş ve birbirleriyle ve şeyhle ilişkileri düzenleyen kurallar ortaya çıkmıştır. Bu sufi grupları kurumsallaşarak XII. Yüzyıldan itibaren sürekli ve yaygın hale gelerek tarikatları oluşturmuşlardır. Nitekim bunlardan Ahmet Yesevi'ye nispet edilen Yeseviyye Orta Asya'da ve Türkler

arasında, Ahmed-er Rifâiye nispet edilen Rifâiyye Ortadoğu'da ve Araplar arasında, Abdülkadir Geylani'ye nispet edilen Kâdiriyye ise Irak başta olmak üzere tüm İslam dünyasında yayılmıştır. Kâdiriyye'nin bu denli yayılmasında, Abdülkadir Geylani'nin müderris ve vaiz olması, sorularına tereddüde mahal bırakmayacak cevaplar vermesi ve çok sayıdaki çocuklarının babalarının ilmine ve manevi mirasına sahip çıkarak onun yolunu devam ettirmelerinin etkisi tartışılmazdır (Azamat, 2002: 131).

Osmanlı Sultanları, Abdülkadir Geylani'nin manevi mirasına saygı göstermişlerdir. Geylani'nin Moğol İstilasında yıkılan Bağdat'taki tekke ve medresesi, M.1531 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın emri ile Mimar Sinan tarafından tekrar yapılmış ve buraya Abdülkadir Geylani soyundan bir kişi nakibüleşraf olarak tayin edilmiştir (Azamat, 2002: 132).

Kâdiriyye Anadolu'ya XV. Yüzyılda, Hacı Bayram'ın müridi olan ve onun emri ile Hama'ya gidip, Abdülkadir Geylani soyundan Hüseyin el-Hamevî'den hilâfet alan Eşrefoğlu Rûmî tarafından getirilmiştir. Kâdiriyyenin Eşrefiyye kolunun piri olan Eşrefoğlu Rûmî'nin başında olduğu tarikat fazla yayılmayıp Bursa-İznik çevresiyle sınırlı kalmıştır. Kadiriyye XVII. Yüzyılda tarikatın Rûmîyye kolunun piri İsmail Rûmî'nin faaliyetleri sonucu başta İstanbul olmak üzere Anadolu ve Balkanlarda yayılmıştır. İsmail Rûmî'nin İstanbul Tophanedeki tekkesi diğer bölgelerde açılanların merkezi olmuştur. Tarikatın Hâlisiyye kolu XIX. Yüzyıldan itibaren Kuzey Irak, Doğu Anadolu, İç Anadolu ve İstanbul'da rağbet görmüştür (Azamat, 2002:133-134).

4.3.2.2.Mevlevilik:

Devletlerin sahip oldukları medeniyet seviyesinin en önemli göstergelerinden bir tanesi şehir kültürleridir. Selçuklu, Germiyan ve Osmanlı Dönemlerinde bilim, kültür ve sanatın gelişiminde Kütahya önemli hizmetler vermiş, aynı zamanda dini hayatın önemli göstergelerinden olan tarikatlara da ev sahipliği yaparak dinin en yoğun yaşandığı bir Türk-İslam şehri olmuştur.

Mevlana'nın 1273 yılında ölümünden sonra hızlı bir şekilde yayılma gösteren Mevlevilik, Türk toplumunu manevi olarak besleyen önemli bir sûfi düşünce akımı olarak varlığını devam ettirmiştir. Özellikle Mevlana'nın Mesnevi, Divan-ı Kebir ve Mecalis-i Seb'a eserleri bu düşüncenin temel taşları olmuşlardır.

Esası aşk, marifet ve hizmet olan ve kuruluşu 13. Yüzyıla kadar uzanan tarikatın silsilenamesinde, Mevlâna Celâleddîn-i Rumî, tarikatın pîri olarak sayılır. Mevlevilik başlangıçta Anadolu'daki diğer tasavvuf akımları gibi âdâp ve erkâmı belirlenmiş tekke düzeni kurulmuş klasik bir tarikat niteliğinde değildi. Mevlâna'nın kabri üzerine türbe yaptıran Hüsâmeddin Çelebi döneminde ilk tarikatlaşma faaliyetleri başlamıştır. M.1292 yılında irşad makamına gelen Sultan Veled, Moğollar ve Selçuklu hanedanı mensupları ile iyi ilişkiler kumuş, yetiştirdiği halifeleri Amasya, Kırşehir, ve Erzincan'a yollayıp buralarda zaviyeler kurdurmak sureti ile Mevleviliği yaymaya başlamıştır (Tanrıkorur, 2004: 468).

Sultan Veled'in irşad makamına oğlu Ulu Arif Çelebi'yi getirmesi ile Mevlevilik soyu Mevlana'ya dayanan çelebi unvanına sahip şeyhler tarafından temsil edilmiştir. Konya Mevlana Dergâhı ve çelebilik makamı Mevleviyye tarikatının merkezi haline gelmiştir (Tanrıkorur, 2004: 468).

Ulu Arif Çelebi Anadolu'yu dolaşarak gittiği yerlerde zaviyeler kurarak Mevleviliği yaymış ve Mevleviliğin Anadolu'daki dini otorite temsilcisi olduğu yolunda propaganda çalışmaları yürütmüştür. Onun bu seyahatleri sırasında Germiyan Beyi Yakup Bey ve Aydınoglu Mehmed Bey ona intisap ederek Mevleviliğin Konya dışında iki önemli merkezinin temelini atmışlardır.

Sultan Veled'in kızı Mutahhara Hatun'u Germiyan Beylerinden Süleyman Şah İle evlendirmesi, Kütahya'nın Mevleviliği ilk elden tanınmasına vesile olmuştur. Sultan Veled, Kütahya'yı her yönden methettiği gazelinde, Kütahya'yı cennetten bir köşe olarak zikretmiş ve kızının yaşadığı bu şehre ayrı bir önem atfetmiştir (Doğan, 2006: 12-19).

Mevleviliğin yayılmasında, Sultan Veled'in kızı Mutahhara Hatun kolundan devam eden ve "inâs çelebisi" olarak adlandırılan Mevlana ailesinin diğer koluna sahip şeyhlerin rolü daha fazladır. Nitekim Ergun Çelebi, kurduğu Kütahya Erguniyye Dergâhını Konya ve Afyon'dan sonra Mevleviliğin üçüncü büyük merkezi haline getirmiştir. Mevlevilik devlet ricalinin intisabıyla köylerden kasabalara ve kasabalardan şehirlere intikal ederek gittikçe yüksek zümreye mal olmuş ve daha da yaygınlaşmıştır. Sultan II. Mahmud Mevleviliğe girince dergâhları ziyaret ederek yardımlarda bulunmuş ve bu durum yöneticiler arasında tarikata ilginin artmasına neden olmuştur.

Yeniçeriliğin kaldırılışında Mevlevilerin devlet yanında yer almaları tarikata ilgiyi canlı tutmuştur. Sultan Abdülaziz ve Abdülmecid döneminde devlet gelirlerindeki azalmaya rağmen devlet ricalinin tarikata ilgisi ve yardımları devam etmiştir (Tanrıkorur, 2004: 469–470).

Mevlevihaneler işleyişlerine göre âsitâne ve zâviye olarak ikiye ayrılırlar. Âsitâne, bin bir günlük eğitimle çile çıkarılıp “dede” olunabilen tam teşkilatlı Mevlevihanelerdir. Zâviye ise bu şekilde bir eğitim için teşkilatlanmayan Mevlevihanelerdir. İşleyişi dolayısıyla âsitâneler zâviyelerden derece olarak üstündür. Kütahya Mevlevihanesi de derece olarak merkez olan Konya ve Afyon’dan sonra üçüncü sırada yer almıştır. Âsitâneler geniş bir bahçe içerisinde semâhâne, türbe, mescid, matbah-ı şerif, meydan-ı şerif dede hücreleri, selamlık ve harem dairesinden oluşur ve türbede de Mevlevi meşayihinin ulularından bir zat metfun olunurdu (Tanrıkorur, 2004: 471–472).

Mevlevihane içinde bulunan Kütüphanenin önemli bir bilgi hazinesine sahip olduğu belgelerden anlaşılmaktadır. M.1861 tarihli belgede 276 tane yazma ve matbu eserin listesi vardır. Belgeye göre bu kitapların bir kısmı Mustafa Sakıp Dede ve evlatları, bir kısmı Küçük Arif Çelebi ve bazıları da Kütahya vali ve paşaları tarafından emin edilmiştir. Bu kitapların önemli bir kısmı Kütahya Vahit Paşa Kütüphanesinde bulunmaktadır (Doğan, 2006: 40).

Kütahya’da Mevleviliğin tanınmasında Sultan Veled ve oğlu Ulu Arif Çelebi’nin Kütahya ziyaretleri etkili olmuş, XIV. Yüzyılda Celâleddîn Ergun Çelebi’nin şehir merkezinde kurduğu Mevlevihane de bu tarikatın Kütahya’da yayılmasını hızlandırmıştır. Mevleviliğe intisap eden Germiyanoğlu Yakup Bey, Mevleviliği Kütahya’da desteklemekle kalmamış, Afyon ve Eğirdir Mevlevihanelerine vakıflar tesis edilerek yaşamaları kolaylaştırılmıştır (Çitçioğlu, 2004: 143-159).

Kütahya Mevleviliğinin en önemli isimlerinden olan Celâleddîn Ergun Çelebi, ömrünün ortalarında Kütahya Mevlevihanesi Postnişini olmuş, faaliyetlerini Kütahya fatihi Hazar Dinarî’nin yaptırdığı mescitte sürdürmüş ve M.1374 tarihinde ölümüyle buraya defnedilmiştir. Daha sonra türbeye dönüşen bu mescidin yanına bugünkü Mevlevihane inşa edilmiş; 1812, 1841, 1959 ve 2004 yıllarında tamir görerek son halini almıştır. (Güneş, 2007: 262)

Kıldı Tanzimât ile ma'mûr mülk ü millet

Buldu dünya intizam hali bir vefk-i ümid mısraları ile başlayıp,

Resm-i diğerde dedim tarih-i bâlâsın Aziz

Kıldı pak icad bu dergâh-ı Han Abdülmecid. 1257 (M.1841-42) şeklinde biten tamir kitabesinden Mevlevihanenin geçirdiği tamirat görülmektedir. Kitabeden bu tamiratın mutasarrıf Mustafa Mazhar Paşa tarafından yaptırıldığı görülmektedir (Doğan, 2006: 31).

Çalışmamızı kapsayan tarihlerde, kırk beş yıl şeyhlik yaparak 1855 yılında vefat eden Abdülkadir Çelebi ile otuz sekiz yıl şeyhlik yaptıktan sonra 1892 tarihinde vefat eden İsmail Hakkı Çelebi Mevlevihane postnişinleri olarak görülmektedirler. (Doğan, 2006: 74).

Kütahya Mevlevihanesi, kendi işlevi yanında yetiştirdiği kişilerle de Mevleviliğin önemli parçalarından olmuştur. Kütahyalı Ebubekir Dede Kütahya'dan yetişerek Yenikapı Postnişini olmuştur. Ailenin bir başka kolu da Galata Mevlevihanesinde hizmet etmiştir (Güneş, 2007: 266).

Tavşanlı Mevlevihanesi, Kütahya Postnişini Mustafa Sakıp Dede'nin yetişmesine vesile olduğu Mehmet Sıtkı Dede döneminde ilk sistemli gelişmesini göstermiştir (Doğan, 2006: 51).

4.3.2.3. Nakşibendîlik:

Osmanlı Devleti'nde medrese ve tekkeler ilk Şeyhülislam Mehmed b. Hamza el-Fenârî'den itibaren inkişaf etmiş, tasavvufî eğitim tekkelerde verilirken, dini ilimler ise medreselerde verilmeye başlanmıştır (Muslu, 2001: 197-220)

Türklerin sūfilikle tanışmaları Ahmet Yesevi ile birlikte olmuştur denilebilir. Ahmed Yesevi hikmetli sözleri toplayan ilk kişi olarak kabul edilir. O, özellikle Nakşibendîlik tarikatının gelişiminde çok önemli bir yer tutmuştur. Bu tarikat Orta Asya'da gelişip Anadolu da dâhil olmak üzere İslam dünyasında geniş bir coğrafyaya yayılmıştır (Schimmel, 2005: 188).

Nakşibendilik, Abdulhalik-ı1 Gjdevani tarafından sistemleştirilen, Muhammed Bahauddin şah-ı1 Nakşibendi'nin isim babası olduğu İslam dini tarikatıdır."Nakış yapan" anlamına gelen Nakşibend; Nakşibendi mşitlerinin, kalbini dünyadan ahirete bağladığı düşünüldüğü için bu adı almıştır. Abdulhalik-ı1 Gjdevani'nin esaslarına sadık kalan Bah l-din Nakşband, tarikatını veysilik ve rbıta gibi iki umde ile takviye etmiştir. Başka tarikatların aksine tarikat silsilesini Hz. Ali yerine Hz. Ebubekir'e dayandırarak diğerlerinde azda olsa hissedilen şiilik tesirine yer vermemiştir. Tarikat Orta Asya, Horasan ve havalisinin Snnileşmesinde büyük katkıları olmuştur. (Yazıcı, 1964: 54)

4.3.3. Gayr-ı Müslimlerin Dini Hayatı

Kütahya Sancağı'nda gayr-ı Müslim olarak Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler bulunmaktadır. Rumlar Ortodoks kilisesine mensupken; Ermenilerin ekseriyeti Gregoryen mezhebindedir. Ermeniler arasında Katolik mezhebinden olanlar da vardır. Yahudi nüfus ise Eskişehir kazasında bulunmaktadır. Nüfus bahsinde ayrıntılı olarak üstünde durulduğu üzere, Müslümanlar ile gayr-ı Müslimler, bazı mahallerde birlikte yaşarken, bazı mahalleler ise bir tarafa ait olmaktaydı.

Salnamelerde gayr-ı Müslim din adamı olarak sadece Ermenilere ait isimler geçmektedir. Kütahya'da Ermeni Ruhani Reisliği bulunmaktadır. 1870 yılında Reisleri Oseb Efendidir (HVS. 1287: 109). Kütahya Sancağı Murahhası Osep (Hovsep) Efendi'nin Ruhani hizmetlerinde görülen iyi niyet ve Hkmete yardımcı olma çabası takdirle karşılandığından dördüncü dereceden Mecidiye Nişamı ile taltif edilmesine irade buyruldu (BOA., D.İ., 42665, 29 Safer 1287/31 Mayıs 1870).

Kütahya Sancağı'nda bir Grek Ortodoks Metropolit, biri Gregoryen ve biri Katolik olmak üzere iki Ermeni Piskopos bulunmaktaydı (Cuinet IV, 1894: 192).

1875 yılında Kütahya merkezde 5, Tavşanlı'da 1, Uşak'ta 2, Simav'da 1 tane kilise bulunmaktaydı (HVS. 1292: 150).

Kütahya merkez kazasında 4 kilise bulunmaktaydı. Eskişehir'de 1 Rum kilisesi, 1 Ermeni kilisesi, 1 Katolik şapeli vardı. Uşak kazasında 1 Grek ve 1 Ermeni kilisesi,

Simav kazasında eski bir kilise olmasına rağmen cami olarak kullanılan yapılar vardı (Cuinet IV, 1894: 199-210-216-223-).

Kütahya Sancağı Ermeni murahhası olarak görev yapan isimlerden bir tanesi Kevork Episkopos Keresteciyan'dır. Onu önemli kılan İstanbul Ermeni Patriği olarak atanmasıdır. Kütahya (Gudina) Ermeni Murahhaslığına seçilip atandı (TUĞLACI, s:4). Kevork Keresteciyan, Öğrenimini Kumkapı Ermeni Okulunda tamamladıktan sonra çeşitli görevlerde bulunmuş ve 11 Temmuz 1848'de Eçmiadzin'de Episkopos olarak takdis edildikten sonra Bursa Ermeni Murahhası olmuştur. Burada bulunduğu dönemde Bursa ve Kütahya murahassılıkları birleştirilmiştir. Rahip Kevork bu görevinden sonra İstanbul'a dönmüş ve Patrik Hagopos Seropyan'ın istifa etmesi ile 7 Ekim 1858 tarihinde Dersaadet Ermeni Patrikliğine atanmıştır. Bu görevinden yeni yapılan tüzükte yetkileri kısıtlandığından dolayı istifa ederek Bursa'ya dönmüş ve murahhaslığa devam etmiştir. Kevork, 17 Eylül 1866'da Dünya Ermenileri Eçmiadzin Baş Patrikliğine seçilmiş ve patrikliği Rus Çarı tarafından onaylanmıştır. Kevork bu görevi sırasında 1880'de öldü (Tuğlacı, 2004:126).

Kevork Keresteciyan'ın Dersaadet Patrikliğinden istifası sonrası yerine Bursa ve havalisi Ermeni Murahhası olan Episkopos Sarkis Kuyumcuyan getirilmiştir (Tuğlacı, 2004: 150).

4.4. Eğitim

Osmanlı Devleti'nde eğitim uzun süre sıbyan mektepleri ve medreseler marifetiyle yürütülmüştür. Bunların yanında saray erkânının devam ettiği Enderun ve askeri okullar da eğitimin yürütüldüğü diğer kurumlardır. Özellikle gerileme dönemi ile birlikte Avrupa örnek alınarak önce askeri okullar açılmış ve bu okulları diğer sivil eğitim kurumları takip etmiştir. Tanzimat Döneminde açılan Rüşdiyeler ve yüzyıl sonuna doğru eğitim sistemi içerisinde yerini alan idadiler sivil eğitim kurumlarının başlıca örnekleridir. Devlet merkezinde eğitim kurumlarının askeri, sivil ve meslek okulları olmak üzere çeşitliliği fazla iken, taşrada görülen eğitim kurumları; sıbyan mektepleri, rüşdiyeler, idadiler ve medreselerdir. Bu okulların yanında gayr-ı Müslim eğitim kurumları da taşrada bulunan diğer eğitim kurumlarındandır.

Kütahya Sancağı'nda toplam 450 eğitim kurumunda 7.204 öğrenci eğitim görmektedir. Bu okullardan 393'ü Müslümanlara aittir ve 5.961 öğrenci bu okullara devam etmektedir. Rumların 37'si erkek ve 9'u kız olmak üzere 46 okulları vardır ve bu okullarda 983 öğrenci bulunmaktadır. Sancakta 7 Gregoryan Ermeni okulunda eğitim alan öğrenci sayısı 172'dir. Katolik Ermenilerin 2 okulu vardır ve burada 45 öğrenci bulunmaktadır. Yahudiler ise iki okula sahip olup, bunlardan biri kız diğeri erkektir. Bu okullarda 43 öğrenci bulunmaktadır (Cuinet, 1894: 194). Aşağıda bu okulların özellikleri ve Kütahya Sancağı'ndaki durumları verilmiştir.

4.4.1. Sıbyan Mektepleri

Tanzimat öncesi Osmanlı klasik eğitim kurumları mektepler ve medreselerdir. İlk eğitimin yapıldığı mektepler, kelime kökü olan “ketebe” sözcüğünden de anlaşılacağı üzere yazı yazma öğrenilen yerlerdir. İlk mekteplerde 5-6 yaşlarında çocuklar eğitime başladığından bu okullara “sıbyan mektebi” ismi verilmiştir.

Mektepler, padişahlar, diğer hanedan üyeleri, devlet adamları ve zengin hayır sahipleri tarafından yaptırılmış ve öncelikli olarak çocuklara dinlerini öğretmek üzere faaliyet göstermişlerdir. Genelde camilere bir eklenti şeklinde ya da caminin bir bölümünde faaliyet gösteren bu eğitim kurumları, her mahallede bir cami olmasından hareketle yaygın bir eğitim sahası olmuşlardır. Bu kurumların ihtiyaçları, kurucuları tarafından bağışlanan vakıflar, öğrencilerden alınan haftalıklar ve halkın yardımları ile varlıklarını devam ettirdiler (Bilim, 2002: 1-2).

Sıbyan mekteplerinde öğretimin temelinde yanlışsız olarak Kuran okuma vardır. Tanzimat'a gelinceye kadar bu kurumlarda Elifba, Kuran, Tecvid ve İlmihal okutulmuştur. Sultan I. Abdülhamid'in vakfiyesinden de anlaşılacağı gibi, Sıbyan mektepleri, Kuran okutmak, namaz usullerini ve okunacak duaları öğretmek ve yazı yazdırmak gayeleri ile kurulmuşlardır (Ergin, 1977: 86). XIX. Yüzyıla kadar bu özelliklerini devam ettiren mekteplerde ilk düzenleme girişimi Sultan II. Mahmut'un 1824 yılında yayınladığı bir fermanla olmuştur. Buna göre, ailelerin 5-6 yaşına gelen çocukları usta yanına verdiği için bunların cehaletle büyüdüğü vurgulanmış ve herkesin mutlaka çocuklarını mektebe göndermesi, müesseselerin eğitimin tamamlamayanı çirak olarak almamaları emredilmiştir. Bu ferman tam manasıyla uygulamamışsa da içeriği bakımından önemlidir. Yine aynı dönemde, 1838 yılında

Meclis-i Umur-ı Nafia tarafından bir reform projesi hazırlanmış, ancak bu çaba önceki girişimde olduğu gibi akim kalmıştır. 1847 yılında yayınlanan, ancak öncekiler gibi tam olarak uygulanamayan nizamname bu okulların yapısında önemli değişiklik ön görmüştür. Buna göre Sıbyan mektepleri, dört sınıf üzerinden eğitim yapacaklardır. Aynı düzenleme ile Türkçe okuma yazma dersi getirilmiş ve ders yapan hocaların da yardımlarla geçinen kişiler yerine devletten maaş alan ya da okul gelirlerinden ücreti verilen kişiler haline getirilmesi hedeflenmiştir. Yarım kalan bu düzenlemelerden sonra benzer yenilikler içeren son düzenleme 1863 yılında İstanbul'dan başlar ve olumlu sonuçlar alınması üzerine diğer Vilayetlerde de uygulanır. Bu düzenleme ile her öğrenciye bir defaya mahsus taş levha, taş kalem ve divid verilmiş, bu okullarda görevli hocalara da maaşlarına ilaveten 100'er Kuruş tahsis edilmiştir. 1867 yılına gelindiğinde Sıbyan mekteplerinin toplam sayısı 11.008'e ulaşmış ve bu okullarda 242.017 erkek ve 126.454 kız öğrenci eğitim görmüştür. İlköğretimde 1869 Maarif Nizamnamesi ile köklü düzenlemeler yapılmıştır. Buna göre; her mahalle ve köyde birer sıbyan mektebi açılması istenirken, bu okulların yapım ve hocaların maaş giderleri yöre halkına bırakılmıştır. Erkeklerde 10, kızlarda 11 yaşına kadar okula devam zorunluluğu konulurken en önemli değişiklik ders programlarında yapılmıştır. Buna göre eskiden beri okutulan Elifba, Kuran, Tecvid ve İlmihal gibi derslerin yanına basit hesap, Osmanlı tarihi ve coğrafya dersleri eklenmiştir. Böylelikle öğrencilerin iyi yetiştirilerek sınavsız Rüşdiyelere geçiş yapmaları ve hayata atılırken de donanımlı olmaları hedeflenmiştir. Yeni düzenlemelerle birlikte mekteplerde okutulan kitaplar şunlardır: Elifba-i Osmani, Muhtasar Coğrafya, Muhtasar İlm-i Hesap, Muhtasar Sarf-ı Osmani, Muhtasar Tarih-i Osmani, Muhtasar Nahv-ı Osmani, Tahvil-i Mikyas Tablolarıdır. Bu kitaplar dönemin önde gelen eğitimcilerinden Selim Sabit Efendi tarafından yazılmış ve Maarif Komisyonunca ders kitabı olarak bastırılmıştır. Selim Sabit Efendi'nin en önemli eseri ise Rehnüma-i Muallimin (Öğretmenlerin Rehberi) olup Türkiye'de yazılan ilk eğitim metodu kitabıdır. (Bilim, 2002: 4, 195-208).

Sıbyan mektepleri ile ilgili önemli ayrıntılardan bir tanesi de çocukların okula başlama törenleridir. Okula başlayan çocuğun ailesinin zenginliğine göre içeriği değişmekle birlikte, okula başlama adeta bir düğün havasında gerçekleşir ve bu törenlere "Amin Alayı" adı verilirdi. Bu törenler halk arasında okullara ve okumaya karşı ilgiyi arttırdığı

gibi çocukları da okuma yazmaya heveslendirmek adına çok faydalı bir işlevi yerine getirmiştir (Ergin, 1977: 91, 94).

Kütahya Sancağı'nda H. 1292 (1875) yılında toplam 472 tane mektep bulunmaktadır. Bu mekteplerin yerleşim birimlerine göre dağılımı şu şekildedir. Kütahya merkez kazada toplam 22 mektep vardır. Kütahya merkez kazaya bağlı nahiyelerden, Etrafşehir'de 7, Virancık'ta 10, Gireği'de 16, Altıntaş'ta 18, Gümüş'te 19 Emrudeli'nde 16 ve Tavşanlı'da 24 mektep bulunmaktadır. Kütahya merkez kazada bulunan toplam okul sayısı 132'dir. Sancağa bağlı diğer yerleşim yerlerinde okul sayısı ise; Uşak Kazasında 100, Göbek ve Banaz Nahiyelerinde 2'ser, Gediz Kazasında 12, Şaphane Nahiyesinde 5, Simav Kazasında 68, Eğrigöz Kazasında 57, Dağardı Nahiyesinde 35, Eskişehir Kazasında ve Seyidgazi Nahiyesinde 27'dir (HVS. 1292: 150; HVS. 1294: 138-139).

Cuinet ise Kütahya Sancağı'nda bulunan mekteplerle ilgili verdiği bilgilerde, Kütahya Sancağı'nda 426 tane mektep olduğunu yazmaktadır. Bu okullardan 418'i erkek okulu iken, Sancakta 8 tane de kız mektebi vardır. Kız mekteplerinin 6'sı Eskişehir Kazasında ve 2'si Uşak Kazasındadır. Bu okullarda toplam 6.481 öğrenci eğitim görmektedir. Bu öğrencilerden 6.353'ü erkek iken, 128 öğrenci de kızdır. Kütahya merkez kaza en fazla öğrenci bulunan yerleşim birimidir. Buradaki mekteplerde 2.102 öğrenci bulunmaktadır. Bağlı kazalardaki öğrenci sayıları ise şu şekildedir: Eskişehir'de 1.582, Uşak'ta 950, Gediz'de 815 ve Simav'da 904 (Cuinet, 1894, 194).

4.4.2. Medreseler

Kelime kökü olarak Arapça “ders” kökünden türetilen ve ders verilen yer anlamına gelen medreseler, Osmanlı eğitim sistemi içerisindeki en önemli eğitim kurumlarıdır. İki 1331 yılında Sultan Orhan Gazi tarafından açılan Osmanlı medreselerinin sayıları hızla çoğalmış ve devrin önde gelen âlimlerinin eğitim verdikleri ilmi merkezler haline gelmişlerdir. Sultan II. Mehmed döneminde eleştirici ve akılcı bir düşünceyle eğitim yapan bu kurumlar, cami çevresinde konumlanan mekteb, aşevi, kütüphane gibi sosyal ve kültürel kurumlarla birlikte “külliye” haline getirildiler. Sultan I. Süleyman devrinde, küçükten büyüğe doğru on iki kademeli sistemle örgütlenen medreseler bu durumlarını devletin yıkılışına kadar devam ettirmişlerdir. Bu eğitim kurumlarında “nakli” ve “akli” ilimler olmak üzere iki grup ders okutulmuştur (Bilim, 2002, 7-8). Okutulan derslere

bakıldığında; dini ilimler olarak tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm; müspet ilimler olarak felsefe, matematik, astronomi; âlet ilimler olarak ise sarf, nahiv, mantık, belâgat gibi dersler görülür (Akyüz, 2009: 71).

Sıbyan mekteplerini bitirenler ya da en az o kadar eğitim alanlar medreselere girerlerdi. Medreselerde eğitim gören öğrenci sayısı vakıf şartlarına, binanın büyüklüğüne göre değişmekle birlikte, toplam öğrenci sayısı 20-30 civarında olurdu. Öğrencilere vakıf gelirlerinden harçlık verilir ve yemek ihtiyaçları da imaretten karşılanırdı (Ergin, 1977: 99; Akyüz, 2009: 69). Zamanla medrese sayısı ve buralarda okuyan öğrenci sayısı artınca, medreselere vasıflı öğretmen bulmak zorlaşmıştır. Vasıflı muallimlerden diğer öğrencilerin de istifade edebilmesi için dersler camilerde okutulmaya başlanmış ve “dersiâm” denilen bu derslerle birlikte medreseler birer pansiyon haline gelmiştir (Ergin, 1977: 99).

Medreseler kendi aralarında derecelendirilirdi. Buna göre en altta, Haşiye-i Tecrid medreseleri bulunurdu. Burada görev yapan müderrisin maaşı 20-25 akçe idi. Müderris maaşı 30-35 akçe olan Miftah medreseleri ikinci sırada yer alırken; Kırk ve Hariç Elli ile Dahil Elli medreselerinde müderris maaşı 50 akçeydi. Altmışlı olarak adlandırılan medreselerde 60 akçe maaş verilirken, en üst sınıf medrese olan Sahn medreselerinde ise müderris maaşı 60 akçeden fazlaydı. Medreselerde görev yapan müderrisler, eğitimlerine Haşiye-i Tecrid medreselerinde başlarlar ve nihayetinde Sahn medreselerini bitirerek “icazet” alarak müderris olabilecek hususiyeti elde ederlerdi. Müderris olmak isteyen kişi Anadolu ya da Rumeli Kazaskerinin Ruzname ya da Matlâb adı verilen defterine adını yazdırır ve atanmak için sırasını beklerdi. Atanan müderrisler en alt tabakadaki medreselerde göreve başlarlar ve zamanla yükselenlerden Sahn medreselerinde görev yapanlar kadı olarak atanabilirlerdi. Medreseler, XVI. Yüzyılın ortalarından itibaren bozulmaya başladı. Zamanla ilmi anlayış değiştiği gibi görev yapan müderrislerin özellikleri de değişti. Bir dönem en yüksek medreseleri bitirip atanmak için sıra beklenirken, müderris olarak atanacaklarda medrese bitirme şartı bile aranmamaya başlamıştır. Nitekim bu durum zamanla “beşik uleması” denilen bir zümrenin ortaya çıkışına dahi sebep olmuştur (Akyüz, 2009: 69, 76, 81-82). Medreselerde verilen eğitimin yeterliliği ve buralardan yetişen kişilerin vasıfları noktasında Osman Nuri Ergin’in yaptığı değerlendirme dikkat çekicidir. Ergin, Kâtip

Çelebi'yi ayrı tutarak medreselerin Sultan II. Mehmed devrinden Sultan II. Abdülhamid'e kadar geçen süre zarfında ilmiyle hem doğuda, hem de batıda yer edinebilecek bir âlim yetiştiremediklerini ifade eder (Ergin, 1977: 108).

Kütahya Sancağı'nda bulunan medreselerin dağılımı 1831 nüfus sayımına göre şu şekildedir: Sancakta toplam 25 medrese bulunmaktadır ki, bunların 16 tanesi Kütahya merkezinde, 8 tanesi Uşak'ta ve 1 tanesi Kula kazasındadır (Karal, 1997: 165-172).

Medreseler, Rüştüyeler, İdadiler ve diğer askeri ve sivil okulların açılmaları ile birlikte Osmanlı Eğitim sistemi içerisindeki önemini zamanla kaybetmiş ve sayıları azalmıştır. Nitekim ilk nüfus sayımının yapıldığı 1831 senesinde Kütahya Sancağı'nda toplam 25 medrese bulunurken bu sayı Tanzimat sonunda 12'ye gerilemiştir. Bu dönemde Kütahya merkez kazasında 6, Eskişehir'de 4, Uşak'ta 2 ve Gediz'de 1 medresede eğitime devam edilmektedir. Bu medreselerde eğitim gören öğrenci sayısı toplam 310'dur. Kütahya medreselerinde 150 öğrenci eğitim görürken, 90 öğrenci Eskişehir'de, 50 öğrenci Uşak'ta ve 20 öğrenci Gediz'de bulunan medreselerde eğitime devam etmiştir (Cuinet, 1894: 194).

4.4.3. Rüştüyeler

Sıbyan mekteplerinde verilen eğitimin yetersizliği 1838 yılında hükümetin dikkatini çekmiş ve eğitimde yeni düzenlemeler yapmak için girişimlere başlanmıştır. Daha önce açılmış olan Mühendishane-i Berri Hümayun ve Mühendishane-i Bahri Hümayun okulları ile Tıbbiye ve Mülkiye Mekteplerine alınan çocukların yazı yazmaya ve doğrudan bir Türkçe kitap okuma becerilerine dahi sahip olmamaları yapılan reformların sebebini teşkil etmiştir. Nitekim yukarıdaki mezkûr okullarda eğitime okuma yazmadan başlanır ve asıl eğitime geçene kadar zaman zayi edilirdi. Bu aksaklıkları gidermek için sıbyan mektepleri ile bu okullar arasına üçüncü sınıf bir okul açılmak suretiyle öğrencilerin üst eğitime hazırlanmaları amaçlanmıştır. 21 Za. 1254 (1238) tarihinde Meclis-i Vâlâ'da alınan karar mucibince yeni okulun açılmasına karar verilmiştir. Bu okullara sıbyan mektepleri 1. Sınıf olduğundan bahisle 2. Sınıf ismi verilmesi uygun görülmüşse de Sultan II. Mahmud bu ismi beğenmeyerek çocuklar "sini rüşde" gelinceye kadar bu mekteplerde okuyacaklarından ve bu okulu bitirdikten sonra rüşterli sabit olacağı düşünülerek "Rüşdiye" olması uygun görülmüştür. Ancak bu okulların açılışı hemen olmamış ve 1845 yılında gerçekleşmiştir. Rüşdiye Mekteplerinin

açılmasına karar verilen toplantıda, bu okulların idaresi ile ilgilenmek üzere Mekâtibi Rüşdiye Nezâreti kurulmuştur (Ergin, 1977: 383-386).

Osmanlı Eğitim örgütü içerisinde sivil orta öğretim kurumlarının ilk örnekleri, Mekteb-i Maarif-i Adli ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye'dir. Bu iki kurumun, beklenilene verememesi ve üst öğretime gidecek öğrencilere verilecek genel eğitim ihtiyacını karşılayamaması üzerine Rüşdiyelerin kurulması zorunluluk haline gelmiştir. İlk Rüştiye, Mekâtib-i Umum Müdürü olan Kemal Efendi tarafından, Sadarettin alınan izinle, Davutpaşa semtinde bulunan sıbyan mektebinin Rüşdiyeye çevrilmesi ile kurulmuştur. Bu okulda Arapça, Farsça, Hesap, Coğrafya, Tarih gibi dersler okutulmuş ve öğrencilerin özellikle Sultan önünde gerçekleştirilen imtihanda başarılı olmaları ile birlikte bu okulun sayısının artırılmasına karar verilmiştir. Nitekim 1853 yılına gelindiğinde İstanbul'daki Rüşdiye sayısı 10'a ulaşmıştır. Ardından bu okulların taşrada da açılmalarına karar verilmiş ve önce Rumeli'den başlayarak Anadolu şehirlerinde de Rüşdiyeler açılmıştır (Bilim, 2002: 224-227).

Rüşdiyeler, 1868 yılında kısa süre beş sınıfa çıkarılmasına rağmen dört sınıfta eğitime devam etmiştir. Kız Rüşdiyelerinde de süre aynıdır. Bu okullarda Arapça gramer, yazı, Türkçe okuma-yazma, Farsça, Kuran okuma, Osmanlı, İslam ve dünya tarihleri gibi dersler okutulmuştur. Bu derslere daha sonra Osmanlı grameri, geometri, ve Türkçe yazma dersleri de eklenmiştir (Bilim, 2002: 229).

Rüşdiyelerde görev yapan hocaların bir kısmı Darülmuallimin mezunu iken çoğunluğu medrese çıkışlıydı. Öğretmenler ilk atandığında "muallim-i sani" olarak göreve başlar ve daha sonra terfi ederek "muallim-i evvel"liğe yükselirdi (Bilim, 2002: 231).

Her öğretim yılı sonunda sınav yapılır ve başarılı olanlar mezun olurlar ya da bir üst sınıfa geçerlerdi. Taşrada sınavlar şehrin ileri gelenlerinin hazır olduğu bir kurul önünde yapılırdı. Recep, Şaban ve Ramazan ayları sınav ayı olarak kabul edilirdi (Bilim, 2002: 231).

1869 Nizamnamesi Rüşdiyelerin işleyişi açısından önemli değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Buna göre 500 haneli kasabalara kadar Rüşdiye açılması kararlaştırılmıştır. Muallim-i evvel ve muallim-i sani olmak üzere iki öğretmeni olacak Rüşdiyelerin giderlerinin Vilayet Maarif Sandıklarından karşılanması ve yıllık masrafının ise 40.000

kuruşu geçmemesi karara bağlanmıştır. Mevcut okutulan derslere jimnastik, din bilgisi, yerel dil ve seçmeli olarak Fransızca dersi eklenmiştir. Sınav tarihi olarak Rumi takvim esas alınarak Temmuz ve Ağustos ayları sınav ve tatil dönemleri olarak kabul edilmiştir. Bu nizamnamede göze çarpan yeniliklerden bir tanesi de gayr-ı Müslimlere ait olan hükümlerdir. Buna göre gayr-ı Müslimler için ayrı ayrı okullar kurulması, buralarda din ve fen derslerinin kendi dillerinde öğretilmesi planlanmıştır. Bu nizamname ile birlikte ülkedeki Rüşdiye sayısı hızla artmıştır. Nitekim 1848-1869 yılları arasında 138 Rüşdiye açılırken, 1869-1876 yılları arasında ise 287 Rüşdiye faaliyete geçmiştir. 1876 yılında ülkedeki toplam Rüşdiye sayısı; 36'sı İstanbul'da, 161'i Anadolu'da, 163'ü Rumeli'de, 39'u Arap topraklarında, 4'ü Afrika'da ve 2'si Adalar'da olmak üzere 425'tir ve bu okullarda 19.000 civarında öğrenci eğitim görmektedir (Bilim, 2002: 233-234).

1869 yılında Avrupalı Devletlerin talepleri ve devlet yönetimini de Fransız eğitim sistemini beğenmeleri neticesinde çıkarılan nizamname ile eğitim öğretim yeniden örgütlenmiştir. Eğitim kurumları umumi ve hususi olarak ikiye ayrılmış; sibyan mektepleri, Rüşdiye, İdadi ve Sultaniler ile Darülfünun, Darülmualimat ve Darülmualimin umumi okullar grubuna girerken, Müslüman, gayr-ı Müslim Osmanlı tebaası ve yabancıların açacakları özel eğitim kurumları ise hususi eğitim kurumlarına dâhil olmaktadır. Bu nizamname ile her köy ve mahallede sibyan, 500 evli kasabalarda Rüşdiye, 1000 haneli olanlarda idadi, vilayet merkezlerinde sultani, İstanbul'da kız ve erkek öğretmen okulları ve bir Darülfünun ve uygun yerlerde kız mektepleri açılması planlanmıştır. Sibyan ve Rüşdiyeler, Müslüman ve gayr-ı Müslimler için ayrı diğerleri ise karma olacaktır. Hazineden ayrılan ödenekler, bağışlar, tahsis edilen vakıf gelirleri ve öğrencilerden alınan harçlar bu kurumların gelirlerini oluşturacak ve Maarif Sandıklarında toplanarak harcama buradan yapılacaktır. Öğretmenlerin alacakları ücretler ise şu şekildedir; muallim-i evvel 800, muallim-i sani 500, Mubassır 250 ve okul hademesi 150 kuruş. İlköğretimde bina araç-gereç giderleri ile öğretmen aylıkları halktan toplanacak ianelerle karşılanacaktır. Bu düzenleme ile reformların yerleşmesi için ihtiyaç duyulan eğitimli kadronun yetiştirilmesi, farklı kültür ve milliyetlerden fertlerin bir arada eğitim görerek birlikte yaşama duygusunun pekiştirilmesi amaçlanmıştır (Çadircı, 1997: 288-289).

Tablo 14: Kütahya Sancağı'nda Bulunan Rüşdiyelerdeki Öğrenci Sayıları

Yıl/Yer	Kütahya	Uşak	Simav	Gediz	Eskişehir
H.1287	143		26		61
H.1288	143		26		61
H.1289	143		36		61
H.1290	75		36		40
H.1291	80			46	
H.1292	85	48	26	62	64
H.1293	85	48	26	62	64

Kaynak: HVS. (1287-1288-1289-1290-1291-1292-1293).

1869 yılına gelindiğinde, Kütahya'nın da içinde bulunduğu 58 Anadolu şehrinde bu okullardan açılmış olduğu görülmektedir. Bu tarihte Kütahya'da 70 ve Eskişehir'de 63 öğrenci bu okullarda eğitim öğretim görmektedir. Bir orta öğretim kurumu olan ve dört sınıf şeklinde öğretim yapan Rüşdiyelerde, Arapça sarf ve nahiv, imlâ, Türkçe okuma ve yazma, Farsça, Kuran okuma, Osmanlı, İslam ve Dünya tarihleri, hesap ve coğrafya okutulan temel derslerdi. Kavaid-i Osmanî ve hendese dersleri de 1867'den itibaren müfredata alınmıştır (Çadırcı, 1997: 285–287).

Kütahya Sancağı'nda ilk Rüşdiye mektepleri H.1286 (1869) yılında açılmış ve kısa süre içerisinde kazalarda da açılarak eğitim faaliyetlerine başlamışlardır. H. 1287 (1870) yılı salnamesinden edindiğimiz bilgilere göre ilk olarak Kütahya merkez kaza, Eskişehir ve Simav kazalarında Rüşdiyelerin faaliyette olduğu görülür. Kütahya merkezinde bulunan Rüşdiye 143 öğrencisi ile sancak dâhilinde en fazla öğrenciye sahip okuldur. Öğrenci sayısı ile birlikte burada görev yapan hocaların sayısında da artış olmuştur. Kütahya Rüştiyesinde bir muallim-i evvel, bir muallim-i sani, bir muallim-i hatt-ı sülüs ve bir muallim-i rika olmak üzere dört hoca görev yaptı. Eskişehir'de bulunan Rüşdiye'de biri muallim-i evvel, diğeri muallim-i sani olmak üzere iki öğretmen görevlidir ve bu okuldaki öğrenci sayısı 61'di. Simav'da ise 26 öğrencinin bulunduğu okulun tek öğretmeni vardı (HVS.1287: 139).

H. 1292 yılına gelindiğinde Kütahya'ya bağlı diğer kazalarda da Rüşdiyeler eğitime başlamıştır. Uşak'taki okulda 48 öğrenci eğitim görmüş ve bir muallim görev yapmıştır. Gediz kazasında ise 62 öğrenci ve bir muallim bulunmaktadır. Rüşdiyelerde, öğretmen ve öğrenciden başka “bevvab” isimli bir görevli de bulunmaktadır. Bu görevli, okulun temizlik ve diğer işleri ile ilgilenen hizmetli kadrosundadır (HVS. 1293: 121). Aşağıda

Kütahya Sancağı'nda açılan ilk Rüşdiyeler, bunlarda görevli öğretmenler ve diğer personel ile öğrenci sayıları aşağı da verilmiştir:

Kütahya Merkez: Kütahya Mektebi;

Muallim-i Evvel: Mustafa Efendi

Muallim-i Sani: Halil Efendi

Muallim-i Hatt-ı Sülüs: Mehmed Efendi

Muallim-i Rika: Haydar Efendi

Şakirt : 143 (HVS.1287: 139).

Eskişehir Kazası: Eskişehir Mektebi;

Muallim-i Evvel: Hafız Hasan Efendi

Muallim-i Sani: Fatih Mehmed Efendi

Şakirt (Öğrenci Sayısı): 61 (HVS.1287: 139).

Simav Kazası: Simav Mektebi;

Muallim: Osman Sami Efendi

Şakirt (Öğrenci Sayısı): 26 (HVS.1287: 139).

Uşak Kazası Uşak Mektebi;

Muallim: Hüseyin Efendi

Bevvab

Şakirt (Öğrenci Sayısı): 48 (HVS. 1293: 121).

Gediz Kazası Gediz Mektebi;

Muallim: Hacı Sadık Efendi

Bevvab: Hacı İsmail Eferndi

Şakirt (Öğrenci Sayısı): 62 (HVS. 1293: 121).

Tablo 15 Cuinet'e Kütahya Sancağı'nda Okullar

Kazalar	Medrese (Erkek)	Rüştiye (Ortaokul Düzeyi)		Mekteb-i İbtidai (İlkokul Düzeyi)		TOPLAM
		Erkek	Kız	Erkek	Kız	
Kütahya	6	5	1	180	-	192
Eskişehir	3	4	1	117	6	131
Uşak	2	1	-	53	2	58
Gediz	1	-	-	30	-	31
Simav	-	-	-	38	-	38
TOPLAM	12	10	2	418	8	450

Kaynak: Cuinet IV(1894: 194)

Tablo 16: Cuinet'e Kütahya Sancağı'nda Okullar ve Öğrencilerin Dini Dağılımı

Kütahya Sancağı	Okullar		Öğrenciler		Toplam	
	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Okul	Öğrenci
Müslüman	393	-	5.961	-	393	5.961
Rum	37	9	798	185	46	983
Ermeni	7	-	172	-	7	172
Ermeni (Katolik)	2	-	45	-	2	45
Yahudi	1	1		18	2	43
TOPLAM	440	10	7.001	203	450	7.204

Kaynak: Cuinet IV(1894: 194)

Tablo 17: Cuinet'e Kütahya Sancağı'nda Okullarda Öğrenim Gören Öğrenciler

Kazalar	İdadi (Lise) (Erkek)	Rüştiye (Ortaokul Düzeyi)		Mekteb-i İbtidai (İlkokul Düzeyi)		TOPLAM
		Erkek	Kız	Erkek	Kız	
Kütahya	150	203	40	2.102	-	2.495
Eskişehir	90	77	35	1.582	108	1.892
Uşak	50	58	-	950	20	1.078
Gediz	20	-	-	815	-	835
Simav	-	-	-	904	-	904
TOPLAM	310	338	75	6.353	128	7.204

Kaynak: Cuinet IV(1894: 194)

Tablo 18: Cuinet'e Kütahya Merkez Kazada Okul ve Öğrencilerin Dağılımı

Kütahya Merkez Kaza	Okul Türü	Sayısı	Öğrenci Sayısı
Müslüman	Medrese	6	150
	İdadi	2	120
	İbtidai	167	1.827
Rum	Ortaokul (Erkek)	1	38
	Ortaokul (Kız)	1	40
	İlkokul	11	200
Gregoryan Ermeni	Ortaokul	1	25
	İlkokul	1	50
Katolik Ermeni	ortaokul	1	20
	İlkokul	1	25
Toplam		192	2495

Kaynak: Cuinet IV(1894: 203).

Tablo 19: Cuinet'e Eskişehir Kazasında Okul ve Öğrencilerin Dağılımı

Eskişehir Kazası	Okul Türü	Sayısı	Öğrenci Sayısı
Müslüman	Medrese	3	90
	İdadi	4	77
	İbtidai	90	1.000
Rum	İlkokul (Erkek)	22	490
	İlkokul (Kız)	6	125
Gregoryan Ermeni	Ortaokul	4	67
Latinler	İlkokul (Erkek)	1	41
	İlkokul (Kız)	1	75
Yahudiler	İlkokul (Erkek)	1	25
	İlkokul (Kız)	1	18
Toplam		133	2.008

Kaynak: Cuinet IV(1894: 211).

Tablo 20: Cuinet'e Uşak Kazasında Okul ve Öğrencilerin Dağılımı

Uşak Kazası	Okul Türü	Sayısı	Öğrenci Sayısı
Müslüman	Medrese	2	50
	Rüşdiye	1	58
	İbtidai	50	850
Rum	İlkokul (Erkek)	3	70
	İlkokul (Kız)	2	20
Gregoryan Ermeni	İlkokul (Erkek)	1	30
Toplam		59	1.078

Kaynak: Cuinet IV(1894: 216).

Gediz kazasında Müslümanlara ait 31 tane okul vardır. Bu okullardan bir tanesi medrese ve 30 tanesi camiler bünyesinde eğitim veren mekteplerdir. Bu okullardan medresede 15

öğrenci eğitim görürken, diğer okullarda toplam 820 öğrenci okula devam etmektedir (Cuinet IV, 1894: 221).

Simav'da toplam 38 tane eğitim kurumu bulunmaktadır. Bunlardan 4'ü medrese ve 34'ü ilkokul düzeyindeki mekteptir. Bu okullarda toplam 904 öğrenci eğitim görmektedir (Cuinet IV, 1894: 221-222).

Kütahya Sancağı'nda bulunan okul ve öğrenci sayısını değerlendirebilmek için Hüdavendigâr Vilayetinin diğer iki sancağı olan Karahisar ve Karesi ile karşılaştırdık. Karahisar Sancağı'nda toplam 276 okulda 3.690 öğrenci eğitim görmektedir. Bu öğrencilerden 3.620'si Müslüman olup, 273 okulda eğitim görmektedirler. 3 Ermeni okulunda ise 70 öğrenci eğitim görmektedir. Karahisar Sancağı'nda Müslüman kız öğrenciler için okul yoktur ve öğrencilerin tamamı erkektir. 3 Ermeni okulundan 1 tanesi kız okulu olup burada 30 öğrenci eğitim almaktadır (Cuinet IV, 1894: 228). Sancak'ın toplam nüfusu 256.961'dir ve Karahisar Sancağı'nda okulluluk oranı % 1,4'dür.

Karesi Sancağı'nda toplam okul sayısı 376 ve bu okullarda eğitim gören öğrenci sayısı ise 9.773'tür. Bu okullardan 249'u Müslümanlara aittir ve bunlarda 5.283 öğrenci bulunmaktadır. Rumların 116 okulunda eğitim gören öğrenci sayısı 4.126'dır. Ermenilerin Sancak genelinde 9 okulu bulunmaktadır ve bu okullarda 292 öğrenci eğitim almaktadır. Sancak'ta 2 tane de Yahudi Okulu vardır ve bunların öğrenci sayısı 72'dir. Müslüman okulları arasında kızlar için eğitim veren bir kurum yokken, Rumların 102 erkek okuluna karşılık 14 tane kız okulu bulunmaktadır. Ermenilerde bu durum 5 erkek okuluna karşı 4'ken, Yahudi okullarının biri kız ve diğeri erkektir (Cuinet IV, 1894: 255). Karesi Sancağının bu dönemde nüfusu 389.730'dur (Cuinet IV, 1894: 252). Sancaktaki öğrenci sayısının genel nüfusa oranı % 2,5'dir.

Karahisar ve Karesi Sancakları'nda durum yukarıdaki gibiyken Kütahya Sancağı'nda öğrenci sayısının genel nüfusa oranı % 2,1'dir. Kütahya bu oran ile Karesi'den geride kalırken, Karahisar Sancağı'na göre okulluk oranı daha fazladır. Verilerden ortaya çıkan önemli sonuçlardan bir tanesi, Müslümanlara ait kız okulları yokken, gayr-ı Müslimlerin her cemaatine ait kız okulları bulunmaktadır. Kütahya Sancağı'nda eğitim gören 203 kız öğrencinin tamamı gayr-ı Müslim okullarında okumaktadır. Dikkat çeken bir diğer unsur da dine ve cemaatlere göre öğrenci yüzdeleridir. Kütahya Sancağı'nda

bulunan Müslümanlarda bu oran % 1,95, Rumlarda 3,40 ve Ermenilerde 2,1'dir. Görüldüğü gibi Rumlar eğitime daha fazla önem vermektedir ve okula gitme oranı diğerlerinden oldukça fazladır.

4.5. Sosyal Kurumlar

4.5.1. Kahvehaneler

Kahve bitkisi ilk olarak XV. Yüzyılda Arabistan'ın güneyinde yetiştirilmeye başlamış ve buradan Avrupa ülkelerine yayılmıştır. Kahvenin İstanbul'a gelip, zamanla kullanımının artması ise XVI. Yüzyılda gerçekleşmiştir. Dönemin Yemen Valisi Özdemir Paşa tarafından İstanbul'a getirilen kahve (Ana Britannica, 1994: 387), önce üst tabaka tarafından kullanılırken zamanla halkın da sevdiği bir içecek olmuştur. Kullanımının artışı ile birlikte sosyal hayatın en önemli kurumlarından olan kahvehaneler ortaya çıkmışlardır. İlk kahvehanenin İstanbul'da Tahtakale semtinde açılmasından sonra (Büyük Larousse XII, 1986: 6196) bunu başka semtler takip etmiştir. İstanbul'da ardı ardına açılan kahvehaneler, kısa süre sonra devletin diğer kentlerinde de görülmeye başlanmış ve en önemli toplanma yerlerinden birisi olmuşlardır.

Ev, işyeri ve cami üçlüsü arasında geçen hayata XVI. Yüzyıldan itibaren kahvehaneler eklenmiştir. Hemen her mahallede kahvehanelerin olduğu görülür. (Saydam, 2002: 529–585). Kahvehanelerin açılmasına kadar, vatandaşların toplanma yeri cami ve mescitlerdir. Ancak buraları dini kurumlar olduğundan, toplumsal konular görüşülmekle birlikte, dedikodu ve eleştiri konuşulan meseleler arasında yer almamıştır. Bu bakımdan kahvehaneler insanların dini kurumlar dışında bir toplanma merkezi olurken, diğer taraftan siyasi dedikodunun da merkezleri olmuşlardır (Berkes, 2003: 44, İstanbul, Türkiye'de çağdaşlaşma). Bu yönü ile kahvehanelere, devlet şüphe ile yaklaşmış ve zaman zaman buraların kapatılmasına dair fermanlar yayınlanmıştır (Işın, 2006: 283).

Diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Kütahya Sancağı'nda da kahvehaneler açılmış ve sayıları giderek çoğalmıştır. Nitekim 1875 yılına gelindiğinde sancak genelinde bulunan toplam kahvehane sayısı 226'dır. Bu kahvehanelerden 98'i Kütahya merkezinde bulunurken, Eskişehir kazasında 30, Tavşanlı'da 27, Gediz'de 11, Uşak, Simav ve Seyidgazi'de 10, Eğrigöz, İnönü, Virancık ve Göbek'te 5, Banaz'da 3,

Etrafşehir, Armudeli ve Şaphane nahiyelerinde 2 ve Gümüş nahiyesinde 1 tane kahvehane yer almaktadır. Gireği, Altıntaş ve Dağardı nahiyelerinde ise kahvehane bulunmamaktadır (H.V.S., 1292: 150).

Kütahya'da bulunan kahvehaneler ile ilgili seyyahlar da bir takım bilgiler vermişlerdir. Nitekim 6 Temmuz 1852 tarihinde Kütahya'da bulunan Bayard Taylor; kahvelerin dolu olduğunu, kahvehanede bulunanların bir kısmının kahvelerini yudumladığını ve içilen kahvenin kokusunun dışarılardan duyulduğunu söyler. Kahvehanede bulunan kişilerin bir bölümü ise nargile içmektedirler (Taylor, 1864: 290).

Görüldüğü gibi dönemin kahvehaneleri, kahvelerin içildiği, nargilelerin tütürüldüğü, günlük sohbetlerin yapıldığı mekânlardır. Kütahya'da bulunan kahvehane sayısı ve seyyahında belirttiği gibi bunların dolu olmaları Kütahya'da işsizlerin sayısının da çok olduğunu gösterir. Çünkü, var olan kahvehane sayısı mahalle sayısının üç katıdır ki buradan her mahallede ortalama üç kahvehane olduğu ortaya çıkar

4.5.2. Kaplıcalar ve Hamamlar

Kaplıca, kaynak sularının tedavi amaçlı kullanılması için kurulan tesislere verilen isimdir (Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, 1986: 6347). Buradan hareketle Kütahya kaplıcaları denildiğinde, sıcak kaynak sularının tedavi amaçlı kullanımı ve bunların üzerine inşa edilen hamamlar anlaşılmalıdır. Ancak Kütahya ve çevresinde kaplıca alışkanlığı yalnız sağlık sorunları sebebi ile oluşmamıştır. Kaplıcalara gitmek, aynı zamanda tatil, yazlığa çıkma, şehir hayatından uzaklaşma gibi sebeplere de dayanmıştır.

Kütahya Sancağı'nda toplam 59 tane kaplıca vardır. Bunlardan 11 tanesi Kütahya merkez kazası sınırları içerisinde yer alırken, Altıntaş ve Tavşanlı'da 8'er, Gümüş nahiyesinde 6, Seyidgazi ve İnönü de 5'er, Eskişehir'de 4, Uşak, Gediz, Simav, Armudeli ve Etrafşehir dâhilinde 2'şer ve Eğrigöz ile Şaphane'de ise birer tane kaplıca bulunmaktadır. Kütahya'ya bağlı yerleşim birimlerinden kaplıca bulunmayan yerleşim birimleri; Virancık, Gireği, Göbek, Banaz ve Dağardı'dır (H.V.S., 1292: 150).

Kütahya'da bu kadar çok sayıda kaplıca bulunmasının sebebi, hareketli fay hatlarının yoğun olduğu bir çevrede kurulmuş olmasıdır. Fay kırıklarından dolayı çok fazla sıcak su kaynağına sahip olan Kütahya'da Kaplıca sayısı da fazla olmuştur. Bu kaplıcaların

tamamı üzerine hamam yapılarak, insanların kullanımına sunulmuş değildir. Nitekim, bunlardan bir kısmı etrafı iptidai olarak çevrilerek kullanılmışlardır (Bakınız Resim 6).

Kütahya'da bulunan en eski kaplıcalardan biri Yoncalı hamamıdır. Kütahya'nın 15 km güney batısında, Tavşanlı yolu üzerinde bulunup Ilıca Kaplıcaları ile birlikte Kütahya halkı tarafından en fazla tercih edilen kaplıcadır. Yoncalı hamamının geçmişi 1233 yılına kadar uzanır. Nitekim burası, Anadolu Selçuklu Sultanı Alâaddin Keykubad döneminde, sarayda *hacip unvanı* ile görevli Ramazan isimli şahsın kızı Gülmüş ya da Gülümsen isimli bir hanım tarafından yaptırılmıştır. Hamam ilk inşa edildiğinde *soğukluk* denilen giriş kısmı dört sütun üzerinde yükselen bir kubbe ile tamamlanmıştır. Bu kubbenin yıkılmasından sonra, burası ahşap çatı ile kapatılmıştır. Hamamın asıl kısmı da kubbeli olup, orta yerinde bir havuz bulunmaktaydı (Uzunçarşılı, 1932: 21).

Yoncalı ılıcası olarak da tabir olunan bu kaplıca Kütahya'ya iki saatlik yürüyüş mesafesinde olup, halkın ekserisi, yakın olmasından da kaynaklanan sebeplerle bu kaplıcaya gelmişlerdir. Yoncalı tabir olunan yerde, tarihi hamamın yanında at hamamı diye tabir edilen açık hamamlar da bulunmaktadır (H.V.S., 1289: 135-136). Burada bulunan ve 36 derecelik sıcaklığa sahip çamur hamamları, eklem, romatizma ve kireçlenme gibi hastalıklar için şifa kaynağıdır (Yurt Ansiklopedisi, s:5286) Günümüzde Yoncalıda bulunan Fizik Tedavi Hastanesinin buraya inşa edilmiş olması da kaplıcanın şifa kaynağı olduğunu gösteren diğer bir unsurdur. Evliya Çelebi bu hamamı anlatırken, suyunun orta sıcaklıkta olduğunu, Kiraz mevsiminde binlerce kişinin buraya geldiğini ifade eder. Kaplıcanın aynı zamanda yetmiş türlü hastalığa iyi geldiğini belirtir. Bu hastalıklar arasında; cüzzam, alaca ve saç dökülmesi bulunmaktadır. Etraftaki köylerden pek çok yiyecek ve içecek getirilerek burada satılırdı (Evliya Çelebi, 1985: 506).

Kütahya'ya beş saat uzaklıkta Ilıca Hamamı tabir edilen başka bir kaplıca daha vardır. Bu kaplıca erkek ve kadınlara mahsus iki kısımdan oluşmaktadır. Burada on arşına on beş arşın büyüklüğünde bir havuz bulunduğu ve bundan başka suyla dolu tuhaf kısımlardan da bahsedilmektedir (H.V.S., 1289: 135-136).

Kütahya-Eskişehir yolunda 5 kilometre kadar içeride olup Kütahya merkezine 28 km uzaklıktadır. Meşe ve çam ormanları içerisinde bulunan kaplıcanın suları 25-43 derece sıcaklık aralığında olup içme ve banyo amaçlı kullanılmaktadır. İçme olarak

kullanıldığında, karaciğer, safra yolları ve böbrekler üzerinde olumlu etkileri vardır. Banyo olarak kullanıldığında ise romatizmal hastalıklarda ve kireçlenmelerde rahatlama sağlamaktadır (Yurt Ansiklopedisi, s:5286).

Tavşanlı'ya bir saat mesafede kum hamamı tabir edilen kaplıcanın binasının biraz harap durumda olsa da kullanılmakta olduğu görülmektedir. Burasının cilt hastalıklarına iyi geldiği belirtilmektedir (H.V.S., 1289: 135-136). Günümüzde Göbel Hamamı olarak bilinen bu kaplıca Tavşanlı'ya 7 km mesafede olup, metabolizma hastalıklarında ve böbrek taşlarının düşmesinde etkilidir.

Uşak Kazasına on iki ve Gedüs kazasına beş saat mesafede bulunan kaplıcaya, uzaklığından dolayı Uşak ve Gedüs ahalisinin ancak sene de bir defa gidebildikleri bildirilmektedir (H.V.S., 1289: 135-136).

Eskişehir kaza merkezinde; Yenice, Erler, Kıymet ve Elcik isimlerinde dört tane ılıca bulunduğu ve ahalinin çoğunun bunlarda yıkandığı ve bu ılıcaların havasızlıktan bir parça sıcak olduğu belirtilmektedir (H.V.S., 1289: 135-136).

Simav kazasının kuzeyinde ve kaza merkezine bir saat mesafede ve her biri diğerine birer ikişer çeyrek saat mesafede altı tane ılıca olduğu görülmektedir. Bu kaplıcalar ille-i eraha ve emraz-ı batıyyeye iyi gelmektedir. Yöre halkı buraları çamaşır yıkamada kullanmaktadır. Eynal tabir edilen yerde de sıcak su kaynakları vardır ki bunlar sıcaklığı ile yumurtayı pişirebilir (H.V.S., 1289: 135-136).

Emed kasabası içinde iki tane ve civarında bir tane ve kasabayı mezkura bağlı Yenice karyesinde de bir tane olmak üzere kasaba genelinde dört tane kaplıca bulunmaktadır. Bu kaplıcalar ille-i mütenevviye iyi gelmektedir (H.V.S., 1289: 135-136).

Kütahya'da çevresinde bulunan çok sayıda kaplıcanın da etkisi ile kaplıca kültürü oluşmuştur. Kütahya halkı kaplıca olarak Ilica ve Yoncalı'ya giderdi. Halk arasında "Ilica sefa, Yoncalı şifa" olarak geçerdi. Hali vakti yerinde olanlar Ilicaya giderken, orta ve düşük gelire sahip olanlar ile şifa bulmak isteyenler Yoncalıya giderlerdi. Bu tercihin yapılmasında coğrafi şartlar etkili olmuştur. Ilica çam ağaçları içerisinde nezih bir ortama sahipken, Yoncalı düz bir alanda, ormana uzak bir yerleşime sahiptir.

Çok sıcaklar olduğunda, Temmuz ve Ağustos ayları Kütahya halkı Ilıca ve Yoncalı'ya giderlerdi. Bu mevsimin tercih edilmesinin bir sebebi de köylüler harmanda olduğundan hamamlar تنها olmasındı.

Kaplıcaya gitmeden aileler, evin yıllık ihtiyacını temin ederlerdi. Kömür alınır, yağ, şeker temin edilirdi. İhtiyacını görmeden gidenlere hoş bakılmazdı. Ancak eğlencesinden kalmak istemeyen bazı şahıslar, çatıdaki kiremidini satar yine de kaplıcaya giderlerdi.

Kaplıcalara gitmeden önce evde hazırlıklar yapılırdı. Yemekler yapılır, gözlemeler açılır ve yol esnasında mola verilerek bunlar yenilirdi. Yoncalıya yaylı arabalarla gidilir, çayıra çadır kurulur, iki çadır arası "tavlar" (ağaç dallarından gölgelik) yapılırdı. İçme suyu için testilik hazırlanırdı. Toprak kazılarak testi buraya gömülür ve su burada soğuk olarak kalırdı. Yemekler "maltız"da pişirilirdi. Maltız yemek pişirilen mangal-soba arası araçtır. Yemekler günlük yapılırdı. Fırıncının çıkardığı taze ekmeklerden alınırdı. Köylüler taze sebze, meyve getirirler ve satarlardı. Yoncalı'da uzun süre kalmak için giden ailelere yatılı ya da günü birlik misafirler de gelirdi.

Yoncalıda, çelik çamur hamamı; suyu kükürtlü olup çok şifalıdır. Romatizma, siyatik, damar tıkanıklığı, kadın hastalıkları gibi problemlere iyi gelirdi. Ancak şifa bulmak için yirmi banyo alınması gerekiyordu Dübecikler; gelinyutan, incirli, altın tas kaynaklarından müteşekkildi. Suyu kükürtlü olup aynı hastalıklara şifa verirdi. (Ergun Alateş; Kütahya'nın yerlisi. Babası Hacı Hüsnü Alateş bakkaldı. Dedesi Çakır Mehmet deri işi ile uğraşmıştır. Kendisinin de Tenekeçiler çarşısında dükkânı vardır. Yaşı ilerlediğinden, işleri oğluna devredip istirahata çekilmiştir).

Kaplıcalar gibi hamamlar da sosyal hayatın bir parçasıdır. Kütahya merkezinde sekiz tane hamam bulunmaktadır. Bunlardan en eski olanı tarihi XIV. Yüzyıl sonuna kadar giden Saray Hamamıdır. Küçük Hamam ise XV. Yüzyıl başlarında inşa edilmiştir. Bir diğer hamam, tarihi XV. Yüzyıl ortalarına kadar uzanan Elvan Bey Hamamıdır (Karakaya, 2002: 586). Balıklı Hamamı kitabesinde ise 1549 tarihi yer alır ve banisi Anadolu Beylerbeyi Rüstem Paşa'dır (Uzunçarşılı, 1932: 119). Bunlardan başka küçük bir hamam olan Lala Hüseyin Paşa Hamamı, XVI. Yüzyıla ait Şengül Hamamı ve XIX. Yüzyılda inşa edilmiş olan Yenimahalle Hamamı (Gavur Hamamı) Kütahya'da bulunan diğer hamamlardır (Karakaya, 2002: 586). Bu hamamlar kubbe mimarili olup genellikle

çift hamamdır. Yani erkekler ve kadınlar için ayrı bölümleri mevcuttur. Yalnızca Lala Hüseyin Paşa hamamı tek yapıdan oluşur (Bakınız. Resim 30). Hamamların ortasında göbek taşı bulunmaktadır. Yenimahalle hamamında, hamamın dört köşesinde özel odalar da yer alır (Bakınız. Resim 50-51).

4.5.3. Mesireler

Kütahya'da mesire kültürü önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda Kütahya'nın başta gelen mesire yerleri Çamlıca ve Gökçemen'dir. Hıdrellez zamanı tellal gezerek şehri dolaşır ve insanları mesire yerine çağırırdı. Tellal bu esnada şu dörtlü söylerdi:

Nazilliler yellensin,

Gözlemeler tellensin,

Beyler bayanlar

Müderresin bahçesinde eğlensin.

Buradan anladığımız kadarı ile Kütahya halkı kalabalık bir şekilde mesire yerlerine gider, burada gözlemeler yenilir içilir, sohbetler edilirdi.

Evliya Çelebi Kütahya'nın mesirelerinden bahsederken Sultanbağı ve devamında olan muhitlere değinir. Buraların bol suları ve çayırılıkları vardır (Evliya Çelebi, 1985: 505).

4.6. Kıyafetler

İnsanların giyim kuşamı ait olduğu yöreye ait önemli bilgileri içinde saklar. Bizler bu sayede o bölgenin kültürü, zenginliği ve ananeleri hakkında bilgi sahibi olabiliriz. Kütahya şehri, yıllar yılı biriktirdiği kültür mirası ve bölgede bir geçiş kapısı olması hasebiyle önemli bir kıyafet zenginliğine sahip olmuş ve bu özelliğini günümüze kadar taşımasını bilmiştir.

Selçuklular ile başlayan, Germiyan Dönemi ve Osmanlılar ile devam eden Kütahya'nın değişim ve gelişiminden kıyafetler de nasibini almıştır. Bölgede kıyafetlerin göze çarpan en önemli özelliği çok meşakkatli el işlemlerinin ağırlıklı olarak kullanılmasıdır. Kıyafetler aynı zamanda ekonomik durumun bir göstergesi olduğundan, zengin ve köklü ailelerin kıyafetlerindeki el işlemlerinin daha da yoğun olduğu göze çarpmaktadır.

Kütahya'da düğün bayram ve benzeri özel günlerde giyilen geleneksel kıyafetlerin yapımında çok çeşitli kumaşlar kullanılmıştır. Bu kumaşların başlıcaları şunlardır (Sevim, 1999: 33-34):

Alkumaş: Kırmızı renkte, ipekli düz dokumadır. Özellikle ağır işlemeli elbiselerde ve diğer kadın kıyafetlerinde kullanılmıştır.

Altıparmak: Yarı ipekli ve boyuna çizgili olan bu kumaşta üçten altıya kadar renk kullanılmış olup renkli kısmı ipekli ve harelidir. Kadın entarilerinde ve erkek iç gömleğinde kullanılmıştır.

Atlas: Saten tarzı bir kumaş olup bindallı işleminde ve iç gömlekte kullanılmıştır.

Badilcani: Bordo renkli ipekli kumaş olup içinde beyaz, mor ve kırmızı çizgiler içerir.

Bürümcük: İpek ve keten karışımı olan bu kumaş Denizli kumaşı olarak da bilinir. Kadın giysilerinde iç gömlek olarak kullanılmıştır.

Canfes: Kırmızı ve erguvan renklerinde saf ipek bir kumaştır. Kadın giysilerinde en çok kullanılan kumaşlardandır.

Çiçekli: Kendinden çizgili ve bu çizgiler arasında çiçeklerden oluşan ipekli bir kumaş türüdür. İşlemeli elbiselerde kullanıldığı gibi günlük giysilerde de kullanılmıştır.

Çitare: İnce çizgili ipekli bir kumaştır. Ağır elbise yedeği olarak kullanılır.

Çuha: En değerli ve en çok kullanılan kumaştır. Yünlü bir kumaş olup erkek kıyafetlerinde de kullanılmıştır.

Hareli: Taftadan saf ipek ve pamuk karışımı bir kumaş olup genelde günlük kıyafetlerde kullanılmıştır.

İzmirli: İpekli bir kumaş olup iri çiçekli ve geniş yolaklıdır. Uzun şalvar ve uzun entaride kullanılmıştır.

Kadife: İşlemeli kadın kıyafetlerinin vazgeçilmez bir parçasıdır. Özellikle cepkenlerde kullanılmıştır. Çeyizlerde önemli bir yere sahiptir.

Kuron: Kadın giysilerinde kullanılan ipekli bir kumaştır.

Morkumaş: Düz mor renkli bir kumaştır.

Savai: Enli çizgiler dokunmuş ipekli ve sarı rengin hâkim olduğu kumaş türüdür.

Sopalı: Çift renkli yolaklı ipekli bir kumaştır.

Tirşe: Yeşil beyaz çizgili kumaş olup kadın kıyafetlerinde kullanılır.

Kıyafet hazırlanırken yukarıdaki kumaşların işleminde Sırma, Kaytan, Pul, Tırtıl, İnci, Boncuk, Tel gibi malzemeler kullanılmış olup, bunlardan ağır işlemlerde en fazla karşımıza çıkanı sırmadır. Özellikle altın sırma zenginliğin ifadesi olmuştur. Bunun yanında gümüş sırmadan yapılan işlemlerde son derece değerlidir. Kaytan genellikle erkek kıyafetlerinde kullanılmıştır. Tırtıl gümüş ya da paslanmaz bir madenden mamul olup kadın elbiselerinde işleme tamamlayıcısı olarak kullanılmıştır.

Kütahya'da görülen geleneksel kıyafetlere bakıldığında şunlar görülebilir:

Başlıklar: Kalın çuhadan yapılan ve kırmızı ya da bordo renklerde imal olunan Bino Fes (ön dik ve arkaya meyilli olduğundan guguklu fes olarak adlandırılır.) ve Gelin Fesi, işlemeli elbiselerin vazgeçilmez tamamlayıcısıdır. Bu başlıklardan bino fes üzerine iğne oya işlemeli dane örtülerek kullanılırken; gelin fesi, üzerine örtülen kırmızı örtünün çeşitli süsler ve değerli taşlar ile bezenmesiyle kullanılır (Sevim 1999: 36–37).

Ağır işlemlerin ve canlı renklerin hakim olduğu Kütahya kadın giysileri arasında en bilinenleri şunlardır (Sevim 1999: 40-57):

Altnoluk: Çok kıymetli bir ağır elbise türü olup işlemlerinin tamamı altından yapılırdı. Zengin aileler tarafından gelinlik olarak kullanılmıştır.

Tefebaşı: Gelinlik olarak kullanılan ya da düğün gibi özel günlerde giyilen ağır elbisedir. Kelime olarak tefebaşı, altın suyuna batırılmış gümüş harç ile yapılan işin adıdır. Genellikle kırmızı ya da camgöbeği mavisi çuha veya benzeri yünlü kumaşa işlenir. Yoğun el işlemeli bir giysi olup Kütahya kıyafetleri arasında en meşhurdur. Günümüzde de varlıklı ailelerce kullanılmaktadır. Sırma ile işlenen bu nakışlar arasına ipekten desenler yapılır.

Pullu Takım: Günlük olarak ta kullanılan bu kıyafet, kırmızı ya da pembe canfes kumaşı işlenerek yapılır. Tefebaşı gibi fermene, çintiyen ve uzun entari olmak üzere üç

parçadan oluşur. Süpürgeli pullu bu kıyafetin bir çeşididir. Kıyafetin diğer bir çeşidi de aynalı pulludur. Canfes üzerine gümüş sırma ile işlenir.

Dizibağlı Takımı: En eski kıyafetlerden olup, şalvar, gömlek ve fermeneden oluşur. Çuha ya da kadifeden işlenerek hazırlanır. Şalvarın diz kısımlarında sağa sola açılan lale motifinden dolayı bu ismi almıştır.

Eğrimli Takımı: Kadife ya da kalın hareli ipekli kumaşlar kullanılarak yapılan bu elbise ismini kıvrımlı motif işlemelerinden alır. Fermene, şalvar ve iç gömlektir. İşlemenin asıl şatafatlı kısmı fermenede yer alır. Şalvar daha sade işlemelidir.

Çatkılı Takımı: Eğrimli takım gibi motif kartona çıkarıldıktan sonra birlikte kumaşa işlenir. Şalvar ve fermeneden oluşan bu giysi de ipekli ve saten kumaşlar kullanılır. Siyah, mavi, lacivert ve mor renkler tercih edilir.

Dallı Takım: Hareli kalın saten ya da ipekli kumaş üzerine işlenir. Eğrimli takım tekniği kullanılır. Genelde koyu renkli kumaşlar tercih edilir. Şalvar ve fermeneden oluşan giysi, ismini kumaş üzerine birbirinden bağımsız ancak uyumlu şekilde işlenen dallı motiflerinden almıştır.

Yukarıda zikredilen elbiselerin yanında kullanılan kumaşa göre isimlendirilen elbiseler de vardır. İzmirli, oyuna kalın şeritli ipekten dokunan kumaştan el işlemesi olmadan hazırlanır, şalvar ve uzun entari olarak kullanılırdı. Yolaklı, kendinden desenli, boyuna kırmızı, beyaz, sarı, mavi renkli yolakları bulunan kumaştan işleme olmadan hazırlanan şalvar ve uzun entariye denilirdi. Üzerine sade bir fermene giyilerek kullanılırdı. Şal, yün iplikten dokunan, genelde yaşlılarca giyilen, şalvar ve entariden oluşan bir kıyafettir. Savai aynı isimli kumaştan üretilen uzun entaridir. Geleneksel elbiseler bir takım aksesuarlarla birlikte kullanılmıştır. Özellikle mücevherler kıyafetlerin doğal tamamlayıcısı gibidir. Gelin başı süslemede en çok dikkat çeken parça olup, kişinin durumuna göre elmas ve diğer değerli taşlarla bezenmiştir. Aksesuarlar arasında en önemlilerinden bir tanesi de kemerdir. Uzun entari, tefebaşı, aynalı pullu üç etek gibi kıyafetlerin en önemli aksesuarlarından bir tanesi kemerdir. Gümüşten olan kemer annelerden kızlarına kalırdı.

Kütahya şehir merkezi dışındaki kıyafetlere bakıldığında yukarıda zikredilenlerle bir takım farklılıklar görülür. Örtülerde oyali dane yanında pullu işlemeli örtüler de

kullanılır. Başlık olarak fes yerine tepelik adı verilen ve gümüş süslemelerle bezeli bir giysi kullanılır. Üç etek olarak adlandırılan kıyafetin belinden aşağı sarkıtılan ve geometrik desenlerle süslenmiş öncek ya da peşkir adı verilen bir aksesuar kullanılır. Merkezde görülmeyen bir diğer giysi de arkalaç ya da kuşak adıyla anılır. Kuşak bele sarılan, siyah ve beyaz renklerin hakim olduğu bir giysi çeşididir. Kolon da kuşak gibi bele bağlanır. Ucu püsküllü ve boncuklarla süslü olup bağlandıktan sonra yandan sarkıtılır.

Kütahya ve çevresinde kadın kıyafetleri gibi erkek giysilerinin de kendine has özellikleri vardır. İklimin etkisi ile kıyafetlerin yünlü ve kalın kumaştan yapıldığı ve koyu renklerin tercih edildiği görülmektedir. Diğer taraftan bölgede yaşayan Rum ve Ermeniler ile de etkileşim kaçınılmazdır. Fesin kullanılmaya başlamasının bu etkileşim sonucu olduğu söylenebilir. Erkek kıyafetinde başlık olarak fes ve kelepç (serpuş) giyilir. Bunların üzerine ipekli kumaştan poşu sarılır (Sevim 1999: 78).

Erkek kıyafetlerinde yünlü ya da kalın pamuklu kumaştan yapılan, yolaklı, renkli kıyafete mintan denir. Mintanın üzerine Gazeki (cepken) ismi verilen kaytan işlemeli, kalın kumaştan mamul uzun kollu ve bedeni saran bir çeşit ceket giyilir. Gazekinin alt kısmı kuşak altında kalır. Gazekinin üstüne giyilen ve işli elbisenin tamamlayıcısı olan ve koltuk altları aşağıdan cepkenin görünmesi için açık bırakılan giysiye camedan (kartal kanadı) ismi verilirdi. Bu kıyafetlerden başka gündelik hayatta daha fazla görülmüş olan, uzun elbise entari ve kalın kumaştan yapılan dik yakalı cüppe kullanılan kıyafetler arasında görülmektedir. Üst giysi olarak yukarıda sayılanlar kullanılırken alt kısma Elifi Don ve Potur giyilmektedir. Elifi don yani uzun şalvar, kalın, yünlü ve koyu renklidir. Ayak bilekleri yırtmaçlı olup kenarlarında kaytan işlemler vardır. Potur ise diz altına kadar inen ağırlı şalvardır. Tozluk denilen uzun çorapla birlikte kullanılır. (Sevim 1999: 82). Ayakkabı olarak kadın ve erkeklerde yaygın olarak kullanılan giysi çarıktır. Tamamı deri, tabanı kalın deriden ve ayak bileklerinden bağlanan bir giysi olan çarık Anadolu'nun muhtelif yerlerinde kullanılmıştır.

Tablo 21: Terekelerde Görülen Kıyafet Örnekleri.

Don	Gömlek	Elbise	Şalvar
Entari	Hırka	Cüppe	Şal
Kuşak	Basma kumaşı	Fermene	Fes
İhram	Destar (Sarık)	İhram	Yağmurluk
Çizme	Çember	Dane	Dülbend
Libade	Havlu	Peştamal	Boğça
Mest	Papuç	Yemeni	Kürk
Kemer			

Yukarıdaki tabloda kullanılan kıyafet örnekleri görülmektedir. Bu kıyafetler kumaşları ve üzerlerindeki, süslemelerle daha da anlamlı hale gelmektedir. Aşağıda kullanılan bu kıyafetler ve kumaşlarla ilgili olarak şunlar söylenebilir (www.tufak.gov.tr/yerelgiyimkusamsozluk.html):

Canfes: İnce, mat, ve düz renk bir kumaştır. En makbul olanı al canfestir. Özellikle şalvar yapımında kullanılırdı. Terekelerde çok sayıda bu kumaştan yapılmış şalvar geçmektedir (22 nolu K.Ş.S.: 129 nolu belge).

Fermene: Kaytanla işlenerek süslenmiş yeleğe verilen isimdir.Çuhadan ve abadan yapılırdı. Kolsuz olup vucuda yapışırdı. Kütahya'nın yerel kıyafetlerinde önemli yere sahiptir (22 nolu K.Ş.S.: 165-162 nolu belge).

Libade: Dikişli pamuklu kısa hırka. Kadın cepkeni. Çuhadan yapılır ve işlemeli olurdu (22 nolu K.Ş.S.: 129 nolu belge).

Bindallı: İpekli kumaş ve kadifenin üzerine kılbed iri yapraklı ve dallı işlenmiş bir kumaş olup entari ve mintan yapılırdı.

Alaca: Kırmızı zemin üzerine sarı çubuklu pamuklu kumaş. İpekli alaca adında diğer bir çeşidi de vardır (22 nolu K.Ş.S.: 166 nolu belge).

Entari: Basma ve Patiska kumaşlardan yapılan uzun düz kadın elbisesi(22 nolu K.Ş.S.: 129 nolu belge).

Kuşak: Beli sıkı tutmak için sarılan uzun ve dar kumaş. Bağlanama şekli ve kumaş cinsi ailenin statüsünü gösteriridi.(22 nolu K.Ş.S.: 58 nolu belge).

Çember: Başa örtülen pamuklu kenarları oyalı, sırmalı yazma.(22 nolu K.Ş.S.: 130 nolu belge).

Şal: Omuz ve için atkılık ve kuşaklık ve sarıklık olarak kullanılan yünlü kumaş. (22 nolu K.Ş.S.: 165 nolu belge).

Sarka: Önden açık, kollu, boyu bele kadar, kırmızı, bordo, mavi ve siyah renklerde giysi. (22 nolu K.Ş.S.: 129 nolu belge).

Altıparmak: sarı ve kırmızı renklerin hakim olduğu pamuklu kumaş türü. (22 nolu K.Ş.S.: 125 nolu belge).

Kütahya yöresinde kullanılan giysiler aynı zamanda zenginlik göstergesidir. Terekelerde değeri 3 kuruş olarak verilen kuşaklar olduğu gibi bunlar simle işli olduklarında değeri 50 kuruş olabilmektedir (22 nolu K.Ş.S.: 166 nolu belge). Diğer taraftan farklı yörelere ait kumaşlar kullanıldığına da şahit olmaktayız. Şam alacası, Frenk şalı, Trablus kuşağı, Kıbrıs basması gibi (22 nolu K.Ş.S.: 158-165-166 nolu belge).

Elbiselerin değeri ile ilgili, Şehreküstü mahallesi sakinelerinden iken vefat eden Emine binti el-hac Mehmed hanımın terekesinde kadife simli sarık, pullu şalvar pullu entari ve acem şalının toplam değeri 3000 kuruştur (51 nolu K.Ş.S.: 20 nolu belge). Pirler mahallesi sakinelerinden iken vefat eden Azime Hanım binti İbrahim'in terekesinde de çok değerli elbiseler bulunmaktadır. 4 tane sırmalı canfes bohça ve birkaç hamam bohçasının değeri 1200 kuruştur. 1 sırmalı canfes şalvar ile bir çarşafın değeri de 4000 kuruş olarak belirlenmiştir. Yine aynı kişide görülen samur kürkün değeri ise 600 kuruştur (51 nolu K.Ş.S.: 133 nolu belge).

Mücevher

Kütahya sicillerindeki terekeleri incelediğimizde çok fazla mücevher ve değerli madeni eşyalara rastlamamaktayız. Aşağıdaki listede yer alan mücevher türlerinin çoğunluğu, birkaç terekeden çıkarılmıştır. İnci küpe ve altın yüzük ilk olarak 22 nolu sicilde geçerken bunların değeri 163 kuruş ve 30 kuruş civarındadır. Bunlardan başka birkaç terekede daha altın yüzük ve küpe geçmektedir (22 nolu K.Ş.S.: 105-128-129 nolu belge). Çok miktarda mücevher bulunan terekelerden ilki Şehreküstü Mahallesi

sakinlerinden müteveffa Emine binti el-hac Hacı Mehmed'e ait tereke kayıdır. Burada elmas küpe, elmas yüzük, incili altın, gerdanlık, altın düğme, 8 miskal inci (miskal bir ağırlık ölçüsü birimi olarak değerli madenleri ölçmede kullanılmıştır. 1,5 dirhem ya da 4,81 grama eşittir), lira-yı Osmaniler, Mecidiye ve Mahmudiye altınları görülmektedir (51 nolu K.Ş.S.: 20 nolu belge). Burada geçen mücevherlerin bir tanesinin değeri bile Kütahya'da yaşayan birçok kişinin toplam tereke değerinden daha fazladır.

Tablo 22: Terekelerde görülen mücevher örnekleri.

İnci	Altın zincir	Flemenk taşlı yüzük	Tek taş elmas yüzük
Yakut taşlı yüzük	Gerdanlık	Bilezik	Mücevherli Kutu
Altın işli kuşak	Elmas küpe	Sim sandık	Elmas çiçik
Mücevherli perişan	Sim sandık	Sim Kuşak	Sim ayna
Sim şamdan	Sim leğen-ibrik	Sim gülebdan	Sim buhurdan
Küpe	Altın düğme	Elmas küpe	Mecidiye Altını
Mahmudiye Altını	Fransız altını,	Lira-yı Osmani	Elmas broş

Terekeler arasında en fazla değere sahip olan Pirlar mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Azime hanım binti İbrahim Bey'e ait olan terekedir. Toplam tereke bedeli 4.875.502 kuruştur. Müteveffaya ait çiftlikler, tarlalar, çok değerli giysiler, hayvanlar ve mücevherler mevcuttur. Terekesinde en dikkat çekici eşyalar ise mücevherlerdir. Terekesinde bulunan bir çift mücevherli perişanın değeri 24.000 kuruştur. 1 çift incili elmas küpesinin değeri 5000 kuruştur. Yine kendisine ait olan 49 miskal incinin değeri 15.200 kuruştur. Terekesi içinde mücevherli altın kutular, yakut, elmas ve inci yüzükler, bilezikler, gerdanlıklar, gümüş işlemeli şamdan, kaşık, leğen ve ibrik de bulunmaktadır (51 nolu K.Ş.S.: 133 nolu belge).

4.6. Sağlık

Tanzimat Döneminde şehirlerin sağlık hizmetleri ilgilenmek üzere tabibler atanmıştır. Bu kişiler buldukları bölgelerde sağlık hizmetlerini yürütürken refakat memurları arasında sayılmışlardır. Tabiblerden bir kısmı gayr-ı Müslim iken diğerleri Müslümanlardandır. Uşak kazası tabibi Necip Efendi iken (HVS. 1289: 76), daha sonraki yıllarda Turharis Efendi bu görevde bulunmuştur (HVS. 1293: 83).

Tanzimat Dönemi ile birlikte her alanda yaşanan değişimlere bir örnek de sağlık alanında olanlardır. Dönemin en önemli hastalıklarından olan vebaya karşı Osmanlı Devleti sıkı önlemler almaya çalışmıştır.

Veba, bu mikrobu taşıyan farelerin pireleri tarafından insanlara geçen bir hastalık olup, temizliğe gereken önemin verilmemesi ortaya çıkışındaki en önemli etmendir. Mikrobun kapılmasından 2-8 gün arasında kendini gösteren hastalık, bulaşıcı ve öldürücü olmasına rağmen günümüzde tedavisi kolaylaşmıştır (www.medikalsozluk.com).

Kütahya Şeriyeye Sicilinde yer alan belgede hastalığa karşı neler yapılacağı ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır (22 nolu K.Ş.S.: 29 nolu belge). Buna göre, bir beldede hastalığa rastlandığında hastanın bulunduğu evdeki bireylerin başka kimselerle görüştürülmemesi, hastalığın bulunduğu yerleşim birimine dışarıdan kimse alınmaması ve dışarıya çıkışlara izin verilmemesi ve bu işi askerler ile zabıtalardan yürütmesi istenmektedir. Eğer hastalık şüphesiyle ölüm meydana gelirse ölen kişinin eşyalarının iyice temizlenmesi, tütsülenmesi ve 20 gün havalandırılması bir diğer yapılması gereken işlerdendir. Ölen kişinin elbiseleri ile döşegenin yakılması ve bunların bedelinin devlet tarafından karşılanması ve mirasçılara ödenmesi talimatnamede geçmektedir. Hastalığın zuhurundan 15 gün sonra çıkışlara izin verilmesi ve beldeden çıkanların mürur tezkerelerine bu durumun işlenerek gittikleri yerlerde de 15 gün süreyle takip edilmeleri istenmektedir. Diğer taraftan hastalıklı beldeden çıkış yapacakların eşyalarının da kontrol edilmesi, eşyalardan, bal, pekmez, kuru üzüm, incir, badem ve hububatın karantina gerektirmediği, ancak bunların konulduğu bez torbalar ile iplerinin yenilenmesi şartı ile nakledilebilecekleri aktarılmaktadır. Hastalıktan ölen kişinin defin işlemlerine de ayrı bir önem verildiği görülmektedir. Nitekim defin işleminin görevlendirilecek 6 kişi tarafından yapılması ve bu kişilerin de 15 gün süre ile hiç kimse ile görüştürülmemesi istenmiştir.

Yukarıdaki talimatnamenin yayınlanmasında Sultan Abdülmecid'in tahta geçtiğinde devam etmekte olan veba salgını etkili oldu. 1834 yılında başlayan salgınla baş edebilmek için "Karantina" uygulaması başlatıldı ve İstanbul'da karantina teşkilatı kuruldu. Karantina idaresi daha sonra yaygınlaştırıldı ve Kütahya'da da karantina dairesi kuruldu. Burada bir müdür, iki gardiyan, bir kâtip ve bir doktor görevlendirildi.

Bunlardan karantina müdürüne ve hükümet tabibine ayda 1000'er kuruş maaş ödendi. Devletin aldığı tüm bu önlemlere karşı Osmanlı topraklarında 1841-1847-1849 ve 1869 yıllarında veba salgınları görüldü (adırcı, 1997).

BÖLÜM 5: KÜTAHYA'DA EKONOMİK HAYAT

Osmanlı ekonomisi, devlet kurumlarındaki gerilemeye paralel olarak eski gücünü kaybetmiş ve XIX. Yüzyılın ikinci yarısına geldiğinde dış borç alma noktasına gelmiştir. Osmanlı ekonomisinin zayıflamasında şüphesiz birçok etken vardır. Ancak Tanzimat Dönemi reformları, ekonomide beklenen iyileşmeyi sağlamadığı gibi, borçlanmanın artışına sebep olarak Duyun-ı Umumiye'ye giden yolu hızlandırmıştır. Bu dönemde, vergi sisteminin tam oturmaması, yeni kurumların yanında eski alışkanlıkların devamı, Tanzimatla birlikte uygulanan yeni yönetim biçimi, devlet görevlilerine maaş bağlanması, eğitim öğretim, sağlık ve bayındırlık işlerine yapılan harcamalar, batılılaşmanın etkisi ile gelişen tüketim ve lüks kültürü harcamaların deha da artarak ekonominin gerilemesine neden olmuştur.

Tanzimat Fermanı'nın uygulamadaki ilk önceliği mali reformlar olmuştur. Babıâli bu amaçla taşraya vali yetkisinde muhassıllar göndermiş, böylece vergi toplama işini valilerin ve yerel eşrafın elinden almak istemiştir. Muhassıllar ve Muhassıllık Meclisleri bu amaçla tesis edilmiş ancak uygulamadaki sıkıntılar aşılamadığından iltizam sistemine tekrar geri dönmüştür.

Muhassıllık Meclislerinin kuruluş ve üyeleri ile ilgili düzenleme Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin hususi talimatnamesi ile yapılmıştır. Buna göre; muhassılların maiyetlerine bir tane mal, bir tane nüfus, bir tane emlak kâtibî atanacak, bu memurların yanında hakim, müftü, asker zabiti ve ileri gelenlerinden dört kişinin katıldığı bir meclis kurulacaktır. Bu meclis haftada 2-3 kez toplanarak memleketin vergi ve diğer konularını görüşecektir (Ortaylı, 2000: 34).

Muhassıllık; Tanzimat'ın öngördüğü yeniliklerden ilk uygulamaya konulan ancak başarı elde edilemeyince kaldırılan vergi toplama kurumudur. Uygulamayla İltizam Sistemi, yerini Muhassıllık kurumuna bırakmıştır. Yapılan bu vergi reformu ile herkesin gelirin göre bir vergi ödemesi planlanmıştır. Sancaklara ataması doğrudan merkez tarafından yapılan muhassıllar gönderilmiş ve yanlarında mal, emlak ve nüfus kâtipleri de görevlendirilmiştir. Her sancak merkezinde de vergilerin belirlenip dağıtılması ve diğer işleri görüşmek üzere "Muhassıllık Meclisleri" oluşturulmuştur. Bu kurumların tesisi ile sancakların mali işleri tamamen muhassıllara bırakılmıştır. Ancak uygulamada özellikle

gelirlerin belirlenmesi noktasında sıkıntılar çıkmış, özellikle gayr-ı Müslimler kendilerine fazla gelir yazıldığı hususunda şikâyetçi olmuşlardır. Uygulama istenilen sonucu vermemiş ve 1840–1841 yılı hazine gelirlerinde büyük azalma olmuştur. Bunun üzerine 1842 yılında tekrar iltizam sistemine geri dönmüştür. Eyaletlerin mali sorumluluğu defterdarlara, sancaklarda ise kaymakamlara bırakıldı. (Çadırcı, 1997: 208–212).

5.1. Çarşı ve Esnaf Örgütleri

Kütahya, Türk idaresine girmesinden sonra hızla Türk-İslam şehrine dönüştü. Bu değişimin temelinde şehir merkezi kurgusu önemli rol oynadı. Merkez Cami ve onun etrafında sıralanan kurumlar Kütahya’da da görüldü. İlk çarşı, erken dönem eserlerinden Sadettin Camii ve Balıklı Camii civarında yer aldı. Ulucami’nin yapılmasından sonra ise çarşı o tarafa doğru kaydı. Ancak bahsettiğimiz bu mekânlar birbirlerine yakın olup, Kütahya’da çarşının yerinde çok önemli bir değişim olmadı. Eski yapılar faaliyetine devam ederken yenileri Ulucami’yi merkez alarak kuruldu.

Kütahya’da ticaretin büyüklüğünün en önemli göstergesi “Bedesten” ve diğer ticari yapıların varlığıdır. Şehirdeki ticaretin kalbi olan bedestenlerden Osmanlı Devleti zamanında yalnızca İstanbul’da üç tane bulunurken, Kütahya; Urfa, Kayseri, Edirne, Karahisar, Manisa, Maraş ve Antep ile birlikte iki bedestenli şehirler arasında yer aldı (Cezar, 1985: 219). Daha sonra vilayet merkezi olan Bursa’da bir bedesten bulunurken, Kütahya’da iki bedesten olması ticari zenginliğin ispatıdır. Kütahya’da iki bedesten olduğu Evliya Çelebi’de de geçer (Evliya Çelebi, 1985: 504).

Kütahya’da bulunan bedestenlerden bir tanesi “Büyük Bedesten”, diğeri ise “Küçük Bedesten” olarak bilinir. Bu iki bedesten birbirlerine yakın olup, günümüze küçük bedestenden bir şey kalmamıştır. Büyük bedesten Gedik Ahmet Paşa Bedestenidir. Mimari itibari ile arasta düzenindedir. İçindeki dükkânlar, bedestenlerdeki gibi küçük hücreler şeklinde değil, önleri açık mağaza tarzındadır. Mimari olarak bedestenin yapısı “Kapalı Çarşı” tarzındadır (Cezar, 1985: 265). Büyük bedestenin uzunluğu 55 metre ve genişliği 10 metreydi. İçinde küçük bir havuz ve 17 tane dükkan vardı (Uzunçarşılı, 1932: 147).

Kütahya'daki çarşı ile ilgili kadı sicillerinde de önemli bilgiler vardır. Örnek olarak, Hoca Osman Efendi b. Osman'ın terekesinin gayrimenkuller bahsinde “Küçük Çarşı”, “Kapanaltı”, “Çay Sırası”, “Samanpazarı” ve “Cami-i Kebir Çevresi” ticaretin yoğun olduğu yerlerdir. Saydığımız yerlerden çay sırası dışında kalanlarda bakkal, kasap, kunduracı, kahvehane dükkanlar bulunurken, çay sırasında ise keresteci, demirci gibi üretime dönük faaliyetler yürütülmüştür (51 Numaralı KŞS, 30 nmaralı belge).

Şehirlerde ticaretin önemli kurumlarından bir tanesi de “Han”dır. İçinde konaklama ve ticaret amacıyla inşa edilen yapılar için kullanılan bir tabirdir. Hanlar imalatın ve ticaretin birlikte yapıldığı yerlerdi. Bundan dolayı da genelde üretilen mal ile birlikte adlandırılmışlardır. Bu yapıların beşeri ihtiyaçları karşılayacak birimleri ihtiva edenlerine ise kervansaray denilirdi. Osmanlı döneminde şehir içinde ticari faaliyet alanlarında yerlerini almışlardır. Bunların dış tarafında dükkânlar bulunurken han ya da kervansaray görevini içi kısım görmüştür (Akalin, 2002: 302). Kütahya'da bulunan hanlara baktığımızda; Evliya Çelebi, Kütahya'da 17 han olduğunu belirtir. Kapan Hanı, Çaşnigir Hanı, Bolvadinli Hanı, Bostan Efendi Hanı, Osman Paşa Hanı, Rüstem Paşa Hanı ile Serdar ve Acem Hanlarının isimlerini verir. Bunlardan Kapan Hanı ile ilgili verdiği ayrıntılarda, buranın demir kapılı ve avlusunda fiskiyeli bir havuzu olduğundan bahseder (Evliya Çelebi, 1985: 504).

1831 nüfus sayımı sonuçlarını içeren cedvellerde de Kütahya'da bulunan hanların sayısı ile ilgili bilgiler vardır. Buna göre Kütahya'da 6 han bulunmaktadır. Kütahya Sancağı'na bağlı kazalardan Kula'da ise 4 tane han vardır (Karal, 1997: 165). Salnameler bu konuda daha detaylı bilgilere sahiptir. H.1292 (1875) yılı salnamesinde, Kütahya merkezinde 8; merkeze bağlı nahiyelerden Gümüş'te 1, Emrudeli'nde 1, Tavşanlı'da 2 tane han bulunmaktaydı. Sancaktaki diğer hanların dağılımı ise şöyleydi: Uşak Kazasında 8, Göbek nahiyesinde 1, Gediz'de 4, Şaphane'de 1, Simav'da 4, Eğrigöz'de 1, Eskişehir'de 10, Seyitgazi'de 3 ve İnönü'de 4 han vardı (HVS. 1292: 150). Bu sayılar bize ticaretin yönü ile ilgili de bilgi vermektedir. Özellikle Eskişehir'de bulunan Han sayısı burada canlı bir ticarete işaret ederken, Uşak'ta bulunan 8 han da buranın İzmir güzergâhında bulunmasının avantajlarını değerlendirdiğini göstermektedir.

Kamus'ul-âlâm'da ise Kütahya'da 2 bedesten ve 9 han bulunduğu ifade edilir (Şemseddin Sami, 1996: 3910-3912). Cuinet ise Kütahya şehrinde 9 han ve 2 bedesten olduğunu belirtir. Eskişehir Kazası'nda ise 25 han ve 4 lokantalı otel vardı. Uşak Kazası'nda da 8 han bulunmaktaydı. Gediz Kazası'nda 2 ve Simav Kazası'nda 5 han gelenlere hizmet vermekteydi (Cuinet, 1894: 191-222).

Kütahya Şehrinde lonca olarak örgütlenen bir esnaf teşkilatı görülmekteydi. Osmanlı Devleti'nde teşkilatlanmış esnaf gruplarını ifade eden bir terimdir. Kurumsal mana da ise esnaf odası niteliğindedir. Aynı zamanda, Gerekli hammaddenin temin edilip depolandığı ve esnafa dağıtıldığı; imal edilen malın kalite kontrolünün yapıldığı yerdir. Diğer taraftan esnaf amirlerinin kendi teşkilat nizamlarını uygulamak, düzenlemek, değiştirmek ve esnaf teşkilatları ile ilgili her türlü hususu görüşerek karara bağlamak üzere toplandıkları yer de lonca olarak adlandırılırdı (Kal'a, 2003: 211). Günümüzde bu esnaf kollarının bazıları tarihi mekânlarında ticari hayatlarını devam ettirirken, bazıları yok olup gitmiş ve bir kısmı da isim olarak mekânlarda ve insanların hafızalarda yaşamaktadır.

Pamukpazarı: Eski Çukur Han ve çevresinde olup, günümüzde Bölge Kur'an Kursu arkasında yer alan Germiyan İş merkezinin olduğu yerdir.

Pekmezpazarı: Analcı Mescidinden Saadettin Camiine doğru Çemberciler çarşısına kadar olan bölümde faaliyet göstermiştir.

Samanpazarı: Kaditler Camii çevresinde yer alırdı.

Tahıl pazarı: Kaditler Camii ile Takvacılar Camii arasında yer alıp, Saman pazarı ile komşuydu.

Mısır Çarşısı: Takvacılar Camiinin kible tarafında yer alırdı. Günümüzde sarrafların bulunduğu sokaktır.

Çemberciler Çarşısı: Sadettin Camiinden Analcı Mescidine doğru Pekmez pazarına kadar olan bölgede faaliyet göstermiştir.

Kavaflar Çarşısı: Bugün Arasta olarak adlandırılıp, Takvacılar Camiinin kuzey istikametinde yer alırdı.

Bezirciler: Ulucami'den Dükkancık mescidine doğru, bugünkü Macar Evi'ne doğru olan bölgede ticari hayatlarını devam ettirmişlerdir.

Tenekeçiler: Takvacılar Camiinin batı yönünde birkaç sokakta örgütlenmişlerdi, Aynı bölgede yine sobacılar, olukçular bulunmaktadır.

Demirciler: Ulucami'den İshak Fakih'e doğru sıralanmışlardı.

Börekçiler: Ulucami çevresinde, Dönenlere doğru örgütlenmişlerdi.

Saraçlar: Tenekeçilerle komşu sokaklarda faaliyetlerini devam ettirmişlerdir.

Marangozlar: Cedid Mahallesi civarında yer alırlardı. Kütahya'da halk arasında eskiden söylenen bir söz bize yerleşimde nerenin cazip olduğunu ve Kütahya'da zenginliğin ölçütünü göstermesi adına çok güzel ifade edilmiştir ki; bu sözde zenginlik tabiri olarak "kalede evi olan, bedestende dükkânı olan" şeklinde ifade edilmektedir.

Şehirlerde ticaretin canlılığını gösteren bir diğer unsur da dükkânlardır. Kütahya Sancağı'nı bu yönü ile ele aldığımızda, 1875 yılında salnamelerden edindiğimiz bilgilere göre sancaktaki toplam dükkân sayısı 3701'di. Bunlardan 1377'si Kütahya'da bulunurken, Uşak'ta 620, Tavşanlı'da 494, Simav'da 385, Gediz'de 212 dükkân bulunmaktaydı. Burada dikkati çeken, sancakta en fazla hana sahip olan Eskişehir'de dükkân sayısının sadece 40 görünmesiydi (HVS. 1292: 150). Şemseddin Sami de eserinde salname rakamları ile yakın bilgiler vermektedir. O tarihte Kütahya merkezinde 31 fırın ve 1367 dükkân bulunmaktaydı (Şemseddin Sami, 1996: 3910-3911). Cüinet, Kütahya'da 1368 dükkân ve 30 fırın olduğunu belirtir. Eskişehir Kazasında ise 700 dükkân, 30 mağaza, 22 kuyumcu, 4 pastane vardı. Burada verilen bilgi salnameler için yukarıda bahsettiğimiz eksikliği kapatmaktadır. Yine aynı kaynağa göre Uşak Kazası'nda 750 dükkân ve mağaza ile 20 kahvehane bulunmaktaydı. Cüinet Simav'da ise içinde 380 dükkân bulunan 2 büyük çarşıdan bahseder (Cüinet IV, 1894: 199-223).

Yukarıda bahsettiğimiz yerleşik ticari müesseselerin yanında "Pazar"da önemli bir ekonomik sahadır. Belirli bir yerde kurulan, devlet tarafından denetlenen ve güvenliği sağlanan bu alanlar ticaretin yoğun yaşandığı yerler olmasının yanında bir takım sosyal ve siyasi işlevleri de yerine getirdiler. Türk-İslam Coğrafyasında pazarların ilk oluşumu

Cuma camileri çevresinde başladığından hafta pazarı genellikle Cuma günleri olurdu. Ancak bu durum zaman içerisinde değişikliklere uğradı ve Pazar yapılan günler çoğaldı. Pazarlar alış veriş yapılan yer olmakla birlikte, burada satış yapan köylülerin gelir elde ederek nakdi vergilerini ödeyebilmeleri için önemliydi. Halkın devlet düzeninde yapılan değişikliklerden haberdar olması, gerekli duyuruların yapılması pazarlar vasıtası ile olmaktaydı. Kütahya Sancağı'nda haftanın hangi günlerinde pazar kurulduğuna dair aşağıda bilgi verildi:

Kütahya Merkez: Çarşamba, Salı

Virancık:	Pazartesi
Tavşanlı:	Cumartesi
Eskişehir:	Çarşamba
İnönü:	Cuma
Simav:	Çarşamba
Şaphane:	Cuma
Emet:	Salı. (HVS.1288:110).

Kethüda:

Esnaf, kethüdâ veya kahyalarının başlıca görevleri loncayı hükümete karşı temsil etmek, ve hükümetin emirlerini üyelerine bildirerek uygulanmasını sağlamaktır. Esnaf arasındaki problemleri halletmek, birikimleri uygun şekilde kullanmak, yönetime başkanlık etmek, esnaflığa girişte ve yükselişte törenler düzenlemek, esnafa verilecek narhların belirlendiği toplantılara katılmak, bu narhların uygulanmasını sağlamak, haksız rekabete engel olmak ve bunu için tedbirler almak, hükümetin istediği hizmet, ihtiyaç ve iş gücü ile esnaf ve sanatkârlara gerekli hammaddeyi sağlamak diğer görevlerindedir (Canatar, 2002: 333).

5.2. Vergiler:

Tanzimat öncesi Osmanlı vergi sitemine bakıldığında; Şer'i ve Örfi olmak üzere iki şekilde vergilendirme yapıldığı görülür. Tarımla uğraşan halktan alınan; öşür, resm-i çift, resm-i ağnam ve ticari faaliyetlerden alınan vergiler, İslami esaslara göre düzenlenen vergiler olup Rüsüm-ı Şer'iyye olarak adlandırılırlar. Yöneticilere görevleri karşılığında ödenmek üzere halktan alınan; arûs, bennak, mücerret ve benzeri vergiler ise Rüsüm-ı Örfiye cümlesindedir. Bu iki temel vergilendirme dışında Avarız-ı Divaniye adı verilen ve önceleri sefer zamanlarında alınırken sonradan devamlı hale gelmiş bir vergi de vardır. Bunların yanında yeni kurulan Redif taburlarının vergileri ile sancak giderleri de salyane adı ile halkın sırtına yüklenmiştir (Çadırcı, 1997: 106).

Mukataa, cizye ve avarız Osmanlı merkez maliyesinin başlıca üç gelir kaynağıdır. Mukataalar, özel şahıslar tarafından işletilen kamu iktisadi ve mali kurumlarıdır. Cizye, zimmî statüsündeki Müslüman olmayan faal nüfustan alınan vergidir. Avarız ise başlangıçta savaş harcamaları için konulmasına rağmen sonradan devamlı hale getirilmiştir. Bu gelir kaynakları Tanzimat sonrası değiştirilmiş ya da kaldırılmıştır. (Tabakoğlu, 2002: 609–652).

Tanzimat döneminde sayımlar yapıldıktan sonra halktan alınmaya başlanan başlıca vergiler şunlardı: Arazi ve Müsakafât Vergisi, öşür alınan arazi, bağ bahçeler ile arsalar, çiftlikler, araziye bağlı ambar, ahır, samanlık gibi yapılardan değeri üzerinden binde dört olarak alınan vergidir. Temettü Vergisi, herkesten kazancına göre başlangıçta yüzde üç, 1878'den itibaren yüzde dört oranında alınan vergidir. Mart ve Eylül aylarında iki taksitte alınan bu vergi, zamanında ödemeyenlerden yüzde yirmi fazla alınmıştır. Ağnam Rüsümü, Tanzimat öncesinde alınan ve halkın sahip olduğu koyunlardan alınan vergi olup, elde edilecek gelire göre düzenlenerek, ortalama koyun başına üç kuruşla bir buçuk kuruş arasında alınmıştır. Bedeller, Islahat Fermanından sonra gayr-i Müslimlerden cizye yerine, askerlikten muaf tutulandan alınan Bedel-i askeri isimli vergidir. Bedel-i Nakdi ise Müslüman olan halkın askerlik karşılığı ödediği vergidir. Tarik Bedel-i Nakdisi, yol, köprü yapımı için alınan vergidir. 1869'dan itibaren yol yapımında yılda dört gün çalışma zorunlu hale getirilmiş, bu çalışma yerine bedel ödeyenlerden ise Yol Bedel-i Nakdisi alınmıştır. Damga Resmi, eski bir vergi olup, tekstil ve ticaret mallarının niteliğini belirleyen ve kaçak satımını engelleyen

damgalama işlemi karşılığında alınır. Tanzimat sonrası tüm resmi yazışmalarda kullanılacak kâğıtların soğuk damgalı veya pullu olması şartı getirilerek verginin kapsamı genişletilmiştir (Çadırcı, 1997: 346–347).

Vergiler

Tanzimat ile birlikte gayr-ı Müslimlerden alınan cizye vergisinin toplanması hususu da düzenlenmiştir. Cizye vergisi müşir, vali ya da kaymakamlar tarafından atanan yetkililer tarafından toplanacaktır. Cizye vergisi miktarına göre üç çeşit olup, Âlâ derecesinden ödeyenler Muharrem ayı içerisinde; evsat derecesinden ödeyenler, gurre-i Muharremden Safer gayetine kadar ve ednâ derecesinden ödeyenler ise gurre-i Muharremden Rebiü'l-evvelin nihayetine kadar vergilerini yetkililere teslim edeceklerdi. Vergisini veren kişilerden tekrar cizye istenmesi gibi karışıklıklar olmaması için ödeme makbuzları düzenlenip kişilere verilecekti (23 nolu K.Ş.S.: 255 nolu belge).

1831 sayımında Hıristiyan tebaa “Reaya” olarak gösterilmiş ve iki kısımda tefrik edilerek cizyeye müstahak olan ve olmayan şeklinde sayılmıştır. Cizyeye müstahak olan reaya da ödediği cizyeye göre üç bölümde sınıflandırılmıştır. Buna göre Âlâ, Efsat ve Edna şeklinde ayrılan reaya, sırasıyla 48, 24 ve 12 kuruş cizye ödemektedir. Cizyeye müstahak olmayanlara ise “İhtiyar” ya da “Amelmande” denilmiştir (Karal, 1997: 19). Bu sayımdan 15 yıl kadar sonra yapılan Temettuat sayımında da aynı ayrımın olduğu görülmekle birlikte alınan cizye miktarında değişiklik göze çarpmaktadır. Buna göre Âlâ 60, Efsat 30 ve Edna 15 kuruş olarak belirlenmiştir (BOA, VRD.TMT.d, 8758).

Kütahya Sancağının Vergi, Bedel-i Askeri, Varidat-ı Öşriyye ve rüsumiyesinin miktarlarını gösteren tablo aşağıda gösterilmiştir (HVS. 1290: 125).

Tablo 23: Kütahya Sancağı Vergileri

Esmâ-i Kaza ve Nahiye	Ağnam Rûsumu	Bedel-i Askeri	Bedel-i Aşar	Vergi	İcmali
Kütahya (Etrafşehir Dâhil)	278950	68083	267737	15443	1316210
Uşak Kazası	--	17541	2496965	1661927	2826633
Banaz Kazası	--	--	671675	217220	979195
Göbek Nahiyesi	--	--	182000	157730	339730
Gediz Kazası(Şaphane Dâhil)	--	--	869450	585861	1455281
Simav Kazası	142000	--	700325	618348	1450673
Eğrigöz Nahiyesi	141140	--	582425	456161	1180746
Dağardı Nahiyesi	75000	--	146000	112000	323000
Eskişehir Kazası	1000107	--	568220	512117	2800444
Seyitgazi Nahiyesi	380810	--	277820	137735	796265
İnönü Nahiyesi	148267	--	290315	180705	619314
Tavşanlı Nahiyesi	67284	2041	266720	277917	613962
Altıntaş Nahiyesi	128551	--	391960	256110	776532
Gergi Nahiyesi	117774	--	307372	194766	619872
Virancık Nahiyesi	122315	--	377851	269016	769182
Gümüş Nahiyesi	161229	--	267731	245407	773267
Armuteli Nahiyesi	102488	--	30000	115522	248010
YEKÜNÜ	2866013	86665	8995892	6370955	18.198.360

Kaynak: HVS.(1290: 125)

Yukarıdaki tablo vergi listesi olmakla birlikte Kütahya Sancağı ekonomisi için önemli ipuçları içermektedir. Uşak kazası, Banaz nahiyesi, Göbek nahiyesi ve Gediz kazasına ait ağnam rûsumu bedellerinin olmaması buralarda hayvancılığın yoğun olarak yapılmadığını göstermektedir. Eskişehir ve çevresinde hayvancılığın yoğun olarak yapıldığı görülmektedir. Çünkü bu kazadan elde edilen ağnam vergisi, tüm sancağın 3'te birinden daha fazladır. Eskişehir kazasına bağlı nahiyeleri, Seyitgazi ve İnönü'yü de eklediğimizde toplam ağnam vergisinin yarısının buralardan elde edildiği görülür.

Gayr-ı Müslimlerden askerlik hizmeti karşılığı alınan bedel-i askeri vergisi ise bize bölgenin etnik yapısı ile ilgili kaynak sağlar. Bedel-i askeri olarak vergi tahsili görülen yerler, Kütahya kazası, Uşak kazası ve Tavşanlı nahiyesidir. Bu vergide 68.083 kuruşluk bedelle Kütahya merkez kazası toplanan bedelin ekseriyetini oluşturmaktadır. Vergi ödeyenlerin tamamını evsat derecesinden yani 30 kuruştan vergi ödediklerini düşünürsek, bu dönemde Kütahya'da bedel-i askeri ödeyen kişi sayısı 2270 kişi çıkmaktadır.

Gayr-ı menkul ve ticari kazanç üzerinden alınan vergi gelirleri ise yöredeki ticaret hacmini göstermesi bakımından önemli bilgiler içerir. Uşak kazası bu vergi diliminde en yakın şehrin üç kat fazlası bir vergi meblağına sahiptir. Sancak genelinde toplam vergi miktarları incelendiğinde Eskişehir ve Uşak kazaları en fazla vergi oranına sahip şehirlerdir.

Bedel-i aşar vergisi ise tarımsal faaliyetleri tanımlar. Kütahya Sancağı'nda Uşak kazası bu noktada başı çekmektedir. Uşak ve çevresinde hayvancılık az görülürken tarım faaliyeti ise sancakta diğer yerleşim birimlerinin toplam miktarının 4'te 1'inden fazladır. Hayvancılığın az olduğu Gediz kazası da aşar vergisi ile ikinci sıradadır. Eskişehir kazası hayvancılıkta olduğu gibi tarım faaliyetlerinde de ön sıralardadır.

Bursa Vilayeti'nin Vergi, Bedel-i Askeri, Varidat-ı Öşriyye ve rüsumiyesinin miktarlarını gösteren tablo aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 24. Bursa Vilayeti Vergileri

Sancak İsimleri	Ağnam Rüsümü	Bedel-i Askeri	Bedel-i Aşar	Vergi	İcmali
Bursa Sancağı	2.018.671	1.061.500	8.965.910	15.932.821	27.978.902
Karesi Sancağı	2.486.872	641.281	11.220.686	6.192.533	19.858.869
Kütahya Sancağı	2.866.013	86.665	8.995.892	6.370.955	18.198.360
Karahisar Sancağı	5.597.457	51.694	10.216.160	4.852.232	20.717.543

Kaynak: HVS.(1290:123-126)

Kütahya'nın dahil olduğu Hüdavendigâr Vilayeti geneline bakıldığında diğerlerinden iki kat fazla bedelle hayvancılığın en fazla Karahisar Sancağı'nda yapıldığı anlaşılmaktadır. Bedel-i askeri bedeline göre en fazla gayr-ı Müslim Bursa ve Karesi kazalarında yaşamaktadır. En az ise Karahisar Sancağı'nda gayr-ı Müslim bulunmaktadır. Aşar bedeli olarak başı çeken iki sancak Karesi ve Karahisar'dır. Vergi gelirlerinde ise Bursa, Vilayet genelinde toplanan verginin yaklaşık olarak yarısını tek başına çıkarmaktadır. Bu durum Bursa'nın sanayi ve ticaret hacmini diğerlerine nazaran çok fazla olduğunun bir göstergesidir. Vilayetin toplamda çıkardığı vergi matrahlarına bakıldığında ise Bursa başı çekerken, Kütahya Sancağı son sırada yer almaktadır.

5.3. Fiyatlar

Devlet yönetiminin, fiyatları denetim altına almak için müdahale etmesi ve fiyatları kontrol etmesine narh usulü adı verilir. Bu usul XIX. Yüzyıl sonuna kadar devam etmiştir. Kış başında ve baharda olmak üzere iki kez fiyat tespiti yapılır ve esnafa verilirdi. Bu işlem; kadı huzurunda esnaf kethüdaları, muhtesip ve şehrin ileri gelenlerinin katılımı ile gerçekleştirilirdi. Esnafın belirlenen fiyatları uygulaması çok sıkı şekilde denetlenmiştir. Kadı, Esnaf Kethüdaları ve ihtisap nazırları denetleme işini görürlerdi (Çadırcı, 1997: 126). Fiyatlandırmalar yapılırken; 1 kıyye ağırlık birimi olarak kabul edilmiş ve kıymetler de para olarak saptanmıştır.

H. 7 M. 1256 (11 Mart 1840) tarihinde Kütahya meclisi tarafından çarşı-pazar fiyatları narh kararına göre şu şekilde belirlenmiştir.

Tablo 25. Pazar Fiyatları

Peynir 1 kıyye 88 Kuruş	Koyun eti 1 kıyye 48 kuruş	Dana eti 1 kıyye 25 kuruş	Kelle 22 kuruş
Ciğer 1 kıyye 20 kuruş	Böbrek yağı 1 kıyye 110 kuruş	Kelle Ütüleme 2 Kuruş	Nan-ı aziz 72 dirhem 4 kuruş
Pide 62 dirhem 4 kuruş	Nan-ı has 62 dirhem 4 kuruş	Has Pide 52 dirhem 4 kuruş	Simid 22 dirhem 4 kuruş
Çörek 26 dirhem 4 kuruş	Yağlı Börek 18 dirhem 4 kuruş	Büyük toprak testi 20 kuruş	Testi 8 kuruş
Büyük toprak ibrik 6 kuruş	At nalı 240 kuruş	Katır nalı 200 kuruş	Merkep nalı 120 kuruş
Camus Nalı 240 kuruş	Öküz nalı 140 kuruş	Mum 190 kuruş	

Kaynak: (22 Numaralı KŞS: 1 nolu belge).

H. 16 C. 1257 (16 Temmuz 1841) tarihli narh defterinde ise fiyatlar aşağıdaki gibi belirlenmiştir.

Tablo 26. Pazar Fiyatları

Koyun eti 1 kıyye 52 kuruş	Sade Yağ 1 kıyye 8 kuruş	Bulgur 1 kıyye 40 kuruş	Nohud 1 kıyye 42 kuruş
Tuz 1 kıyye 14 kuruş	Soğan 1 kıyye 10 kuruş	Mum 190 kuruş	Sabun 7 kuruş
Odun 1 çeki 12 kuruş	Kil 60 kuruş	Saman 1 araba 10 kuruş	Araba Saat ücreti 60 kuruş

Kaynak: (22 Numaralı KŞS: 4 nolu belge).

H.29 M. 1257 (23 Mart 1841) tarihli narh defterine göre fiyatlar aşağıdaki tabloda görülmektedir.

Tablo 27: Pazar Fiyatları

Nan-ı aziz 55 dirhem 4 kuruş	Pide 55 dirhem 4 kuruş	Nan-ı has 45 dirhem 4 kuruş	Has Pide 45 dirhem 4 kuruş
Simid 20 dirhem 4 kuruş	Çörek 30 dirhem 4 kuruş	Yağlı Börek 30 dirhem 4 kuruş	Koyun eti 1 kıyye 64 kuruş
Keçi eti 1 kıyye 62 kuruş	Dana eti 1 kıyye 31 kuruş	Kelle 40 kuruş	Ciğer 1 kıyye 28 kuruş
Böbrek yağı 1 kıyye 110 kuruş	Kelle Ütüleme 2 Kuruş	Sade Yağ 1 kıyye 36 kuruş	Pirinç 1 kıyye 100 kuruş
Ağda 1 kıyye 68 kuruş	Sakarya pekmezi 1 kıyye 48 kuruş	Vakıf pekmezi 1 kıyye 40 kuruş	Aydın yemişi 1 kıyye 92 kuruş
Torba Üzüümü 1 kıyye 92 kuruş	Demirci Üzüümü 1 kıyye 48 kuruş	Zeytin 1 kıyye 100 kuruş	Mum 1 kıyye 210 kuruş
Tahin Helvası	Girit Sabunu 280 kuruş	Aydın Sabunu 260 kuruş	Tuz 1 kıyye 14 kuruş
Kil 1 kıyye 12 kuruş	At nalı 260 kuruş	Katır nalı 220 kuruş	Merkep nalı 130 kuruş
Camus Nalı 260 kuruş	Toprak testi 22 kuruş	Büyük toprak ibrik 8 kuruş	Testi 10 kuruş

Kaynak: (22 Numaralı KŞS: 7 nolu belge).

Nan-ı aziz Osmanlı döneminde ekmeğe verilen isimdir. Kıymetli, mübarek anlamına gelmektedir ki, ekmeğe gösterilen saygının bir göstergesi olarak bu isim verilmiştir. Teknik anlamı ise buğday ve diğer hububattan yapılan ekmeğe verilen isimdir (Pakalın,

1993: 653). Nan-ı has ise has un ya da ikinci kalitedeki meyane undan yapılan ekmeğe verilen isimdir (Bilgin, 2003: 45). Nan-ı has ekmeğin fiyatı nan-ı azize göre daha pahalıdır.

Narh defterlerinde fiyatı verilen yiyecek ve diğer malzemelerin tartı değerleri farklı ölçülere göre kıymetlendirilmiştir. Undan mamul yiyeceklerin tartı birimi “dirhem”dir. Eski bir ağırlık ölçü birimi olan dirhem günümüz 3,207 gramın karşılığıdır. Dirhem gram olarak karşılığı bölgelere göre değişkenlik gösterirdi. Verdiğimiz değer İstanbul ölçüsüdür (Pakalın, 1983: 454).

Narh defterlerinde en fazla geçen ağırlık ölçüsü birimi “kıyye”dir. Okka adı da verilen kıyye 400 dirhem karşılığı olup 1.282 grama karşılık gelmektedir (Yılmaz, 2010: 513). Yiyecek malzemelerinde ağırlıklı olarak bu ölçü kullanılmıştır. Narh defterlerinde geçen diğer bir tartı birimi de “çeki”dir. Odun tartılırken kullanılan bu ağırlık birimi 250 kilogramın karşılığı olarak kullanılmıştır.

Emlak Değerleri

Şeriyye Sicillerinde yer alan satış hüccetleri bize dönemin gayr-ı menkul değerleri hakkında veriler sunmaktadır. Kütahya kazası börekçiler mahallesi sakinlerinden Abdülkadir Efendi, H.1257 (1842) yılında aynı mahallede bulunan ve 250 metrekare büyüklüğünde olan arsasını Ahmed Ağa’ya 1200 kuruşa satmıştır (22 nolu K.Ş.S.: 164 nolu belge).

Bir başka satış belgesinde, Bölücek mahallesinde, üst katta iki odası ve alt katta bir oda ile kileri bulunan ev 1500 kuruşa satılmıştır (22 nolu K.Ş.S.: 154 nolu belge).

Vefat eden el-hac Salih bin el-hac Ahmed isimli kişinin terekesinden Kütahya’daki dükkan fiyatları ile ilgili bilgi bulunur. Bu kişiye ait Arasta’da bulunan haffaf (terlik ayakkabı yapıp satan kişi) dükkanının değeri 3.000 kuruş iken; Uzun Çarşı’da bulunan bakkal dükkanına ise 4.000 kuruş değer biçilmiştir (22 nolu K.Ş.S.: 152 nolu belge).

Kütahya kazası Büyükorta Mahallesi sakinlerinden olan Sarraf Estefan Veledi Karabet, Bolad Bey mahallesindeki konağını el-hac Halil Ağa’ya 16000 kuruşa satmıştır. Konağın adı Boşnak Ağa konağı olup Estefan tarafından sonradan alınmış, kendisinin içinde oturmadığı bir konaktı. Konağın komşusu olan mülklerin tamamının

Müslümanlara ait olması bu durumu desteklemektedir. Konak iki katlı olup üst katta 3 ve alt katta 3 odası bulunmaktaydı. Müştemilatı içinde bir mutfak, bir hamam, fırın, suyu içilir ve lezzetli olan kuyu ile avlunun diğer ucunda üst katında 4 oda ve altında ahır ile samanlık bulunan binadan oluşmaktaydı (23 nolu K.Ş.S.: 23 nolu belge).

Kütahya Kazası Ahi Erbasan Mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Hoca Osman Efendi'nin terekesi de bize dönemin emlak piyasası ile ilgili önemli veriler sunmaktadır. Buna göre; müteveffaya ait aynı mahallede bulunan konağın değeri 50.000 kuruştur. Aynı mahallede bulunan 6,5 dönüm bahçenin yıllık icarı (kirası) 650 kuruş ve değeri 46.500 kuruştur. Küçük çarşıda bulunan dükkânının değeri 1000 kuruşken icarı 60 kuruştur. Yine Küçük çarşıda bakkal dükkânının icarı 415 kuruş olup buraya biçilen değer 12.900 kuruştur. Aynı çarşıda bulunan kunduracı dükkânının icarı 400 kuruş iken değeri 14.000 kuruştur. Aynı sahsa ait Kapanaltında da dükkânlar vardır. Bunlardan yağcı dükkânı olanının yıllık kirası 100 kuruş ve değeri 2.000 kuruş, kasap dükkânı olanının kirası 500 ve değeri 8000 kuruş, bir diğer dükkânın kirası 500 kuruş ve değeri 20000 kuruştur. Yine aynı bölgede bir kahvehane ve bir dükkânı daha vardır. Bunlardan kahvehane yıllık 400 kuruş gelir getirirken değeri 18.000 kuruş, diğer dükkân ise kirası 360 kuruş ve değeri 10000 kuruş olarak görülmektedir. Son olarak Osman Efendi'nin Cami-i Kebir (Ulu Cami) tarafında dükkân ve kahvehanesi ile bir leblebici dükkânı da bulunmaktadır. Samanpazarı civarında yer alan dükkânı da yıllık 2.000 kuruş kira getirirken takdir edilen değer 25.000 kuruştur. Osman Efendi'nin Kütahya'nın bir başka ticari bölgesi olan Felend Çayı kenarında da bir keresteci ve demirci dükkânı vardır. Bunlardan keresteci olarak kullanılanı 11.500 kuruş değerindeyken demirci olanı 4.500 kuruş değerindedir (51 nolu K.Ş.S.: 30 nolu belge).

5.4. Sanayi, Tarım ve Ticaret

Kütahya merkezde birkaç tane çini destgâhı (atölyesi) bulunmaktadır. Buralarda çok zarif, fincan, tabak, sahan, testi ve benzeri ev gereçleri imalatı yapılmakta ve bu ürünler üretim mahallinde satıldığı başka mahallere de nakledilerek satılmaktadır.

Yine Kütahya merkezde ayakkabı imalathanelerinin bulunduğunu ve bunlara mahsus bir çarşının olduğunu görmekteyiz.

Gayr-ı Müslimlere ait evlerde pamuk bezi imalatı yapılmakta olduğu ve bunlar şehir merkezlerinde satılmaktadır.

Kütahya'da, atölyelerde daha basit toprak testi, ibrik ve benzeri gereçler imal edildiği gibi, kiremit ve tuğla imalatı da yapılmaktadır.

Uşak kazasında dokuma imalatı yapılmakta ve ürünler çevredeki şehirlere nakil edilmektedir (HVS. 1287: 159-161). Uşak'ta kaliteli ve şöhretli kalıçeler ve kilimler ile bez ve harar ve heybe imal olunarak memleketin her tarafında büyük rağbet görerak satılır. Eskişehir'de yapağıdan şilte ve keçe ve zincir, ata mahsus kuşak yünden kaliteli çorap, şilte ve yatak ve keçe ve aba imal olunur. Simav'da gön ve sahtiyan dokumaları imal olunarak sair yerlerde satılır (HVS.1293: 126).

Çinicilik:

Anadolu, en eski keramik buluntu merkezlerindedir. Çok eski bir tarihe sahip olan keramik sanatı sürekli bir gelişme çizgisi takip ederek Bizans, Selçuklu ve Osmanlı keramik sanatları olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı Türk keramik sanatının icra edildiği en önemli merkezlerden biri Kütahya'dır (Şahin, 1981-1982:111). Kütahya'nın ilk yerleşik topluluklarından olan Frigler bu sanat dalında önemli çalışmalar yapmışlardır. Frigli keramikçiler, Kütahya keramik sanatının ilk ustaları olmuşlardır (Bayartan, 2008: 37-45).

Kütahya'da millet işi olarak isimlendirilen ilk Osmanlı keramiklerinin XIII.yy sonu ve XIV.yy da yapıldığı ispatlanmıştır (Şahin: 1981-1982: 113). Bu çalışmalar basit formlar olup, yapılan işlerin ustalıklı icra edilmesi ve böylece Kütahya çinilerinin önem kazanması, tarihi kesin olarak belli olmamakla birlikte, şehirde bulunan bazı eserlerde görülen süslemeler XV.yy.da bu sanatın gelişmeye başladığına dair bilgiler sunmaktadır (Yetkin, 1981-1982: 83).

XVI. yy da en önemli çini merkezi İznik'tir. Kütahya onu takip eden diğer önemli çini merkezidir. XVII. yy. da İznik çini sanatının önemini yitirmesine rağmen Kütahya'da bu sanatın hala var olması buranın çok önemli olduğunu ifade eder (Aslanapa: 327).

XVI. yy'ın ikinci yarısında çini imalatının her geçen gün artmasından dolayı, keramik işlerinde ciddi bir azalma ortaya çıkmıştır. XVII. yy sonunda İznik atölyelerinde

çalışmalar durunca Çini ve keramik ihtiyacını Kütahya karşılamaya başlamıştır (Aslanapa:332).

XVIII.yy Kütahya mimari yapıtlarındaki çiniler mavi beyaz Kütahya çinileridir. Daha sonraları bu renklere yeşil ve sarı da katıldı (Şahin: 141).

H. 4 Sefer 1180 (M.13 Temmuz 1766) tarihli şeriye sicili kaydına göre; bu tarihte Kütahya'da mevcut 24 fincan ve çini atölyesinde çalışan çok sayıda usta ve işveren ile Anadolu Valisi Ali Paşa arasında Kadı Ahmed Efendi mukayyidliğinde, imalatın miktarını, alışanların alacakları ücretleri, yapılacak işlerin fiyatını, yeni dükkân açılıp açılmaması ve anlaşma hususlarına uyulmaması durumunda uygulanacak cezaları içeren bir toplu sözleşme örneği dünya tarihinde ilk kez imza altına alınmıştır (Aslanapa, 1949).

XVIII. yy'da Kütahya'da güçlü üslubu olan ve modern bir keramik sanatı doğdu. Fincan, kâse, hokka, gibi küçük boy kaplar klasik Türk keramiğnden uzaklaşarak serbest hafifi fırça tarzında bölgesel bir sanat özelliği kazandı.(Aslanapa:332)

XIX. yy'ın ilk yarısında Kütahya çini ve keramik atölyelerinin faaliyetleri zayıfladı. Ama bu yüzyılın ikinci yarısında faaliyetler yeniden hızlandı ve yeniliklerle birlikte 20. yy'a girildi. Bu yüzyılın başlarıyla birlikte Kütahya çini ustaları ortaya koydukları mimari yapıtlarda başarılı çini örnekleri sergilediler (Şahin:141).

Kütahya Çinileri İle Süslü Eserler

Vacidiye Medresesi (1314)

Germiyanoğullarından Mübarizüddin Umur Bin Savcı tarafından yaptırıldı. Medresenin çinili olan kısmı Molla Abdülvacid'in ana eyvanda görülen sandukasıdır. Bu sandukanın üzeri 1940'a kadar çinilerle kaplıdır. Sonradan orijinal çiniler kaybolmuştur.

Kurşunlu Cami (1377)

Ahilerden Şeyh Mehmed Bin Şeyh Alaaddin Seyyid Nureddin tarafından yaptırılmıştır. Caminin minare şerefesinde çiniler görülür. Bu çiniler firuze, yeşil, lacivert ve mangan moru tek renk sırlı tuğlalardır. Bunlar Kütahya çinilerinin ilk üretimi olarak da ifade edilir.

II.Yakup Türbesi (1428)

1411'de Germiyanoğullarından II.Yakup tarafından yaptırıldı. Buraya defnedilen II.Yakup'un sandukası ve sandukanın zemini tek renk sırlı çinilerle kaplıdır. Bugünkü çiniler XX.yy başına ait çinilerdir.

İshak Fakih Türbesi (1433)

1433'de Germiyanoğlu alimlerinden İshak Fakih tarafından yaptırıldı.Türbe duvarları ve zemini firuze renk sırlı tuğla çinilerle kaplıdır.

Hisarbey Cami (1487)

Germiyanoğlu II.Yakup'un subaşı Mustafa Bey tarafından yaptırıldı.Cami mihrabındaki, minberdeki ve kapıdaki çiniler orijinal çinilerdir.

Kükürt Köyü Cami (1679)

Yapım tarihi belli değildir. Bu cami orijinal mavi- beyaz Kütahya çinileri ile dikkati çekmektedir.

Balıklı Tekkesi (1750)

İlk inşa tarihi bilinmemektedir.1750'de Anadolu Valisi Yahya Paşa tarafından tamir ettirilmiştir. Kitabe çinilerinin fon rengi beyaz, yazılar kobalt mavisiyle belirtilmiştir.

Sakahane (1765)

Ulu Caminin kuzey kısmındadır. Caminin sebili ve tuvaleti olarak kullanılmaktadır.Sebillerde görülen çiniler bordürdür.

Alo Paşa Cami (1797)

1797'de Kürt Alo paşa tarafından yaptırılmıştır. Cami mihrap duvarı çinileri ile çekmektedir.Mihrap duvarı 18.yy Kütahya çinileri ile tezyin edilmiştir.

Ulu Cami (1805)

Yıldırım Bayezit döneminde yapımına başlandı. Musa Çelebi döneminde tamamlanabildi. Kanuni Sultan Süleyman zamanında yenilendi.1805 senesinde naib

Mustafa Efendi tarafından yeniden tamir edildi.1899'da yeni bir tamir süreci geçirdi. Mihrabın sağ yan duvarında dört çini üzerinde Kabe tasviri görülür.

Dönerler Cami (1812)

Mevlevi semahanesi olarak inşa edilmiştir. Daha sonra eklenecek bir mihrap ile camiye dönüştürülmüştür. Caminin ana giriş kapısında çiniler bulunmaktadır. Yazı beyaz, fonu kobalt mavisidir.

Balıkli Cami (1898)

1236'da Selçuklu ümerasından Hazer Dinari tarafından bu cami yerinde bir mescit yaptırıldı. Germiyanogulları döneminde 1381'de tamir edilmiştir. 1642'de Salih Mehmet Efendi tarafından minare ve minber ilave edilmek suretiyle camiye dönüştürüldü. Cami mihrabında çiniler bulunmaktadır. Çiniler üzerindeki yazılar Kobalt mavisi fondadır.

Sadettin Cami (1899)

1231-1243 tarihleri arasında Hazer Dinari tarafından başlangıçta cami yerine ahşap bir mescd yaptırıldı. 1822'de yanan cami Anadolu Valisi Mehmet Paşa tarafından yeniden yaptırıldı. Cami mihrabında Kütahya Çinileri bulunmaktadır.

Takvacılar Cami (1902)

Eski bir kilise üzerine inşa edildiği rivayet edilir. Caminin mihrabı çinilerle dekore edilmiştir.Mihrap çinileri kitabede yazdığı şekliyle Mehmet Emin Efendi'dir.

Hükümet Konağı Mescidi (1907)

1907'de Mutasarrıf Ahmet Fuat Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. Giriş ve giriş cephesi orijinal desenli Kütahya çinileriyle tezyin edilmiştir.

Kadidler Cami (1910)

Caminin yapımına Halil Kamil Ağa tarafından 1833-34 yıllarında başlandı ve Hafız Mehmet tarafından tek kat olarak tamamlanmıştır. 1848'de Hacı Abdil Bin Mehmet tarafından ikinci kat ilave edilmiştir. İkinci katın mihrabındaki çiniler dikkat çekmektedir.

Küpecik Cami (1913–1914)

1329'da halkın yardımlarıyla inşa edilmiştir. Caminin alt kat duvarlarında çiniler bulunmaktadır. Bu çiniler farklı desenli renk ve boyuttadır.

Ahievren Çeşmesi (1916–1917)

Ahievren caminin yakındadır. Çeşme ayna taşı yuvarlak kemerlidir. Burada görülen çiniler firuze fondadır.

Çinili Çeşme (1952)

Dönenler Cami karşısında bulunmaktadır. Orijinal çinilerinin tümü kırılmış ve kaybolmuştur.

Tarım:

Kütahya Sancağı'nda bulunan Gediz, Banaz, Büyük Menderes, Porsuk, Simav Suyu gibi nehirler ve diğer küçük dereler ile bölge su bakımından oldukça zengindir. Nitekim suyun bolluğu tarımsal çeşitliliği ve ürünlerdeki verim artışını beraberinde getirmiştir.

Salnameler bize Kütahya Sancağı'ndaki tarım üretimi ile ilgili bilgiler verir. Buna göre; Eskişehir'e tabi Sakarya karyesinde tahminen senelik 60 bin kıyye pamuk üretilmekte ve bez ve iplik imal edilmek üzere yarısı iç piyasada tüketilirken kalanı ihraç edilmektedir. Bu köyde 25 bin kıyye senelik üzüm üretimi gerçekleşmekte, bunun yarısı yaş tüketilirken kalanı kurutulmaktadır (HVS. 1293: 126). Eskişehir ve çevresinde dört beşyüz kıyye afyon üretilmekte ve harice nakl ve fûrûht edilir. Senede 400 kile kadar haşhaş üretilip iç piyasa da tüketilir (HVS.1293: 126).

Uşak kazasında, palamud, haşhaş üretilmekte, zerdali, kayısı ve pamuk mahsulatı yapılmaktadır (HVS.1293: 127).

Simav kazasında afyon, kök boya ve mazı üretimi yapılmakta ve çoğu İzmir'e ihraç olunmaktadır. Yine keten ve kendir ve duhan üretilip çoğunluğu mahallinde tüketilmekte kalanı ihraç olunmaktadır (HVS.1293: 127).

Nefs-i Kütahya'da afyon, anason, boya, duhân ve asel husule gelir (HVS.1291: 133).

Simav kazasında afyon, kök boya ve mazı üretimi yapılmakta ve çoğu İzmir'e ihraç olunmaktadır. Yine keten ve kendir ve duhan hasıl olup çoğunluğu mahallinde tüketilmekte kalanı ihraç olunmaktadır (HVS.1294: 124).

Salnamelerde yukarıda yer alan bilgilere karşı Cuinet'te daha ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Kütahya Sancağı'nın yıllık ortalama tahıl üretimi 2.639.546 tondur. Diğer ürünlerin yıllık ortalama hâsılatı ise 22.817.205 kilogramdır. Aşağıda bu ürünlerin isimleri ve yıllık ortalama üretim miktarları verilmiştir.

Tablo 28: Cuinet'e Kütahya Sancağı'nda Tahıl Üretimi

Tahıl Üretimi	
Cinsi	Miktarı (Ton)
Buğday	1.250.000
Arpa	911.482
Çavdar	80.000
Yulaf	41.464
Méteil	69.000
Mısır	39.700
Darı	119.600
Diğerleri	128.300
Toplam	2.639.546

Kaynak: Cuinet IV(1894: 195)

Tablo: 29 Cuinet'e Kütahya Sancağı'nda Sebze Meyve ve Diğer Mamul Üretimi

Sebze Meyve ve Diğer Tarım Ürünleri			
Cinsi	Miktarı (Ton)	Cinsi	Miktarı (Ton)
Fasulye	3.075.000	Yaş Üzüm	5.000.000
Fasulye	350.900	İncir	90.000
Nohut	1.999.550	Çeşitli Meyveler	4.000.000
Mercimek	221.508	Meşe Palamutu	4.990.000
Fiğ	104.000	Kestane	500.000
Tohum	97.000	Fındık	511.820
Susam	150.000	Koza	89.399
Pamuk	560.938	İpek	21.100
Afyon	100.341	Keçi Kılı	128.295
Tütün	60.000	Tiftik	163.846
Zeytinyağı	82.000	Yün	192.440
Şarap	80.000	Muhtelif Üretim	190.825

Kenevir	10.330		
Bal	150.000		
Balmumu	7.913		
Kuru üzüm	120.000		
Toplam	7.169.480	Toplam	15.877.725
	Genel Toplam	23.047.205	

Kaynak: Cuinet IV(1894: 195)

Ticaret

Kütahya Sancağı'ndan ithalat ve ihracat genel olarak İzmir yolu ile yapılırdı. Aşağıda Kütahya Sancağı'nın yıllık yaklaşık ticaret rakamları verilmiştir:

Tablo: 30 Cuinet'e Kütahya Sancağı'nda İç ve Dış Ticaret Kalemleri ve Rakamları

İhracat	Tutarı (Kuruş)	İthalat	Tutarı (Kuruş)
Lületaşı	80.000	Petrol	4.000
Tiftik	45.000	Şeker	6.000
Yün İp	12.000	Kahve	5.000
Ham Yün	6.000	Fabrikasyon Mamüller	10.000
Tahıl	50.000	Diğer Ürünler	20.000
Afyon	4.000		
Toplam	197.000	Toplam	45.000
Toplam Ticaret Hacmi			242.000
İhracat İthalat Farkı			152.000

Kaynak. Cuinet (1894: 200)

5.4.1. Maden İşletmeciliği

Kütahya ve çevresinde kömür çıkarılmakta ve çıkartılan bu kömür sanayide ve vapurlarda kullanılmaktadır.

Kütahya'da fakirlerin sabun niyetine kullandıkları kil madeninin de çıkarıldığını, Liva dâhilinde satıldığı gibi Bursa'ya da nakledildiğini salnamelerden öğrenmekteyiz (HVS.1287: 161).

Eskişehir kazasında lüle taşı madeni bulunmaktadır. Bu maden yerin 20–30 kulaç altından çıkarıldıktan sonra ve Eskişehir merkezine nakledilmektedir. Eskişehir’de kabası alınan lületaşı, balmumu ile cilalanmak suretiyle satışa hazır hale getirilmekte ve Viyana’ya ihraç edilmektedir. Bu ticaretten külliyetli miktarda gümrük vergisi elde edildiği görülmektedir. Madenin işletmeciliği her sene müzayede yapılmak suretiyle talebi olanlara ihale edilmektedir (HVS. 1287: 161).

Eskişehir’de Lüle taşından, pipo, Sigaralık ve biblo gibi küçük eşyalar üretilmekteydi. Kütahya’da fayans ve çini üretimi vardı. Uşak’ta halı dokuma tezgâhlarında halı ve kilimler dokunmaktaydı. Tavşanlı ve Uşak’ta keçi ve koyun derisinden, parlak güzel ayakkabı üreten atölyeler vardı. Eskişehir ve Kütahya’da bulunan atölyelerde deri işlenmekteydi. Buralarda ayakkabı, çanta, kemer gibi eşyalar üretilmekteydi (Cuinet IV, 1894: 199).

Eğrigöz’e bağlı Hamid köyünde Ağda üretilmektedir. Ağda üretiminden 34.500 Franklık gelir elde edilmektedir. Bunun yanında kuru üzüm ve reçel üretimi de bulunmaktadır. Üretilen bu mamüller Eskişehir, Konya ve İzmir Pazarlarında satılırdı (Cuinet IV, 1894: 199).

Ormanlar

Orman Nizamnamesine göre Osmanlı Devleti’nde ormanlar dört kısma ayrılmıştır. Bunlar; devlete ait olan ormanlar, evkaf ormanları, kasaba ve köylere ait ormanlar ve hususi şahıslara ait ormanlardır. Hususi ormanların koruması, ilgili nizamname ile özel bekçiler tarafından sağlanacaktı. Kasaba ve köylere ait ormanların muhafazası, Orman nizamnamesine göre yöre ahalisi, zabıta memurları ve köy muhtarlarının sorumluluğuna bırakılmıştı. Devlet ve evkafa ait ormanlar ise 1293 tarihli bilcümle orman memurlarının sureti tertip ve vezâifine dair talimat gereği orman memurları ve korucuları marifeti ile muhafaza edilecekti. İlgili talimat gereği Orman memuru olarak bahsedilen görevliler şunlardı: Umumi Müfettişler, Vilayet Müfettişleri, Kontrol Müfettiş ve Memurları, Süvari Korucuları ve Piyade Korucuları. Ormanların doğrudan doğruya muhafazasına memur olan süvari ve piyade korucuları buldukları mıntıka orman müfettişliğine bağlı olup bunların emrinde vazife görmekteydi. Süvari ve piyade orman korucuları belli bir köyü merkez edinerek kendilerine muhafazası havale olunan

ormanları her gün gezmekle mükellef olup bunlar ormanlarda odun kesenlerin hareketlerini kontrol eyleyerek amirlerine rapor ederlerdi. Piyade korucuları, elinde usulüne göre ruhsat bulunmayan baltacı ve hızarıcı ustalarının odun kesmelerine veyahut kesilen odunun nakline mani olurlardı. Süvari korucularında bulunması gereken şartlar: Türk olmak, 25 yaşından aşağı olmamak, vazifelerine müteallik her hususu ifade edecek derecede Türkçe bilmek, hesap işlerinden anlamak ve mahkûm olmamış olmak (Alyot, 1947: 236-237).

Kütahya Sancağı'nda orman süvari korucusu olarak Kütahya ve Eskişehir'de birer görevli bulunurken, yaya görevli olarak ise Kütahya'da 1 ve Eskişehir'de 2 görevli bu vazifeyi yerine getirirdi (HVS. 1294: 50).

Osmanlı Devleti'nde ormanlar devlet tarafından ya da devlet gözetiminde işletilmiştir. Kütahya Sancağı'nda toplam 5.004 kilometrekare ormanlık alan bulunmaktadır. Bu ormanlarda, meşe, kestane, kayın, çam ve köknar gibi ağaç çeşitleri bulunmaktadır. Eskişehir kazasında çam ve meşe ağaçlarının ağırlıklı olarak bulunduğu üç orman vardır. Bu ormanlar toplamda 822 kilometrekarelik bir alana sahiptir. Bu ormanlardan biri olan "Sudöken" ormanında ağaçlar ortalama 12 metre boyunda ve 1,5 metre çapındadırlar. Bu ormanlardan elde edilen keresteler 1876 yılına kadar Gemlik'te bulunan tersanelere götürülerek değerlendirilmişken bu tarih sonrası burada kesim yapılmamıştır. Diğer iki ormandan üretilen keresteler ise Porsuk ve Sakarya nehirleri kullanılarak sallarla taşınmış, ev ve diğer yapıların inşasında kullanılmıştır (Cuinet IV, 1894: 196).

Kütahya merkez kazada da üç tane güzel orman bulunmaktadır. Bu ormanlardaki ağaçlar da Sudöken ormanında olan ölçülere sahiptirler. Bu ormanlarda meşe ağacı daha fazla bulunmaktadır. Kütahya'nın diğer kazaları olan Gediz ve Simav'da da aynı tür ormanlar vardır (Cuinet IV, 1894: 196).

Türkiye'de ormanlardan, kereste, maden direği, telgraf direği, demiryolu traversi ve odun kömürü gibi ürünleri elde etmek için faydalandığı gibi, ihracatta önemli yer tutan başka ürünler de elde edilmektedir. Bunların en önemlileri arasında palamut, mazı, kitre zamkı, sığla yağı ve meyan kökü bulunmaktadır. Palamut maddesi, Batı Anadolu'da maki içerisinde bulunan palamut meşesinin meyvesinden elde edilir. Mazı ise genelde

güney bölgelerde yetişen bir meşe türü olup, bunun yapraklarına yerleşmiş parazitler üzerinde bulunan yumrulardır. Bu iki üründen tanen maddesi üretilir ve bu dericilik ile boyacılıkta kullanılırdı. (Darkot, 1963: 160; Selen, 1954: 186). Meşe Palamudu XIX. Yüzyılda sahip olduğu önemi XX. Yüzyıl ortalarına doğru kaybetmiştir. Özellikle sentetik malzemelerin devreye girmesi bu gerilemede en önemli faktör olmuştur. II. Dünya Savaşı başlamadan kısa süre önce deri işleme sanayisinde bitkisel madde kullanımı % 81 civarındayken bu oran Savaş yıllarında % 60'lara düşmüş ve her geçen sentetik maddeler daha fazla kullanılır olmuştur (Heske, 1952: 6).

5.5. Devlet Görevlilerinin Maaşları

5.5.1. İdari Personel:

Kütahya Sancağı'nda görevli idari personelin maaşları 1860 yılında şu şekildedir (BOA, ML.MSF.d., no:15026):

Tablo 31: İdareci Maaşları

KÜTAHYA SANCAĞI İDARECİLERİ VE MAAŞLARI					
SANCAK BİRİMİ VE GÖREVLİLER	KAYMAKAM	MAL MÜDÜRÜ	KAZA MÜDÜRÜ	KATİB	MUKAYYİD
Kütahya	8.586*	2.450			
Uşak			1.500	200	
Gediz			-----	200	
Eğrigöz			500	200	
Simav			-----	200	
Banaz			300	150	
Dağardı			-----	150	12
Eskişehir			1.500	200	75
İnönü			-----	200	25
Seyitgazi			350	200	40
Mihalgazi			500	200	25
Bilecik			-----	200	165
Söğüd			-----	200	25
Karaca şehir			-----	200	25

Toplam					
--------	--	--	--	--	--

Kaynak: (BOA, ML.MSF.d., no:15026). *BOA, ML.MSF.d, 15069 numaralı deftere göre Kaymakamın maaşında 2.151kuruşluk tenzilat yapılmış ve maaşı 6.435 kuruş olarak belirlenmiştir

Aynı yıl mal ve arazi kaleminde istihdam edilen memurların maaşları şu şekildedir:

Tablo 29: Mal ve Arazi Kaleminde Görevli Memurların Maaşları

MAL VE ARAZİ KALEMİNDE GÖREVLİ MEMURLARIN MAAŞLARI	
Mal Kâtibi	650
Mal Kâtibi Refiki	300
Diğer Refiki	200
Arazi Kâtibi	200
Refiki	200
Sandık Emni	300
Nüfus Nazırı	175
Odacı	100
Toplam	

Kaynak: (BOA, ML.MSF.d., no:15026; BOA, ML.MSF.d, no:15069).

Sancak Merkezinde görevli diğer bir kesim de tahrirat kalemindeki memurlardır. Bu kalemde bulunan memurların aldığı maaşlar ise 1860 yılında şu şekilde görülmektedir:

Tablo 32: Tahrirat Kaleminde Görevli Memurların Maaşları

TAHRİRAT KALEMİNDE GÖREVLİ MEMURLARIN MAAŞLARI	
Tahrirat Kâtibi	750
Müsevvid-i evvel	300
Müsevvid-i sani	300
Fihrisat Kâtibi	300
Mübaya-i evvel	250
Mübaya-i sani	100
Mukayyid-i sani	150
Toplam	

Kaynak: (BOA, ML.MSF.d., no:15026; BOA, ML.MSF.d, no:15069).

5.5.2. Askeri Personel Maaşları

Tanzimat uygulamalarının başlaması ile birlikte memlekette asayiş ve güvenliği temin etmek, suçluları yakalayıp meclise teslim edip yargılanmalarını sağlamak olan “zaptiye örgütü tesis edilmiştir. Zaptiye subaylarının kurulacak muhassıllık meclislerinde yardımcı ya da aza olarak yer almaları da uygun görülmüştür. Zaptiye neferi istihdamına ait talimatnamede bu askerlere verilecek maaşlar da yer almaktadır. Süvari askerlerinin maaşları 155 kuruştur. Bunlardan onbaşı olanlara 10, çavuş olanlara 20, baş çavuşa 30, mülazıma 40 ve binbaşılara 50 kuruş fazla ödeneceği ifade edilmektedir (22 nolu K.Ş.S.: 15 numaralı belge).

H.1272. 9. 8-1274. 3. 15 (M. 13.05.1856-3.11.1857) tarihleri arasında Kütahya Sancağı’nda görevli memurların maaşları aşağıda verilmiştir.

Askeri görevliler defterde üç kısma ayrılmışlardır. Bunlar, süvariler, piyadeler ve derbentçilerdir.

Tablo 33: 1856-1857 Yılları Kütahya Sancağı’nda görevli Atlı Askerlerin sınıf ve maaşları

SÜVARİ SINIFI	
GÖREVİ	MAAŞI (Kuruş)
Bölükbaşı	500
Kâtip	250
Çavuş	170
Nefer	140

Kaynak: (BOA, ML.MSF.d., no:12325).

Tablo 34: 1856-1857 Yılları Kütahya Sancağı’nda görevli Yaya Askerlerin sınıf ve maaşları

PIYADE SINIFI	
GÖREVİ	MAAŞI (Kuruş)
Çavuş	90
Nefer	60

Kaynak: (BOA, ML.MSF.d., no:12325).

Tablo 35: 1856-1857 Yılları Kütahya Sancağı'nda görevli Derbentçilerin sınıf ve maaşları

DERBENTÇİ SINIFI	
GÖREVİ	MAAŞI (Kuruş)
Çavuş	90
Nefer	60

Kaynak: (BOA, ML.MSF.d., no:12325).

H. 22 Şaban 1265- 6 Safer 1266 (M. 13 Temmuz 1849-22 Aralık 1849) tarihlerinde Kütahya'da görevli askeri personelin maaşları ve sınıfları tabloda gösterilmiştir.

Tablo 36: 1856-1857 Yılları Kütahya Sancağı'nda Askeri Görevlilere Ödenen Maaş Miktarı.

SANCAKTA GÖREVLİ ASKERLER VE MAAŞLARI			
SINIFI	ADEDİ	MAAŞI	TOPLAM
BÖLÜKBAŞI	1	500	500
KATİP	1	250	250
SÜVARİ ÇAVUŞU	14	170	2.380
PİYADE ÇAVUŞU	4	90	360
DERBENTÇİ ÇAVUŞU	1	90	90
SÜVARİ NEFERİ	139	140	19.460
PİYADE NEFERİ	71	60	4.260
DERBENTÇİ NEFERİ	48	60	2.880
TOPLAM	279		30.180

Kaynak: (BOA, ML.MSF.d., no:8778).

Tablo 37: 1856-1857 Yılları Kütahya Sancağı'nda Askeri Görevlilere Ödenen Maaş Miktarı

SANCAKTA GÖREVLİ ASKERLER VE MAAŞLARI			
SINIFI	ADEDİ	MAAŞI	TOPLAM
BÖLÜKBAŞI	1	500	500
KATİP	1	250	250
SÜVARİ ÇAVUŞU	13	170	2210
PİYADE ÇAVUŞU	4	90	360
DERBENTÇİ ÇAVUŞU	1	90	90
SÜVARİ NEFERİ	134	140	18.760
PİYADE NEFERİ	67	60	4.020
DERBENTÇİ NEFERİ	38	60	2.220
TOPLAM	259		28.410

Kaynak: (BOA, ML.MSF.d., no:12325).

1860 yılında Sancak'ta görevli devlet erkanının maaşlarını gösteren defterde, askeri görevlilerin de maaş miktarı bulunmaktadır. Buna göre, asker sayısında değişiklik olmasına rağmen maaş miktarı aynen devam etmektedir (BOA, ML.MSF.d., no:15069; BOA, ML.MSF.d., no: 15026). Bu yılda Kütahya Sancağı'nda askeri personele maaş ödemesinden dolayı yapılan harcama şu şekilde oluşmuştur:

Tablo 38: Kütahya Sancağı'nda Askeri Personele ödenen maaş miktarları

ASKERİ PERSONELE ÖDENEN TOPLAM MAAŞ MİKTARI		
Kütahya	12.140	41.257
Uşak	3.970	7.213
Gediz (Gedüs)	2.090	4.030
Eğrigöz	1.630	2.373
Simav	2.150	2390
Banaz	830	1313
Dağardı	570	765
Eskişehir	2.410	7.725
Seyitgazi	-----	1.597
İnönü	1.080	1.332
Mihalgazi	-----	892
Bilecik	3.330	5.945
Söğüt	2.150	5.602
Karacaşehir	1.670	1.965
		84.879

Kaynak: (BOA, ML.MSF.d., no: 15026)

BÖLÜM 6: YABANCI SEYYAHLARIN GÖZÜYLE KÜTAHYA

6.1. Bayard TAYLOR

11 Ocak 1825'te Amerika Birleşik Devletleri'nin Pensilvanya şehrinde doğmuş ve 19 Aralık 1878 tarihinde Almanya'da ölmüştür. Şair, edebiyat eleştirmeni, çevirmen ve seyahat yazarıdır (http://en.wikipedia.org/wiki/Bayard_Taylor).

Taylor, kitabına İskenderiye'den Beyrut'a olan yolculuğu ile başlar. İlk yazısını kaleme aldığı tarih 17 Nisan 1852'dir. 5 Temmuz 1852'de Kütahya'ya gelir. Kütahya'ya Afyon yönünden seyahat yapar. Gezisini 25 Kasım 1852 tarihinde İspanya'da noktalar. Eserinde Kütahya ve çevresini şu şekilde anlatır (Taylor, 1864:275-301):

Ormanlık araziden iki saat yolculuk sonrası buğday tarlalarının olduğu bir vadi gördüler. Vadiden geçip ovaya indiklerinde çok sayıda çadır farkettiler. Bunun bir askeri kamp olduğu anladılar. Yazar bu kampa "Titan Kampı" adını verir. Kütahya'ya giderken Kümbet isimli köyde mola verdiler. Burası vadiden tepeye doğru yerleşen bir köydü. Halk yaylaya çıktığından köyde pek kimse yoktu ve köy terk edilmiş gibiydi. Köye vardıklarında müezzin minare ışıklarını yakmıştı. Yaylaya Ahmed isimli biri gönderilerek yiyecek temin edildi. Meşe ağaçları ile bezenmiş bir çevre vardı.. Arazi doğal zenginliklere sahipti ve buğday tarlaları ve haşhaş tarlaları vardı. Yolda giderken eski Frig mezarları görülmekteydi. Bir başka yerleşim yerinde insanlar gelenleri merakla karşılarken kadınlar yüzlerini kapattılar. Gittikleri evde, ihtiyar, sakallı, iyi giyimli, yeşil ceket ve üzerinde poşu bulunan kişi gelenleri karşıladı. İhtiyar dışarı halı serdirdi ve sofraya kuruldu. Sofrada tahta kaşıklar, kaymak, ekme ve peynir vardı. Süt de ikram edildi. Yaşlı adam Kütahya yolunda seyyah ve ekibine katıldı. İhtiyar silahlıydı ve belinde kılıcı vardı. Kılıç Eski Yunanlılardan kalmaydı. Çünkü kılıcın sapında altın kaplamalı bir haç vardı. İhtiyar bölgeyi iyi bildiğinden kabileyi kestirme yollardan götürdü. Geçtikleri yerlerde koyunlar vardı. Çoban kavalı ile melodiler çalmaktaydı. Meşe ve çam ağaçlı vadilerden geçtikten sonra Porsuk Vadisine girdiler.

Kütahya karşıdan görüldü. Yolda sedir ağaçları olan bir mezarlık ve çeşme gördüler ve burada dinlendiler. Taş köprüden Porsuk'u geçtikten kısa süre sonra Kütahya görüldü. Kütahya'ya girişte barakalar arasından geçtiler. Burada Kossuth ve yanında sürgünde yaşayanlar kalmaktaydı. Bu barakların arkasında geniş bir cadde vardı. Buradan güzel

bir çay geçmekteydi. Evler iki katlı. Üs katları ahşap ve balkonlar vardı. Çatılarında çini işlemler vardı. Kahvelerde bir sürü insan vardı. Nargile içilmekteydi. Fincandaki kahvenin dumanının kokusu geliyordu. Akşam yemeği vakti olduğundan sokaklar da kimse yoktu. O kadar sessizdi ki kendi atlarının nallarının sesi bile rahatsız ediyordu. Pazarın girişine geldiler. Burada yani inşa edilmiş ve umulandan daha iyi bir handa kaldılar. François (yazarın arkadaşı), pazara giderek et, salatalık ve vişne aldı.

Sabah Kütahya'da gezdiler. Kütahya beklediklerinden daha büyüktü ve tahminen 50-60 bin kişi yaşıyordu. Şehir bir vadiye inşa edilmişti ve her iki tarafında tepeler vardı. Şehrin arkasında yükselen dağlardan menba suyu gelmekteydi. Şehrin her tarafında çeşmeler vardı. Merkezdeki geniş caddeden dere geçmekteydi. Evler iki katlı ve balkonluydu. Bu görüntü İsviçre'yi hatırlatmaktaydı.

Pazar büyük bir alana sahipti. Burada Avrupa'dan gelme kumaşlar, ayakkabılar, terlikler, ipek kumaşlar satılıyordu. Yerli ürünlerin sergilendiği ayrıca yerler vardı. Burada salatalık marul gibi yerli sebze ve meyveler satılmaktaydı. Dik bir yoldan kaleye çıkılmaktaydı. Bu kale tepenin üzerindeydi. Kalenin 1 mil kadar uzunluğunda surları vardı. Surlar dairesel yapıydı. Kalenin kuzey tarafı yıkılmıştı. Kalenin taştan ve tuğladan yapılmış yüksek duvarları vardı. Kale IX-X. Yüzyıldan kalmaydı ve eski Coutyaem muhtemelen bu tepelerde kurulmuştu. Çünkü kalenin içinde 100 kadar ev vardır. Kaleden kuzey tarafa bakıldığında bahçeler vardı. Kaleden kırmızı çatılar sıra sıra uzanmaktaydı. Güney tarafta ise Kütahya'ya su sağlayan dere görülmekteydi.

Kütahya'dan Aizoni'ye doğru giderken fındık ağaçları ve diğer meyveleri gördüler. Şehrin yakınında dağlık alanlarda saf beyaz alçı taşları ve krom renkli kayalar vardı.

Tavşanlı'nın yakınlarındaki köylerde haşhaş ve çavdar tarlaları vardı. Köylüler tarlalarda mahsul toplamaktaydı. Bazı tarlalarda tütün dikilmişti ve bunları budamaktaydılar. Ormanlarda bulunan ağaçlar çok kalın ve uzundurlar.

Tavşanlıda evler iki katlı ve taş yapıydı ve çatılarda çini süslemeler vardı. Çatılarda bacalar vardı. Şehirde sokaklar boş hatta pazarda bile az insan vardı.

6.2. Andreas David MORDTMANN

İstanbul'daki Hansa Birliği ve İspanya elçiliklerinde sekreter olarak görev yapmış, daha sonra kurulan Ticaret Mahkemelerinde hâkim olarak çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nde başka görevler de alan Mortmann 1279 yılında İstanbul'da öldü. 1852 yılının Mayıs ayında Kütahya'yı ziyaret eden Mortmann izlenimlerini şu şekilde anlatır (Mordtmann, 1998 63-71):

Kütahya'dan valilik alınıp Bursa'ya verilince burada bulunan asker sayısı azalmıştır. Kışla boş olup, şehrin güvenliğini bir düzine tüfekli asker sağlamaktadır. Şehrin nüfusu, tüm hanelerde oturan olduğu düşünülürse 50 bin civarındadır. Bu sayının 10 bin kadarı Gregoryan Ermenidir ve bunların kendilerine ait iki tane kilisesi vardır. Şehirde 120 tane Katolik ermeni vardır ve bunlara ait de bir kilise vardır. Kütahya'da yaşayan Rumların sayısı ise 400-500 civarındadır. Rumların da bir kilisesi vardır. Nüfusun geri kalanı Müslüman'dır.

Kütahya'da endüstri zayıftır. Sadece yerli halkın ihtiyacını karşılamaya yönelik üretim yapan dört tane kahve fincanı fabrikası vardır. Türkiye'nin diğer yerlerine göre burada üretilenin farkı fincan ve altlığın porselenden yapılmasıdır. Bu ürün pahalı olduğu için ihracı zordur. Birde vişne hoşafı çok fazla ama bu da ihraç olunacak bir ürün değil. Bunların yanında yöre halkına yönelik üretim yapan çömlekçiler var.

En önemli endüstri faaliyeti dokumacılıktır. Bu sektör Kütahya'da Rumların elinde olup onlar da ürettiklerini pazarlarda satıyorlar. Kütahya'nın yeri diğer şehirlerle irtibat kurmaya ve ticaret merkezi olmaya çok uygun.

Şehrin batı tarafında yıkıntı halde bir kale var. İçinde iki tane tunçtan yapılmış top var. Yine kale içinde üç-dört tane büyük sarnıç var. Şehir hapishanesi de kaledymiş ama yıkılmış ve kullanılmamakta. Hapishanenin yanında 1395 yılında yapılmış bir cami var. Bu cami çevresinde birkaç yoksul Türk ailesi yaşamakta.

Aşağı kale daha iyi korunmuş. Burada da Türk aileleri yerleşmiş. Yakında bulunan ılık sulu bir kaynak var ve bu suda insanlar çamaşır yıkıyorlar.

Kütahya'da çok fazla hareket yok. Şehir sessiz ve sakin. İnsanlar kahvelerde oturuyorlar ve dama oynuyorlar. Kaldığımız hanın sahibinin 75 karısı ve 20 çocuğu olduğu anlatılıyor. Eğer bu doğruysa han sahibi bu ülkeye en az 130 çocuk borçlu. Nüfusun yoğun olmadığı bir ülkede iki çocuk olmalı.

Kütahya antik eserler bakımından da çok zengin. Ermeni ve Rum mezarlıkları kabartmalarla bezelidir. Bir ressam için bulunmaz bir yer.

6.3. Charles Fellows

1799 yılının Ağustos ayında Nottingham'da doğan ve 8 Kasım 1860 tarihinde ölen İngiliz arkeologdur. 1838 yılında geldiği Anadolu'da İzmir'i kendine üs yaparak birçok yeri gezdi ve özellikle eski eserleri araştırdı (http://en.wikipedia.org/wiki/Charles_Fellows). Okuduğumuz bölümde de en fazla üzerinde durduğu yerlerden bir tanesi Aizoni kalıntılarıdır. Yaptığı bu gezileri British Museum himayesinde gerçekleştirdi.

Fellows, eserine 12 Şubat 1838 tarihinde İzmir'e gelişiyle başlar. 24 Mart'ta İznik'ten Kütahya'ya doğru yolculuğu devam ederken Kütahya çevresi ile ilgili ilk izlenimlerini aktarır. 30 Mart tarihinde Isparta yönündeki yolculuğu ile birlikte Kütahya sınırlarından çıkar. Yolculuğunu Mayıs ayı ortalarında yine İzmir'de tamamlar. Eserinde Kütahya ve çevresi ile ilgili verdiği bilgiler aşağıdadır (Fellows, 1838: 136-155).

Kütahya'nın Doğanlı Köyü yakınlarında bulunan ve Yazılıkaya köyü olarak geçen köydeki kaya yazmalarını görmek için yola çıktılar. Fakat yanlış rota izlemelerinden dolayı yaklaşık 90 km. yol yapıp Kütahya'ya doğru geri yola çıktılar. Dönüş yolunda, Kütahya'ya 12 km. uzaktaki küçük bir köyde atlarını beslemek için durmak zorunda kaldılar. Orada kalıp dinlendikleri 1,5 saat boyunca köy halkının ne kadar basit ve misafirperver göreneklerinin olduğunu gördüler. Muhtarı olamayacak kadar az sayıda evden oluşan bu köy halkının, onlardan az önce ulaşan gezginin kalması için penceresi olmasa da en az diğerleri kadar iyi olan bir misafir evi vardı. Odaların sonunda da içinde 6 atın olduğu ahır yer alıyordu. Gezgin ibadetini yapıyordu, Müslümanları ibadetlerinden engelleyecek hiçbir durum söz konusu olamazdı, ibadet ederken tam anlamıyla bu dünyadan soyutlanıyorlardı. Gezginin odasına seccadesi daha yerde yayılıyken girmek istemedi, kaldırdığında ise onu her zamanki selamlama şekliyle selamladı. Yanlarındaki yiyeceklerle yemeklerini hazırlamaya girişmişler ki, her biri birer kap yemek taşıyan 9 kişi odaya girdi. Zemine yerleştirilmiş mısır eleğinin üzerine yerleştirilen büyük sininin ortasına bir çorba kasesi yerleştirildi, etrafına da ekmekler dağıtıldı. Yabacı, hizmetkarın, bir de görünüşe bakılırsa köyün başı olduğu düşünülecek biriyle sininin etrafına dizilerek, gerek tahta kaşıklarıyla, gerekse parmaklarıyla önlerine sırayla dizilen yemekleri yediler. 9 kap yemekten 3'ü çorbaydı. Neden böyle olduğunu sorduğunda, 3 çorba bulunmasının özrünü dile getirmek için soruyu cevapladılar. Köye

yabancı geldiğinde, dini inançlarına göre herkes kendi kap yemeğini getirmek zorundaymış. Ev sahipleri ise ancak misafir yemeğini bitirdikten sonra kalanlardan yemek zorunda... Misafirin katkısı olmayan bir nevi piknik yani... Misafirperverlik nerdeyse her şeyde söz konusuydu. Atlar beslenmiş, ısınmaları için odun getirilmişti. Her köylü bir şey sunuyor olmaktan mutluymuş gibi görünüyordu. Bu gelenek, hiç kimse komşunun ne yapmış olacağını bilmediği için gelen 3 kase çorbayı açıklamaya da yetti. Türk bir misafir için bunların hiçbiri bir şey ifade etmeyebilir, fakat Avrupalı birisi için bu misafirperverliğin bir karşılığı olmalıydı belki de. Belki de karşılığında bir şeyler sunmak hakaret olarak anlaşılabilirdi. Diğerleri de, misafirler yemeklerini yedikten sonra odanın diğer köşesinde oturarak yemeklerini yediler.

Atlar besleninceye kadar beklemek yerine, Kütahya'ya yürüyerek gitmek konusunda kararlıydı ama gün batımı yaklaştığı ve elinde fener olmadığı için vazgeçti. Çünkü Türk köylerinde adet olduğu üzere, karanlık basınca elinde fener olmadan sokaklarda dolaşanların tutuklanıp hapse atılması cezasını es geçip köye kasabaya girebilmeleri mümkün değildi.

25 Mart – Aizoni kalıntılarını görebilmek için Tjaden'e (Çavdarhisar) doğru Kütahya'dan ayrıldılar. Yol 60 km. olduğu için bir sonraki gün geri dönmeyi planladılar. Yol güney batıya doğru ilerliyordu. Birçok yerde, bazılarının Avrupa'da kullanılan amaçlar için kullanılacak kadar nerdeyse beyaza dönüşmüş, sıcaktan çok fazla parlak hale geldiği kayağantaşı tabakaları vardı. Büyük meşe ve ardıç ağaçlarıyla kaplı yolda ilerlediler ve yolda ilginç hiçbir şey görmediler. İlk 50 km. boyunca ne bir köy, ne de bir kulübe vardı. Hana ulaştıklarında, atı omzunu incitmişti. Aizoni'ye gitmeden atını aldığı rehberle bıraktı. Alacakaranlıkta ilerlerken gördüğü türbe, her bir yönde yer alan birçok sayıdaki mükemmel kalıntılara göz atabilmek için artık sabah olmasını hevesle istemesine neden oldu..

Yeni köyler, sadece birkaç evden oluşuyor ve diğer birçok Türk köyü gibi boğucuydu. Normalde olduğu gibi ona köyde yabancı birisinin evi konaklaması için gösterildi.

Sabah Aizoni kalıntılarını incelemeye başladı. Küçük bir yapının yakınındaki, şu anda bölgede yaşayanlar için cami görevini gören, heykelin ön tarafına oyulmuş yazılar vardı. Müezzîn, minareden okuyormuş gibi, bu heykelin üzerine çıkarak, ezan okuyordu.

Bu bölgede Hıristiyanlık döneminden kalma ne bir mezar, yapı, duvar; ne de bir sağlamlaştırmanın izine rastladı. Yapının özelliğinden, bu kasabanın daha çok eğlence merkezi olduğunu söyleyebilirdi. Burada ne maden suyu, ne de kendine has özellikleri olan bir kaynağın olduğunu duydu. Burası kadar daha az yağmalanmış, yıllar sonra insanlar tarafından çok az tahribata uğramış yer görmedi, bu nedenle antika meraklılarına ilgilendirecek çok fazla bilgi içermekteydi.

Geri dönmek için yola çıktıklarında, hem kendi kendinin rehberi olduğundan, hem de çok az yol ve yol işareti olduğundan, yolu bulmak hiç de kolay olmadı. Ormanın içinde sayılamayacak kadar çok yol vardı, çünkü her mevsim başka bataklıklar geçilemez hale geldiğinden yol sürekli değiştiriliyormuş. Pusulayla ilerlemelerine rağmen, yollarını zor buldular. Fakat bu çok engelli koşu misali seyahatte tepeleri tırmanırken, gece bastırdı.

Kuzey-doğudan esen kuvvetli rüzgârla birlikte, önce soğuk yağmurla, ardından çok yoğun karla sırlıklam bir vaziyette yaklaşık 41 km. yol aldıktan sonra; karanlığın çökmesiyle, son 15 km. yolda kendilerini sadece atlarının rehberliğine bırakmak zorunda kaldılar. Kayalarla akarsuları birbirinden ayırt edemeyen atlar, sivri kayalıklardan kayarak kendilerini yaraladılar. Böyle bir halde, bataklıklardan, çalılıklar arasından yeniden geçmek zorunda kaldılar. Sonunda yerlerine ulaşıyorlardı, sevinçten karanlıkta ilginç biçimli bir kayayı Kütahya Hisarı duvarına bile benzettiler. Geri döndüklerinde saat 10'u bulmuştu, sırlıklam ve iliklerine kadar işleyen soğukla, 8-9 arkadaşının misafirliğini kaldırarak durumda olmadığını ve hemen üzerimi değiştirip, çay içmeyi istediğini söyledi. Ricası kabul edildi, yine de oğullarından ikisinin, en azından birisinin kalmasını istediler. O gece, yalnız kalmaması daha iyiydi. Hizmetkârı, beyefendilerden birinin bu duruma kırıldığını, bunu etrafında onu istemediğine yordüğünü söyledi.

Kütahya hakkında söylenecek çok az şey var. Hayvanlardan geriye kalan artıkları alıp götüren, caddelerindeki bir sürü küçük dere, kasabada yaşayan insanlar için aslında rahatsız edici. Caddeler geniş, evlerse normalde olduğundan daha iyi inşa edilmiş.

Bugün, kasabadaki en son termometreyi satın aldı, yanında getirdiği ise kasabanın rakımını hesaplamak için yeterli değildi. Bu çok mükemmel, çünkü bitki örtüsü ve iklim üzerinden tahmin ettiği şey doğru çıktı. Kütahya platosu denizden yaklaşık 1.900 metre

yüksekte. Aizoni'ye giderken geçtikleri tepeler ise yaklaşık 600 metre daha yüksek olmalı.

Kütahya'da özel bir evde ikamet ediyordu. Kaldığı süre boyunca olabildiğince ev ahalisinin halini tavrını da gözlemlemeye çalıştı. Paşa'ya sunulan fermanından sonra, baş tacirlerden bir Ermeni'nin evi olan buraya gönderildi. Gittiğinde evde değildi, yine de onur konuğu sayılarak, büyük odaya yerleştirildi. Bu oda çok renkle boyanmıştı, etraf yastık doluydu; baştan sona Türk halıları ve Fars kilimleriyle döşenmiş zemin ise zenginlik ve rahatlık izlenimini uyandırıyor. Bu ev, Yunan evlerinin benzeri sayılabilecek Türk evlerinin bir örneğiydi, çünkü iki yapı da aynı mimariye sahipti. Ailede bir sürü insan vardı, ev sahibinin üç çocuğu da bir anda etrafını sarıverdiler, bir tanesi 6 yaşında küçük bir kızdı, çok tatlıydı; anlaşılan ailenin neşe kaynağı da oydu. İki oğlan ise sonradan geldiler, 30 yaşında adamlardı. Küçük kız ona bir sürü şey anlattı, ama onun Türkçesi en az küçük kızın İngilizcesi kadar olduğundan, işaretlerle anlaşmak dışında ona cevap vermeye çalışmasının hiçbir anlamı yoktu. Büyük bir üzüntüyle Franky'nin yanından ayrılarak, Franky'nin bir dili var mı diye hizmetkârının yanına gitti. Kız ona her şeyi anlatmış olmasına rağmen, Franky'nin ağzından tek bir laf çıkmadı. İçecekler getirildi, kısa bir süre sonra da evin sahibi beyefendi geldi. Frank'yi saygıyla selamladı. Oldukça yakışıklı biriydi, o gelmeden önce akşam yemeğini yemek zorunda kalmış olduğu için çok üzüldü. Franky de yarınki akşam yemeğini birlikte yiyebileceklerine dair söz verdi. Akşamında, evde birçok misafir vardı, Avrupa dillerini bilen Napolili şarlatan bir doktor da Franky için özel olarak orada bulunmaktaydı. Doktor ve diğer misafirler gece yarısına kadar oturdular. Kim bilir kaç defa onların gitmesini içinden geçirmişti. Keşke yatağına gidebilseydi. Söylenilen hiçbir şeyi anlamıyordu ama her bir konuğun nezaketine ve iltifatlarına bir şekilde karşılık vermeliydi. Orada bulunmalarının yegâne nedeni Avrupalı birini görmeyi istemeleriydi. Hizmetkârının ricası üzerine fermanında yazılı tercümanı çağırdılar, tercüman da çok eğlendi. İnsanlar sohbet ederken baya eğlendiler, yalnız kalmanın onun için ne büyük lüks olduğunun farkında değillerdi. Gayet sosyaldiler, ne okuma, ne de yazma bilmeleri onları, eğlenmek için birbirlerine bağlı kılıyordu. Yalnız kalmayı o kadar diledi ki, yazıp çizmek, istediği zaman yatabilmek için bir kervansarayın derme çatma odasında bile kalmaya razıydı. Bütün gözler onu izlerken böyle bir şey mümkün değildi. Şans eseri bir beş dakikalığına yalnız kalabilme fırsatı olduğunda bile özür dileniyor ya da

çocuklar gönderiliyordu. Kahvaltı da oğlanların ikisi de boğazından güç bela geçene kadar lokma lokma onu seyrettiler. Bunların hepsi de nezaketten kaynaklanıyordu. Bir fermanla özel bir ailede ağırlanıyor olmak artık onun için rahatsız edici bir hal almıştı. Burada olduğu gibi yabancı birisini ağırlamak zorunda kalan bu ailenin yanında olmaktansa, alışkanlık haline getirdiği üzere terk edilmiş evlerde, kervansaraylarda kalmayı tercih ederdi.

Tuvaletimi yaparken de, oğlanlar bir isteği olur diye, tabi onların orada bulunmaması dışında, yanında duruyorlardı. Evin beyefendisiyle baş başa bir yemek yemek istedi, nasılsa ikiside birbirlerinin ettiği tek kelime laftan anlamıyorlardı. Zaman geldiğinde, baba küçük kızıyla içeri girdi; kızı Franky'nin elini öpmesi için gönderdi, elini önce öptü, sonra da alnına koydu. Baba ise onu saygıyla selamlayarak tepsinin karşısında yerini aldı. Bu tepsi yaklaşık 15 cm yüksekliğinde bir sehpaye oturtulmuştu. İkisinin de bir tabağı, bıçağı, çatalı, kaşığı vardı. İlk üçü normalde nadiren sofraya konulurdu. Karşısındaki kullanırken güçlük çekti. Ortaya konulmuş olan çorbanın kapağı kaldırıldığında, ev sahibi göğsüne bir peçete yerleştirerek, kollarını sıyırdı. Büyük kâseye kaşığını daldırdı, kâsenin bana daha yakın olmasını dileyerek Franky de onun yaptığının aynısını yaptı. Her bir yemekten sonra, elini önce göğsüne, sonra ağzına sonra da alnına götürerek onu selamladı. Bu, kalbinin, sözünün ve aklının onun hizmetine tabi olduğunu gösteren bir saygı hareketiydi. Sessizce yanlarında bekleyen büyük oğlan ise her bir lokmada payını hevesle bekleyen köpek misali her hareketini yakından izledi. Çorbadan sonra, etli börek, tavuk, avlanmış olduğu kuşların eti, pilav ve tatlılar geldi. Resmi yemekleri sona erince, oğlan kevgirin ters çevrilmiş şeklinde tabanı, onun üstünde ise sabun bulunan bir leğenle, bir ibrik ve bir de altın sırmayla güzelce işlenmiş bir havlu getirdi. Bunları ilk önce Franky 'nin önüne koydu, çocuk ellerine su döktü. Evin sahibi ise kendi ritüelini daha uzun sürdürdü. Bu el yıkama merasimi, bu halkın ne kadar nazik olduğunun önemli bir göstergesiydi. Temiz olmayan her şeyden ürüyorlardı, hatta başka halklarda defalarca kullanılan kirli suyun görüntüsünden bile çekinebilirlerdi. Camilerin önünde su hep sarnıçtan akıyor, bu sayede kullanılmış su akıp gidiyor. Yalnız bu da suyu dökerken birisinin yardımını gerektiriyor. Onlar yemeklerini yedikten sonra, oğlan, küçük kız ve Franky'nin hizmetkârıyla öteki hizmetkârlar odanın daha alçakta kalan kısmında yemeklerini yediler. Sadece oğlanlar, babasının başında bekleme ayrıcalığına sahiptiler, onun

piposunu doldurdular, kahve servis ettiler. Saatlerce oturarak sadece ona baktılar. O odadayken asla odadan hepsi aynı anda ayrılmadılar. Ateşi körüklemek dışında odaya hiçbir hizmetkâr girmedii.

Yemek mükemmeldi, içinde yiyemeyeceği hiçbir şey yoktu; ne İtalya'daki sarımsaklardan, ne Almanya'daki ekşi yeşillerden, ne de Fransa'daki bilmediği karışımlardan vardı. Buradaki kaymak tam anlamıyla leziz, iki santim kalınlığındaydı. Kaymağın peynir kremi gibi pazarlarda, üzerlerine azar azar da çörekotu serpilmiş şekilde tabakta satıldığını gördü. Ekmekler de çok güzeldi. Ama en yaygın tüketilen ekmeğin görünüşü biraz garip, yulaf ekmeği gibi ince ve yumuşaktı. Et, yumurta, her şey ekmeğin içine konularak, balığın peçete içine konulması gibi servis ediliyor. Beyaz buğday unundan yapılan bu ekmeğin tadı da diğerlerine benziyor. Bu ekmeğ, sulu yemek yerken bile katlanarak çatal kaşık gibi kullanılıyor. Bu sayede parmaklar da batmamış oluyordu.

27 Mart Salı günü Altıntaş'a gitmek için Kütahya'dan ayrıldılar. Güneye doğru ilerleyeceklerdi. Yol, Ezani'ye (Çavdarhisar) gittikleri yola çok benziyordu. Ne toprağın çeşidinde, ne de toprak ürünlerinde bir değişiklik vardı. Bir sürü tepe aşır, hızlı akan bir nehirden geçebilmek için sık sık aşağıya yöneldiler. Nehrin akımı onlara yukarıya doğru ilerlediklerini gösterdi. Yaklaşık 50 km. sonra ise Altıntaş'a ait birkaç evin olduğu geniş araziye girdiler. Bu alan, en az 80 km. uzunluğunda, 32 km. genişliğinde ve büyük ihtimalle denizden 1.800 km. yüksekliğindeydi. İlbahar henüz gelmemişti. Birkaç adam tarla sürmekle meşguldüler. Burası o vakitlerde, Brighton'daki Downs'ın kış görüntüsünü andırıyordu ve görünürde tek bir ağaç bile yoktu.

Birçoğunu İngiltere'de görmediği sonsuz sayıda kuş türü vardı. Bu, seyyahın tek ilgi odağı bile olabilir. Gagası, kanatları, bacakları siyah, sırtı kahverengimsi, beyaz göğüslü keklikler; çatalkuyruklu, büyük ihtimalle bataklık kırlangıçları; bildiklerinden çok farklı, melezi de olan bir yağmurkuşu türü; bedeni beyaz, kanatları, kafası siyah küçük bir kuş; kırmızı ördekler; kaz, ördek, çulluk ve öteki su kuşu sürüleri ve daha neleri... Guguk kuşunu burada daha erken bir mevsimde buldu, İngiltere'ye gelmeden önce onları soğuk havada burada buldu. Sadece küçücük bataklık bir arazide, balık avlayan, beslenen tam 108 leylek saydı. Buradaki arazi daha çok büyükbaş hayvancılık için kullanıyor ve burada yüzlerce sürü otlamaktaydı.

Altıntaş köyü üstünde balya balya hayvan yemi istiflenmiş düz çatılı büyük kulübelerden ve ahırlardan ibaret. İnsanlar günlerinin büyük bir kısmını bu çatılarda geçiriyorlar. Bunu nedeni, sık sık sel baskını yaşandığı için suyun ıslak olmasından olabileceği gibi, bu yükseklikten bütün bir platoyu görerek sürülerini de gözetlemeleri de olabilir. Burada da ortasında çok leziz bir balın konulduğu kaymak vardı. Hizmetkârı kuş avlamak için dışarı çıktı, kahvaltı zamanı geri dönerek akşam yemeği için 6 tane sığırcık getirdi. İçini doldurmak için çoktan derisini yüzmüştü bile. Aralarında mahmuz kanatlı kış kuşu ile gri bir şahin de vardı.

28 Mart günü tekrar yola koyuldular. Altıntaş'ı geride bıraktıktan sonra gidecekleri neredeyse 60 km.lik yolun daha kasvetli olmasının dışında hiçbir farkı yoktu. Yol boyunca ancak bir iki ağaç gördülerdi ama hiç çiçek görmediler. Önceki yıldan kalan haşhaş tınazları ve kahverengi otlar yer yer tepelerin yüksek kısımlarında sert, yanık, barut rengi bir madde halini alan saydam akik taşlarını da gizleyecek şekilde yeri örtmüştü. Yola devam ederken yakınlarındaki duvarlar gibi buradaki bütün duvarlar volkanik küf ve donmuş lavdandı. Burada, Olympus'tan çıkarken gördüklerime benzer, birbirine dik şekilde uzanmış sarp kayalıklar da vardı. Şimdi Taurus'un kıyısındaydılar. Yolu şimdiye dek tam olarak volkanik ürünlerle oluşmuş bu açık alana ilerliyordu. Burası yaklaşık 160 metre yüksekliğe sahip; sınırları hiç gözükmeyecek kadar doğuya doğru 50 km., bir o kadar da batıya doğru uzanıyor. Şişhanlı önünde 50 km.lik açık arazi bulunduğu, içindeyse sadece birkaç ahırın olduğu bir diğer köy.

29 Mart'ta kadar 70 km.lik yolculuk yaptılar. Koca yol boyunca ancak tek tük ağaçla ve hiç çiçek görmeden geçti. İlk 15 km. boyunca daha çok gri donmuş lavlarla kaplı gevşek taşlı yollardan, sonrasında ise yetişen hiçbir bitki örtüsünün olmadığı, sadece büyükbaş hayvan yetiştirilmek için kullanılan ve afyon çiçeklerinin açtığı arazilerden geçtiler. Sandıklı bu arazinin sonunda kalıyordu. Arkasında yüksek, hala üzerin karla kaplı Toros dağlarının bir sırası uzanıyor. Şehrin kuzey-doğuya bakan arka kısmındaki dağ sıralarını gördüğünde, sıradağların yollarını kesen kısımları, volkanik bir bölge olduğunu düşündüğü Bergamut bölgesindekilere benzer şekilde gerçek olmayan bir çeşit granittendi.

6.4. A Handbook for Travellers in Turkey

Osmanlı topraklarını gezip dolaşmak isteyen seyyahlar için hazırlanmış bir rehber kitaptır. Bu kitapta yerleşim yerleri, bölgenin coğrafyası ve diğer özellikleri kısaca anlatılırken, şehirlerarası uzaklıklar da verilmiştir. Kitapta İstanbul, Osmanlı Rumeli ve Anadolu toprakları, Doğu Anadolu ve Mezopotamya ile ilgili bilgiler mevcuttur. 1854 Londra basımı olan kitap, 286 sayfadır. Bu kitapta Kütahya ile ilgili şu bilgiler verilir (A Handbook for Travellers in Turkey, 1854: 241-242): Yazarın yolculuğu, Söğüt, İnönü, Kütahya istikametindedir. İnönü ile birlikte Kütahya sınırlarına girdiğinden izlenimlerini oradan başlattık.

İnönü geniş bir köydü. Kayalıklarla kaplı dağlık bir arazinin önündeki düzlüklerde kurulmuştu. Şehrin üst tarafında tepelik alanda kuleleri olan bir kale vardı. Ancak Kalenin duvarlarının bir kısmı evlere dâhil edilmişti. İnönü'den Kütahya'ya doğru yola çıktıklarında küçük bir göl kenarından geçtiler. Yol boyunca buğday ve diğer tahılların ekili olduğu araziler gördüler.

Kütahya, eski çağlarda inşa edilmiş bir kalesi bulunan büyük bir şehirdi. Anadolu Beylerbeyliği'nin merkezi olan Kütahya, yüz ölçüm olarak, İzmir, Ankara ve Tokat eyaletlerinden daha büyüktü. Şehrin kuzey doğu yönünde bulunan düzlükten Porsuk Nehri geçmekteydi. Porsuk, daha sonra Sakarya nehri ile birleşmekteydi.

Kütahya'dan Çavdarhisar'a doğru yola çıktılar. Yolda yabancı meşelikler vardır. Burada Aizoni'den kalma harabeler bulunmaktaydı. Köy birkaç kulübeden oluşmaktaydı. Ezani Akropolisini her bir tarafında 18 kolon olan İyon tapınağı ile taçlandırılmıştı. Akropolisin altında başka bir tapınağın birkaç diğer kolonları var ve akarsuyla tapınak arasında tek başına bir kolon ve Kütahya'ya götürülen ve valinin evinin yapımında kullanılan 4 benzer kolon bulunmaktaydı. Tepenin kuzeyinde dağınık parçlardan anlaşıldığı üzere Corinthian düzenini andıran başka bir tapınağın anıtsal temelleri bulunmaktaydı. Burası Mezarlarla kaplı bir tepeydi ve bu tepenin yan tarafında oturma yerleri hala duran güzel bir Yunan tiyatrosu bulunmaktadır. Bu tiyatroya ait birçok materyal hala mevcuttu ve bunlar bir araya getirilerek bir bütün oluşturulabilirdi. Stadyumun her iki tarafında da oturma yerleri vardır. Şehrin içinden geçen akarsuyun üzerindeki üç köprü hala durmaktadır. Buradan tekrar Kütahya'ya döndüler ve dönüş yolunda eski bir kilise ve

camiyeye ait kalıntılar gördüler. Kütahya'ya yaklaştıklarında Porsuk nehrini gördüler ve onu geçip şehre yöneldiler.

6.5. William Martin LEAKE

William Martin Leake, 14 Ocak 1777-6 Ocak 1860 yılları arasında yaşamış İngiliz, antikacı ve topografıdır. İncelediğimiz eserinden başka, Topografya Atina (1821), Mora'da Seyahatler (1830), Nümismate Hellenica (1854) gibi eserleri bulunmaktadır (http://en.wikipedia.org/wiki/William_Martin_Leake). Kitap Leake'in 19 Ocak 1800'de İstanbul'a gelmesi ile başlar. 360 sayfa olan bu eser, Leake'in İstanbul, Konya, Akdeniz Bölgesi, Kıbrıs, Batı Anadolu izlenimlerini içermektedir. Eserinde Kütahya ve çevresini aşağıdaki gibi anlatmıştır (Leake, 1824:139-141):

Sandıklı'dan Sitshanlı'ya uzaklık 7 saattir. Yolun büyük bir kısmı yüksek ve taşlıdır fakat bazı yerlerde köyler ve ekili alanlar vardır. Sitshanlı verimli topraklara sahip bir vadi içindeydi ve etrafında bir çok köy bulunmaktaydı.

Sitshanlı'dan Altıntaş'a, 9 saatte vardılar. Burası küçük bir ormanlık alana sahip engebeli bir şekle sahip olan bir köydü. Yolda birkaç köye ve eski döneme ait binalardan kalma kalıntıların olduğu yerlere rast geldiler. Fakat buranın büyük bir kasaba olduğuna dair hiç bir şeye denk gelmediler. Altıntaş'ta Mart ayının sonunda hâlâ yerde kar vardı. Köy ismini Porsuk'un sol yakasında bulunan sarı renkli kayalardan almaktaydı. Köy Porsuk'un sol tarafında yer alıyordu. Burada Kütahya Paşası'nın 200 tane atlı adamı bulunmaktaydı. Bu atlılar köyün ağasının başlattığı bir isyanı bastırmak için gelmişler ve ağanın adamlarını köyden çıkartmakla görevliydi.

Altıntaş'tan Kütahya'ya 9 saatlik mesafe vardı. Yolda ilk olarak yağmur suları ve eriyen karların neden olduğu bataklık bir arazi gördüler. Porsuk Nehri, buradan başlayarak Kütahya'ya doğru kıvrımlar çizerek ilerlemekteydi. Yüksek bir dağın ayakucunda Kütahya şehri Porsuk'un çizdiği kıvrımların kuzey bölümünü kaplamıştı. Altıntaş'tan çıkıp Porsuk'u geçtikten sonra ufak tepelerden ve şirin bir beldeden geçtiler. Yolun hemen hemen ortasında bir çeşme, bir camiye ve Hıristiyan bir kilisesine ait kalıntılar vardı. Daha önceki geçilen yerlere tezatlık oluşturan uçurumlu ve kayalıklı bir yoldan geçtikten sonra bir tepeden Porsuk'a indiler. Bu noktada su derindi ve hızlı akıyordu. Bir köprüden geçip ve Kütahya dağının bir bölümünden tırmanarak, dağın sarp uçurumlu bir bölgesinden tehlikeli bir yolculuğa devam ettiler. Kütahya'ya gelmeden önce dağda yarım bir daire çizmiş oldular. Kasabadan yükselen tepenin görünen bir noktasında yer alan eski bir kaleye sahip olan bir şehirdi Kütahya. Burası Anadolu

Beylerbeyliği'nin merkeziydi. Paşa ordusuyla beraber Suriye'de olduğu için Şehir Mutesellim tarafından idare edilmekte ve seyyahlara İstanbul'a giderken eşlik edecek bir grup, atlar ve diğer gerekli Şeyler vardı. Kütahya pazarlarında eski dönemlere ait metal paralar ve değerli taşlar bolca bulunmaktaydı.

Kütahya'dan İnönü'ye 12 saatlik bir mesafe vardı. Hava ve yolun büyük bir kısmı güzeldi. Kısa süre içinde Porsuk'u ve dağdan akıp gelen suların oluşturduğu çamurlu bir yeri geçip daha sonra tepesinde kayalıkların olduğu bir tepeye tırmandılar. Bu yüzden günün yarısını yolculukla geçirdiler. Yol boyunca kimi zaman manzara kasvetli ve çorak kimi yerlerden ise büyük ve güzel yerlerden oluşuyordu ama hiçbir yerde ekili bir alan yoktu. Kütahya'dan çıktıklarından bu yana ikinci kez geçmekte oldukları Porsuk'a dik bir tepeden indiler. Her iki tarafında yüksek yamaçların olduğu ve bu yamaçların arasında ve akarsu boyunca ağaçların bulunduğu Porsuk'un sol yakasından yola devam ettiler. Yolun belli bir noktasına gelindiğinde koni Şeklinde ve yüksek kayalıklar yükselmekte, bazı yerlerde Gotik kiliselerinin süslü yerleri görünmekteydi. Bu eski binalar kriptiler, bölmeler ve cam ve kapıları olan mezar odalarına sahipti. Burayı geçtikten sonra vadi büyük çayırlıklara açılmakta ve bu çayırlıkların ortasından akarsu geçmekteydi. Kısa zaman sonra bu yol vadide son buldu ve yol buradan tıpkı bir İngiliz Parkı'nı andırırçasına yeşillikler, tepeler ve vadilerden oluşan bir doğal güzelliğe sahip bir köyden geçerek yola devam ettiler. Burada seyyahlar, tazılarıyla yol tutmuş olan bir grup Türk ile karşılaştılar. Daha sonra bir bayırdan geçtiler. Karşılarına gelen köy, içinde iyi kerestelik ağaçların olduğu koruluklardan oluşmaktaydı. Bu yerden aşağlara bakıldığında geniş ve iyi ekilmiş düzlük görölmekteydi ve buldukları yerden inerek İnönü'ye vardılar. İnönü, büyük mağaralar ve mezarlıkların olduğu kayalıklardan oluşmuş bir dağın altında düzlüklerin kenarına yerleşmişti. Yüksek yerlerde yer alan bu mezarlık alanlar sayıları bir hayli fazla olan kartalların meskeni olmuş ve mağaralardan birinin önü kuleleri burç duvarları ile kaplı bir duvar kapatmıştı ve burası bir zamanlar kasabaya kale görevi görmüş görünümündeydi.

6.6. Missionary Register

The Church Mission Society (Kilise Misyoner Birliği), Evangelist cemiyetlerin meydana getirdiği bir topluluktur. Tüm dünyada Anglikan ve Protestan Hıristiyanlarla birlikte faaliyet gösteren bu cemiyet 1799 yılında kurulmuştur. 90 binden fazla kadın ve erkek ile 200 yıl faaliyetlerine devam etmiştir (http://en.wikipedia.org/wiki/Church_Mission_Society). Yararlandığımız eser de bu cemiyetin yayını olup 1846 yılına aittir.

Bir grup misyoner Mayıs ayı başında Uşak'tan ayrılıp öğleden sonra Gediz'e ulaştılar. Buradan akşam saatlerinde ayrılıp gece Aizoni'den Darky'e geçtiler. Sabah saatlerinde Kütahya'ya ulaştılar. Buradaki konaklama sresinde yaptıklarını Bay Wolters 13 Mayıs 1846'da kaleme almıştır. Onun anlatımından Kütahya'daki faaliyetleri aşağıdaki gibidir:

Ermeni kilisesini ve okulunu ziyaret ettiler. Oralarda okul müdürü ve rahiplerden biriyle görüştüler. Okul müdürünün rahiplere göre Gospel(İncil) hakkında daha fazla bilgiye sahip olduğunu anladılar. Rahibe Ermenice-Türkçe kutsal kitabın bir kopyasını verirken okul müdürüne de Modern Ermenice bir Tevrat ve bir Zebur verdiler.

Kasabayı kuş bakışı gören akropolisden şehre baktıklarında manzara güzel görünüyordu. Kütahya Asya Minrnn diğer şehirlere nazaran daha geniş ve daha iyi şehirlerinden bir tanesiydi. Burada 9.250 Türk, 300 ermeni, 40-50 arasında ayrılıkçı ve papal ermeni ve 400 Yunan evinin bulunduğu söylenmekteydi.

Kütahya'da iki gün kaldıktan sonra 14 Mayıs 1846'da sabah 6'da Kütahya'dan ayrılıp yönlerini batıya çevirdiler ve Ermeni Kilisesini ziyaret etmek için Tavşanlı'ya ulaştılar. Akşam ayini vaktinde oradaydılar ve ayine onlarda katıldı. Aslında onlar için Doğu Kiliselerindeki batıl inançları ve göz ardı edilme durumunun olduğuna tanıklık etmek acı vericiydi. Ne rahipler ne de insanlar ruhen ve gerçekte Allah'a tapmanın gerekliliği konusunda hiçbir fikre sahip değillermiş gibi görünmekteydi. Beş altı yaşlarında bir erkek çocuğun yetişkinlerin yaptığı şeyleri yaptığını gördüler. Peki, bu çocuğa İsa'nın çocukların bir arkadaşı olduğunu ve Onun kurtarıcı olduğunu kim anlatacaktı.

Ayin bittikten sonra Kiliseye bağlı olan bir odaya davet edildiler. Ayinde bulunan rahip ve birkaç kişi onlara hoş geldiniz demek için odaya geldiler. Kahveler verilirken, misafirlere seyahat ile ilgili sorular sordular ve misafirlerde diyalogu dini konu da

devam ettirdiler. Yeni Zelanda'daki Gospel'in başarılarından, İncil'den ve Misyonerlik görevlerinden, her Hıristiyanın insanlığa ışık tutma görevinden bahsedildi. Söyledikleri hoşlarına gitmişe benziyordu ve onlara çok dost canlısı davrandılar. İçlerinden bir kaç misafirlere pansiyona giderken eşlik ettiler. İçlerinden birisi dikkat çekiciydi. Bu kişi hemen misafirlerin güvenini kazanmış gibi görünüyordu ve kendisinde kutsal kitabın olduğunu gördüler. Bir şeye ihtiyacınız olursa çekinmeden bana söyleyebilirsiniz dedi. Onlarda hiçbir şeye ihtiyaçlarının olmadığını ve kendisine rahatsızlık vermek istemediklerini söylediler. O da cevaben "Sizinkiyle karşılaştığımızda bizim rahatsızlığımız ne olsun ki? Sadece Gospel'in rızası ve hatırı için uzun bir yolculuğun ceremesini sizler çekiyorsunuz" dedi.

Sabah Ermeni arkadaşları erken gelmişti. Onlar da tam o saatte sabah ibadetine başlıyorlardı. Büyük bir dikkatle onları dinledi ve onlarla beraber diz çöktü. Daha sonra Hıristiyanlık inancının farklı önemli konuları hakkında onunla muhabbet ettiler ve sorduğu sorular gerçekten onun bir şeyleri bilme arzusunu gösteriyordu. Aslında böyle olumsuz bir havanın olduğu bir yerde böyle istekli birisini görmek memnun ediciydi. Bu Ermeni Kilisesi üzerine Allah'ın rahmetini ve bağışlayıcılığını umulabilir mi diye düşünmeye başladılar. Ama en azından bu kilisenin üyeleri arasında böyle duyarlı birisinin olması diğerlerinin ruhlarını kurtarabilir diye düşünüldü. Tıpkı birçok Yunanlı'nın Ortodoks Kilisesinin üyeleri olmakla gururlandıkları gibi Ermenilerin birçoğu Gospel mesajını hor görmüyorlardı. Kahvaltıdan sonra grup Tavşanlı'dan ayrıldı ve akşam bir Türk kasabası olan Emet'e vardı. Bir sonraki sabah yola devam edip Simav'a ulaştılar. Demirci'ye hareket etmek için bir gün sonra Simav'dan ayrılmıştı. Simav'a girerken yaşananlar Bay Wolters tarafından şu şekilde yazılmıştı:

"Gavur diye seslenen çocuklar tarafından karşılandık ve tepeden bize taş atmaya başladılar. Kafilde en önde olduğundan sürekli arkaya bakıp taşlardan korunmaya çalıştık. Hıristiyanlara olan nefret Müslüman çocukların bile kalplerinde vardı."

SONUÇ

Kütahya Şehri, Friglerle birlikte bölgenin önemli yerleşim birimlerinden oldu. Buraya Frigler tarafından kale inşa edilmesi verilen önemin başka bir göstergesidir. Anadolu'da siyasi hakimiyet sağlayan çeşitli devletlerin sınırlarına dahil olan Kütahya, Roma Döneminde, piskoposluk merkezi olması ile birlikte önemini arttırdı. Dini merkez olmasının yanında, orduların geçiş güzergâhında bulunması ve Anadolu içlerinde üretilen mamüllerin Ege limanlarına ulaştırılmasında kullanılan güzergah üzerinde olması şehrin gelişimini hızlandırdı.

Kütahya, Türklerin eline geçtikten sonra da önemini korudu. Kutalmışoğullarının Anadolu fetihleri ile ilk olarak Türk idaresine giren şehrin, siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel olarak merkez haline gelmesi Germiyan idaresi ile gerçekleşti. Germiyanogulları şehri imar ederek, inşa ettikleri eserler ile Kütahya'nın bir Türk-İslam şehri olmasını sağladılar.

Germiyan Beyi Süleyman Şah'ın kızının Osmanlı Şehzadesi Bayezit ile evlenmesi ile birlikte çeyiz olarak Osmanlı topraklarına dâhil olan Kütahya, tarihten getirdiği bölgenin merkez şehri olma hususiyetini bu dönemde de devam ettirdi. Önce “Şehzade Sancağı” olarak Osmanlı şehirleri arasında farklı bir yere sahip olurken, ardından Anadolu Beylerbeyiliği'nin merkezi oldu ve “Paşa Sancağı” unvanını aldı. Bu sıfatıyla, devletin Anadolu tarafındaki topraklarının idare merkezi olarak önemi daha da arttı. Kavalalı Mehmet Ali Paşa sorunu, Osmanlı Devleti içinde birçok problemi ortaya çıkarırken, şehir bazında bu olaydan en fazla etkilenen şehir Kütahya oldu. Çünkü işgal sonrası, şehre Beylerbeyi atanmayarak, bu noktada merkez olma özelliği alındı ve Tanzimat Dönemi'nde yapılan düzenlemelerden sonra Eyalet merkezi Hüdavendigâr olurken, Kütahya buraya bağlı bir Sancak yapıldı.

Kütahya şehri, Tanzimat uygulamalarının hayata geçirildiği merkezlerden biri oldu. Dönemin Şeriyeye Sicillerinden bu konuda birçok örnek bulabilmekteyiz. Muhassıllık meclislerinin kurulması, defterdar atamaları, Tanzimat'ın uygulanması ile ilgili birçok talimatname bu duruma örnek teşkil eder. İdari olarak değişikliklerde de Tanzimat uygulamalarının yansımaları görülebilir. Kütahya Sancağı'na bağlı kaza ve nahiye

sayılarındaki değişiklikler, belediye teşkilatlarının teşkili ve ticaret mahkemesi gibi yeni kurumlar şehirde Tanzimat uygulamalarının yapıldığını gösteren diğer örneklerdir.

Şehirlerin nüfusu, yörenin sahip olduğu medeniyetin göstergelerinden biridir. Çünkü nüfus, bölgede, ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel gelişmenin yansımasıdır. Nüfus yoğunluğu ile birlikte, ekonomik faaliyetler çeşitlenirken, eğitim kurumlarının sayıları artar. Kütahya şehrinin nüfusu, şehirdeki siyasi ve sosyal gelişmelere paralel ilk ele aldığımız XV-XVI ve XVII. yüzyıllardan başlayarak sürekli artmıştır. 1831 sayımına göre 16.000-18.000 arasında olan şehrin nüfusu, temettuat sayımından elde edilen verilerin değerlendirilmesi ile 15 yıl içinde, 1845'lere geldiğinde 24.000 kişi civarındadır. 1850-1860 arası Kütahya'dan geçen seyyahlar ise genel olarak 50.000 rakamını telafuz ederler. Ancak bu rakamın doğru olması pek muhtemel değildir. Çünkü 1870 yılından başlayarak salnamelerde verilen bilgilere baktığımızda 33.000 kişi civarında bilgiler mevcuttur. Bu örneklerden şehrin nüfusunun sürekli bir artış içerisinde olduğunu görmekteyiz. Kütahya'nın nüfusunu diğer sancaklara göre değerlendirdiğimizde, Karesi Sancağı'ndan sonra en fazla nüfusa sahip sancaktır. Nüfus yoğunluğu bakımından Kütahya'yı, merkez sancak Bursa takip ederken, Karahisar ve Ertuğrul Sancaklarının ise daha az nüfusa sahip oldukları görülür.

Osmanlı toprakları tarih boyunca Müslüman ya da gayr-ı Müslim fark etmeksizin, zorda kalanların sığındıkları güvenli bir liman olmuştur. İspanyolların zulmünden kaçan Yahudiler, Rusya'ya karşı kaybeden İsveç Kralı Demirbaş Şarl ve Osmanlı Devleti'nin Kafkaslar ile Balkanlar'dan çekilmeye başlaması ile birlikte milyonlarca Müslüman kurtuluşu Osmanlı topraklarına sığınmakta bulmuşlardır. İncelediğimiz dönemde Osmanlıya sığınan bir başka grup da Macar ve Lehli mültecilerdir. Bunların üst kadrosu bu dönemde Kütahya'da ikamet ettirilmişlerdir. Bu konuda yapılan çalışmaların çoğu, konuyu Osmanlı Devleti açısından ele alıp "misafirperverlik" penceresinden değerlendirmişlerdir. İncelediğimiz İngiliz belgeleri ve Kossuth başta olmak üzere mültecilerin yaptıkları yazışmalar, mülteciler açısından durumun çok da iyi olmadığını göstermektedir. Onlar Kütahya'da ikamet ettirilmelerinden ve burada uzun süre kalmak zorunda bırakılmalarından memnun olmadıkları gibi, Osmanlı Devleti'nin bu konudaki politikasını sert sözlerle eleştirmişlerdir. Diğer taraftan incelediğimiz yabancı kaynaklarda da mülteciler "prisoner (Mahpus)" olarak değerlendirilmişlerdir.

Bu dönemde Osmanlı ülkesine Kafkaslar ile Kırım'dan da göç dalgaları yaşanmış ve gelenlerden bir kısmı Kütahya Sancağı dâhilinde yerleştirilmişlerdir. Gelen muhacirler Kütahya halkı tarafından ilgi ile karşılanmış ve ihtiyaçlarının giderilmesinde yardımcı olunmuştur.

Kütahya, renkli sosyal yaşantısı ile de önemli bir yerleşim merkezidir. Kütahya evleri ve bu evlerde yaşanan hayat, kullanılan malzemeler dönemin yaşantısı ile ilgili önemli bilgileri bizlere sunmaktadır. Zengin kıyafet örnekleri, üzerlerine yapılan pahalı sırma ve altın işlemler ile önemli bir kültüre sahip olmuştur. Kaplıcaları ile Kütahya ayrı bir öneme sahip olurken, şehirdeki kaplıca kültürü de farklı özellikler taşımaktadır. Kütahya'nın sosyal hayatının önemli bir parçası da dini hayattır. Kütahya, incelenen dönemde, camileri, mescidleri ve tekkeleri ile dinin çok canlı yaşandığı bir şehir oldu. Bu dönemde tarikatlar dini yapı içinde önemli rol oynadı. Özellikle Mevlevilik açısından Kütahya, Konya'dan sonra önde gelen birkaç merkezden biridir.

Kütahya, ekonomik hayatın çok canlı olduğu merkezlerden bir tanesidir. Dönemin iki çarşılı birkaç şehirden bir tanesidir. Çarşı sayısı ve esnaf çeşitliliği zengin bir ekonomik hayatın göstergeleridir. Çini üretimi, lületaşı işletmeleri ve şap madeni de Kütahya'ya için önde gelen mali işletmeler olmuştur. Kütahya'nın sulanabilir ovalarında zengin bir tarımsal çeşitlik de göze çarpar. Ormanların yoğun bulunduğu Kütahya Sancağı, bu yönü ile de çevresindeki şehirlerden ayrılırken, meşe palamutu üretiminde oldukça ilerlemiş olduğu da görülür.

KAYNAKÇA

- Ahmed Lûtfi Efendi (1991), *Lûtfi Tarihi XIV*, Yayına Hazırlayan Münir Aktepe, Ankara.
- AKALIN, Şebnem (2002), “Kervansaray”, *DİA.*, c.XXV, Ankara.
- AKARLI, Engin Deniz (2000), “Osmanlı Topraklarında Cemaatlerin Hak ve Durumları: Genel Düşünceler”, *Osmanlı Devletinde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Edt. Azmi ÖZCAN, İstanbul.
- AKBAL, Fazıla (1995), “1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu’nda İdari Taksimat ve Nüfus”, *Bellekten*, c.15, no:60.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet (1990), *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, c.I, İstanbul.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet (1988), *Şeriyeye Sicilleri Mahiyeti, Toplu Katalogu ve Seçme Hükümler*, c.I, İstanbul.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet ve Halil Cin (1990), *Türk Hukuk Tarihi*, c.I, İstanbul.
- AKYÜZ, Yahya (2009), *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara.
- Ana Britannica* (1994), C. XVII, İstanbul.
- ALBEMARLE, George Thomas Keppel (1831), *Narrative of A Journey Across The Balcan II*, London.
- ALYOT, Halim Tefvik (1947), *Türkiye’de Zabıta*, Ankara
- ARROWSMITH, A (1832), *Grammer of Modern Geography*, London.
- ARROWSMITH, A.Aron (1839), *A Compendium of Ancient and Modern Geography*, London.
- ARROWSMITH, Aoron, NICOLAY, Charles Grenfell (1856), *Commendium Of Ancient And Modern Geography*, London.
- ARSLAN, Hüseyin (2001), *XVI. Yy.da Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskan, Göç ve Sürgün*, İstanbul.

- AZAMAT, Nihat, “Kâdiriye”, *DİA*, c.XXIV, İstanbul.
- ATAR, Fahrettin (1995), “Fetva”, *DİA*, c.XII, İstanbul.
- AYDIN, Ahmet, “Osmanlılarda Tarih Yazıcılığı”, *Türkler*, c. XI, Ankara.
- BALTACI, Cahit (1989), *İslam Paleografyası*, İstanbul.
- BARDAKOĞLU, Ali (2000), “İslam Kültüründe Din ve Vicdan Özgürlüğü”, *Osmanlı Devletinde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Edt. Azmi ÖZCAN, İstanbul.
- BARLAS, Cafer (1999), *Dünyü ve Bugünü İle Kafkasya Bağımsızlık Mücadelesi*, İstanbul.
- BATUR, Atilla, C. Dadaş, Z. Mete (2002), *Kütahya’da Sosyal Hayat III/I*, Kütahya.
- BAYARTAN, Mehmet (2003), *XIX.Yy.da Kütahya’nın Tarihi Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, C.I, İstanbul.
- Bayartan, Mehmet (2008), “Şehir Fonksiyonları açısından Kütahya Çinciliği”, *İ.Ü.E.F. Coğrafya Bölümü Dergisi*, sayı 17, İstanbul
- BAYINDIR, Abdülaziz (1986), *İslam Muhakeme Hukuku*, İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul.
- BAYINDIR, Abdülaziz (2000), “Osmanlı Adli Teşkilatı”, *Yeni Türkiye Dergisi*, c.I, sayı: Ocak-Şubat 2000, İstanbul.
- BAYKARA, Tuncer (2002) , “Kaza”, *DİA*, c.XXV, Ankara.
- BEHAR, Cem (2003), *Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu 1500–1927*, Ankara.
- BEVAN, William Letham (1869), *The Student’s Manuel Of Modern Geography*, London.
- BEYDİLLİ, Kemal (2001), *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, İstanbul.
- BEYDİLLİ, Kemal (2002), “İmam”, *DİA*, c.XXII, Ankara.
- BİLİM, Cahit Yalçın (2002), *Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi*, Eskişehir.
- BOA, 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri I, Ankara. (1993).

BOA. ML. VRD. TMT. D, 8758.

BOA. A. MKT, 112/40.

BOA. A.MKT. DV, 13/57.

BOA. Ī.MVL, 52/65.

BOA. A.MKT. NZD, 53/63.

BOA. A.MKT. MVL, 52/65.

BOA. A.MKT, 183/28.

BOA. A.MKT. DV, 23/50.

BOA. A.MKT. MVL, 27/57.

BOA. A.MKT, 179/44.

BOA. A.MKT. MVL, 19/62.

BOA. A.MKT, 202/28.

BOA. Ī.MVL, 170/5064.

BOA. A.MKT. DV, 14/97.

BOA. A.MKT. DV, 21/59.

BOA. A.MKT. MVL, 107/6.

BOA. ML.MSF.D, 15026.

BOA, MLVRD.TMT.d, 7833-9507.

BOA, Ī.DH., 27/1306.

BOA, A.MKT. MHM, 177/49.

BOA, A. MKT. MHM, 175/96.

BOA, C.DH, 153/7613.

BOA, C.DH, 273/13625.

BOA, C.BH, 56/2629.

BOA, A.MKT.MHM, 414/95.

BOA, VRD.TMT.d, 8758.

BOA, ML.TMT.d,8735-8776.

BOA, HR.MKT, 37/90-2.

BOA, HR.MKT, 34/65-1.

BOA, HR.MKT, 37/90.

BOA, A.MKT.UM, 42/92.

BOA, HR.MKT, 37/29.

BOA, HR.MKT, 36/26.

BOA, A.MKT.UM, 58/77-1.

BOA, A.MKT.UM, 58/77-4.

BOA, A.MKT.UM, 58/77-7.

BOA, A.MKT.NZD, 34/54.

BOA, A.MKT.UM, 58/77.

BOA, A. MKT. UM, 73/3.

BOA, A.MKT.UM, 143/39.

BOA, A.MKT.NZD, 94/61.

BOA, A.AMD., 40/16.

BOA, A.MKT.MHM, 203/69.

BOA, A.MKT. MHM, 179/57.

BOA, A.MKT.NZD, 292/53.

BOA, A. MKT. NZD, 414/78.

BOA, A.MKT.UM, 456/87.

BOA, A.MKT.MHM, 238/92.

BOA, A.MKT.MHM, 215/15.

BOA, A.MKT.UM, 458/35.

BOA, A.MKT.MHM, 231/60.

BOA, A.MKT.UM, 545/92.

BOA, A.MKT.MHM, 241/35.

BOA, A.MKT. DVN,172/17.

BOA, A.MKT.UM, 462/50.

BOA, A. MKT.UM, 456/87-2.

BOA, A. MKT MHM.217/49.

BOA, .MKT.MHM, 231/60.

BOA, A.MKT.NZD, 292/53.

BOA, A.MKT.UM, 377/50-1.

BOA, A.MKT.UM,535/35.

BOA, A.MKT.UM. no: 226/69.

BOA, A.MKT.UM, 536/94.

BRUN, Conrad Malte(1827), *Universal Geograph*, Philadelphia.

BRUN, Conrad Malte(1824), *Universal Geograph*, Boston.

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi (1986), “Kaplıca”, c.XII, İstanbul.

- CANATAR, Mehmet (2002), “Kethüda”, *DİA*, c.XXV, Ankara.
- CEZAR, Mustafa (1985), *Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı*, İstanbul.
- Chambers Encyclopediadia* (1868), V, London.
- Church Misionary Society, (1846), *Missinary Register*, Vol. XXXIV, London.
- CORNWELL, James (1868), *A School Geography*, London.
- CRAMER, J.A. (1732), *Description of Asia Minor*, Oxford.
- CSORBA, György (2002), “Macar Mültecileri”, *Türkler Ansiklopedisi*, c.XII, İstanbul.
- CUINET, Vital (1894), *La Turquie D’Asie*, vol. IV, Paris.
- ÇADIRCI, Musa (1997), *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara.
- ÇADIRCI, Musa (2002), “Yenileşme Sürecinde Osmanlı Ordusu”, *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, c.7, Ankara
- ÇİFTÇİOĞLU, İsmail (2004), “Germiyan Beyliği Döneminde Kütahya’da Mevlevilik”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı. X, Kütahya.
- D’AUSSY, M. Le Grand (1852), *The Travels of Bertrandon De La Brocuiere 1432-1433*, Hafod.
- DARKOT, Besim (1963), *Türkiye İktisadi Coğrafyası*, İstanbul.
- DİRİMTEKİN, Feridun (1993), “Selçukluların Anadolu’ya Yerleşmeleri”, *Malazgirt Armağanı*, Ankara.
- DOĞAN, Abdurrahman (2006), *Kütahya Erguniye Mevlevihanesi*, İstanbul.
- DUMAN, Hasan (2000), *Osmanlı salnameleri ve Nevsalleri*, Ankara.
- Eclectic Review* (1851), July-December, Vol.III, London.
- ERGİN, Osman Nuri (1995), *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul.
- ERGİN, Osman Nuri (1977), *Türk Maarif Tarihi*, c. I-II, İstanbul.

- ERSOY, Osman (1975), “Şeriyeye Sicillerinin Toplu Kataloguna Doğru”, *AÜDTCF Dergisi*, c. XXI, Sayı 3-4.
- ESER, Lami (1955), *Kütahya Evleri*, İstanbul.
- Evliya Çelebi (1985), *Seyahatname*, Tashih Mümin Çevik, 8. Cilt, İstanbul.
- EYİCE, Semavi, (1976), “2. Rokoczi Ferenc’den Hatıralar”, *Türk-Macar Kültür Münasebetleri Işığında Rokoczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu*, 31 Mayıs-3 Haziran 1976, İstanbul.
- FELLOWS, Charles (1838), *A Journal In Asia Minor*, London.
- FISHER, Richard Swainson (1852), *The Book of The World*, New-York.
- Further Corrospondence (1852), *Refugees From Hungary Vithin The Turkish Dominions*, London.
- GELL, Philip (1854), *Lord and Saviour Jesus Christ*, London.
- GIBB, R.A., DAVİES Collin (1997), “Naib”, *MEB. İslam Ansiklopedisi*, c.IX, İstanbul.
- GIBBON, Edward (1862), *The Decline and Fall of The Roman Empire*, London.
- Gisse Neşri, (1992), *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, F. Yayına Hazırlayan Nihat Azamat, İstanbul.
- GÖĞÜNÇ, Nejat (1976), “1849 Macar Mültecileri ”, *Türk-Macar Kültür Münasebetleri Işığında 2. Rokoczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu*, 31 Mayıs-3 Haziran 1976, İstanbul.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip, (1976). “Tökeli İmre ve Osmanlı Avusturya İlişkilerindeki Rolü”, *Türk-Macar Kültür Münasebetleri Işığında 2. Rokoczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu*, 31 Mayıs-3 Haziran 1976, İstanbul.
- GÖKBİLGİN, M.Tayyip “Nahiye”, *DİA*, Ankara.
- GÖKTEPE, Ramazan (2007), *Kırım Savaşı Sonrasında Osmanlı Basınında Kafkasya ve Kırım Göçleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi, Niğde.

- GÜNEŞ, Mustafa (2007), “Mevlevilik Kültürü Açısından Kütahya”, *SÜMAM Yayınları 1*, Konya.
- GÜRSOY, Ülkü (2006), *Roma İmparatorluğu Döneminde Kotiaion Tarihi ve Sikkeleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- HABİÇOĞLU, Bedri (1993), *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve İskanları*, İstanbul.
- HADİDİ, (1991), *Tevarih-i Âl-i Osman 1299-1523*, Hazırlayan Nejdet Öztürk, İstanbul.
- HARMAN, Ömer Faruk (1994), “Din”, *DİA*, c.IX. Ankara.
- HEADLEY, P.C. (1852). *The Life Of Louis Kossuth*,
- HERMANN, Robert; (2003), *Doğumunun 200. Yıl Dönümünde Louis Kossuth 1848–1849 Macar Özgürlük Savaşı*, (Çeviren Yılmaz Gülen), Budapeşte.
- HESKE, Franz (1952), *Türkiye'de Orman ve Ormancılık*, Çev. Selahattin İnal, İstanbul.
- Hoca Sadettin Efendi (1999), *Tacüt-Tevarih*, c. II-IV, Hazırlayan İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul.
- HOLMES, James (1815), *Ivory Revelation of Saint John The Divine*, London.
- HUTTER, Joseph (1851), *Von Orsova bis Kiutahia*, Braunschweig,
- Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi*, 1287.
- Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi*, 1288.
- Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi*, 1289.
- Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi*, 1290.
- Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi*, 1291.
- Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi*, 1292.
- Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi*, 1293.
- Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi*, 1294.
- Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi*, 1295.

- IMREFI, Vahot (1851), *Die Ungarischen Flüchtlinge in der Türkei*, Leipzig.
- IŞIN, Ekrem (2006), *İstanbul'da Gündelik Hayat*, İstanbul.
- İNALCIK, Halil (2009), *Devlet-i Âliye*, İstanbul.
- İPŞİRLİ, Mehmet (2006). "Naib", *DİA*, c.XXXII, İstanbul.
- Journal of The Royal Statistical Society* (1865). XXVIII, London.
- KAL'A, Ahmet (2002). "Lonca", *DİA*, c.XXVII, Ankara.
- KARAKAYA, Ebru (2002), *Kütahya*, *DİA*, c. XXVI, Ankara.
- KARAL, Enver Ziya (1997), *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara.
- KARPAT, Kemal H. (2003), *Osmanlı Nüfusu 1830–1914*, İstanbul.
- Kâtip Çelebi (2009), *Kitab-ı Cihannüma*, Yay. Haz. Fikret Sarıcaoğlu, Ankara.
- KAYMAZ, Nejat (1993), "Malazgirt savaşı ile Anadolu'nun Fethi", *Malazgirt Armağanı*, Ankara.
- KIRIMLI, Hakan (2006), "Kırım'dan Türkiye'ye Kırım Tatar Göçleri", *Uluslar arası Göç Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul.
- KOCA, Salim (2001), *Anadolu Türk Beylikleri Tarihi*, Trabzon.
- Komisyon (1993), *438 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937-1530)*, Ankara.
- Komisyon (1992), *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Ankara.
- KOSSUTH, Louis (1851), *Authentic Life of Louis Kossuth*, London,
- KÖYMEN, Mehmet Altan (2004), *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara.
- KÜTÜKOĞLU, S. Mübahat (1994), *Osmanlı Belgelerinin Dili*, İstanbul.
- LEMPRIERE, J. (1839), *Bibliotheca Classica*, New York.
- MASSIGNON Louis (1979), "Tasavvuf", *M.E.B. İslam Ansiklopedisi*, c.XXII-I, İstanbul.
- MAYO, Robert (1813), *A View Of Ancient Geography And Ancient History*, Philadelphia.

McCARTHY, Justin (1998), *Müslümanlar ve Azınlıklar*, İstanbul.

MORDTMANN, Andreas David (1998). “Kütahya”, *XIX. Yy. Anadolu Şehirleri*, Derleyen İlhan Pınar, İzmir.

MUSLU, Ramazan (2001), “Ebu Said Muhammed Hâdimî ve Nakşibendilik Risâlesinin Tahlili”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı. 4, Sakarya.

NAZIR, Bayram (2006), *Osmanlı’ya Sığınanlar*, İstanbul.

NAZIR, Bayram, (2002), “Macar ve Polonyalı ihtilalcilerin Osmanlı Devleti’ne İlticası”, *Türkler Ansiklopedisi*, c.12, İstanbul.

NAZIR, Bayram, (2007), *Osmanlı Misafirperverliği ve Avrupa’da Yankıları*, İTO Yayınları, İstanbul.

ORTAYLI, İlber (2000), *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, Ankara.

ORTAYLI, İlber (2001). “Osmanlı Devleti’nde Kadı”, *DİA*, c.XXIV, İstanbul.

ÖKE, Mim Kemal (2006), *Evliya Çelebi’nin Kütahya’sı*, İstanbul.

ÖZCAN, Azmi (2000), “İslahat Fermanı ve Din Hürriyetinin Sınırları”, *Osmanlı Devletinde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Edt. Azmi ÖZCAN, İstanbul.

ÖZTÜRK, Muhammed (2005), *1845 Tarihli Temettuat Defterlerine Göre Kütahya Şehri Dibek, Kadışeyh, Aşağı Oba, Pirlar, Kale-i Sağır, Lala Hüseyin Paşa Mahallelerinin Transkripsiyonu ve Edisyon Kritiği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya.

PAKALIN, Mehmet Zeki (1983), *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul.

Penny Cyclopaedia, (1858). Volume I, London.

REFİK, Ahmet (1926), *Türkiye’de Mülteciler Meselesi*, İstanbul.

RENNELL, James (1831), *Comparative Geography of Western Asia*, London.

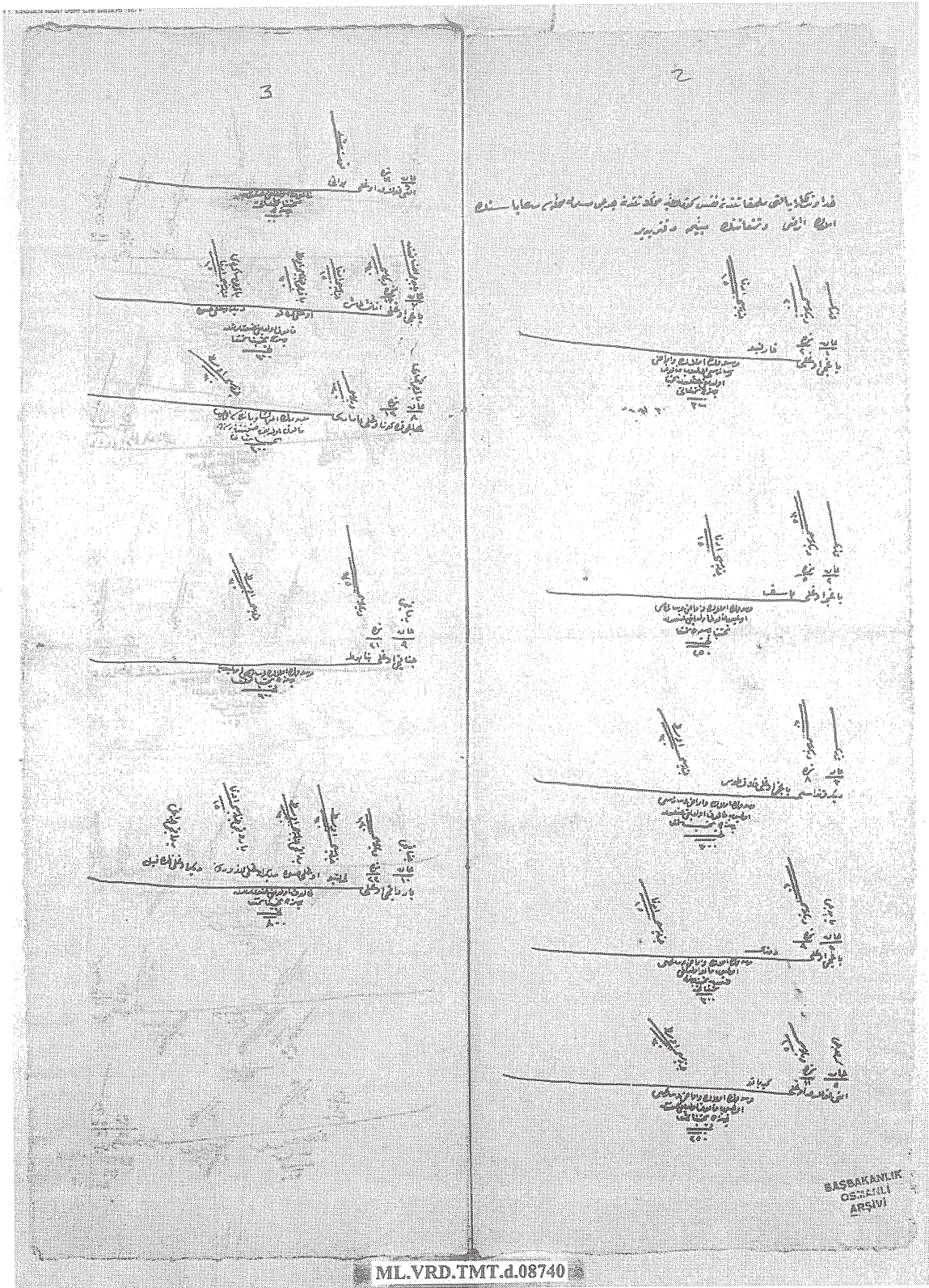
SALE, George (1759), *An Universal History*, c.12, Londra.

SAYDAM, Abdullah (2002), “Tanzimat Devri Reformları”, *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, c.7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

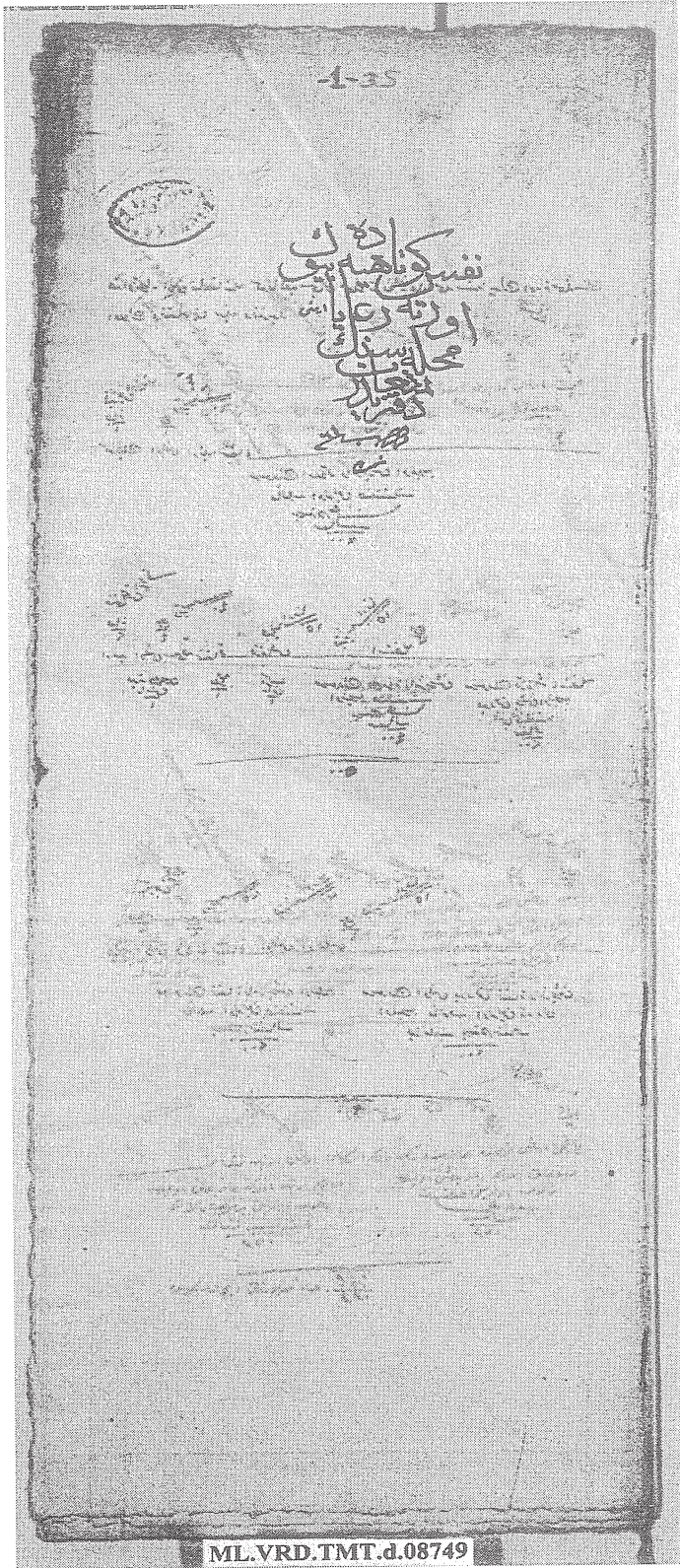
- SAYDAM, Abdullah (2002), “Yenileşme Döneminde Osmanlı Toplumunu”, *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, c.7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- SCHIMMEL, Annemarie (2005), “Türkiye’de Tasavvuf ve Dini Hayat”, Çev. Süleyman GÖKBULUT, *D.E.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, XXII, İzmir.
- SELEN, Hamit Sadi (1954), *Türkiye Coğrafyası’nın Ana Hatları*, Ankara.
- SEVİM, Ali - MERCİL, Erdoğan (1995), *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara.
- SEVİM, Ali (2000), *Anadolu’nun Fethi*, Ankara.
- SEVİM, Erdoğan (1999), *Giyimi Kuşamı İle Kütahya*, Kütahya.
- SEYİTHANLIOĞLU, Mehmet (2002), “Yenileşme Dönemi Osmanlı Devlet Teşkilatı”, *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, c.7, Yeni Türkiye Yayınları Ankara.
- SİVAS, Taciser Tüfekçi (2008), *Firigler ve Firig Uygarlığı, Firiglerin Gizemli Uygarlığı*, İstanbul.
- STRABON, (1987), *Coğrafya XII-XIII-XIV. Kitap*, Çeviren Adnan Pekman, İstanbul.
- SÜREYYA, Mehmed (1996), *Sicill-i Osmani*, Yay.Haz. Nuri AKBAYAR, c.2, İstanbul.
- ŞAHİN, İlhan (2009). “Sancak”, *DİA*, c.XXXVI, İstanbul.
- TABAKOĞLU, Ahmet (2002), “Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi”, *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, c.VII, Ankara 2002, Yeni Türkiye Yayınları.
- TANRIKORUR, Barihüda (2004), “Mevleviyye”, *DİA*, c.XXIX, Ankara.
- TEKİNDAĞ, Şehabettin, (1976), “Türk-Macar Münasebetlerine Toplu Bakış”, *Türk-Macar Kültür Münasebetleri Işığı Altında 2. Rokoczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu*, 31 Mayıs–3 Haziran 1976, İstanbul.
- The New American Cyclopaedia X*, (1861), Edited By George Ripley, Charles Dana, New York.
- The Ottoman Empire*, (1844), The Religious Tract Society, London.
- TAYLOR, Bayard (1864), *Lands of The Saracen*, New York.

- TULAY, A.Semih (1981–1982), “Kütahya Arkeolojisi”, *Kütahya*, İstanbul.
- TUĞLACI, Pars (2004), *Batı Ermenileri*, İstanbul, 2004
- TUNÇOĞLU, İhsan (2008), *Dünyada İlkler ve Sırlar Kenti Kütahya*, Kütahya.
- TURAN, Osman (1998), *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul.
- TÜMER, Günay (1994), “Din”, *DİA*, c.IX, Ankara.
- UÇANKUŞ, Hasan Tahsin (2002), *Phrygia*, Ankara.
- UMAR, Bilge (1993), *Türkiye’de Tarihsel Adlar*, İstanbul.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (2003), *Osmanlı Tarihi I*, Ankara.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1932), *Kütahya Şehri*, İstanbul.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (2003), *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri Tarihi*, Ankara.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1998), *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara.
- VARLIK, Mustafa Çetin (1988). “16.yy.da Kütahya Sancağında Yerleşme ve Vergi Nüfusu”, *Bellekten*, c.II, Ankara.
- VARLIK, Mustafa Çetin (1980), *XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı*, Erzurum
- VARLIK, Mustafa Çetin (2002). “Kütahya”, *DİA*, C 26, Ankara.
- WILLIAMS, Edvin (1855), *The National History of the United States*, Vol. II, New York.
- YAZICI, Tahsin (1964) “Nakşebend”, *M.E.B. İslam Ansiklopedisi*, c.IX, İstanbul.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin (1986), “Vakıf”, *MEB.İA*, c. XIII, İstanbul.
- YILDIZ, Hakkı Dursun (1981–1982).“Kütahya’nın Tarihçesi”, *Kütahya*, İstanbul.
- YILMAZ, Fehmi (2010), *Osmanlı Tarihi Sözlüğü*, İstanbul

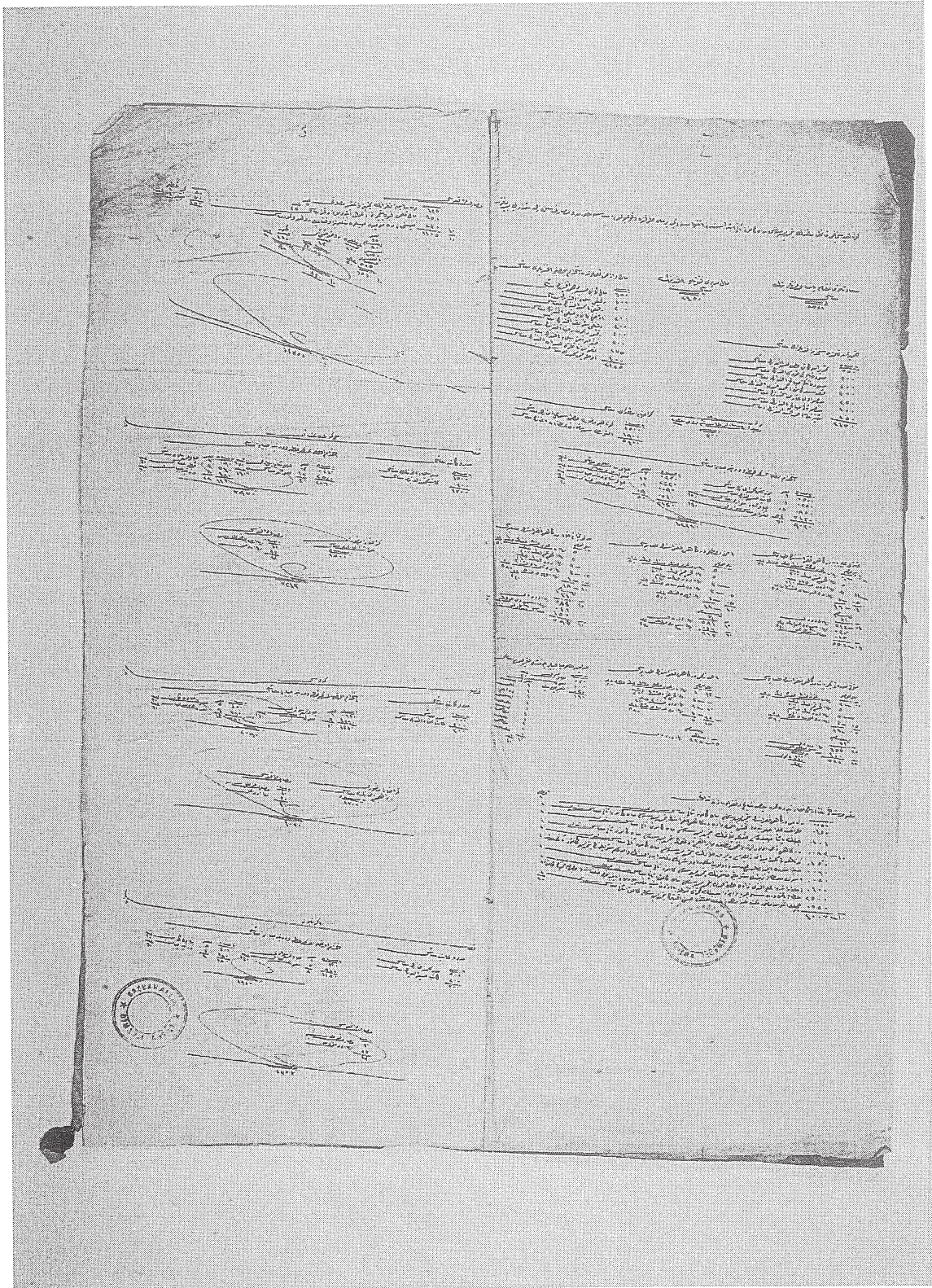
Belge 2. Kütahya Çerçi Mahallesi Temettuat Defteri 1. Sayfası



Belge 3. Kütahya Büyük Orta Mahallesi Ermeni Reaya Defteri Kapağı



Belge 4. Kütahya ve kazalarında bulunan askeri görevlileri ve maaşlarını gösteren defterinilksayfası.



Belge 5. Kütahya ve kazalarındaki Devlet Görevlilerini ve Maaşlarını Gösteren Defterin İlk Sayfası.

Handwritten document showing the first page of a register (Defter) listing state officials and their salaries in Kütahya and its districts. The text is written in Ottoman Turkish script.

The document is organized into two main columns, each containing multiple rows of entries. Each entry typically includes the name of the official, their position, and their salary. The text is written in a cursive style characteristic of Ottoman manuscripts.

At the bottom left of the page, there is a circular stamp with the text "MÜHÜR" and "KÜTAHYA" visible, indicating the official seal of the Kütahya region.

Belge 6. H. 1288 yılı Salnamesinde Kütahya Kısımının Başlangıcı.

کتابخانه کاتبی		مأمورین قضا	
مأمورین قضا		قائم مقام محمد صبری افندی	
مصرف دارمباشا		نائب عصام الدین افندی	
نائب محمد رشاد افندی		مال مدبری حاجی محمود افندی	
محمد امین افندی		نخبران کاتبی احمد افندی	
نخبران مدبری نافذ بک		مجلس اداره	
مجلس تئیزلوا		مجلس عاوی	
رئیس		رئیس	
مصرف باشا		قائم مقام افندی	
نائب افندی		نائب افندی	
محمد امین افندی		مال مدبری افندی	
نخبران مدبری بک		نخبران کاتبی افندی	
مسئلمان اعشا		ادامه افندی	
کد قوراخا		علی افندی	
اکام افندی		غوریل افندی	
غسبال اغا		رفاقت مامور لری	
عزت افندی		مال مدبری رفیق محمد افندی	
		نخبران کاتبی رفیق اسماعیل افندی	
		صندوق امینی حاجی محمد افندی	
		منافع صندوق ماموری حسن اغا	

EK B: TABLOLAR

Tablo 39. Kütahya Şehrinin 1530 Yılında Hane Sayısı ve Nüfusu

S.N.	MAHALLE ADI	HANE	MÜCERRED	VERGİYE TABİ OLMAYAN HANE	TOPLAM NÜFUS
1	Yeni Hisar	2	-	-	10
2	Efendi Bola	2	1	3	26
3	Servi	6	1	5	56
4	Ahi İzzettin	7	2	1	42
5	Pirler	11	1	3	71
6	Kadı Şeyh	11	1	1	61
7	Dibek	11	1	1	61
8	Hacı İlyas	12	4	1	69
9	Hacı Ahmed	13	3	3	83
10	Bölücek	15	3	14	148
11	Bolad Bey	15	3	5	103
12	Hacı Süleyman	10	1	2	61
13	Çukur	17	3	4	108
14	Hisar Bey Camii	17	3	7	123
15	Hacı İbrahim	18	8	3	113
16	Cemaleddin	18	5	1	100
17	Veled-i Gune	19	1	2	106
18	Kemaleddin Paşa	21	6	6	141
19	Ahi Erbasan	23	2	8	157
20	İshak Fakih	24	5	4	145
21	Dükkancık	25	4	3	144
22	Çerçi	65	7	2	342
23	Bezirciler	26	3	2	143
24	Balıklı	28	3	16	223
25	Ahi Mustafa	48	10	4	270
26	Şehreküstü	28	3	6	173
27	Maruf	29	6	2	161
28	Meydan	41	12	6	247
29	Börekçiler	47	9	22	354
30	Sultanbağı	50	15	8	305
TOPLAM		659	126	145	4146
31	Yahudiyan	12	-	-	60
32	Rumiyan	14	-	2	80
33	Ermeniyan	132	11	2	681
TOPLAM		158	11	4	821
GENEL TOPLAM		817	137	149	4967

Kaynak: 1530 Tarihli Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (1993:15)

Tablo 40: Kütahya Şehrinin 1520 Yılında Hane Sayısı ve Nüfusu

S.N.	MAHALLE ADI	HANE	MÜCERRED	NÜFUS
1	Efendi Bola	5	4	29
2	Dibek	8	-	40
3	Kadı Şeyh	9	3	48
4	Çukur	11	2	57
5	Hisar Bey	12	4	64
6	Polad Bey	13	2	67
7	Veled-i Gune	14	5	75
8	Cemaleddin	16	7	87
9	Hacı Süleyman	16	4	84
10	Hacı Ahmed	17	1	86
11	Bölücek	20	5	105
12	Ahi Erbasan	21	3	108
13	Dükkâncık	24	10	130
14	Pirler	24	2	122
15	Kemaleddin Paşa	25	7	132
16	Hisar	26	7	137
17	Maruf	27	9	144
18	İshak Fakih	29	2	147
19	Şhreküstü	30	4	154
20	Bezirciler	30	4	154
21	Çerçi	46	13	243
22	Meydan	47	6	241
23	Sultanbağı	48	17	257
24	Ahi Mustafa	57	5	290
25	Börekçiler	74	7	377
26	Yahudiyan	15	-	75
27	Rumiyan	26	1	131
28	Ermeniyan	145	4	729
	TOPLAM	835	138	4.313

Kaynak: Bayartan (2003: 117)

Tablo 41. Kütahya Şehrinin 1571 Yılında Hane Sayısı ve Nüfusu

S.N.	MAHALLE ADI	HANE	MÜCERRED	TOPLAM NÜFUS
1	Hacı Süleyman	8	2	42
2	Servi	11	-	55
3	Polad Bey	13	-	65
4	Cedid	13	4	69
5	Balıklı	47	6	241
6	Kadı Şeyh	18	2	92
7	Dibek	20	7	107
8	Ahi İzzettin	22	8	118
9	Çukur	22	3	113
10	Hacı Ahmed	22	11	121
11	Hacı İlyas	24	5	125
12	Efendi Bola	24	8	128
13	Bezirciler	25	6	131
14	Veled-i Gune	28	4	144
15	Pirler	29	-	145
16	Bölücek	75	22	397
17	Orta Hisar	31	5	160
18	Yeni Hisar	32	3	163
19	Dükkâncık	33	-	165
20	Maruf	33	5	170
21	Çerçi	38	9	199
22	Kemaleddin Paşa	42	4	214
23	Hacı İbrahim	44	-	220
24	Hacı Evren	47	9	244
25	Sultanbağı	54	10	280
26	Cemaleddin	54	18	288
27	İshak Fakih	59	6	301
28	Hüseyin Paşa	59	13	308
29	Ahi Erbasan	65	5	330
30	Şhreküstü	70	14	364
31	Orta	77	11	396
32	Ahi Mustafa	101	16	521
33	Börekçiler	104	24	544
34	Meydan	130	32	682
TOPLAM		1474	272	7642
35	Yahudiyan	6	-	30
36	Rumiyan	40	4	204
37	Ermeniyan	68	12	352
TOPLAM		114	16	586
GENEL TOPLAM		1588	288	8228

Kaynak: Bayartan (2003: 119)

Tablo 42. 1831Yılı Kütahya Şehri

Mahallat-ı İslam (Müslümanları yaşadığı mahalleler)	33
Medereseler	16
Han	6
Büyût (Hane)	3629
Müntehebat	1238
Kübar	2989
Sigar	2170
Misafirin	729
Asakir-i Mansure	157
Muhacirin	22
Gayr-ı Ez Asakir ve Muhacirin Cem'an	7126

Kaynak: Karal, (1997: 165)

Tablo 43. Etrafşehir Nahiyesi

Aded-i Kura	44
Çiftlik	4
Büyût (Hane)	1198
Müntehebat	787
Kübar	1357
Sigar	1029
Misafirin	111
Asakir-i Mansure	6
Muhacirin	13
Gayr-ı Ez Asakir ve Muhacirin Cem'an	3284

Kaynak: Karal, (1997: 165)

Tablo 44. Armudeli Nahiyesi

Aded-i Kura	19
Çiftlik	1
Büyût (Hane)	583
Müntehebat	392
Kübar	636
Sigar	624
Misafirin	10
Asakir-i Mansure	7
Muhacirin	97
Gayr-ı Ez Asakir ve Muhacirin Cem'an	1662

Kaynak: Karal, (1997: 165-166)

Tablo 45: Örencik Nahiyesi

Aded-i Kura	37
Çiftlik	--
Büyût (Hane)	1514
Münthebat	881
Kübar	1382
Sigar	1150
Misafirin	147
Asakir-i Mansure	31
Muhacirin	11
Gayr-ı Ez Asakir ve Muhacirin Cem'an	3560

Kaynak: Karal, (1997: 165-172)

Tablo 46: Gireği Nahiyesi

Aded-i Kura	37
Çiftlik	--
Büyût (Hane)	936
Münthebat	569
Kübar	1090
Sigar	794
Misafirin	80
Asakir-i Mansure	14
Muhacirin	3
Gayr-ı Ez Asakir ve Muhacirin Cem'an	2533

Kaynak: Karal, (1997: 165-172)

Tablo 47: Tavşanlı Nahiyesi

Aded-i Kura	46
Çiftlik	1
Büyût (Hane)	2130
Münthebat	1207
Kübar	2111
Sigar	1678
Misafirin	331
Asakir-i Mansure	28
Muhacirin	3
Gayr-ı Ez Asakir ve Muhacirin Cem'an	5327

Kaynak: Karal, (1997: 165-172)

Tablo 48: Gümüş Nahiyesi

Aded-i Kura	25
Çiftlik	1
Büyût (Hane)	1449
Münthebat	711
Kübar	1474
Sigar	1276
Misafirin	287
Asakir-i Mansure	10
Muhacirin	--
Gayr-ı Ez Asakir ve Muhacirin Cem'an	3748

Kaynak: Karal, (1997: 166)

Tablo 49: Altıntaş Nahiyesi

Aded-i Kura	38
Çiftlik	--
Büyût (Hane)	1364
Münthebat	740
Kübar	1377
Sigar	1016
Misafirin	298
Asakir-i Mansure	13
Muhacirin	47
Gayr-ı Ez Asakir ve Muhacirin Cem'an	3431

Kaynak: Karal, (1997: 166)

Tablo 50. Banaz Nahiyesi

Kura	38
Çiftlik	1
Büyût (Hane)	1151
Münthebat	562
Kübar	1378
Sigar	1121
Misafirin	116
Asakir-i Mansure	45
Muhacirin	191
Gayr-ı Ez Asakir ve Muhacirin Cem'an	3177

Kaynak: Karal, (1997: 167)

Tablo 51: Kula Kazası

Mahallat-1 İslam (Müslümanları yaşadığı mahalleler)	9
Medereseler	1
Han	4
Büyût (Hane)	3026
Kura	15
Çiftlik	21
Münthebat	1069
Kübar	3977
Sigar	2820
Misafirin	421
Asakir-i Mansure	112
Muhacirin	63
Gayr-ı Ez Asakir ve Muhacirin Cem'an	8287

Kaynak: Karal, (1997: 165-167)

Tablo 52. Eşme Kazası

Kura	16
Çiftlik	1
Büyût (Hane)	631
Münthebat	454
Kübar	710
Sigar	733
Misafirin	142
Asakir-i Mansure	23
Muhacirin	--
Gayr-ı Ez Asakir ve Muhacirin Cem'an	2039

Kaynak: Karal, (1997: 167)

Tablo 53 Sirge Kazası

Kura	20
Çiftlik	1
Büyût (Hane)	402
Münthebat	294
Kübar	431
Sigar	401
Misafirin	61
Asakir-i Mansure	1
Muhacirin	3
Gayr-ı Ez Asakir ve Muhacirin Cem'an	1187

Kaynak: Karal, (1997: 168)

Tablo 54. Eynal Kazası

Kura	10
Büyût (Hane)	281
Münthebat	145
Kübar	336
Sigar	262
Misafirin	10
Asakir-i Mansure	27
Muhacirin	218
Gayr-ı Ez Asakir ve Muhacirin Cem'an	753

Kaynak: Karal, (1997: 168)

Tablo 55. Küre Kazası

Kura	12
Büyût (Hane)	236
Münthebat	133
Kübar	251
Sigar	239
Misafirin	73
Asakir-i Mansure	9
Muhacirin	45
Gayr-ı Ez Asakir ve Muhacirin Cem'an	696

Kaynak: Karal, (1997: 168)

Tablo 56: Selendi Kazası

Kura	12
Çiftlik	4
Büyût (Hane)	307
Münthebat	125
Kübar	385
Sigar	321
Misafirin	86
Asakir-i Mansure	15
Muhacirin	49
Gayr-ı Ez Asakir ve Muhacirin Cem'an	917

Kaynak: Karal, (1997: 168)

Tablo 57. Danışmendli Kazası

Kura	42
Çiftlik	1
Büyût (Hane)	1739
Münthebat	1030
Kübar	1889
Sigar	1759
Misafirin	235
Asakir-i Mansure	3
Muhacirin	72
Gayr-ı Ez Asakir ve Muhacirin Cem'an	4913

Kaynak: Karal, (1997: 169)

Tablo 58. Eğrigöz Kazası

Kura	58
Çiftlik	4
Büyût (Hane)	2493
Münthebat	1397
Kübar	3385
Sigar	2825
Misafirin	213
Asakir-i Mansure	152
Muhacirin	498
Gayr-ı Ez Asakir ve Muhacirin Cem'an	7820

Kaynak: Karal, (1997: 169)

Tablo 59: Dağardı Kazası

Kura	45
Büyût (Hane)	742
Münthebat	343
Kübar	664
Sigar	568
Misafirin	63
Asakir-i Mansure	29
Muhacirin	186
Gayr-ı Ez Asakir ve Muhacirin Cem'an	1638

Kaynak: Karal, (1997: 169)

Tablo 60: Çal Kazası

Kura	30
Büyût (Hane)	3538
Münthebat	1204
Kübar	4681
Sigar	3504
Misafirin	148
Asakir-i Mansure	279
Muhacirin	560
Gayr-ı Ez Asakir ve Muhacirin Cem'an	9537

Kaynak: Karal, (1997: 169)

Tablo 61: Simav Kazası

Mahallat-ı İslam (Müslümanları yaşadığı mahalleler)	4
Kura	64
Çiftlik	4
Büyût (Hane)	3444
Münthebat	1325
Kübar	3569
Sigar	3210
Misafirin	77
Asakir-i Mansure	201
Muhacirin	273
Gayr-ı Ez Asakir ve Muhacirin Cem'an	8181

Kaynak: Karal, (1997: 169)

Tablo 62: Gediz Kazası

Mahallat-ı İslam (Müslümanları yaşadığı mahalleler)	16
Kura	78
Çiftlik	2
Büyût (Hane)	3419
Münthebat	1968
Kübar	3438
Sigar	13116
Misafirin	412
Asakir-i Mansure	152
Muhacirin	471
Gayr-ı Ez Asakir ve Muhacirin Cem'an	18934

Kaynak: Karal, (1997: 170)

Tablo 63: Şeyhli Kazası

Mahallat-ı İslam (Müslümanları yaşadığı mahalleler)	12
Kura	46
Çiftlik	4
Büyût (Hane)	1856
Münthebat	823
Kübar	2409
Sigar	1951
Misafirin	453
Asakir-i Mansure	200
Muhacirin	271
Gayr-ı Ez Asakir ve Muhacirin Cem'an	5636

Kaynak: Karal, (1997: 171)

Tablo 64. Şeyhli'ye Bağlı Kenbler Kazası

Kura	5
Büyût (Hane)	215
Münthebat	66
Kübar	200
Sigar	168
Misafirin	75
Asakir-i Mansure	18
Muhacirin	77
Gayr-ı Ez Asakir ve Muhacirin Cem'an	509

Kaynak: Karal, (1997: 171)

Tablo 65. Şeyhki'ye Bağlı Dazkırı Kazası

Kura	13
Büyût (Hane)	670
Münthebat	291
Kübar	788
Sigar	613
Misafirin	45
Asakir-i Mansure	35
Muhacirin	489
Gayr-ı Ez Asakir ve Muhacirin Cem'an	1737

Kaynak: Karal, (1997: 171)

Tablo 66. Şeyhli'ye Bağlı Soma Kazası

Kura	8
Büyût (Hane)	258
Münthebat	94
Kübar	297
Sigar	252
Misafirin	18
Asakir-i Mansure	13
Muhacirin	248
Gayr-ı Ez Asakir ve Muhacirin Cem'an	661

Kaynak: Karal, (1997: 172)

Tablo 67. Şeyhli'ye Bağlı Baklan Kazası

Kura	26
Büyût (Hane)	1142
Münthebat	580
Kübar	1299
Sigar	929
Misafirin	124
Asakir-i Mansure	92
Muhacirin	426
Gayr-ı Ez Asakir ve Muhacirin Cem'an	2932

Kaynak: Karal, (1997: 172)

Tablo 68. Kütahya Sancağı'nda Bulunan Yörükler

Hiyem (Çadırlar)	2663
Münthebat	1669
Kübar	1218
Sigar	4214
Misafirin	88
Asakir-i Mansure	15
Muhacirin	189
Gayr-ı Ez Asakir ve Muhacirin Cem'an	7489

Kaynak: Karal, (1997: 171)

Tablo 69. Kütahya Sancağı'nda Bulunan Kıptiler

Hiyem (Çadırlar)	15
Nüfus-u Kebir	97
Nüfus-u Sağır	71
Cem'an Nüfus-u Kıptiyan	168

Kaynak: Karal, (1997:172)

Tablo 70: Kütahya Sancağı Toplam Nüfusu(Kıptiler dâhil değildir.)

Kura	898
Çiftlik	54
Büyût	46620
Hıyam-ı Yörükân	2663
Münthebat-ı Ahali	23672
Münthebat-ı Misafirin	1746
Nüfus-u Kübar (Münthebat haricen)	54569
Nüfus-u Siğar	56274
Misafirin (Münthebat haricen)	6392
Asakir-i Mansure	1972
Muhacirin	4799
Gayr-ı Ez Asakir ve Muhacirin Cem'an	140907

Kaynak: Karal, (1997: 165-172)

Tablo 71. 1831 Kütahya Sancağı Bağlı Kazalara Göre Nüfusun Dağılımı

NÜFUSU YAZILAN YERLER	İslam	Reaya	Kıpti	Yahudi	Ermeni	Yekûn
Kütahya Şehri	8034					8034
Etrafşehir Nahiyesi	3414					3414
Armudeli Nahiyesi	1778					1778
Örencik Nahiyesi	3749					3749
Gireği Nahiyesi	2630					2630
Tavşanlı Nahiyesi	2689					2689
Gümüş Nahiyesi	4045					4045
Altuntaş Nahiyesi	3789					3789
Uşak Kazası	25291					25291
Banaz Nahiyesi	3529					3529
Kula Kazası	8883					8883
Eşme Kazası	2204					2204
Sırke Kazası	1252					1252
Küre Kazası	823					823
İnay Kazası	1008					1008
Selendi Kazası	1067					1067
Danışmendli Kazası	5223					5223
Çal Kazası	10524					10524
Emet Kazası	8683					8683
Simav Kazası	8732					8732
Dağardı Kazası	1916					1916
Gediz Kazası	19969					19969
Şeyhli Kazası	6560					6560
Dazkırı Kazası	2306					2306
Kenliler Kazası	679					679
Soma Kazası	940					940
Baklan Kazası	3574					3574
Yörüküyan	7781					7781
Kıptiler	----		16 8			168

Kaynak: Karal, (1997: 212)

Tablo 72. Kütahya Sancağı'nın H.1287-1289-M. 1870-1872 Yılları Nüfusu

Esmâ-i Kaza (Kaza İsimleri)	Mahallât (Mahalleler)	Hane (Ev)	Zekûr(Erke k) Gayr- Müslim	Nüfus (Müslim)	Yekûn Nüfus
Kütahya (Nahiyeler Dâhil)	83	14297	3224	30142	33366
Tavşanlı Kazası	20	1780	0	8197	8197
Uşak Kazası(Göbek Dâhil)	09	6847	0	27325	27325
Banaz Kazası	0	126	0	5115	5115
Gediz Kazası(Şaphane Dahil)	15	3581	0	15916	15916
Simav Kazası	0	3359	0	11137	11137
Eğrigöz Kazası	0	2054	0	7968	7968
Dağardı Kazası	0	866	0	2213	2213
Eskişehir Kazası	5	3239	0	7931	7931
Seyitgazi Kazası	5	1425	0	4688	4688
İnönü Kazası	0	1180	0	3899	3899
YEKÜNÜ	137	39889	3224	124531	127755

Kaynak: (HVS. 1287: 152; HVS. 1288: 119; HVS. 1289: 114)

Tablo 73. Hüdavendigâr Vilayeti H.1289-M.1872 yılı Nüfusu

SANCAK İSİMLERİ	Mahallât (Mahalleler)	Hane (Ev)	Zekûr(Erke k) Gayr- Müslim	Nüfus (Müslim)	Yekûn Nüfus
Bursa Sancağı	201	61983	45357	97206	142563
Balıkesir Sancağı	108	62520	45428	98769	144157
Kütahya Sancağı	137	39889	3224	124531	127755
Karahisar Sancağı	66	37591	1876	98779	100655
YEKÜNÜ	512	201938	95885	419245	514930

Kaynak: (HVS. 1289: 116)

Tablo 74. Kütahya Sancağı H.1290-1291-M.1873-1874 yılı Nüfusu

Esmâ-i Kaza (Kaza İsimleri)	Çiftlikler	Mahallât (Mahalleler)	Hane (Ev)	Zekür(Erke k) Gayr- Müslim	Nüfus (Müslim)	Yekûn Nüfus
Kütahya (Nahiyeler Dâhil)	28	13	16077	3224	38339	41563
Uşak Kazası		09	12250	842	23325	24167
Banaz Kazası		--	1400	0	5115	5115
Göbek Nahiyesi		6	750	0	4000	4000
Gediz Kazası(Şaphane Dâhil)	79	15	3581	0	15916	15916
Simav Kazası	82	4	3587	0	11315	11315
Eğrigöz Nahiyesi	48	--	2500	0	8200	8200
Dağardı Nahiyesi	48	--	866	0	2213	2213
Eskişehir Kazası	35	5	4069	71	19168	19239
Seyitgazi Nahiyesi	35	5	1425	0	4721	4721
İnönü Nahiyesi	15	--	1180	0	3910	3910
YEKÜNÜ	350	57	47685	4137	135222	140259

Kaynak: (HVS. 1290: 121; HVS. 1291: 114)

Tablo 75. Kütahya Sancağı H.1292-1294-M.1875-1877 yılı Nüfusu

Nüfus-Zükür	Müslim	Gayr-Müslim	Cami	Mescid	Mektep	Tekke	Kilise	Hane	Mahalle	Karye	Çiftlik	Han	Kaplıca	Değirmen	Meyhane	Kahvehane	Dükkan	Kaza İsimleri ve Birimler
																		Kütahya
7091	3268	-	27	37	22	12	5	4975	53	-	-	8	11	-	13	98	1377	Kütahya
4892	-	-	58	10	7	4	-	2500	-	63	15	-	2	-	-	2	-	Etrafşehir
5040	-	-	36	3	10	2	-	2233	-	38	5	-	-	-	5	-	37	Virançik
4001	-	-	30	8	16	1	-	1802	39	39	4	-	-	-	-	-	9	Gireği
4528	-	-	40	8	18	4	-	2030	-	38	6	-	8	-	-	-	4	Altıntaş
5170	-	-	46	5	19	2	-	2120	-	52	7	1	6	-	-	1	12	Gümüş
2439	-	-	19	3	16	5	-	1241	-	21	5	1	2	-	2	10	-	Emrudi
6347	98	-	45	4	24	3	1	2877	7	26	3	2	8	-	27	494	-	Taşanlı
25878	537	-	100	15	100	-	2	12860	9	112	-	8	2	-	10	620	-	Uşak
4891	-	-	5	2	2	-	-	680	5	3	-	1	-	-	5	110	-	Göbek
5872	-	-	4	5	2	-	-	1386	-	34	-	-	-	-	3	-	3	Banaz
13039	-	-	10	6	12	9	-	3973	7	64	19	4	2	-	11	212	-	Gediz
1831	-	-	1	5	5	-	-	450	8	3	-	1	1	-	2	35	-	Şaphane
11028	-	-	43	50	68	1	1	3331	4	62	4	4	2	-	10	385	-	Simav
8111	-	-	22	47	57	-	-	3720	4	54	5	1	1	-	5	255	-	Eğrigöz
2700	-	-	8	15	35	-	-	879	-	44	4	-	-	-	-	-	10	Dağardı
11370	-	-	9	6	7	5	-	4500	5	39	10	10	4	-	2	30	40	Eskişehir
4688	-	-	17	11	27	12	-	1424	4	35	8	3	5	-	-	10	47	Seydighazi
4255	-	-	6	9	25	16	-	1397	4	19	4	4	5	-	5	-	39	İnönü

Kaynak: (HVS. 1292: 150; HVS. 1293: 138; HVS. 1294: 138-139).

Tablo. 76: 1831 Nüfus Sayımına Göre Anadolu Eyaleti

SAYIM BÖLGESİ	Müslümanlar	Reaya	Çingener	Yahudiler	Ermeniler	TOPLAM
Kütahya	147678		168			147.846
Hüdavendigar	155908	9723		627	2800	169.058
Eskişehir	62592	5043				67.635
Ankara	49825	7188		136		57.149
Çankırı	50586	447				51.033
Kastamonu	114854	3285				118.139
Aydın	100257	6346		532	543	107.678
Saruhan	82389	13400				95.789
Muğla	45520	22657	520	3706	2354	74.757
Menteşe	49830	2346	196	36	52	52.460
Hamit	92541	1268				93.809
Teke	35839					35839
Karasi	37138	4012				41.150
Viranşehir	59502	1225				60.727
TOPLAM	1.084.459	76.960	884	5.037	6.095	1.173.435

Kaynak: Karpaz (2003: 150-151)

Tablo 77: 1877-1878 Yıllarında Hüdavendigar Vilayetinin Nüfusu

Vilayet	Sancak Merkezi	Nüfus	Hane Sayısı
HÜDAVENDİGAR	Bursa	120.426	53.920
	Karasi	28.721	15.934
	Karahisar	77.264	18.033
	Kütahya	139.574	55.292
	TOPLAM	365.985	143.179

Kaynak: Karpaz (2003:159)

Tablo 78: 1844-1845 yıllarında Kütahya Merkez Mahallelerinde Nüfus

S.N.	Mahalle adı	Hane	Yekûn Nüfus*	Toplam Nüfus
1	Hisaraltı	11	35	79
2	Çukur	20	38	118
3	Dibek	22	45	133
4	Kadı Şeyh	29	70	186
5	Efendi Bola	31	59	183
6	İshak Fakih	34	73	209
7	Balıkli Müslüman	64	61	317
	Ermeni Reaya	27	62	170
	Katolik Reaya	18	37	109
8	Dükkancık	49	112	308
9	Paşam	49	99	295
10	Şehreküstü Katolik	49	129	325
	Ermeni Reaya	53	98	310
11	Maruf	50	113	313
12	Hacı Ahmed Müslüman	59	154	390
	Ermeni Reaya	22	68	156
	Katolik Reaya	12	25	73
13	Kale-i Sagir	59	120	356
14	Ahi Evran Rum Reaya	62	189	437
15	Hacı İbrahim	62	146	394
16	Bezirciler	62	170	418
17	Gönan	63	150	402
18	Pirler	67	169	437
19	Polat Bey	67	143	411
20	Sultanbağı	81	182	506
21	Ahi Mustafa	93	223	595
22	Cedid	96	215	599
23	Cemaleddin	99	209	605
24	Ahi Erbasan	113	276	728
25	Servi	126	286	790
26	Börekçiler	191	426	1190
27	Meydan	215	501	1361
28	Lala Hüseyin Paşa İslam	222	474	1362
	Rum Reaya	38	67	219
29	Saray	242	577	1545
30	Çerçi Müslüman	259	716	1752
	Reaya Rum	121	205	689
31	Bölücek Müslüman	435	1220	2960
	Ermeni	11	12	56
32	Çerçi Süleyman Reaya	204	630	1446
33	Büyük Orta Ermeni	80	156	476
34	Küçük Orta Ermeni	29	76	192
	Ermeni Katolik	42	109	277

35	Lala Ermeni	104	160	576
	Katolik	13	17	69
TOPLAM MÜSLÜMAN		2970	7062	18942
TOPLAM GAYR-I MÜSLİM		885	2040	5580
GENEL TOPLAM		3855	9102	24522

Kaynak: (BOA., ML.TMT.,8735...8776 Numaralı Hüdavendigâr Vilayeti Kütahya Sancağı Temettuat Defterleri)

Tablo 79: 1844-1845 yıllarında Kütahya Merkez Mahallelerinde Gayr-ı Müslim

Nüfus

S.N.	Mahalle Adı	Hane Sayısı	Yekûn Nüfus	Toplam Nüfus
1	Balıklı Mahallesi Ermeni Reaya	27	62	170
1	Balıklı Mahallesi Katolik Reaya	18	37	109
2	Şehreküstü Katolik Reaya	49	129	325
2	Şehreküstü Ermeni Reaya	53	98	310
3	Hacı İbrahim Mahallesi Ermeni Reaya	22	68	156
3	Hacı İbrahim Mahallesi Katolik Reaya	12	25	73
4	Ahi Evran Mahallesi Rum Reaya	62	189	437
5	Lala Hüseyin Paşa Mahallesi Rum Reaya	38	67	219
6	Çerçi Mahallesi Reaya Rum Reaya	121	205	689
7	Bölücek Mahallesi Ermeni Reaya	11	12	56
8	Çerçi Süleyman Mahallesi Reaya	204	630	1446
9	Büyük Orta Mahallesi Ermeni Reaya	80	156	476
10	Küçük Orta Mahallesi Ermeni Reaya	29	76	192
10	Küçük Orta Mahallesi Ermeni Katolik Reaya	42	109	277
11	Lala Mahallesi Ermeni Reaya	104	160	576
11	Lala Mahallesi Katolik Reaya	13	17	69
	TOPLAM	885	2040	5580

Kaynak: (BOA., ML.TMT.,8735...8776 Numaralı Hüdavendigâr Vilayeti Kütahya Sancağı Temettuat Defterleri).

Tablo 80: 1844-1845 yıllarında Kütahya Merkez Mahallelerinde Müslüman Nüfus

S.N.	Mahalle Adı	Hane Sayısı	Yekûn Nüfus	Toplam Nüfus
1	Hisaraltı	11	35	79
2	Çukur	20	38	118
3	Dibek	22	45	133
4	Kadı Şeyh	29	70	186
5	Efendi Bola	31	59	183
6	İshak Fakih	34	73	209
7	Balıklı Müslüman	64	61	317
8	Dükkâncık	49	112	308
9	Paşam	49	99	295
10	Maruf	50	113	313
11	Hacı Ahmed Müslüman	59	154	390
12	Kale-i Sagir	59	120	356
13	Hacı İbrahim	62	146	394
14	Bezirciler	62	170	418
15	Gönan	63	150	402
16	Pirler	67	169	437
17	Polat Bey	67	143	411
18	Sultanbağı	81	182	506
19	Ahi Mustafa	93	223	595
20	Cedid	96	215	599
21	Cemaleddin	99	209	605
22	Ahi Erbasan	113	276	728
23	Servi	126	286	790
24	Börekçiler	191	426	1190
25	Meydan	215	501	1361
26	Lala Hüseyin Paşa İslam	222	474	1362
27	Saray	242	577	1545
28	Çerçi Müslüman	259	716	1752
29	Bölücek Müslüman	435	1220	2960
TOPLAM		2970	7062	18942

Kaynak: (BOA., ML.TMT.,8735...8776 Numaralı Hüdavendigâr Vilayeti Kütahya Sancağı Temettuat Defterleri).

Tablo 81. Kütahya Sancağı H.1296-M.1879 yılı nüfus tablosu

Esmâ-i Kaza (Kaza İsimleri)	Karya (Köy)	Hane	Müslüman Erkek Nüfus	Rum Erkek Nüfus	Ermeni Erkek Nüfus
Kütahya Merkez	54	4276	7279	1811	1457
Etrafşehir Nahiyesi	61	1958	4912		
Virancık Nahiyesi	38	1857	5113		
Gireği Nahiyesi	39	3579	4015		
Gümüş Nahiyesi	31	1776	5150		
Altıntaş Nahiyesi	38	4034	4650		
Tavşanlı Nahiyesi	33	2220	6150		95
Armudeli Nahiyesi	25	958	2213		
Uşak Kazası	126	8658	12415	566	210
Banaz Nahiyesi	40	1894	5135		
Gediz Kazası	85	4708	12355		
Göbek Nahiyesi	24	884	1908		
Şaphane Nahiyesi	1	589	1385		
Eskişehir Kazası	50	4371	10157		
Seyitgazi Nahiyesi	48	1588	3642		
İnönü Nahiyesi	1	1408	4115		
Simav Kazası	76	4745	12365		
Eğrigöz Nahiyesi	67	3958	9785		
Dağardı Nahiyesi	48	2326	1245		
TOPLAM	885	55787	113989	2377	1762

Kaynak: (H.1296 Yılı Hüdavendigar Salnamesi: 183- Salnamedeki orijinal metinde, icmal kısmında; karye sayısı 865, hane sayısı 56797, rakamları verilmektedir. Ancak rakamları yazıp topladığımızda ulaşılan rakamlar yukarıdaki tabloda hesaplanarak kaydedilmiştir).

Tablo 82. 1881-1882/1893 Osmanlı Genel sayımına Göre Kütahya Sancağı'nın Nüfusu

SAYIM BÖLGESİ	MÜSLÜMANLAR		RUMLAR		ERMENİLER		DİĞER (Katolik, Yahudi, Protestan, Yabancı Uyruklu)		TOPLAM
	K	E	K	E	K	E	K	E	
Kütahya	58.853	56.532	2.245	2.157	1.443	1.365	446	349	123.390
Uşak	37.070	34.535	725	707	340	320	-	-	73.697
Gediz	16.932	15.966	-	-	-	-	-	-	32.898
Simav	16.606	15.930	15	60	2	7	2	2	32.624
Eskişehir	27.470	28.608	308	512	568	604	98	227	58.395
TOPLAM	156.931	151.571	3.293	3.436	2.353	2.296	546	578	321.004

Kaynak: Karpaz (2003:172)

Tablo 83. 1881-1882/1893 Osmanlı Genel sayımına Göre Hüdavendigar Vilayetinin Nüfusu

Sayım Bölgesi	Müslümanlar		Rumlar		Ermeniler		DİĞER (Katolik, Yahudi, Protestan, Yabancı Uyruklu)		TOPLAM
	K	E	K	E	K	E	K	E	
Kütahya	156.931	151.571	3.293	3.436	2.353	2.296	546	578	321.004
Bursa	102.231	106.322	23.403	24.570	11.823	12.193	2.520	2.720	285.782
Ertuğrul	76.779	75.436	5.587	5.239	8.440	8.596	611	616	181.664
Karahisar	102.318	103.221	28	75	2.674	2.776	-	1	211.093
Karasi	126.475	131.479	32.913	34.473	3.256	3.051	1.935	2.759	336.341
TOPLAM	564.734	568.029	65.224	67.793	28.546	29.272	5.612	6.674	1.335.884

Kaynak: (Karpaz, s:172)

Tablo 84. Cuinet'e Kütahya Sancağı'nın Nüfusu.

Kazalar	Müslüman	Rum	Ermeni		Yahudi	Toplam
			Grog.	Katolik		
Kütahya	112.976	4.050	2.553	754	-	120.333
Eskişehir	38.200	22.700	6.074	-	100	67.074
Uşak	72.466	2.384	1.419	-	-	76.269
Gediz	40.761	-	-	-	-	40.764
Simav	37.877	-	-	-	-	37.877
TOPLAM	302.283	29.134	10.046	754	100	342.317

Kaynak: Cuinet IV(1894: 193)

Tablo 85: Cuinet'e Kütahya Merkez Nüfusu.

Kütahya Şehri	Nüfusu
Müslüman	15.158
Rum (Grek Ortodoks)	4.050
Grogeryan Ermeni	2.304
Katolik Ermeni	754
Toplam	22.266

Kaynak: Cuinet (1894: 202)

Tablo 86: Cuinet'e Eskişehir Merkez Nüfusu.

Eskişehir Kazası Merkezi	Nüfusu
Müslüman	17.131
Rum (Grek Ortodoks)	1.147
Grogeryan Ermeni	583
Katolik Ermeni	132
Latinler	30
Toplam	19.023

Kaynak: Cuinet (1894: 209)

Tablo 87: Cuinet'e Uşak Kazası Merkez Nüfusu.

Eskişehir Kazası Merkezi	Nüfusu
Müslüman	11.000
Rum (Grek Ortodoks)	1.484
Grogeryan Ermeni	600
Toplam	13.084

Kaynak. Cuinet (1894: 216)

EK C: RESİM EKLERİ

Resim 1. Yellice dağı tarafından Ulucami ve Hisar



Resim 2. Kışla Binaları



Resim 3. Karagöz Camisi ve Arkada kaleye doğru Kütahya.



Resim 4. Yeşil Camii.



Resim 5. Küçük Hamam.



Resim 6. Yoncalı Kaplıcaları.



Resim 7. Çavdarhisar İlçesi'nde bulunan Aizoni Kalıntılarının Roma zamanındaki tam yerleşkesini gösteren gravür.



Resim 8. Şehrin kuzey istikametinde Kütahya Ovası.



Resim 9. Karagöz Paşa Camii



Resim 10. Kışla Binası.



Resim 11. Eski Hükümet Konağı.



Resim 12. Hükümet Konağı



Resim 13. Meydan Mahallesinde eski bir Kütahya Evi.



Resim 14. Meydan Camisi.



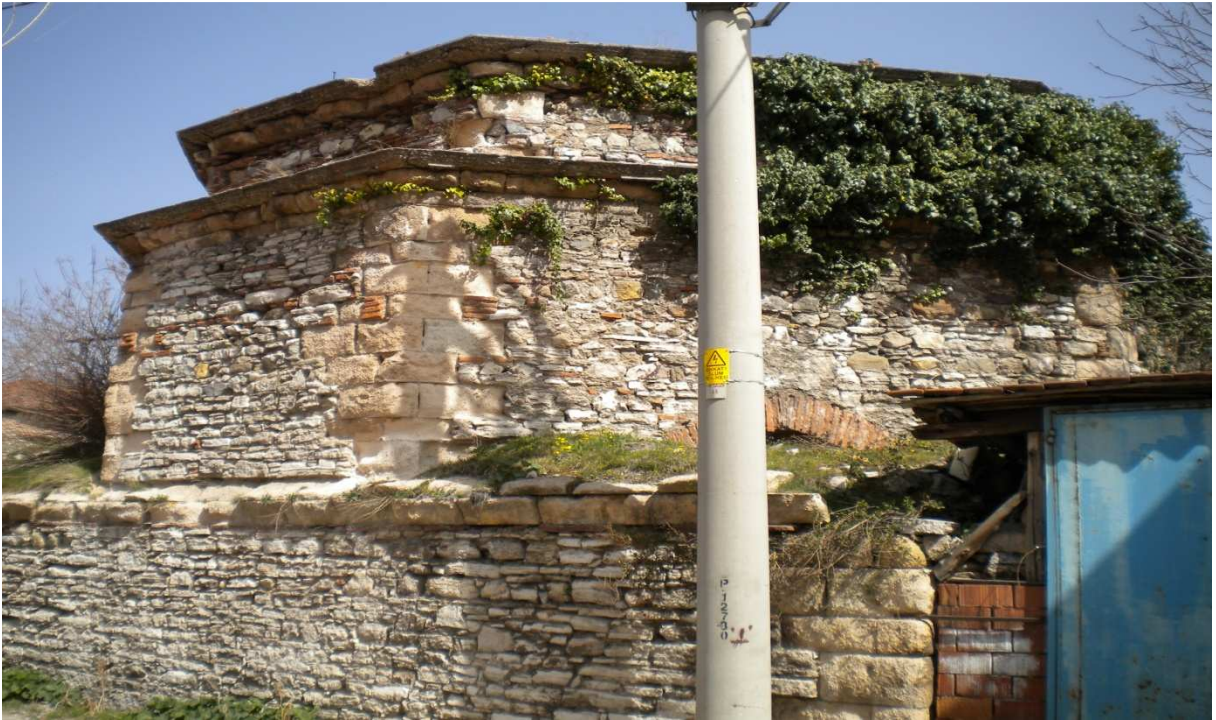
Resim 15. Meydan Mahallesi'nde Eski amaşırlık



Resim 16. Meydan Mahallesi'nde Eski amaşırlık



Resim 17. Yeni Mahalle Hamamı (Gavur Hamamı)



Resim 18. Yeni Mahalle (Gavur) Hamamı



Resim 19. Kütahya Evleri. Cedid Mahallesi



Resim 20. Eski Sokaklara bir örnek. Ahi Evren Mahallesi.



Resim 21. Ahi Evren Mezarlığı.



Resim 22. Ahi Evren Camisi.



Resim 23. Ermeni Kilisesi.



Resim 24. Ermeni Kilisesi.



Resim 25. Ermeni Kilisesi Karşısında bulunan Kütahya Evleri



Resim 26. Lala Hüseyin Paşa'ya doğru tipik bir Kütahya Evi.



Resim 27. Lala Hüseyin Paşa Camisi.



Resim 28. Lala Hüseyin Paşa Hamamı



Resim 29. Lala Hüseyin Paşa Camisi karşısında bir Kütahya Evi.



Resim 30. İshak Fakih Camisi



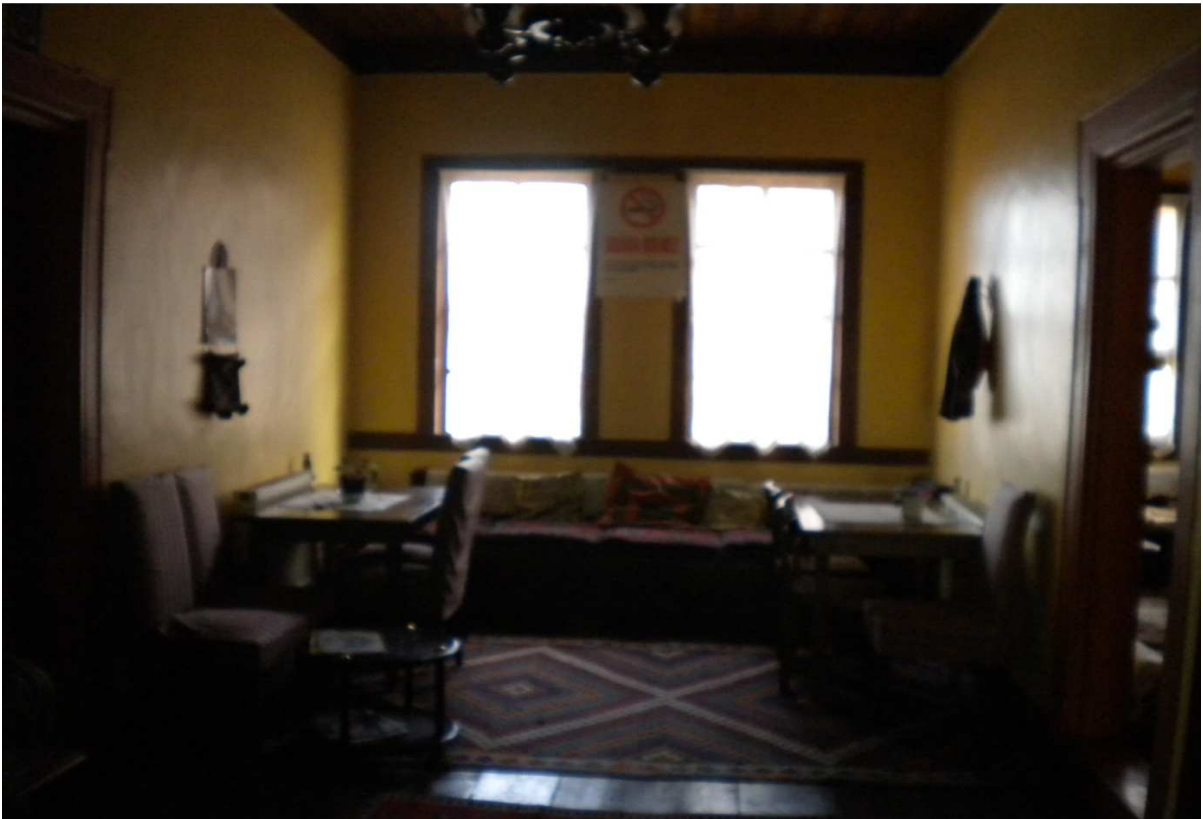
Resim 31. Kurşunlu Camisi.



Resim 32. Kütahya Evleri. Kurşunlu Camisi Sokağı.



Resim 33. Kütahya Evlerinin Girişine bir örnek. Germiyan Konağı.



Resim 34. Girişte sofa kısmı.



Resim 35. Kütahya Evlerinde Ahşap İşçiliği.



Resim 36. Kütahya Evlerinde Ahşap İşçiliği.



Resim 37. Kale Etekleri.



Resim 38. Hıdırlık Tepesi.



Resim 39. Macar Evi.



Resim 40. Macar Evi karşısında Dükkanlık Mescidi



Resim 41. Çavdarhisar Aizoni Kalıntıları.



Resim 42. Kütahya Çarşısı.



Resim 43. Takvacılar Camisinin Giriş Kapısı



Resim 44. Tenekeçiler Çarşısı.



Resim 45. Saraçlar Çarşısı.



Resim 46. Kavaflar Çarşısı.



Resim 47. Tenekeçiler Çarşısı.



Resim 48. Yıldırım Bayezid Mahallesi Fermene Sokak



Resim 49. Rüstem Paşa Camisi (Aslına Uygun Olarak Tekrar İnşa Edilmiş)



Resim 50. Eski Bir Medrese



Resim 51. Servi Camisi



Resim 52. Servi Mahallesi



Resim 53. Balıklı Hamamı



Resim 54. Analcı (Pekmezpazarı) Mescidi.



Resim 55. Dönenler Camisi.



Resim 56. Dönerler Camisinin İçi.



Resim 57. Eğdemir Hamamı (Arkada Dönerler Camisi ve Kütahya Kalesi).



Resim 58. Ahi Erbasan Caddesi Kütahya Evleri (Sol başta bulunan konak Yunan işgali sırasında İdari Bina olarak Kullanılmıştır).



Resim 59. Hisar'dan Ulucami ve Çevresi



Resim 60. Ulu Camii



Resim 61. Yakup Çelebi İmaret (Çini Müzesi Olarak Kullanılmaktadır).



Resim 62. Ulu Cami'nin İç Görüntüsü



Resim 63. Şengül Hamamı (Meteoroloji Müzesi Olarak Kullanılmaktadır).



Resim 64. Şengül Camisi (Sultan bağı Mahallesi-Restore Edilmiştir).



Resim 65. Macar Evi.



Resim 66. Ahi Arslan Camisi (Yapılış Tarihi: H.1219; Sultanbağı Mahallesi'nde).



Resim 67. Hisar (Kala-i Bâlâ) Camisi.



Resim 68. Kaleden Sultan Bağı Mahallesi ve Sultan Bağı Mezarlığı.



Resim 69. Kaleden Doğu Yönünde Kütahya'nın Görünüşü.



Resim 70. Kaleden Ahi Erbasan Mezarlığı.



Resim 71. Muvakkithane



Resim 72. Saadettin Camisi (Yapılışı M. 1870).



Resim 73. Mollabey Camisi



Resim 74. M. 1870'li Yillarda Kullanılmış Olan Piriç Semaver.



Resim 75. Eski Bir Pirinç Mangal ve Üzerinde İbrik



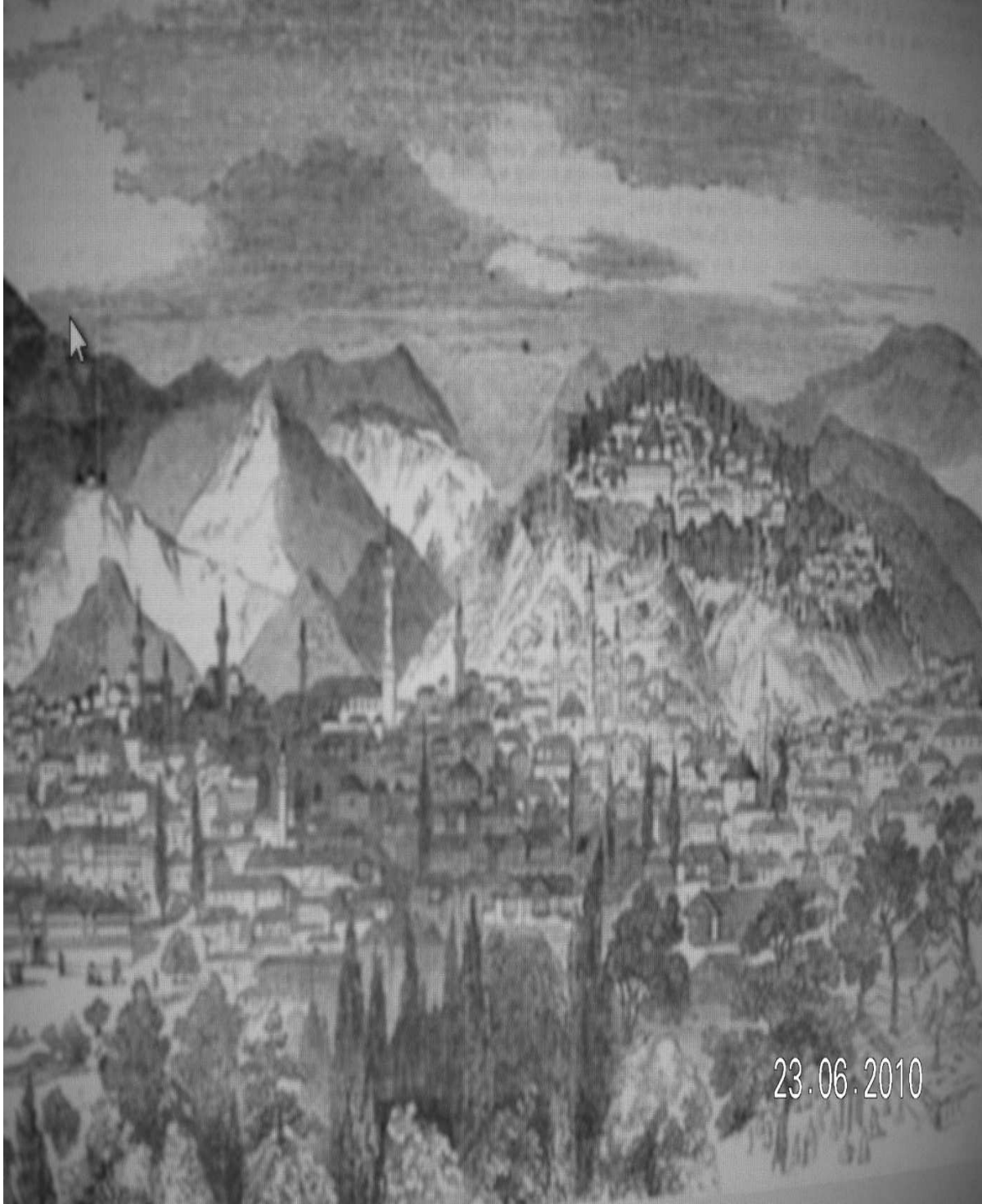
Resim 76. Altın Sırma İşlemeli Bohçalar



Resim 77. 150 yıllık sırma işlemeli bohça.



Resim 78. Yatak Takımı (işlemeler 150 yıllıktır).



Resim 79. 1850'li yıllara ait Kütahya Gravürü (Arka Planda Tepede kale görülmektedir.)

ÖZGEÇMİŞ

Refik ARIKAN, 1975 yılında Kütahya-Domaniç'te doğdu. İlk ve orta öğrenimini Domaniç'te tamamladı. 1994 yılında Bursa Anadolu Öğretmen Lisesi'ni bitirip Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği bölümünde öğrenimine devam etti. Mezun olduğu 1998 yılından başlayarak 2009 yılının Ekim ayına kadar Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı çeşitli okullarda tarih öğretmenliği ve idarecilik kadrolarında görev yaptı. 2000 yılında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalında Yüksek Lisansa başladı. "Sadaret Defterlerine Göre Milli Mücadele" konulu tezi ile 2003 yılında yüksek lisansı tamamladı. 2004 yılında Sakarya Üniversitesinde doktora programına katıldı. 2009 yılının Ekim ayından itibaren Bilecik Üniversitesinde okutman olarak görev yapmaktadır. Evli ve bir çocuk babasıdır.

Refik ARIKAN